

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE – ISTORIE

XXXI

2023

MUZEUL NAȚIONAL AL BANATULUI

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE ▪ ISTORIE

XXXI

2023

M U Z E U L N A Ţ I O N A L A L B A N A T U L U I

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE
ISTORIE

XXXI

2023

MEGA
Cluj-Napoca, 2023

Fondator
Ioachim Miloia

Colegiul de redacție

Claudiu ILAȘ, *manager al Muzeului Național al Banatului*

Dr. Nicoleta DEMIAN, *redactor șef*

Zsuzsanna KOPECZNY, *secretar de redacție*

Dan L. CIOBOTARU, dr. Andrei GEORGESCU, dr. Zoran MARCOV, dr. Felicia OARCEA, dr. Călin TIMOC, *membri*

Colegiul științific

Dr. Costin FENEȘAN (București)

Dr. Bernhard Siegfried HEEB (Museums für Vor- und Frühgeschichte der Staatlichen Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz)

Prof. dr. Elke KAISER (Institut für Prähistorische Archäologie Freie Universität, Berlin)

Prof. dr. Raiko KRAUSS (Eberhard Karls Universität, Tübingen)

Dr. Stelian MÂNDRUȚ (Institutul de Istorie George Barițiu, Cluj-Napoca)

Prof. dr. PETROVICS István (Universitatea József Attila, Szeged)

Prof. emerit dr. Ioan PISO (Director al Centrului de Studii Romane, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca)

Dr. Aurel RUSTOIU (Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca)

Dr. habil. Gábor SZABÓ (Institute of Archaeological Sciences, ELTE Faculty of Humanity, Budapest)

Prof. dr. Matthias WEMHOFF (Direktor des Museums für Vor- und Frühgeschichte der Staatlichen Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz)

Vigneta copertei: Wiliam Vastag †

Analele Banatului, serie nouă, continuă publicațiile anterioare ale Muzeului Banatului din Timișoara:

Történelmi és Régészeti Értesítő, 1875–1918

Gemina, 1923

Analele Banatului, 1928–1931

Tibiscus, 1971–1979

Orice corespondență se va adresa

Muzeului Național al Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,

e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Please send any mail to

Muzeul Național al Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,

e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor.

ISSN 1221–678X

DTP: Editura Mega

Indexată în următoarele baze de date internaționale:

SCOPUS (<https://www.scopus.com/sourceid/21100224411>)

DOAJ (<https://doaj.org/toc/1221-678X>)

ICI Journals Master List (<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=25470>)

CEEOL (<https://www.cceol.com/search/journal-detail?id=2682>)

Editura MEGA | www.edituramega.ro

e-mail: mega@edituramega.ro

CUPRINS ■ SOMMAIRE ■ INHALT ■ CONTENTS

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE VECHĂ

REMUS MIHAI FERARU

Le culte d'Apollon Didymeus dans les colonies milésiennes de la Propontide et du Pont-Euxin ☞
The cult of Apollo Didymeus in the Milesian colonies of the Propontis and the Euxine Pontus 11

GABRIEL MIRCEA TALMAȚCHI

Despre un nou tezaur monetar de dioboli din Mesembria descoperit în sudul Dobrogei ☞ *About a new monetary hoard of diobols from Mesembria discovered in the south of Dobruja* 25

BOGDAN LĂPUȘAN

Keys, locking mechanisms and padlocks from the old collections of the National Museum of Banat, from Pojejena and Tibiscum 33

ANDREI-CĂTĂLIN DÎSCĂ, IULIAN LEONTI

Drumul roman imperial între Tibiscum și Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Câteva considerații și rezultatele unor cercetări de teren ☞ *The Roman Imperial road from Tibiscum to Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Several observations and the results of new field investigations* 49

ALEXANDRU FLUTUR

Considerații despre valurile romane din Banat ☞ *Considerations about the Roman earth embankments in Banat* 71

ROBERT GINDELE

Așezarea sarmatică descoperită la dezvoltarea infrastructurii rutiere de la Cerneteaz – Sit 7 (jud. Timiș) ☞ *The Sarmatian settlement discovered during the construction of the road infrastructure at Cerneteaz-Sit 7 (Timiș County)* 109

DANIELA TĂNASE

Din nou despre antichitățile romano-bizantine descoperite la Drobeta-Turnu Severin din colecția lui Imre Pongrácz ☞ *New remarks about the Roman-Byzantine antiquities discovered at Drobeta-Turnu Severin from the collection of Imre Pongrácz* 137

LUCRĂRI PREZENTATE ÎN CADRUL CONFERINȚEI „POLITICS AND SOCIETY IN CENTRAL AND SOUTH-EASTERN EUROPE. DAILY LIFE IN MEDIEVAL AND EARLY MODERN TIMES (11TH–17TH CENTURIES)” (7–8 OCTOMBRIE 2021, TIMIȘOARA)

JELENA ĐORĐEVIĆ, VOJISLAV ĐORĐEVIĆ

“Livade-Đurdevac” near Pančevo. Results of archaeological research of medieval churches and necropolises 2009–2013 157

ALEKSANDAR KRSTIĆ

Reflection of daily life in medieval inscriptions and notes from Serbia and Bosnia (12th–16th centuries) 181

MILOŠ MAREK

„In numerum proscriptorum malefactorum assignati“. Proscription in Banat and Transylvania in the Middle Ages (14th–15th century) 193

ELEK SZASZKÓ

The last members of the Dobozi Dánfi family 203

MIKLÓS FÓTI, ISTVÁN PÁNYA

Topographic data in Ottoman registers as a resource for the identification of vanished settlements in Bodrog County 213

NICULINA DINU

Ottoman pottery discovered in Hârşova fortress in year 2020 227

ISTORIE MODERNĂ ŞI CONTEMPORANĂ

COSTIN FENEŞAN

O încercare de reglementare a veniturilor fiscale din Transilvania în timpul celei de-a doua ocupații habsburgice (1603) ☞ *An attempt to regulate tax revenues in Transylvania during the second Habsburg occupation (1603)* 239

HAJNALKA TÓTH

The 1707 raid of Kecskemét by Serbs and its diplomatic consequences in Habsburg–Ottoman relations 261

ZORAN MARCOV

Coifurile Gărzii Cetățenești din Timișoara din colecția Muzeului Național al Banatului (prima jumătate a sec. al XIX-lea) ☞ *The helmets of the Citizen Guard from Timisoara from the collection of the National Museum of Banat (first half of the 19th century)* 273

RÓBERT KÁROLY SZABÓ

Die historiografische Bedeutung der Schulregister der siebenbürgischen reformierten Schulen im Ersten Weltkrieg ☞ *The historiographical significance of register books of Transylvanian reformed schools in the First World War* 287

MARIAN-ALIN DUDOI

The Romanian election of 1946 in the Norwegian press 297

RADU TABĂRĂ

Serviciul Muncii. Analiză a impactului său economic la nivelul economiei naționale (1950–1961) ☞ *The Labor Service. Analysis of its economic impact on the national economy (1950–1961)* 301

VASILE RĂMNEANȚU

Ultima vizită de lucru a lui Nicolae Ceaușescu în județul Timiș (14–15 septembrie 1988) ☞ *Nicolae Ceaușescu's last working visit in Timiș County (September 14–15, 1988)* 311

ISTORIA CULTURII, ARTEI, MUZEOLOGIE, RESTITUIRI

MIRELA BONCEA, CĂLIN TIMOC

Despre activitatea de anticar și colecționar a umanistului italian Luigi Ferdinando Marsigli ☞ *The activity of the Italian humanist Luigi Ferdinando Marsigli as an antiquarian and collector* 323

RECENZII, PREZENTĂRI DE CARTE

ANDREI MIC

Sorin Mitu (editor), *Raporturi și imagini româno-maghiare*, Cluj-Napoca, Ed. Argonaut-Mega, 2023,
211 p. 335

OBITUARIA

Kakucs Lajos (1944–2023)..... 339

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE/ ABREVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES 343

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE VECHE

LE CULTE D'APOLLON DIDYMEUS DANS LES COLONIES MILÉSIENNES DE LA PROPONTIDE ET DU PONT-EUXIN

Remus Mihai Feraru*

Mots-clés: Apollon Didymeus, culte, Didymes, épiclèse, Pont-Euxin, Propontide.

Keywords: Apollon Didymeus, cult, epithet, Pontus Euxinus, Propontis.

The cult of Apollo Didymeus in the Milesian colonies of the Propontis and the Euxine Pontus (Abstract)

Our study focuses on the cult of Apollo Didymeus in the Milesian colonies of the Propontis and the Euxine Pontus. The sanctuary at Didyma, a toponym of Carian origin, was one of the main centers of the cult of Apollo in Asia Minor. The cult of Apollo would have been established in Didyma sometime between the 11th and 8th centuries BC., during which Apollo would probably have adopted the Didymeus epiclesis, derived from the homonymous toponym. Beginning in the Archaic period, Milesian territory included the famous sanctuary of Apollo at Didyma, a settlement located 18 km south of Miletus. The importance of the sanctuary at Didyma resides in the major role it played in the colonization movement initiated by Miletus, around 700 BC, under the patronage of Apollo Didymeus. The name of Apollo from Didyma is associated with a multitude of epiclesis: Didymeus or occasionally Didymaios, Branchidai (Branchides, Branchiades, etc.), Branchios. Hekatos is one of the ancient cult epiclesis of Apollo the Didymean. The name Hekatos is used to denote the oracle god of Didyma. Apollo from Didyma is worshiped in the posture of Ἀρχηγέτης which means «founder». The term archegetes is synonymous with oikistes and designates the leader of the colonists who is at the same time the founder of a colony. Archegetes also functions as Apollo's cult epiclesis. Apollo Didymeus is worshiped with the epiclesis Προκαθηγεμῶν. This epithet characterizes Apollo of Didyma in his function as ruler, master and protective deity of the city. Apollo of Didyma is worshiped in the pose of Philesios / Philios which refers to the relationship between Apollo and Branchos, the founder of the oracle of Didyma. The bronze statue of Apollo of Didyma or Apollo Philesios, executed in the 6th century BC by the Peloponnesian sculptor Canachos of Sicyon, served as a cult image of Didyma until the Imperial era. The name of Apollo Didymeus appears on a bone plaque found at Berezan, dating from the third quarter of the 6th century BC. According to A. S. Rusjaeva and W. Burkert, the text of this inscription is a copy – probably private – of an oracle regarding the foundation of Olbia, issued by the sanctuary of Apollo Didymeus Milesius of Didyma. At Istros there is so far no definite evidence of the existence of the cult of Apollo Didymeus. And in the case of Apollonia Pontica it is expected that the oracle of Didyma played a special role in the foundation of the city. In this context, it is therefore plausible that the cult of Apollo Didymeus was transferred to Apollonia directly from Didyma. The very presence of the temple of Apollon Hégēmōn at Phasis is a direct testimony to the existence of the cult of Apollo Didymeus in this city, a cult that had been imported from the metropolis of Miletus. It is expected that this cult of Apollo Didymeus of Phasis was closely connected with the foundation of the colony in the first half of the 6th century BC. The Oracle of Apollo Didymeus sanctioned the founding of Cyzicus by Milesian colonists. In the Milesian colonies, as in Miletus, Apollo Didymeus fulfills the function of guarantor and initiator of the colonial movement and, at the same time, leader, master and protective deity of the newly established cities.

L'origine d'Apollon *Didymeus* est inconnue et continue de faire l'objet de controverses parmi les chercheurs. De même, on ne sait pas précisément quand le culte d'Apollon a été établi à Didymes.

Le sanctuaire de Didymes, un toponyme d'origine carienne¹, a été l'un des principaux centres du

culte d'Apollon en Asie Mineure. Selon Pausanias, le sanctuaire de l'oracle carien à Didymes, que Nélée, le chef des colons ioniens, aurait consulté à l'occasion de la fondation de Milet², exis-

¹ Laumonier 1958, 560; Fontenrose 1988, 3–5; Herda 2008, 20 avec n. 57.

² Paus., VII, 2, 6: « τὸ ἱερὸν τὸ ἐν Διδύμοις τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τὸ μαντεῖόν ἐστιν ἀρχαιότερον ἢ κατὰ τὴν Ἰώνων ἐσώκησιν ».

* Université de l'Ouest de Timisoara, 4, Boulevard Vasile Pârvan, Timișoara 300223; remusferaru@yahoo.fr.

tait déjà avant la migration ionienne sur la côte d'Asie Mineure³. Cependant, en l'absence de toute preuve attestant de l'existence d'un centre de culte carien à Didymes, et encore moins d'un oracle avant 1000 av. J.-C., on peut admettre que le sanctuaire Didyméen a probablement été fondé aux XIe-Xe siècles av. J.-C., juste après l'établissement des colons ioniens à Milet⁴. Selon A. Herda, le culte d'Apollon aurait été institué à Didymes entre le XIe et le VIIIe siècle av. J.-C., une période au cours de laquelle Apollon aurait probablement adopté l'épiclèse de *Didymeus*, dérivée du toponyme homonyme⁵. Il est possible qu'Apollon ait fusionné avec une ancienne divinité carienne locale telle qu'*Hekatos*, l'homologue masculin d'Hekate, avec qui il a peut-être formé un couple de culte carien à Didymes⁶.

L'autre nom de Didymes, Βραγχίδαι⁷ pourrait provenir du nom de la communauté éponyme des Branchi(a)des, ainsi que du plus rare « Branchiadon » et de l'épiclèse *Branchiades* / *Branchiates* d'Apollon. Les Branchidai eux-mêmes, dont le nom, selon la plupart des chercheurs, était d'origine carienne⁸ se considéraient comme les descendants de Branchos, le légendaire fondateur de l'oracle à Didymes⁹. À l'époque archaïque, les Branchidai formaient une sorte d'association cultuelle d'Apollon *Didymeus* et contrôlaient l'oracle jusqu'à la conquête du sanctuaire de Didymes par les Perses (494 av. J.-C.)¹⁰.

Depuis l'époque archaïque, le territoire milésien englobait le célèbre sanctuaire oraculaire d'Apollon à Didymes, une bourgade située à 18 km au sud de Milet¹¹. D'après l'ancienneté de ses cultes et des lieux de culte qui se concentrent autour du sanctuaire d'Apollon *Didymeus*, on peut affirmer que Didymes est un véritable pôle religieux du territoire milésien. Il semble que depuis la fin du VIe siècle av. J.-C., les Milésiens exerçaient le contrôle sur le sanctuaire de Didymes; celui-ci était relié au *Delphinion* de Milet par la « Voie Sacrée » révélant un rapport étroit entre la

citée et ce lieu de culte¹². En plus, l'importance du sanctuaire de Didymes réside dans le rôle majeur qu'il a eu dans le mouvement de colonisation initié par Milet, vers 700 av. J.-C., sous le patronage d'Apollon *Didymeus*¹³.

1. Les épiclèses cultuelles d'Apollon à Didymes

Le nom d'Apollon de Didymes est associé à une multitude d'épiclèses. Dans les inscriptions de Didymes et de Milet, le dieu est toujours appelé *Didymeus* ou parfois *Didymaios*. L'épithète *Didymeus* a une signification purement géographique, désignant la divinité tutélaire du sanctuaire oraculaire de Didymes, Ἀπόλλων ὁ ἐν Διδύμοις. Le nom du temple, *Didymeion* ou plus rarement *Didymaion*, est une preuve suffisante de l'épithète reconnue du culte¹⁴.

Le nom d'Apollon de Didymes était également associé à d'autres épiclèses à caractère descriptif, honorifique ou poétique. Le dieu s'appelait Apollon de Branchidai (Ἀπόλλων ὁ ἐν Βραγχίδαϊς)¹⁵, *Branchides*, *Branchiades*, *Branchiates* ou *Branchios*¹⁶. Les trois premières épiclèses renvoient à la communauté des Branchiades et aux membres de l'association cultuelle d'Apollon *Didymeus* qui se considéraient comme des descendants de Branchos et contrôlaient l'oracle de Didymes. La dernière épiclèse, *Branchios*, fait référence à Branchos, le légendaire fondateur de l'oracle Didyméen¹⁷.

Hekatos est l'une des anciennes épiclèses cultuelles d'Apollon Didyméen. Il semble qu'*Hekatos* était à l'origine un dieu indépendant. Dans les poèmes homériques, *Hekatos* est associé au nom d'Apollon, devenant l'équivalent du terme « archer », l'attribut principal d'Apollon¹⁸. Cela a contribué à la fusion d'*Hekatos* avec Apollon. Ainsi, *Hekatos* est finalement devenu une épithète d'Apollon. Par conséquent, il peut même être

³ Herda 2008, 20.

⁴ Fontenrose 1988, 6, 7; voir aussi Laumonier 1958, 539.

⁵ Herda 2008, 21; Fontenrose 1988, 6, 108.

⁶ Herda 2008, 20; Herda 2006, 287–288 avec les notes 2038–2041.

⁷ Hérodote (1850), I, 46, 2; 92, 2; 157, 3; II, 159, 3; VI, 19, 2.

⁸ Herda 2009, 87–88, 96–101; Herda 2008, 21–22 avec n. 68; Laumonier 1958, 570–571.

⁹ Herda 2008, 21.

¹⁰ Herda 2008, 21–22; Rubinstein-Greaves 2004, 1059 (s.u. « Didyma »).

¹¹ Hérodote (1850), I, 46, 2; VI, 19, 2–3.

¹² Le règlement de culte des Molpes milésiens, datant du milieu du IIe siècle av. J.-C. décrit la longue procession que les Molpes entreprenaient chaque année, en parcourant les 17 km environ qui séparent Milet du sanctuaire d'Apollon à Didymes: il s'agit d'une procession religieuse ponctuée surtout par des péans qu'ils chantaient, en respectant des « stations » tout au long de cette « voie sacrée » (*hiera hodos*) animée des présences divines ou héroïques. De Milet à Didyme, la procession s'arrêtait très probablement sept fois et c'est pendant ces stations que l'on chantait le péan, voir Herda 2006, 279–280.

¹³ Herda 2016, 17–18, 19–20, 22; Herda 2011, 58, 78; Herda 2008, 13–86; cf. Ehrhardt 1988, 31.

¹⁴ Fontenrose 1988, 114.

¹⁵ Pausanias (1821), VIII, 46, 3.

¹⁶ Fontenrose 1988, 114–115.

¹⁷ Herda 2008, 21–22.

¹⁸ Homer, *Iliada* (1999), VII, 83; XX, 295.

considéré comme synonyme d'Apollon¹⁹. Le nom *Hekatos* est utilisé pour désigner le dieu de l'oracle de Didymes. En ce sens, Apollonios de Rhodes raconte que les descendants de Nélée, le fondateur de Milet, ont dédié une pierre d'ancrage du navire des Argonautes (*Argô*) dans le sanctuaire d'Athéna *Iesonia* de Cyzique, selon l'ordre de l'oracle d'*Hekatos*²⁰ qui a été identifié, de manière convaincante, par J. Fontenrose avec l'oracle d'Apollon à Didymes²¹. La légende racontée par Apollonios de Rhodes renforce notre conviction que l'assimilation d'Hekatos par Apollon avait déjà pris fin à l'époque homérique.

Apollon de Didymes est vénéré dans l'hypostase de Ἀρχηγέτης qui signifie « fondateur ». Cette épithète a été associée à la colonisation grecque. Le terme *archégètès* est synonyme d'*oikistès* et désigne le chef des colons qui est en même temps le fondateur d'une colonie. *Archégètès* fonctionne également comme l'épiclèse cultuelle d'Apollon. Le culte d'Apollon *Archégètès* est attesté à Naxos, la plus ancienne colonie de Sicile (734 av. J.-C.). Thucydide raconte sur l'érection de l'autel d'Apollon *Archégètès* à Naxos par le fondateur de la colonie, Thouklès, dans le cadre de son acte de fondation²².

Apollon *Didymeus* est vénéré avec l'épiclèse Προκαθηγεμών. Cette épithète caractérise Apollon de Didymes dans sa fonction de souverain, maître et divinité protectrice de la cité. À Milet ainsi qu'à Calymnos, Apollon est caractérisé comme Prokathēgemôn, c'est-à-dire celui qui trace le chemin d'un bout à l'autre en tant qu'avant-courrier²³.

Apollon de Didymes est vénéré dans l'hypostase de *Philesios* / *Philios* qui fait référence à la relation entre Apollon et Branchos, le fondateur de l'oracle de Didymes. Selon le mythe fondateur de Didymes transmis par Conon, Apollon a embrassé Branchos sur le site où se situerait plus

tard l'autel d'Apollon *Philios*²⁴. L'épithète *Philesios* / *Philios* est expliquée dans le mythe fondateur par le baiser (*philēma*, *philein*) qu'Apollon avait donné à Branchos. Cette épithète caractérise très probablement Apollon comme le dieu de l'amitié et de l'harmonie civique²⁵. Aucun document épigraphique n'atteste de cette épiclèse à laquelle plusieurs sources littéraires tardives comme Pausanias, Varro, Plin l'Ancien et Lactance font allusion; ces écrivains mentionnent la statue de culte d'Apollon de Didymes ou d'Apollon *Philesios*, connue également sous le nom d'« Apollon de Canachos » d'après le nom du sculpteur qui l'a réalisée²⁶. Varro affirme que les temples consacrés à Apollon et Branchos s'appelaient *Philesia*, d'où l'on peut déduire que dans son temple, Apollon était vénéré comme *Philesios*. À son tour, Conon mentionne un sanctuaire d'Apollon *Philios* situé à l'endroit où Apollon et Branchos se sont rencontrés; cet autel ne peut être identifié avec le grand autel placé devant le *Didymeion*. En conclusion, Apollon *Philesios* / *Philios* était apparemment vénéré dans un temple plus petit à Didymes situé à côté d'un temple dédié à Branchos. Le culte d'Apollon *Philesios* a peut-être disparu après 494 av. J.-C., suite au pillage du sanctuaire de Didymes par les Perses²⁷.

2. La représentation iconographique d'Apollon Didymeus

La statue en bronze d'Apollon de Didymes ou d'Apollon *Philesios*, réalisée au VIe siècle av. J.-C. par le sculpteur péloponnésien Canachos de Sicyon, a servi d'image de culte de Didymes jusqu'à l'époque impériale. En 494 av. J.-C., à l'occasion du pillage du sanctuaire de Didymes par les Perses, la statue d'Apollon *Philesios* a été enlevée par le roi Darius et sera restituée à Didymes, entre 312 et 300 av. J.-C., par Seleucus I Nicator (358/354 – 281 av. J.-C.)²⁸.

Le sculpteur Canachos a créé la statue en bronze d'Apollon *Philesios* pour la cité de Milet, non pas comme une statue de culte, mais plutôt comme une statue votive de la cité²⁹. Cette statue a été fondue peu après l'occupation du sanctuaire

¹⁹ Homer, *Iliada* (1999), I, 385; XX, 71; voir aussi, Herda 2006, 287–288 et n. 2040.

²⁰ Apollonios de Rhodes, *Argonautiques* (1976), I, 958–960: « (...) ἀτὰρ κείνόν γε θεοπροπίαις Ἑκάτοιο / Νηλεΐδαι μετόπισθεν Ἰάονες ἰδρύσαντο / ἱερὸν, ἧ θέμις ἦεν, Ἰησονίης ἐν Ἀθήνης ».

²¹ Fontenrose 1988, 209.

²² Thucydide, VI, 3, 1: « Les premiers Grecs qui arrivèrent en Sicile furent des Khalkidiens de l'Eubée, conduits par Thouklès. Ils fondèrent Naxos et élevèrent l'autel d'Apollon Arkhégètès, qui se trouve actuellement en dehors de la ville et où les Théores, partant de Sicile, au moment d'embarquer, offrent les premiers sacrifices »; voir aussi Malkin 1987, 19, 24, 140.

²³ Detienne, 2009, 87.

²⁴ Conon le Mythographe, *Narrationes*, 33; Fontenrose 1988, 106–107.

²⁵ Fontenrose 1988, 120.

²⁶ Pausanias, I, 16, 3; II, 10, 4–5; VIII, 46, 3; IX, 10, 2; Plin l'Ancien, *Naturalis historia*, XXXIV, 75; Herda 2008, 10, 20, 22, 28, 62; voir aussi Strocka 2002, 81–125.

²⁷ Fontenrose 1988, 119–120.

²⁸ Pausanias, I, 16, 3; VIII, 46, 3; voir aussi Strocka 2002, 94; Fontenrose 1988, 115.

²⁹ Plin l'Ancien, *Naturalis Historia*, XXXIV, 75; Pausanias, II, 10, 5; IX, 10, 2; Herda 2006, 451–452.

Didyméen par les chrétiens, mais aujourd'hui elle est connue par ses reproductions, conservées sur des monnaies et les reliefs milésiens des époques hellénistique et romaine. Les images les plus évocatrices du dieu apparaissent sur une monnaie milésienne de l'époque romaine, où il est représenté debout devant le portail d'un *naiskos* tétrastyle, respectivement sur un relief découvert dans le théâtre milésien, daté du IIIe siècle ap. J.-C.³⁰ (Fig. 3). Ces reproductions tardives représentent Apollon nu, sous les traits d'un *kouros*. Ses cheveux coiffés avec un bandeau lui tombent en plusieurs brins sur ses épaules. Le dieu a la jambe gauche avancée; il tient un arc dans sa main gauche et, dans sa main droite, un cerf qui regarde envers le dieu³¹ (Fig. 3). Il faut remarquer que le cerf était l'animal sacré d'Apollon.

Notre étude porte sur le culte d'Apollon *Didymeus* dans les colonies milésiennes de la Propontide et du Pont-Euxin. Notre recherche part de la prémisse que les colonies milésiennes ont adopté le culte d'Apollon Didyméen de la métropole de Milet. L'importance du sanctuaire de Didyme réside dans le rôle majeur que ce lieu de culte a joué dans le mouvement de colonisation initié par Milet sur les côtes de la Propontide et du Pont-Euxin sous le patronage d'Apollon *Didymeus*³².

3. Les réminiscences du culte d'Apollon

Didymeus en Propontide et au Pont-Euxin

Malgré son importance, Apollon de Didymes n'apparaît que sporadiquement dans la vie religieuse des colonies milésiennes du Pont-Euxin. Son nom figure sur une plaque en os trouvée à Bérézan, datant du troisième quart du VIe siècle av. J.-C.: « ἐπτά. / Ἀπόλλωνι / Διδυμ(εῖ) / Μιλήσιω, / Μητρό<ς> ὀλβοφόρος. / Νικηφόρος Βορέω »³³. Selon A. S. Rusjaeva et W. Burkert, le texte de cette inscription est une copie – probablement privée – d'un oracle concernant la fondation d'Olbia (Fig. 1), émis par le sanctuaire d'Apollon *Didymeus Milesios* à Didymes³⁴. D'ailleurs, le document ne laisse aucun doute concernant le lien avec Didymes, comme l'indique la formule dédicatoire à Apollon *Didymeus*: le dieu est désigné par l'épiclese qu'il porte habituellement, à savoir l'ethnique

Didymeus, mais à laquelle est adjoint l'adjectif Μιλήσιος, comme si cette double précision permettait d'insister davantage sur l'origine géographique du dieu³⁵; alors que certains documents rappellent le lien particulier d'Apollon Iëtros avec Istros ou Borysthène, ici on précise qu'il s'agit de l'Apollon *Didymeus*, celui de la métropole. Cette métropole apparaît d'ailleurs vraisemblablement dans le terme μητρό(ς)³⁶.

Ce document est également un témoignage précieux sur le rôle que la divinité a pu jouer dans cette expédition colonisatrice: la présence des deux noms d'agents ὀλβοφόρος et νικηφόρος, employés comme épicleses, mettent en évidence les prérogatives du dieu dans le domaine de la colonisation. La séquence μητρό(ς) ὀλβοφόρος signifie que le dieu est « celui qui apporte le bonheur de sa patrie ». L'expression νικηφόρος Βορέω (« vainqueur du Vent du nord / du Nord ») désigne Apollon archégète, celui qui a permis aux colons grecs de s'installer à Bérézan et Olbia³⁷. D'une manière générale, ce document renvoie à ce que l'on pourrait appeler « la mémoire de la colonisation », dans le sens où, il fait explicitement référence à une divinité de la métropole qui a participé à l'action de conquête d'un nouveau territoire et qui lui a apporté sa caution religieuse et sa protection. Il est à préciser que ce n'est pas Apollon Delphinios qui remplit ce rôle, mais le dieu oraculaire de Didymes, vraisemblablement le garant et l'initiateur de ce mouvement colonial³⁸.

Le libellé de l'oracle sur la plaque en os suggère qu'Apollon *Didymeus* a établi le nom de la colonie. Ainsi le dieu souhaite la paix à la cité d'Olbia en faisant allusion à son nom « Ὀλβίη πόλις »³⁹. Ainsi, la colonisation milésienne aurait

³⁰ Strocka 2002, 88–89, fig. 4 et 5; 99, fig. 15.

³¹ Ibid., 89, fig. 4 et 5; 99, fig. 15; Fontenrose 1988, 116.

³² Herda 2016, 17–18, 19–20, 22; Herda 2011, 58, 78; Herda 2008, 13–86; cf. Ehrhardt 1988, 31.

³³ *IGDOP* 93.

³⁴ Rusjaeva 1986, 25–64; Burkert 1994, 54, 56–57; Burkert 1990, 155–160.

³⁵ C'est aussi une manière de préciser que le sanctuaire de Didymes est sous le contrôle de Milet.

³⁶ *IGDOP*, p. 153.

³⁷ Il n'y a pas d'unanimité complète parmi les chercheurs quant à la traduction de cette expression. Selon W. Burkert, Apollon est désigné comme le « Porteur de la Victoire du Nord », Burkert 1994, 53: « bearer of victory of the North », cf. Herda 2008, 34 avec n. 157: « Sieger des Nordens »; une autre variante de traduction est proposée par Bravo 2011, 115–116: « apportatore di vittoria, che viene dal Nord ». Cependant, la plupart des éditeurs de l'inscription préfèrent voir Apollon comme « vainqueur du vent du nord », Avram, *et alii* 2008, 113; Onyshkevych 1998, 127. En tout cas, l'épithète Νικηφόρος Βορέω ne laisse aucun doute quant à l'assimilation de la divinité du vent du nord par Apollon, le dieu principal des colons grecs. Cette assimilation a pu être conçue sous la forme d'une victoire d'Apollon sur Boreas, le dieu du vent du nord.

³⁸ Trippé 2010, 30.

³⁹ Herda 2008, 25.

été sanctionnée par l'oracle d'Apollon Didymeus, fait confirmé pour la première fois par une source épigraphique contemporaine. Le texte de l'oracle de Bérézan-Olbia suggère qu'Apollon Didymeus a émis des oracles adaptés à la fondation de chaque colonie⁴⁰.

À Istros (Fig. 1), il n'y a jusqu'à présent aucune preuve claire de l'existence du culte d'Apollon Didymeus. Les documents épigraphiques n'ont pas transmis aucun oracle fondateur, comme à Olbia. Il n'est pas non plus certain qu'une dédicace récemment découverte dans la zone sacrée d'Istros⁴¹, où le nom du dieu n'est accompagné d'aucune épiclese, avait été consacrée à Apollon Didymeus Milesios, comme le suppose I. Bîrzescu⁴².

Le décret de la cité d'Apollonia sur Rhyndakos, daté du milieu du IIe siècle av. J.-C., qui a été trouvé dans le *Delphinion* de Milet, confirme l'implication de l'oracle de Didymes au moins dans quelques-unes expéditions de colonisation de Milet, bien que, selon les résultats des fouilles archéologiques, l'oracle n'acquiert une plus grande réputation que vers le milieu du VIe siècle av. J.-C.⁴³; le décret mentionne que les habitants d'Apollonia ont envoyé une ambassade à Milet pour le renouvellement des liens de parenté entre la cité-fille et la métropole, qui s'étaient affaiblis avec le temps; les Apolloniates apportent aux Milésiens des documents attestant qu'Apollonia est une colonie fondée par Milet à l'époque où les Milésiens avaient entrepris une expédition pour coloniser l'Hellespont et la Propontide sous le patronage d'Apollon de Didymes: « Les Milésiens (...) envoyant une expédition et s'étant rendu maîtres par le droit de la lance des Barbares indigènes dans les régions de l'Hellespont et de la Propontide, ils fondèrent notre cité et les autres cités grecques, ayant placé leur expédition sous l'égide d'Apollon Didyméen; (...) »⁴⁴. Cette tradi-

tion de la fondation d'Apollonia du Rhyndakos a été acceptée par une série de chercheurs tels que P. Bilabel⁴⁵ et surtout L. Robert⁴⁶; mais, sa plausibilité a été contestée, entre autres, par N. Ehrhardt, selon lequel Apollonia du Rhyndakos serait un établissement secondaire de Cyzique. L'hypothèse du scientifique allemand est confirmée par une inscription découverte à Apollonia du Rhyndakos de laquelle on peut déduire que cette cité utilisait le calendrier cyzicien⁴⁷. En tout cas, Apollon lui-même est la divinité éponyme d'Apollonia du Rhyndakos, ce qui confirme la tradition de la fondation de la cité à la suite d'une expédition de colonisation entreprise sous le patronage d'Apollon Didymeus⁴⁸. Le texte de l'oracle archaïque de Bérézan augmente la probabilité que, à l'époque archaïque, l'oracle de Didymes ait été impliqué dans la fondation d'Apollonia sur Rhyndakos par Cyzique⁴⁹.

La même procédure de fondation de la colonie, par l'implication de l'oracle de Didymes, semble avoir été utilisée également dans le cas d'Apollonia Pontica, située sur la côte ouest de la Mer Noire (Fig. 1), dont l'*oikistes* aurait été, selon la tradition, le philosophe Anaximandre. Selon Pseudo-Skymnos, Apollonia aurait été fondée vers 610/609 av. J.-C.⁵⁰, une date confirmée par des découvertes archéologiques consistant en céramique grecque orientale – trouvée dans la nécropole de la cité, ainsi qu'à l'intérieur de celle-ci – datant de la fin du VIIe siècle – début du VIe siècle av. J.-C.⁵¹. D'autre part, une tradition transmise par l'historien Élien⁵² présente le célèbre philosophe Anaximandre comme le chef du groupe de colons, ce qui ne pouvait pas avoir lieu vers 610 av. J.-C., puisque, selon les données biographiques fournies par Diogène Laërtios,

ἐνοικούντων βαρβάρων κατ-/(ὠ)κισαν τὰς τε ἄλλας Ἑλληνίδας πόλεις καὶ τὴν ἡμετέραν καθ-/ηγησαμένου τῆς στρατείας Ἀπόλλωνος Διδυμέως » (la traduction du décret lui appartient à Curty 1995, 144).

⁴⁵ Bilabel 1920, 45–46, 143–144.

⁴⁶ Robert 1968, 191; Robert 1979, 292–293; cf. Robert 1980, 89–98; Robert 1983, 501, n. 18.

⁴⁷ Herda 2008, 26 et n. 105 avec références bibliographiques; voir aussi Herda 2016, 21; Abmeier 1990, 5–6, 7, n. 39.

⁴⁸ Apollon, dont le visage apparaît sur les monnaies du début de l'époque hellénistique, était la principale divinité d'Apollonia et aussi le divin patron de la cité, voir Aybek – Öz 2004, 3.

⁴⁹ Herda 2008, 27.

⁵⁰ Ps.-Skymnos, 731–733.

⁵¹ Tsatskheladze 2019, 2 et n. 10 avec des références bibliographiques; voir aussi, Avram 2001, 543; Avram 1996, 299; cf. Isaac 1986, 243.

⁵² Aelianus, *Varia Historia*, III, 17: « καὶ Ἀναξίμανδρος δὲ ἡγήσατο τῆς ἐς Ἀπολλωνίαν ἐκ Μιλήτου ἀποικίας ».

⁴⁰ Herda 2008, 26.

⁴¹ Bîrzescu 2006, 169–170: « Ἀ[πο]λλωνίδης μ'ἀνέθηκεν τῷ πόλλωνι δύο ε [---] » (« Apollonides m-a consacrée à Apollon, comme deux... »).

⁴² Bîrzescu 2006, 170: « The occurrence of the god without epiclesis is rather an exception for this time in the Pontic colonies, but almost the rule in the sanctuaries of Apollo in Didyma and Naukratis. Several hundreds of Archaic sherds from Apollo's sanctuary of the Milesians in Naukratis bear votive inscriptions to Apollo. Among these there are some examples that preserve the same formula as our graffito. Despite the lack of an epiclesis, the dedication from Istros was perhaps made to Milesian Apollo, the god worshipped in Naukratis and Didyma ».

⁴³ Tuchelt 1992, 25 sq. et surtout 38–39.

⁴⁴ Milet I.3, 155, l. 13–17: « Μιλήσιοι (...) ἐκπέμψαντες στράτευμα καὶ εἰς τοὺς / κατὰ τὸν Ἑλλήσποντον καὶ τὴν Προποντίδα τόπους / κρατήσαντες δόρατ(ι) τῶν

le philosophe devait être né vers 611 av. J.-C.⁵³. En combinant les deux traditions, à condition que les deux soient fiables, on peut conclure qu'Anaximandre aurait dirigé – probablement même à la demande d'Apollonia – un groupe d'époikoi plusieurs décennies après la fondation proprement dite de la colonie⁵⁴. Il est à prévoir que dans le cas d'Apollonia également l'oracle de Didymes ait joué un rôle particulier dans la fondation de la cité. Dans ce contexte, il est donc plausible que le culte d'Apollon Didymeus ait été transféré à Apollonia directement de Didymes⁵⁵.

Une découverte archéologique remarquable confirme l'existence du culte d'Apollon Didymeus à Phasis, une colonie milésienne fondée dans la première moitié du VIe siècle av. J.-C. sur la côte orientale du Pont-Euxin (Fig. 1); il s'agit d'une phiale en argent d'origine lydienne ou grecque de l'ouest de l'Asie Mineure, datée vers 450 av. J.-C., qui a été trouvée dans un kourgane du Ier siècle ap. J.-C. situé dans la vallée du Kouban (en Russie méridionale). Cette phiale est ornée d'un décor en relief: au centre de la phiale, Python est représenté enroulé sur un *omphalos* qui est entouré de treize têtes de cerf disposées radialement le long du bord intérieur de la coupe. Une dédicace gravée à l'extérieur de la phiale, datée d'environ 420–400 av. J.-C.⁵⁶, indique le fait que cette coupe appartenait à Apollon *Hégèmon* de Phasis. Selon la plupart des chercheurs, cette inscription indique que la phiale appartenait, au moment de la dédicace, au temple d'Apollon à Phasis⁵⁷.

Les phiales faisaient partie de l'inventaire des temples. En général, elles étaient des coupes à vin, mais elles étaient utilisées pour les libations et les offrandes lors des cérémonies religieuses. D'ailleurs, Apollon lui-même, qui est le dieu grec le plus souvent représenté dans les scènes sacrificielles avec une phiale, utilise cette coupe pour des libations et des sacrifices⁵⁸. En plus, selon une tradition archaïque, des phiales de ce type étaient consacrées à Apollon à l'occasion de la consultation de l'oracle de Didymes ou à l'occasion de la célébration de la fête des *Didymeia*⁵⁹. À cet égard, un décret de la seconde moitié du IIIe siècle av.

J.-C., trouvé dans le plâtre du *Delphinon* milésien est particulièrement pertinent; ce décret transmet la réponse des Milésiens à la demande de leurs colons de Kios d'être exemptés, en raison des difficultés financières, de la responsabilité de consacrer des phiales au dieu qui était certainement Apollon de Didymes: « ἀξιοῦσιν εἰς τὰς φιάλας, ἃς προσοφείλου/σιν τῷ θεῷ, ἀφιεῖν »⁶⁰; le même document nous informe que ces phiales étaient consacrées au dieu, « selon les dispositions des ancêtres »⁶¹.

L'iconographie du décor en relief de la phiale montre un certain lien avec le culte d'Apollon. L'image de Python sur l'*omphalos* est étroitement liée à Delphes. L'*omphalos* delphique était la pierre tombale de Python, le serpent tué par Apollon, dont le culte s'est ensuite établi à Delphes⁶². En revanche, le cerf était l'animal sacré d'Apollon Didymeus⁶³. La célèbre image de culte d'Apollon de Didymes, l'œuvre du sculpteur péloponnésien Canachos de Sicyon⁶⁴, représentait Apollon tenant dans sa main droite un petit cerf regardant envers le dieu⁶⁵ (Fig. 3). Ainsi, l'iconographie de la phiale de Phasis nous permet de supposer que cette coupe était consacrée à Apollon Didymeus, vénéré dans l'hypostase de dirigeant des colons milésiens qui s'étaient installés à Phasis.

L'inscription votive gravée à l'extérieur de la phiale indique que la coupe avait initialement été dédiée à Apollon *Hégèmon* de Phasis: « Ἀπόλλωνος Ἡγεμόνος εἰμὶ τοῦ Φᾶσι » (« J'appartiens à Apollon Hégèmon (qui est) à Phasis »). Les chercheurs sont d'accord à l'unanimité que cette inscription a été écrite dans le dialecte ionien vers 420–400 av. J.-C.⁶⁶. Les épigraphistes considèrent que la formule dédicatoire est insolite, car c'est la seule formule qui mentionne à la fois l'épiclèse du dieu et son lieu de culte⁶⁷. En outre, l'épiclèse *Ἡγεμών* ne figure pas sur la liste des épiclèses d'Apollon.

⁶⁰ *Milet* I.3, p. 312, n° 141, l. 12–13.

⁶¹ *Milet* I.3, p. 312, n° 141, l. 32–34: « (...) περὶ μέντοι τῶν ἐφεξῆς / οἶεται δεῖν ὁ δῆμος γίνεσθαι τὰς ἀπαρχὰς τῷ θεῷ κατὰ τὰ ὑπὸ / [τῷ]μ προγόνων συγκείμενα »; *Milet* I.3, p. 312, n° 141, l. 36–37: « καὶ ἀκόλουθα πράσσω τῇ τῷμ προγόνων αἰρέσει ».

⁶² Pour la signification du motif du Python enroulé sur l'*omphalos* qui décore la phiale de Phasis, voir les commentaires de Lorkipanidzé 1999, 137–141.

⁶³ Laumonier 1958, 169; Lorkipanidzé 1999, 140 avec n. 108.

⁶⁴ Pausanias II, 10, 5; IX, 10, 2; Herda 2008, 28.

⁶⁵ Plin l'Ancien, *Naturalis Historia*, XXXIV, 75; Herda 2008, 28; Fontenrose 1988, 115–116.

⁶⁶ Lorkipanidzé 1999, 143.

⁶⁷ Lorkipanidzé 1999, 143–144 avec n. 120; Lazzarini 1976, 123.

⁵³ Diog. Laert., II, 2.

⁵⁴ Avram 1996, 299; Alexandrescu 1990, 70; voir aussi, Baralis – Hermay 2010, 15; Baralis 2019, 18;

⁵⁵ Herda 2008, 27 avec n. 110.

⁵⁶ Lorkipanidzé 1999, 143 avec n. 118; Herda 2008, 27–28 avec n. 111.

⁵⁷ Lorkipanidzé 1999, 129–131; Herda 2008, 27–28.

⁵⁸ Lorkipanidzé 1999, 131–132.

⁵⁹ Herda 2008, 28.

Compte tenu des liens entre Apollon et la colonisation, en tant que dieu protecteur des colons, on peut affirmer que la dédicace à Apollon *Hégēmōn* gravée sur la phiale de Phasis atteste du culte d'Apollon, le protecteur de cette colonie milésienne. D'ailleurs, la tradition littéraire a également transmis le nom du fondateur (*oikistēs*) de Phasis, à savoir Thémistagoras⁶⁸.

L'épithète *Hégēmōn* attribuée à Apollon, qui signifie « guide »⁶⁹, est l'un des termes les plus fréquemment employés en rapport avec la colonisation grecque, au même titre qu'*Ἀρχηγέτης* ou qu'*Οἰκιστής*. Plus précisément, le terme *Hégēmōn* est synonyme d'*Archégētēs* ou d'*Oikistēs* et désigne le dirigeant des colons qui est en même temps le fondateur de la colonie⁷⁰. Mais en tant qu'épiclèse de culte, *Hégēmōn* semble avoir été conférée seulement aux dieux. Par exemple, l'épithète *Hégēmōne* a été utilisée comme épiclèse supplémentaire d'Artémis *Chitōnē*, pour désigner la déesse comme dirigeante et protectrice des colons ioniens menés par Nélée, le héros fondateur de Milet⁷¹.

Cependant, *Hégēmōn* ne figure pas parmi les épiclèses d'Apollon. Mais l'épithète *προκαθηγεμών*, qui est synonyme d'*Hégēmōn*, apparaît comme qualificatif d'Apollon *Didymeus* dans un décret de l'époque de Néron découvert dans le *Delphinion* milésien: « (...) ἐπί ὁ δῆμος ἡμῶν / τὴν ἐκ προγόνων εἰσφερόμενος / εὐσεβείαν εἰς τε τὸν προκαθηγεμόνα τῆς πόλεως ἡμῶν Ἀπολλῶνα Διδυμέα καὶ εἰς τὸν Δελφεῖον »⁷². Cette épithète caractérise Apollon de Didymes dans sa fonction de divinité protectrice des colons milésiens et le souverain divin de Milet⁷³. La même épithète *προκαθηγεμών* caractérise Apollon *Didymeus* dans un décret du peuple de Calymnos, une cité d'une île située en Méditerranée orientale, en l'honneur du prêtre du dieu (Tiberius Claudius Dicastrophon): « Ὁ δᾶμος ὁ Καλυμνίων / ἐτείμησεν τὸν ἱερέα / τοῦ

προκαθηγεμόνος / θεοῦ Ἀπόλλωνος Τίβεριον Κλαύδιον Δικαστοφῶντα (...) »⁷⁴.

Une autre épithète qui pourrait être prise en compte est *καθηγεμών* (« guide »), formée avec préverbe de *ἡγεμών*⁷⁵; cependant, cette épithète n'est pas attestée jusqu'à présent comme épiclèse d'Apollon⁷⁶. Les épithètes *προκαθηγεμών* et *καθηγεμών* ont la même signification et la même origine: *προκαθηγεμών* est le nom d'agent du verbe *προκαθηγεῖν*, comme *ἡγεμών* vient de *ἡγεῖν*. Ces deux verbes signifient « marcher devant », « conduire », mais aussi « être le maître, le guide »⁷⁷. Les épiclèses *προκαθηγεμών* et *καθηγεμών* sont souvent associées au mot *πόλις*. Les Milésiens appelaient Apollon *προκαθηγεμών τῆς πόλεως ἡμῶν*. Les habitants de la cité de Iasos honoraient Artémis comme *προκαθηγεμών τῆς πόλεως ἡμῶν*⁷⁸. Ces formules impliquent que les citoyens de ces villes vénéraient ces divinités en tant que « guides », « maîtres » et en conséquence « protectrices » de la *polis*. Les trois épiclèses en question soulignent donc la fonction d'Apollon en tant que divinité protectrice de la cité.

En conclusion, l'épiclèse *Hégēmōn*, tout comme *Prokathégēmōn* et *Kathégēmōn*, caractérise Apollon *Didymeus*, le dieu du sanctuaire oraculaire de Didymes, en sa fonction de protecteur, souverain et maître de la cité de Phasis, fondée sans aucun doute, selon sa volonté et avec sa participation directe. La dédicace à Apollon (*Didymeus*) *Hégēmōn* de Phasis confirme que la phiale en argent trouvée dans la vallée du Kouban appartenait au temple du dieu de Phasis qui existait déjà au moins à la fin du Ve siècle av. J.-C. La présence même du temple d'Apollon *Hégēmōn* dans cette ville est un témoignage direct de l'existence du culte d'Apollon *Didymeus* à Phasis, un culte qui avait été importé de la métropole de Milet. Il est à prévoir que ce culte d'Apollon *Didymeus* de Phasis ait été étroitement lié à la fondation de la colonie dans la première moitié du VIe siècle av. J.-C.⁷⁹. Tout comme dans le cas d'Olbia ou d'Apollonia Pontica, on peut supposer que l'expédition de colonisation dirigée par Thémistagoras à Phasis avait été sanctionnée par l'oracle de Didymes⁸⁰.

⁶⁸ Pomponius Mela I, 108: « ... huc Phasis erumpit, hic eodem nomine quo amnis est a Themistagora Milesio deductum oppidum... ».

⁶⁹ Le terme *ἡγεμών* est un nom d'agent dérivé du verbe *ἡγεῖν* qui a le sens de « marcher devant, aller en tête, guider, être chef de », voir Chantraine 1970, 405 (s.u. *ἡγεῖν*).

⁷⁰ Voir Hérodote IV, 153 qui donne l'exemple d'un certain Battos de Cyrène appelé chef et roi (*ἡγεμών καὶ βασιλεὺς*) des colons; à cet égard, voir Malkin 1987, 61–62, 71, 246–247, 249.

⁷¹ Callimaque, *Hymn 3 (to Artemis)*, 225–227.

⁷² *Milet I.3.*, p. 284–286, n° 134 = *LSAM*, p. 138–140, n° 53, l. 4–9: « (...) ἐπί ὁ δῆμος ἡμῶν / τὴν ἐκ προγόνων εἰσφερόμενος / εὐσεβείαν εἰς τε τὸν προκαθηγεμόνα τῆς πόλεως ἡμῶν Ἀπολλῶνα Διδυμέα καὶ εἰς τὸν Δελφεῖον ».

⁷³ Herda 2008, 27; Lorkipanič 1999, 146.

⁷⁴ Dubois 1884, 28, n° 1.

⁷⁵ Chantraine 1970 405 (s.u. *ἡγεῖν*).

⁷⁶ Lorkipanič 1999, 146.

⁷⁷ Chantraine 1970, 405: « marcher devant, aller en tête, guider, être le chef de » (s.u. *ἡγεῖν*); voir aussi LSJ, 1483, s.u. *προκαθηγεμών*: « go before and guide, to be precedent ».

⁷⁸ Reinach 1893, 159, Face A, l. 5–7.

⁷⁹ Lorkipanič 1999, 131–132, 148; Ehrhardt 1988, 142.

⁸⁰ Herda 2008, 29.

La dédicace d'un certain Caspérius Élianus, un citoyen romain, consacrée à Apollon Didymeus, trouvée près d'Amisos (Fig. 1), peut indiquer l'existence du culte de ce dieu dans la cité: « Λ. Κασπέριος Αἰλιανὸς / Ἀπόλλωνι Διδ[υμεῖ?] εὐχὴν »⁸¹.

La mention de l'anthroponyme Philesios sur une pierre tombale découverte à Trapezous (Fig. 1), datée des IIIe-IIe siècles av. J.-C., laisse supposer l'existence du culte d'Apollon Didymeus dans l'*apoikia* de Sinope⁸². *Philesios* est une épiclèse d'Apollon de Didymes, qui apparaît sous la forme de « Phili(o)s » sur la plaquette en os de Bérézan⁸³, ce qui laisse supposer qu'il est possible que le culte de ce dieu ait déjà été transféré aux VIIe-VIe siècles av. J.-C. de Milet / Didymes à Sinope et de là à Trapezous⁸⁴.

L'Oracle de Didymes a sanctionné la fondation de Cyzique (Fig. 2) par les colons milésiens. Une réponse oraculaire citée par Aelius Aristides, qui était lié, selon la tradition, à la fondation de Cyzique, a été attribuée par J. Fontenrose à l'oracle de Didymes. Le renommé savant américain a soutenu de manière convaincante, sans connaître le texte de l'oracle de Bérézan, que l'oracle de Didymes a sanctionné la fondation des colonies milésiennes, une fonction qui a été attribuée à tort à l'oracle de Delphes, et pendant l'Antiquité et à l'époque moderne⁸⁵. L'implication d'Apollon de

Didymes dans la fondation de Cyzique ressort clairement d'un discours d'Aelius Aristides (*Le panégyrique de Cyzique*) daté de 166 ap. J.-C.⁸⁶:

« Je pense que les Hyperboréens ont également entendu parler à cette époque de l'oracle de Cyzique et du témoin du bonheur de la ville, qui est un interprète des oracles (« exegetes ») pour les autres villes, mais aussi un fondateur (« archégètes ») pour cette ville. Car il a fondé les autres villes par les fondateurs (« oïkistai ») qu'il a envoyé partout. Mais lui-même a été le fondateur direct (« oïkistès ») de cette ville. Par la suite, comment pourrait Cyzique ne pas être chanceux, alors qu'elle a eu un tel commencement, et qu'elle peut se référer à un tel fondateur, ainsi qu'à un tel témoin? »⁸⁷.

Aelius Aristide nous informe explicitement qu'Apollon *Didymeus* a émis l'oracle fondateur de Cyzique. Le dieu lui-même porte l'épithète *Archégètes* et prédit le bonheur de la colonie Cyzique (εὐδαιμονία), comme dans le texte de l'oracle conservé sur la plaquette en os de Bérézan⁸⁸. En plus, au lieu de déléguer un dirigeant des colons (*oïkistès*) pour mener à bien l'acte de fondation de la colonie, comme dans le cas de la fondation d'autres colonies milésiennes, telles qu'Apollonia Pontica ou Phasis, pour lesquelles des *oïkistai* sont attestées, Apollon prend personnellement en charge l'expédition de colonisation et devient lui-même le fondateur de Cyzique⁸⁹.

Le culte d'Apollon *Ekbasios* (« Celui du débarquement heureux ») mentionné par Apollonius de Rhodes dans l'*Argonautika* est lié à la fondation de Cyzique sous les ordres d'Apollon Didymaios *Archégètes*. Selon une scolie d'*Argonautika*, l'épiclèse *Ekbasios* commémore l'heureux débarquement des Argonautes sous la protection d'Apollon, sur le territoire de la tribu Dolion, à l'emplacement où se trouvera plus tard la cité de Cyzique⁹⁰. *À son tour*, le scholiarque Dei(l)ochos de Cyzique

⁸¹ *Studia Pontica*, III/1, 29, n° 18 (datation: l'époque de Domitien); voir aussi Ehrhardt 1988, 136, 431, n. 450.

⁸² Robinson 1905, 319, n° 54: « Φιλῆσι[ω] ». À Trapezous, la tradition consigne l'existence du culte d'un héros Philesios, dont on dit qu'il aurait été un petit-fils d'Hermès, Arr., *Peripl. M. Eux.*, 2. L. R. Farnell suggère que le héros Philesios descend d'Apollon Philesios de Didymes (Farnell 1907, IV, 172), ce qui implique qu'il existe un lien entre Hermès et Apollon de Didymes; voir aussi Herda 2008, 36, n. 178; Herda 2006, 304, n. 2164; Fontenrose 1988, 120 nota 23; Bilabel 1920, 112; cf. Ehrhardt 1988, 136, 144, selon lequel Philesios n'est pas l'épiclèse d'Apollon Didymeus, mais simplement une référence au héros du même nom de Sinope.

⁸³ *IGDOP* 93 a, l. 2–4: « ἐπι<α>-/κόσιοι· τοξοφόρος φίλι<ο>ς δωρε-/ῆ δυνάμει <ἐ>ητῆ<ρ>ος· »; sur l'épiclèse *Philesios*, voir Fontenrose 1988, 118–120; cf. Ehrhardt 1988, 130–131, 144: « Als archaischer Beiname ist Philesios also zu streichen, und auch für Milet, das bislang keinen epigraphischen Beweis geliefert hat, wird man den Beinamen überhaupt ablehnen können ».

⁸⁴ Herda 2008, 36 avec n. 180; Herda 2006, 304, n. 2164; Bilabel 1920, 112; cf. Ehrhardt 1988, 136, 144.

⁸⁵ Fontenrose 1988, 93, 112, 208–209: « But Milesians never consulted Delphi, much less concerning their own colonies in the colonization era. Furthermore Delphi probably had nothing to do with colonization at that time (...) It appears certain, however, that the Didymean Oracle sanctioned Milesian colonies ».

⁸⁶ Herda 2016, 103 avec n. 392.

⁸⁷ Aristid., *Or.* XVI, 237; I, 383.

⁸⁸ *IGDOP* 93 b, l. 5: Μητρὸς(ς) ὀλβοφόρος. Cette expression signifie que le dieu est « celui qui apporte le bonheur de sa patrie »; en d'autres termes, le bonheur de la colonie d'Olbia est prédit. D'ailleurs, la prédiction du bonheur faisait très probablement partie du texte de l'oracle de fondation d'une colonie.

⁸⁹ Fontenrose 1988, 209: « How Aristeides or the Kyzikenes thought this was done is unclear; but in some manner Apollo was supposed to have been himself the *oikistès*, and apparently no man was given this title »; voir aussi Herda 2008, 29.

⁹⁰ Schol. Apoll. Rhod., I, 966; cf. Farnell 1907, IV, 368, n. 35; Bilabel 1920, 104; Ehrhardt 1988, 135, 429–430, n. 424.

(première moitié du IVe siècle av. J.-C.) parle d'un sanctuaire qui n'avait pas été dédié à Apollon *Ekbasios* mais à Apollon *Iasônios*⁹¹; en revanche, Socrate de Kos (Ier siècle av. J.-C.), dans son ouvrage « Sur les épiclèses », affirme que ce sanctuaire était dédié à Apollon *Kyzikenos*⁹². Le lien entre Apollon *Ekbasios* et Jason, le chef des Argonautes suggère le fait que les Cyziciens ont essayé de placer l'établissement du culte d'Apollon *Ekbasios* à une époque mythique antérieure à la guerre de Troie⁹³.

L'épithète additionnel *Exegetes* attribué à Apollon *Didymeus*, conformément à l'oracle de Cyzique cité par Aelius Aristides, fait allusion à l'autorité du dieu en matière de religion dans la nouvelle colonie. En tant qu'*Exegetes*, Apollon contrôlait les cultes et la vie religieuse dans les colonies nouvellement fondées. À son tour, le fondateur de la colonie (*oikistès*), qui portait le titre d'*Exegetes*, était investi de l'autorité religieuse dans la nouvelle colonie, en tant que représentant d'Apollon. Le fondateur de la colonie est chargé, entre autres, d'organiser la vie religieuse de celle-ci⁹⁴. Dans le cas de la fondation de Cyzique, Apollon *Didymeus Milesios* a apparemment repris cette tâche, puisqu'il n'y avait pas d'*oikistès* humain⁹⁵.

Un autre oracle concernant Cyzique, qui peut être attribué à Apollon *Didymeus*, confirme la fonction du dieu comme organisateur de la vie religieuse dans la colonie nouvellement fondée. Cet oracle est mentionné dans les Argonautiques d'Apollonios de Rhodes: « Cependant, selon la décision d'Hékatos, les Néléïdes ioniens ont consacré plus tard cette pierre d'ancrage, comme il se devait, dans le sanctuaire d'Athéna Iesonia »⁹⁶. *Hekatos* est l'une des anciennes épiclèses de culte d'Apollon *Didymeus*⁹⁷. Selon Apollonios, les descendants de Nélée, le fondateur de Milet – à savoir les Cyziciens originaires de Milet – ont dédié une pierre d'ancrage du navire des Argonautes (*Argô*) dans le sanctuaire d'Athéna *Iasonia* de Cyzique, selon l'ordre d'un oracle d'Apollon *Hekatos*. Selon Joseph Fontenrose, cet oracle a été émis lors de la

colonisation de Cyzique par les Milésiens (675–650 av. J.-C.). L'exhortation à dédier la pierre d'ancrage pourrait être comprise comme faisant partie d'une réponse oraculaire pour l'établissement du culte d'Athéna *Iasonia* à Cyzique⁹⁸, dont l'épiclèse a été dérivée du nom du chef des Argonautes, Jason⁹⁹. Le lien entre Athéna Iesonia et Jason, le chef des Argonautes, suggère que, comme dans le cas d'Apollon *Ekbasios Iasonios*, les Cyziciens ont tenté de placer l'établissement du culte d'Athéna *Iesonia* à une époque mythique antérieure à la guerre de Troie. En conclusion, Apollon (*Didymeus*) *Hekatos* apparaît ici clairement comme *Exegetes*, c'est-à-dire aux commandes des nouveaux cultes qui allaient être institués dans la colonie¹⁰⁰.

En conclusion, Apollon *Didymeus* n'apparaît que sporadiquement dans la vie religieuse des colonies milésiennes de la Propontide et du Pont-Euxin. Il est évident que les colonies milésiennes ont adopté le culte d'Apollon *Didymeus* de la métropole. Dans les colonies milésiennes, tout comme à Milet, Apollon *Didymeus* remplit la fonction de garant et d'initiateur du mouvement colonial et, en même temps, de dirigeant, de maître et de divinité protectrice des cités nouvellement établies.

BIBLIOGRAPHIE

Abmeier 1990

A. Abmeier, Zur Geschichte von Apollonia am Rhyndakos. E. Schwertheim (ed.), *Mysische Studien, Asia Minor Studien* 1, Bonn (1990), 1–16.

Aelius Aristides 1829

Aelius Aristides, *Orationes*, Wilhelm Dindorf (ed.), Lipsiae (1829).

Alexandrescu 1990

P. Alexandrescu, Histria in archaischer Zeit. P. Alexandrescu, W. Schuller (ed.), *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste*, Konstanz (1990), 47–101.

Apollonios de Rhodes 1976

Apollonios de Rhodes, *Argonautiques*, Tome I, Chants I-II, texte établi et commenté par F. Vian, et traduit par É. Delage, Paris (1976).

⁹¹ Dei(I)ochos, *FGrHist* 471, F 5 (= Schol. Apoll. Rhod., I, 966); Ehrhardt 1995, 26.

⁹² Socrates de Kos, *FGH* IV, 499, fr. 15a (= Schol. Apoll. Rhod., I, 966); voir aussi, Herda 2008, 30 avec n. 129.

⁹³ Herda 2008, 30.

⁹⁴ Malkin 1987, 5, 27, 84, 97–101.

⁹⁵ Herda 2008, 31.

⁹⁶ Ap. Rhod., *Argon.*, I, 958–960: « (...) ἀτὰρ κεῖνόν γε θεοπροπῆαις Ἑκάτοιο / Νηλεΐδαι μετόπισθεν Ἴαονες ἰδρύσαντο / ἱερὸν, ἢ θέμις ἦεν, Ἰησονίης ἐν Ἀθήνης »; voir aussi Fontenrose 1988, 93–94, 209, n° R35; Herda 2006, 288, n. 2041.

⁹⁷ Herda 2006, 287–288 avec n. 2040.

⁹⁸ Fontenrose 1988, 209. La dédicace d'une ancre en l'honneur d'une divinité est une coutume fréquemment rencontrée dans les cités portuaires grecques, voir Herda 2006, 102 et n. 389.

⁹⁹ Herda 2008, 31.

¹⁰⁰ Herda 2008, 31.

- Avram 1996
A. Avram, Les cités grecques de la côte Ouest du Pont-Euxin. M. H. Hansen (ed.), *Introduction to an Inventory of Poleis*, Copenhagen (1996), 288–316.
- Avram 2001
A. Avram, Coloniile grecești din Dobrogea. M. P. Dâmbovița, A. Vulpe (eds.), *Istoria Românilor. Moștenirea timpurilor îndepărtate*, t. I, Bucurest (2001), 533–634.
- Avram et alii 2008
A. Avram, I. Bîrzescu, K. Zimmermann, Die Apollinische Trias von Histria. R. Bol, U. Höckmann, P. Scholmeyer (eds.), *Apollon in Milet / Didyma, Histria, Myus, Naukratis und auf Zypern, Akten des Table Ronde in Mainz vom 11.–12. März 2004*, Rahden/Westf. (2008), 107–144.
- Aybek – Öz 2004
S. Aybek, A. K. Öz, Preliminary report of the archaeological survey at Apollonia ad Rhyndacum in Mysia. *Anadolu* 27 (2004), 1–25.
- Baralis 2019
A. Baralis, Les contextes des fouilles d’Alexandre Degrand (1904) sur l’île de Saint-Cyriaque. A. Baralis, K. Panayotova, D. Nedev (eds.), *Sur les pas des archéologues. Apollonia du Pont. Collections du Louvre et des musées de Bulgarie*. Sofia (2019), 33–42.
- Baralis – Hermary 2010
A. Baralis, A. Hermary. Présentation générale de l’histoire et de la topographie d’Apollonia. A. Hermary (ed.), *Apollonia du Pont (Sozopol). La nécropole de Kalfata (V–IIIe s. av. J.-C.). Fouilles franco-bulgares (2002–2004)*, Paris (2010), 11–18.
- Bilabel 1920
F. Bilabel, *Die ionische Kolonisation. Untersuchungen über die Gründungen der Ioner, deren staatliche und kulturelle Organisation und Beziehungen zu den Mutterstädten*, Leipzig (1920).
- Bîrzescu 2006
Iulian Bîrzescu, Inscriptions on pottery from the Istrian sanctuaries: the Naukratis approach. U. Schlotzhauer, A. Villing (eds.), *The Naukratis phenomenon: Greek diversity in Egypt. 28th British Museum Classical Colloquium*, London (2006), 169–174.
- Bravo 2011
B. Bravo, Una tavoletta d’osso da Olbia Pontica della seconda metà del VI secolo a.C. (SEG XXXVI, 694): Apollo di Didyma e la nascita di Olbië polis. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 176 (2011), 99–119.
- Burkert 1990
W. Burkert, Apollon Didim i Ol’vija. *Vestnik Drevnej Istarii*, 2 (1990), 155–160.
- Burkert 1994
W. Burkert, Olbia and Apollo of Didyma: A New Oracle Text. J. Solomon (ed.), *Apollo. Origins and Influences, Symposium Arizona 1988*, Tucson (1994), 49–60.
- Chantraine 1970
P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, II, Paris (1970).
- Dana 2011
M. Dana, *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques*, Bordeaux (2011).
- Detienne 2009,
M. Detienne, *Apollon le couteau à la main. Une approche expérimentale du polythéisme grec*, Paris (2009).
- Dirschedl 2019
U. Dirschedl, The Archaic Apollo Sanctuary of Didyma, the Canachus Apollo, and the So-called Persian Destruction. O. Palagia, E. P. Sioumpara (eds.), *From Hippias to Kallias. Greek Art in Athens & Beyond, 527–449 BC, Proceedings of the International Conference, held at the Acropolis Museum, May 19–20, 2017*, Athen (2019), 234–248.
- Dubois 1884
M. Dubois, Inscriptions de Calymnos. *Bulletin de Correspondence Hellénique*, 8 (1884), 28–46.
- Ehrhardt 1988
N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen*, I-II, 2ème édition, Frankfurt am Main, Bern, New-York (1988).
- Farnell 1907
L. R. Farnell, *The Cults of the Greek States*, IV, Oxford (1907).
- Fontenrose 1988
J. Fontenrose, *Didyma. Apollo’s Oracle, Cult and Companions*, Berkeley, Los Angeles, London (1988).
- FGrHist
Die Fragmente der griechischen Historiker, Felix Jacoby (ed.), Berlin-Leiden (1923–1954).
- FHG
Fragmenta Historicorum Graecorum, K. W. L. Müller (ed.), Paris (1841–1870).
- Herda 2006
A. Herda, *Der Apollon-Delphinios-Kult in Milet und die Neujahrsprozession nach Didyma. Ein neuer Kommentar der sog. Molpoi-Satzung*, Mainz am Rhein (2006).
- Herda 2008
A. Herda, Apollon Delphinios – Apollon Didymeus: Zwei Gesichter eines milesischen Gottes und ihr Bezug zur

- Kolonisation Milets in archaischer Zeit. R. Bol, U. Höckmann, P. Schollmeyer (eds.), *Apollon in Milet / Didyma, Histria, Myus, Naukratis und auf Zypern, Akten des Table Ronde in Mainz vom 11.–12. März 2004*, Rahden/Westf. (2008), 13–86.
- Herda 2009
A. Herda, Karkiša-Karien und die sogenannte Ionische Migration. F. Rumscheid (ed.), *Die Karer und die Anderen, Internationales Kolloquium an der Freien Universität Berlin, 13. bis 15. Oktober 2005*, Bonn (2009), 27–108.
- Herda 2011
A. Herda, How to run a state cult. The organisation of the cult of Apollo Delphinios in Miletos. M. Haysom, J. Wallenstein (ed.), *Current approaches to religion in ancient Greece. Papers presented at a symposium at the Swedish Institute at Athens, 17–19 April 2008*, Stockholm (2011), 57–93.
- Herda 2016
A. Herda, Megara and Miletos: Colonising with Apollo. A Structural Comparison of Religious and Political Institutions in Two Archaic Greek Polis States. A. Robu, I. Bîrzescu (eds.), *Mégarika. Nouvelles recherches sur Mégare et les cités de la Propontide et du Pont-Euxin. Archéologie, épigraphie, histoire*, Paris (2016), 15–128.
- Hérodote 1850
Hérodote, *Histoire*, <http://remacle.org/bloodwolf/historiens/herodote/index.htm>.
- Homer 1999
Homer, *Iliada*, Cânturile I–XXIV. vol. 1, 2, 3, traducere în metru original de George Murnu, studiu introductiv și note de D. M. Pippidi, București (1999).
- IGDOP
Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont, L. Dubois (ed.), Genève (1996).
- Isaac 1986
B. Isaac, *The Greek Settlements in Thrace until the macdonian conquest*, Leiden (1986).
- Laumonier 1958
A. Laumonier, *Les cultes indigènes en Carie*, Paris (1958).
- Lazzarini 1976
M. L. Lazzarini, Le formule delle dediche votive nella Grecia arcaica. *Atti dell'Accademia Nazionale dei Lincei, Memorie, Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*, VIII/19.2, Rome (1976), 45–354.
- Lorkipanidzé 1999
O. D. Lorkipanidzé, Les divinités de la ville de Phasis: Apollon ou la triade apollinienne? O. Lordkipanidzé, P. Lévêque (eds.), *Religions du Pont-Euxin*, Actes du VIIIe Symposium de Vani (Colchide) – 1997, traduction et édition: Arlette Fraysse et Evelyne Geny), Besançon (1999), 129–153.
- LSJ
Liddell H. G., Scott R., Jones H. S., *A Greek-English Lexicon*, with a revised supplement, Oxford (1996).
- Malkin 1987
I. Malkin, *Religion and colonization in ancient Greece*, Leiden, New York, Köln (1987).
- Milet I.3
Milet I. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahr 1899, Heft. III: *Das Delphinion von Milet*. G. Kawerau und A. Rehm (eds.), Berlin (1914).
- Onyshkevych 1998
L. Onyshkevych, *Archaic and Classical Cult-Related Graffiti from the Northern Black Sea Region* (Diss. Univ. of Pennsylvania) (1988).
- Pausanias 1821
Pausanias, *Description de la Grèce*, <http://remacle.org/bloodwolf/erudits/pausanias/table.htm>.
- Reinach 1893
Th. Reinach, Inscriptions d'Iasos. *Revue des Études Grecques*, 6, 22 (1893), 153–203.
- Robert 1968
L. Robert, Épigraphie grecque et géographie historique du monde hellénique. *École pratique des hautes études. 4e section, Sciences historiques et philologiques. Annuaire 1967–1968* (1968), 191–200.
- Robert 1979
L. Robert, Un voyage d'Antiphilos de Byzance, Anthologie palatine, X, 17, Géographie antique et byzantine. *Journal des Savants*, 4 (1979), 257–294.
- Robert 1980
L. Robert, Lucien et son temps. L. Robert (ed.), *À travers l'Asie Mineure. Poètes et prosateurs, monnaies grecques voyageurs et géographie*, Athènes (1980), 393–436.
- Robert 1983
L. Robert, Documents d'Asie Mineure XXIV: la ville d'Apollonia et Mardonios. *Bulletin de Correspondence Hellénique* 107 (1983), 498–505.
- Robinson 1905
D. M. Robinson, Greek and Latin Inscriptions from Sinope and Environs. *American Journal of Archaeology*, 9, n° 3 (1905), 294–333.
- Robu 2012
A. Robu, Les établissements mégariens de la Propontide et du Pont-Euxin: réseaux, solidarités et liens institutionnels. *Pallas*, 89, *Les diasporas grecques du VIIIe à la fin du IIIe siècle av. J.-C.* (2012), 181–195.

- Rubinstein – Greaves 2004
L. Rubinstein, A. Greaves, Ionia. M. H. Hansen, T. H. Nielsen (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. New York (2004), 1053–1107.
- Rusjaeva 1986
A. S. Rusjaeva, Milet-Didimy-Borisfen-Ol'viya. Problemy kolonizatsii Nizhnego Pobuzh'ya (Miletus-Didyma-Borysthène-Olbia. Problèmes de la colonisation de la région de Boug Inférieur). *Vestnik Drevnej Istorii*, 2 (1986), 25–64.
- Strocka 2002
V. M. Strocka, Der Apollon des Kanachos in Didyma und der Beginn des strengen Stils. *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 117 (2002), 81–125.
- Studia Pontica* III/1
Studia Pontica III. *Recueil des inscriptions grecques et latines du Pont et d'Arménie*, J. G. C. Anderson, F. Cumont, H. Grégoire (eds.), Fascicule I, Bruxelles (1910).
- Trippé 2010
N. Trippé, La divinité et ses épiclèses dans l'entreprise coloniale: l'exemple de Milet et de ses colonies sur la rive Nord-Ouest du Pont. *Archiv für Religionsgeschichte*, 12 (2010), 23–39.
- Tuchelt 1992
K. Tuchelt, *Branchidai – Didyma. Geschichte und Ausgrabung eines antiken Heiligtums*, Mainz am Rhein (1992).
- Tsetskhladze 2019
G. R. Tsetskhladze, Once again about the Establishment Date of Some Greek Colonies around the Black Sea. G. R. Tsetskhladze, S. Atasoy (eds.), *Settlements and Necropoleis of the Black Sea and its Hinterland in Antiquity*, Oxford (2019), 1–41.

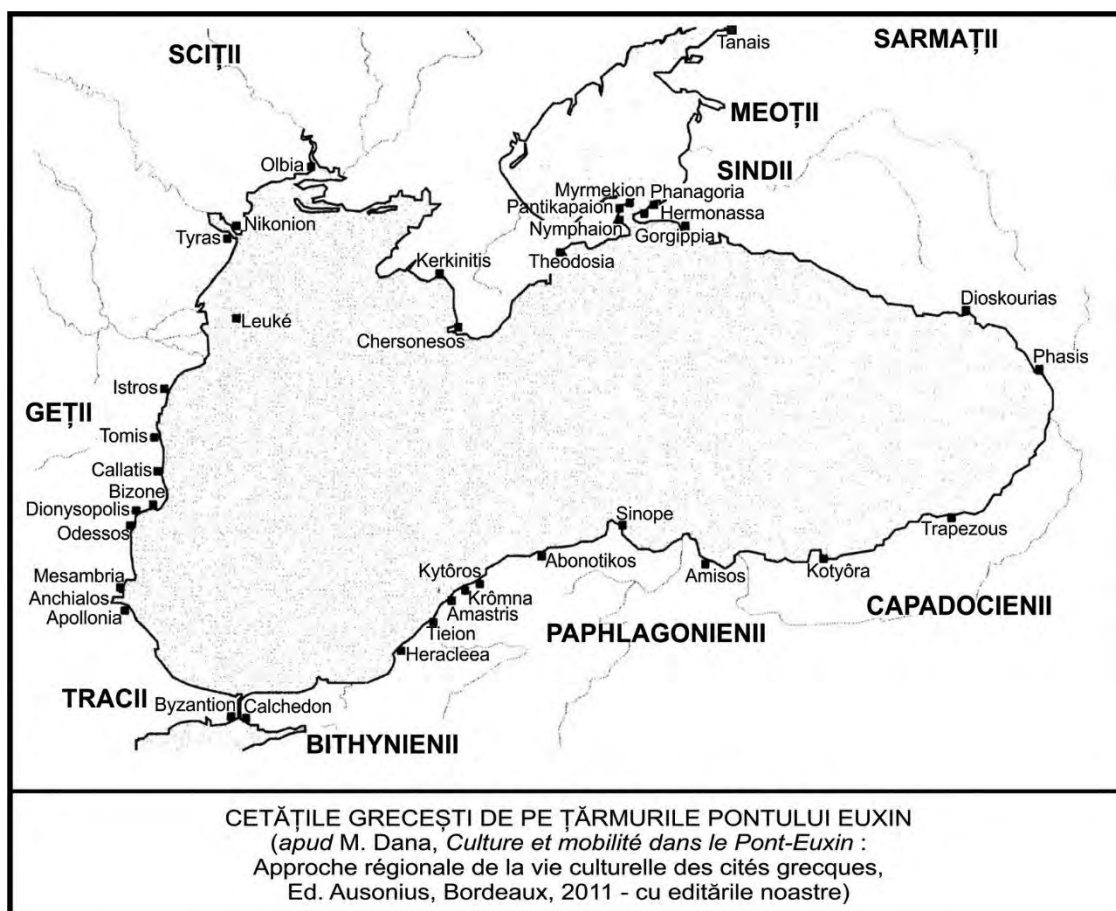

Fig. 1. Carte générale des cités grecques sur les côtes du Pont-Euxin (apud Dana 2011 – avec nos éditions)

Fig. 2. Carte générale des cités grecques sur les côtes de la Propontide (apud Robu 2012, 195)

Fig. 3. L'image d'Apollon Didymeus (relief découvert dans le théâtre milésien, IIIe siècle apr. J.-C. apud Dirschedl 2019, 242, fig. 6 b)

DESPRE UN NOU TEZAU MONETAR DE DIOBOLI DIN MESEMBRIA DESCOPERIT ÎN SUDUL DOBROGEI

*Gabriel Mircea Talmațchi**

Cuvinte cheie: tezaur, dioboli, Mesembria, Dobrogea, Filip al II-lea, Atheas, Lysimach.

Keywords: hoard, diobols, Mesembria, Dobruja, Philippus II, Atheas, Lysimachos.

About a new monetary hoard of diobols from Mesembria discovered in the south of Dobruja

(Abstract)

At the beginning of the 21st century, very possibly with the help of metal detectors, a small hoard composed of 14 silver coins, of the Corinthian crested helmet type, minted in the Hellenistic epoch in Mesembria, was discovered. The very little information that has been preserved regarding the context of the discovery excludes the presence of a vessel (in the sense that there is no information regarding its recovery). It is also very possible that the 14 specimens recovered do not represent all the coins discovered in the small hoard. Compared to other hoards that seem to be associated with it in a distinct monetary horizon, silver pieces from Apollonia Pontica are also absent.

Important to note is the fact that there were two lots of the same find, which were purchased separately by the same person, from different people. The first batch contained 9 copies, the second 5 copies. It is quite possible that the hoard contained several coins, at least based on the idea that the coins were divided by the discoverer's half/half. And it is still very possible that some copies have already been sold by them before reaching the indicated Constanta collector. Consequently, we believe that the hoard contained at least more than 20 pieces of silver minted in Mesembria.

The hoard discovered at Chirnoveni, although it does not contain silver coins from Apollonia Pontica, is part of a horizon of hoards discovered in historical Dobruja and the north-east of today's Bulgaria, probably buried between 339 and 313 BC.

However, despite some inherent inaccuracies of its location and interpretation and the burial context, we believe that the material that does not come from controlled archaeological excavations has a role in studying the presence and monetary circulation of some categories of coins minted in the west of the Pontos Euxeinos in the pre-Roman period. In this case, from Dorian Mesembria. As a result, the information is relevant to the pre-Roman monetary history for this area of extreme northeastern Thrace, at a time when Macedonian power dominated including most of the Balkan Peninsula.

Introducere

În general, pe teritoriul localității Chirnoveni și în împrejurimile imediate au fost semnalate, până în prezent, câteva descoperiri arheologice și mai puține monetare, toate fiind datorate unor cercetări de teren și unor săpături arheologice de salvare. Localitatea actuală Chirnoveni se află la o distanță de aproximativ 70 km față de Constanța (anticul Tomis) și la aproximativ 35 km de Mangalia (anticul Callatis).

Informații arheologice

Descoperirile preromane realizate în zona localității Chirnoveni și a împrejurimilor acesteia nu sunt numeroase. Totuși, putem face apel la câteva informații deja publicate de-a lungul timpului și la unele date relativ noi oferite de realizarea unui

studiu istorico-arheologic la solicitarea contractuală a primăriei locale acum aproape un deceniu.

Cu prilejul unor cercetări arheologice de salvare desfășurate în anii 1987–1988, au fost descoperite o așezare aparținând culturii Coslogeni și o altă – epocii La Tène, fiind recoltată o mare cantitate de ceramică și un brăzdar de plug de fier¹. Cele două situri sunt localizate în punctul “La Stație”, aflat în partea de nord-est a satului, în dreapta șoselei Chirnoveni-Plopeni. Ceramica descoperită aparține mai multor categorii, fiind grosieră și fină, iar alte materiale prezente sunt unelte, podoabe și

* Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Piața Ovidiu nr. 12, Constanța; gtalmatchi@yahoo.com.

¹ Papasima 1996, 32, nr. 56.

obiecte de uz neprecizat². De asemenea, în mod izolat, printr-o descoperire întâmplătoare, este cunoscută ca provenind de aici o drahmă histriană cu sigla A pe revers (6,42 g/18,8 mm; Pick 1898, 161, nr. 416)³.

În cursul anului 2016, în baza solicitării efectuate de Primăria Chirnogeni, s-a realizat un studiu istoric și arheologic pentru Planul Urbanistic General al comunei. Astfel, conform autorizației de evaluare de teren nr. 77/27.04.2016 eliberată de Ministerul Culturii, o echipă de arheologi de la Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța a efectuat mai multe cercetări de suprafață pe teritoriul comunei, cu scopul de a delimita cât mai fidel situația siturilor arheologice⁴.

La sfârșitul anului 2012 și începutul anului 2013, conform unui contract încheiat de către firma Nordex Energy Romania cu firma spaniolă Iberdrola Engineering & Construction, au fost instalate un număr de 32 de turbine eoliene în fundații de beton (fiecare cu diametru de 19 m), în cadrul unui parc eolian în apropierea localității Chirnogeni (jud. Constanța). De asemenea, au fost realizate: platforme de montaj și întreținere, drumuri de acces noi, o stație de transformare, modernizare drumuri de exploatare, organizare de șantier etc. În final, investiția a purtat numele de „*Parc energetic eolian 32 centrale eoliene, putere totală 80 de MW, Stație de transformare, rețele electrice de ractord și modernizare căi de comunicație și acces*”. Suprafața totală afectată de proiect a fost de aproximativ 230.000 m² și a fost realizată în afara tuturor ariilor protejate din punct de vedere arheologic și natural.

Chiar și în urma noilor cercetări de teren amintite nu au fost semnalate în aria de interes a ansamblului de eoliene urme specifice antichității sau evului mediu timpuriu de interes arheologic. Totuși, în apropierea acestei arii, au fost reperate câteva descoperiri, după cum urmează:

– la sud de localitatea Chirnogeni, la circa 3,4 km de ieșirea spre Negru Vodă și circa 0,4 km vest de șosea, a fost descoperit un tumul aplatizat probabil datorită lucrărilor agricole. Este vizibil pe fotografiile aeriene și satelitare, având diametrul aproximativ de 15 m.

– la sud-vest de localitatea Chirnogeni, la circa 1,5 km de ieșirea spre Negru Vodă și 0,8 km de colțul de sud-vest al satului, a fost descoperit un alt tumul aplatizat datorită lucrărilor agricole. Este

vizibil pe fotografiile aeriene și satelitare, având diametrul aproximativ de 12 m.

– la vest-sud-vest de localitatea Chirnogeni, la circa 2,7 km vest de ieșirea spre Negru Vodă, aproape în linie dreaptă, apare un tumul aplatizat datorită lucrărilor agricole. Este vizibil pe fotografiile aeriene și satelitare, având diametrul aproximativ de 14 m.

– la vest de localitatea Chirnogeni, la circa 1,8 km, la nord de parcul cu centrale eoliene, apare un tumul aplatizat datorită lucrărilor agricole. Este vizibil pe fotografiile aeriene și satelitare, având diametrul aproximativ de 33 m.

– la vest de localitatea Chirnogeni, la circa 2 km, apare un grup de patru tumuli complet aplatizați datorită lucrărilor agricole. Sunt vizibili pe fotografiile aeriene și satelitare.

După cum se poate observa, în apropierea imediată sau relativă a ariei afectate de ansamblul de eoliene construit în anul 2013, au fost reperați mai mulți tumuli aplatizați, care s-ar putea să aparțină unei necropole tumulare distinctivă, dacă toți tumulii aparțin aceleiași perioade istorice.

Descoperirea monetară

În debutul secolului XXI, foarte posibil cu ajutorul unor detectoare de metale, a fost descoperit un mic tezaur compus din 14 monede de argint, de tipul *coif corinthian cu creastă*, bătute în epocă elenistică la Mesembria. Foarte puținele informații care s-au mai păstrat privind contextul descoperirii exclud prezența unui vas (în sensul că nu există o informație privind existența și recuperarea sa). De asemenea, foarte posibil ca cele 14 exemplare recuperate să nu reprezinte totalitatea monedelor descoperite în micul tezaur. Locul aproximativ al descoperirii ar fi corespuns cu aria unde s-a realizat parcul eolian menționat anterior, unde, după cum am amintit, nu s-au descoperit elemente la suprafața solului care să ne indice o așezare sau o necropolă.

În continuare vom prezenta catalogul tezaurului compus din monede de argint mesambriote descoperit la Chirnogeni (com. Chirnogeni, jud. Constanța).

Catalog

1. AR (diobol); 1,25 g; 11 × 10,5 mm; Pl. I, nr. 1.
Av: Anepigraf; Coif corinthian cu creastă văzut din față.
Rv: Roată cu patru brațe/spițe; legenda M/E/T/A, fiecare literă fiind prezentă între spițe; în exteriorul roții linii radiate; imagine descentrată.

² Papasima 2006, 321–324.

³ Papasima 1988–1989, 333, nr. 1.

⁴ Talmațchi *et alii* 2016, *passim*.

Referință: SNG Price 1993, pl. X, nr. 268–271, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 1994, pl. VII, nr. 116–119, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 2000, pl. X, nr. 219–223, secolul IV a.Chr.

2. AR (diobol); 1,23 g; 11 × 10 mm; Pl. I, nr. 2.
Av: Anepigraf; Coif corinthian cu creastă văzut din față.

Rv: Roată cu patru brațe/spițe; legenda M/E/T/A, fiecare literă fiind prezentă între spițe; în exteriorul roții linii radiate; imagine descentrată.

Referință: SNG Price 1993, pl. X, nr. 268–271, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 1994, pl. VII, nr. 116–119, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 2000, pl. X, nr. 219–223, secolul IV a.Chr.

3. AR (diobol); 1,22 g; 11 × 10,5 mm; Pl. I, nr. 3.
Av: Anepigraf; Coif corinthian cu creastă văzut din față; imagine descentrată.

Rv: Roată cu patru brațe/spițe; legenda M/E/T/A, fiecare literă fiind prezentă între spițe; în exteriorul roții linii radiate; imagine descentrată.

Referință: SNG Price 1993, pl. X, nr. 268–271, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 1994, pl. VII, nr. 116–119, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 2000, pl. X, nr. 219–223, secolul IV a.Chr.

4. AR (diobol); 1,09 g; 11 mm; Pl. I, nr. 4.
Av: Anepigraf; Coif corinthian cu creastă văzut din față; imagine descentrată.

Rv: Roată cu patru brațe/spițe; legenda M/E/T/A, fiecare literă fiind prezentă între spițe; în exteriorul roții linii radiate.

Referință: SNG Price 1993, pl. X, nr. 268–271, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 1994, pl. VII, nr. 116–119, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 2000, pl. X, nr. 219–223, secolul IV a.Chr.

5. AR (diobol); 1,11 g; 11 × 10 mm; Pl. I, nr. 5.
Av: Anepigraf; Coif corinthian cu creastă văzut din față.

Rv: Roată cu patru brațe/spițe; legenda M/E/T/A, fiecare literă fiind prezentă între spițe; în exteriorul roții linii radiate; imagine descentrată.

Referință: SNG Price 1993, pl. X, nr. 268–271, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 1994, pl. VII, nr. 116–119, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 2000, pl. X, nr. 219–223, secolul IV a.Chr.

6. AR (diobol); 1,08 g; 11 × 10,5 mm; Pl. I, nr. 6.
Av: Anepigraf; Coif corinthian cu creastă văzut din față; imagine descentrată.

Rv: Roată cu patru brațe/spițe; legenda M/E/T/A,

fiecare literă fiind prezentă între spițe; în exteriorul roții linii radiate; imagine descentrată.

Referință: SNG Price 1993, pl. X, nr. 268–271, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 1994, pl. VII, nr. 116–119, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 2000, pl. X, nr. 219–223, secolul IV a.Chr.

7. AR (diobol); 1,30 g; 11 mm; Pl. I, nr. 7.

Av: Anepigraf; Coif corinthian cu creastă văzut din față.

Rv: Roată cu patru brațe/spițe; legenda M/E/T/A, fiecare literă fiind prezentă între spițe; în exteriorul roții linii radiate.

Referință: Price 1993, pl. X, nr. 268–271, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 1994, pl. VII, nr. 116–119, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 2000, pl. X, nr. 219–223, secolul IV a.Chr.

8. AR (diobol); 1,23 g; 11 × 10,5 mm; Pl. I, nr. 8.
Av: Anepigraf; Coif corinthian cu creastă văzut din față.

Rv: Roată cu patru brațe/spițe; legenda M/E/T/A, fiecare literă fiind prezentă între spițe; în exteriorul roții linii radiate; imagine descentrată.

Referință: SNG Price 1993, pl. X, nr. 268–271, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 1994, pl. VII, nr. 116–119, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 2000, pl. X, nr. 219–223, secolul IV a.Chr.

9. AR (diobol); 1,21 g; 11 mm; Pl. I, nr. 9.

Av: Anepigraf; Coif corinthian cu creastă văzut din față.

Rv: Roată cu patru brațe/spițe; legenda M/E/T/A, fiecare literă fiind prezentă între spițe; în exteriorul roții linii radiate.

Referință: SNG Price 1993, pl. X, nr. 268–271, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 1994, pl. VII, nr. 116–119, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 2000, pl. X, nr. 219–223, secolul IV a.Chr.

10. AR (diobol); 1,29 g; 11 × 10 mm; Pl. I, nr. 10.
Av: Anepigraf; Coif corinthian cu creastă văzut din față.

Rv: Roată cu patru brațe/spițe; legenda M/E/T/A, fiecare literă fiind prezentă între spițe; în exteriorul roții linii radiate; imagine descentrată.

Referință: SNG Price 1993, pl. X, nr. 268–271, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 1994, pl. VII, nr. 116–119, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 2000, pl. X, nr. 219–223, secolul IV a.Chr.

11. AR (diobol); 1,27 g; 11 × 10,5 mm; Pl. I, nr. 11.
Av: Anepigraf; Coif corinthian cu creastă văzut din față.

Rv: Roată cu patru brațe/spițe; legenda M/E/T/A, fiecare literă fiind prezentă între spițe; în exteriorul roții linii radiate.

Referință: SNG Price 1993, pl. X, nr. 268–271, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 1994, pl. VII, nr. 116–119, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 2000, pl. X, nr. 219–223, secolul IV a.Chr.

12. AR (diobol); 1,32 g; 11 × 9,7 mm; Pl. I, nr. 12. Av: Anepigraf; Coif corinthian cu creastă văzut din față; imagine descentrată.

Rv: Roată cu patru brațe/spițe; legenda M/E/T/A, fiecare literă fiind prezentă între spițe; în exteriorul roții linii radiate.

Referință: SNG Price 1993, pl. X, nr. 268–271, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 1994, pl. VII, nr. 116–119, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 2000, pl. X, nr. 219–223, secolul IV a.Chr.

13. AR (diobol); 1,27 g; 11 × 10 mm; Pl. I, nr. 13. Av: Anepigraf; Coif corinthian cu creastă văzut din față.

Rv: Roată cu patru brațe/spițe; legenda M/E/T/A, fiecare literă fiind prezentă între spițe; în exteriorul roții linii radiate; imagine descentrată.

Referință: SNG Price 1993, pl. X, nr. 268–271, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 1994, pl. VII, nr. 116–119, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 2000, pl. X, nr. 219–223, secolul IV a.Chr.

14. AR (diobol); 1,31 g; 11 × 9,7 mm; Pl. I, nr. 14. Av: Anepigraf; Coif corinthian cu creastă văzut din față.

Rv: Roată cu patru brațe/spițe; legenda M/E/T/A, fiecare literă fiind prezentă între spițe; în exteriorul roții linii radiate.

Referință: SNG Price 1993, pl. X, nr. 268–271, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 1994, pl. VII, nr. 116–119, secolul IV a.Chr; SNG Stancomb 2000, pl. X, nr. 219–223, secolul IV a.Chr.

Comentariu

Tezaurul monetar descoperit lângă localitatea Chirnogeni cuprinde 14 dioboli băuți în cursul secolului al IV-lea a.Chr. în monetăria greacă din Mesembria (100%). Față de alte tezaure descoperite ce par a se asocia și cu acesta într-un orizont monetar distinct, nu sunt prezente și piese de argint din Apollonia Pontica. Dacă ar fi fost descoperite și alte emisiuni în componența sa, sigur ar fi ajuns în respectiva colecție particulară constănțeană amintită și câteva exemplare dintre acestea⁵.

⁵ Monedele din catalog au făcut parte, cel puțin până în

Important de precizat este faptul că au existat două loturi din aceeași descoperire, care au fost achiziționate separat de aceeași persoană, de la persoane diferite. Primul lot a cuprins 9 exemplare, cel de-al doilea 5 exemplare. Monedele din cele două loturi par a avea la prima vedere o patină ușor diferită, dar această diferență vizuală a fost creată artificial prin folosirea unor substanțe diferite de curățare chimică folosite la momentul respectiv de primii proprietari (probabil descoperirea tezaurului a fost realizată de două persoane). Așa cum am mai menționat, este foarte posibil ca tezaurul să fi cuprins mai multe piese monetare, plecând de la ideea că piesele au fost împărțite de descoperitori jumătate/jumătate. Și este tot foarte posibil ca unele exemplare să fi fost deja vândute de aceștia până să ajungă la colecționarul constănțean indicat. În consecință, considerăm că tezaurul a cuprins cel puțin 20 de piese de argint bătute la Mesembria (Nessebar, Bulgaria). Nu știm cu exactitate, dar cele câteva aspecte relevate, chiar dacă ușor speculative, ne conduc către o asemenea idee.

În zona Dobrogei istorice și în nord-estul Bulgariei de astăzi sunt cunoscute câteva tezaure monetare care cuprind monede de argint din Mesembria și Apollonia Pontica. În total sunt repertoriate patru tezaure monetare, care sunt descoperite în nord-estul Bulgariei la General Kantardjievo (municipalitatea Aksakovo, regiunea Varna), Kladentzi (municipalitatea Tervel, regiunea Dobrich), Medovets (municipalitatea Dălgopol, regiunea Varna) și Vratarite (regiunea Dobrich), respectiv două în Dobrogea (la Constanța și Mangalia). Cel descoperit la General Kantardjievo cuprinde 66 de dioboli, dintre care 31 din Apollonia Pontica și 35 din Mesembria⁶. Cel descoperit la Kladentzi este compus din 3 dioboli, dintre care unul din Apollonia și 2 din Mesembria⁷. Cel de la Medovets cuprinde 20 de dioboli, dintre care 4 drahme reduse din Apollonia Pontica și 16 dioboli din Mesembria⁸. În sfârșit, cel descoperit la Vratarite cuprinde 132 de dioboli, dintre care 66 din Apollonia Pontica și 66 din Mesembria, totul păstrat într-un lekythos decorat cu figuri roșii⁹. Descoperirea celor două tezaure

anul 2010, din colecția particulară constănțeană aparținând dr. stomatolog Gh. Andreescu (decedat în anul 2010); acestea au fost selectate dintr-un total de până la (posibil) 28–30 de exemplare; nu se cunoaște destinația monedelor care nu au ajuns în colecția menționată.

⁶ Draganov-Paunov 2017, 306–316.

⁷ Karayotov 1995, 27; Draganov-Paunov 2017, 309.

⁸ Karayotov 1994, 26–27; Yordanova 2013, 13–23; Draganov-Paunov 2017, 308; Ivanova 2017, 89–104.

⁹ Karayotov 1994, 24–27; Talmaçhi 2007, 164, nr. 4;

din Vratarite (districtul Dobrici) și Medovets (districtul Varna, într-o așezare tracică) compuse din piese de argint apolloniene pontice și mesembriene ar fi o dovadă în susținerea unei uniuni fiscale între cele două centre pornind de la interese economice comune (în ciuda unor pasaje istorice de clară ostilitate petrecute între ambele), numărul pieselor fiind în mod ciudat împărțite în mod egal la paritate¹⁰.

La aceste tezaure sunt de adăugat în Dobrogea din fruntariile de astăzi ale statului român alte două, descoperirile de la Tomis și Callatis. Din Constanța provine un tezaur menționat în anul 1944 ca fiind compus din 30–40 de monede de argint apolloniene pontice (*tip Meduză*) și mesembriene (*tip coif corinthian văzut din față*), descoperit probabil în 1911¹¹. Un articol publicat recent a putut identifica în colecția Bibliotecii Academiei Române un număr de 14 piese din Apollonia Pontica și două din Mesembria aparținătoare aceluiași tezaur¹². Tezaurul din Mangalia este unul cu caracter funerar și cuprindea un total de 14 piese de argint, dintre care o drahmă (*tip Ancoră/Gorgonă*) și 3 dioboli (*tip Meduză/ancoră*) din Apollonia Pontica, 6 hemidrahme din Callatis (*din tipul Herakles*) și 4 dioboli din Mesembria (*din tipul coif corinthian văzut din față*)¹³.

În privința îngropării orizontului de tezaure compuse din dioboli din Apollonia Pontica și Mesembria, s-a sugerat desfășurarea acestor acțiuni în contextul conflictului militar desfășurat între Filip al II-lea și regele scit Atheas din 339 a.Chr. (vezi mai ales tezaurele de la Constanța, General Kantardjievo și Vratarite)¹⁴. O altă ipoteză sugerează îngroparea lor în contextul războaielor vest-pontice contra lui Lysimach în anul 313 a.Chr., care se leagă de intervenția generalului lui Alexandru cel Mare în zonă (vezi mai ales tezaurele de la Kladentzi și Medovets)¹⁵. Cel descoperit la Callatis, fiind aparținător unui context funerar, a fost datat în debutul secolului al III-lea a.Chr.¹⁶ Tezaurul descoperit la Chirnogeni, deși nu are în componență și monede de argint din Apollonia Pontica, poate face parte din același orizont de

tezaure, fiind probabil îngropat fie cu ocazia primului prilej în anul 339 a.Chr., fie în 313 a.Chr.

Pentru cronologia momentului baterii monedelor de argint la Mesembria din tipul cu coif corinthian văzut din față există mai multe opinii. Astfel, după părerea lui Ivan Karayotov, odată cu mijlocul secolului al IV-lea a.Chr. (cu aproximație), Mesembria a început să bată piese de nominal mic de argint din tipul “coif corinthian”, fără a se exclude prima sa jumătate (cca. 325 a.Chr.)¹⁷ și până în ultimul sfert al aceluiași secol (sau chiar primul sfert al secolului III a.Chr.)¹⁸. Iar circulația lor, pe baza dovezilor existente, este consemnată până către 175 a.Chr., adică având “o durată extraordinară de mare”¹⁹. Există și datări mai timpurii pentru unele exemplare, cum ar fi anii 450–350 a.Chr.²⁰. Nu în ultimul rând, o serie importantă de *Sylloge Nummorum Graecorum* le datează la general în secolul IV a.Chr. (vezi datarea din catalogul monedelor care compun tezaurul descoperit la Chirnogeni).

Concluzii

După cum se poate observa și din informațiile deținute, ceea ce lipsește pentru o analiză completă a tezaurului este contextul arheologic. În lipsa acestuia, având în vedere observațiile făcute cu prilejul realizării cercetărilor de suprafață din zonă, am putea specula că descoperirea ar putea fi destinată unui inventar funerar. Dar, tot atât de bine, tezaurul putea să fi fost îngropat pur și simplu în contextul unei situații iminente de primejdie – iar apoi nu a mai fost recuperat, prin decesul proprietarului – care, după cum am menționat mai sus, ar fi aparținut unui context de evenimente ce privesc fie anul 339 a.Chr., fie 313 a.Chr.

Totuși, în ciuda unor inerente imprecizii de localizare și interpretare a sa, precum și a contextului de îngropare, considerăm că și materialul care nu provine din săpături arheologice controlate are un rol în studierea prezenței și a circulației monetare a unor categorii de monede bătute în vestul Pontului Euxin în perioadă preromană. În speță, din Mesembria doriană. Ca urmare, informațiile sunt relevante pentru istoria monetară preromană pentru această zonă a extremului de nord-est a Traciei, într-o perioadă când puterea

Custurea-Talmațchi 2011, 384, nr. 176; Ivanova 2017, 99–100; Draganov-Paunov 2017, 308.

¹⁰ Karayotov 1994, 24, 70, 75.

¹¹ Moisil 1944, 5, nr. 40, 42; Talmațchi 2007, 164, nr. 1; Custurea-Talmațchi 2011, 169, nr. 31-VIII.

¹² Petac-Vîlcu 2019, 43–57.

¹³ Talmațchi 2017, 287–289.

¹⁴ Petac-Vîlcu 2019, 51.

¹⁵ Karayotov 1994, 27.

¹⁶ Talmațchi 2017, 294.

¹⁷ Într-o lucrare anterioară considera că în secolul III a.Chr. predominau monedele de bronz de tip “coif corinthian”, conform Karayotov 1992, 119.

¹⁸ Karayotov 1994, 23, 27–28, 75.

¹⁹ Karayotov 2009, 36–37.

²⁰ SNG Sweden II 1980, pl. 23, nr. 774; SNG Blackburn Museum 1989, pl. XIII, nr. 327.

macedoneană domina inclusiv cea mai mare parte a Peninsulei Balcanice.

Reactualizarea și completarea informației, interpretarea materialelor și repertorierea unui număr important de noi descoperiri pentru perioada preromană din teritoriul dobrogean rămân printre principalele obiective științifice pe care ni le-am propus de atins. Demersul nostru reprezintă un nou pas firesc în acest sens.

BIBLIOGRAFIE

- Custurea-Talmațchi 2011
Gabriel Custurea, Gabriel Talmațchi, *Repertoriul tezaurilor monetare din Dobrogea*, Constanța (2011).
- Draganov-Paunov 2017
Dimităr Draganov, Evgheni Paunov, An unpublished hoard of Apollonia Pontica and Mesembria diobols from Dobrudja, *RCAN*, 3 (2017), 306–316.
- Ivanova 2017
Hristina Ivanova, Three deposits of Apollonian silver and their historical embedment, *Ex nummis lux. Studies in Ancient Numismatics in Honour of Dimitar Draganov* (ed. Dylana Boteva), Sofia (2017), 89–104.
- Karayotov 1992
Ivan Karayotov, *Le Monnayage de Messambria*, Bourgas (1992).
- Karayotov 1994
Ivan Karayotov, *The Coinage of Mesambria, vol. I. Silver and Gold Coins of Mesambria*, Thracia Pontica, series VI, Thracia Maritima, Corpus Numorum, Sozopol-Veliko Turnovo (1994).
- Karayotov 1995
Ivan Karayotov, La circulation des monnaies de Mésambria Pontica dans la région du Bas Danube, *Numismatic and Sphragistic Contributions to Ancient and Medieval History of Dobroudja*, International Symposium, Dobrich, 1993 (ed. Serghei Torbatov), *Dobroudja*, 12 (1995), 24–38.
- Karayotov 2009
Ivan Karayotov, *The Coinage of Mesambria, vol. II. Bronze coins of Mesambria*, Sozopol-Burgas (2009).
- Moisil 1944
Constantin Moisil, *Creșterea Colecțiilor în anii 1938–1942, Stampe, manuscrise, documente, numismatică*, București (1944).
- Papasima 1988–1989
Tudorel Papasima, Monede recent descoperite în satul Credința (jud. Constanța), *Pontica*, 21–22 (1988–1989), 333–335.
- Papasima 1996
Tudorel Papasima, Chirnogeni, jud. Constanța, *Situri arheologice cercetate în perioada 1983–1992, Comisia Națională de Arheologie*, Brăila (1996).
- Papasima 2006
Tudorel Papasima, Cercetările arheologice de la Chirnogeni, *Pontica*, 39 (2006), 321–332.
- Pick 1898
B. Pick, *Die Antiken Münzen Nord-Griechelands, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, 1, Berlin (1898).
- Petac-Vilcu 2019
Emanuel Petac, Aurel Vilcu, About the Diobols Hoard of Apollonia Pontica and Mesembria Discovered in 1911 in Constanța (Ancient Tomis), *Notae Numismaticae*, 14 (2019), 43–57.
- Poenaru Bordea 1970
Gheorghe Poenaru Bordea, Discuții pe marginea câtorva monede străine din Dobrogea antică, *SCIV*, 21/1 (1970), 133–144.
- Poenaru Bordea 1978
Gheorghe Poenaru Bordea, *Viața economică în Pontul Stâng în epoca elenistică în lumina izvoarelor arheologice și numismatice*, rezumatul tezei de doctorat, București (1978).
- Poenaru Bordea 1997
Gh. Poenaru Bordea, Emisiunile monetare din atelierele grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre (sec. VI î. Hr.-III). Un stadiu al problemei, *130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc modern*, București (1997), 56–70.
- Preda 1998
Constantin Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București (1998).
- Talmațchi 2007
Gabriel Talmațchi, *The Mints' issues from the Black Sea coast and other areas of Dobrudja the Pre-Roman and early Roman periods (6th Century BC–1st Century AD)*, seria “Coins from roman sites and collections of roman coins from Romania”, Cluj-Napoca (2007).
- Talmațchi 2017
Gabriel Talmațchi, Pentru o restitutio in integrum-despre câteva descoperiri elenistice din jurul jumătății secolului XX, *RCAN*, 3 (2017), 275–305.
- Talmațchi et alii 2016
G. Talmațchi, C. Talmațchi, C. Nopcea, C. Șova, L. Gheorghe, *Studiu istoric și arheologic P.U.G. comuna Chirnogeni, județul Constanța*, Constanța (2016).
- Yordanova 2013
Kalina Yordanova, Hoards of Apollonian coins of Medusa/anchor and anchor / Medusa types from the

depot of NIAM-BAS, *Numizmatika, sfragistika i epigrafika*, 9 (2013), 13–23.

Cataloage de specialitate

SNG Blackburn Museum 1989

Sylloge Nummorum Graecorum, vol VIII, The Hart Collection Blackburn Museum, Oxford (1989).

SNG Price 1993

M. Price, *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London (1993).

SNG Sweden II 1980

Sylloge Nummorum Graecorum, Sweden II, The

Collection of The Royal Coin Cabinet National Museum of Monetary History Stockholm, part 2, Stockholm (1980).

SNG Stancomb 1994

W. Stancomb, *The History and Coinage of the Greek cities on the coast of the Black Sea from the time of the Greek colonization to the period of Roman domination with particular reference to the mint of Olbia, volume II, Appendix, Sylloge Nummorum Graecorum*, University of Warwick (1994).

SNG Stancomb 2000

W. Stancomb, *Sylloge Nummorum Graecorum, Vol. XI, The William Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford (2000).

Pl. I. Dioboli din Mesembria, din tezaurul monetar de la Chirnoveni (com. Chirnoveni, jud. Constanța). / Diobols from Mesembria, from the Chirnoveni monetary hoard (Chirnoveni commune, Constanța County).

KEYS, LOCKING MECHANISMS AND PADLOCKS FROM THE OLD COLLECTIONS OF THE NATIONAL MUSEUM OF BANAT, FROM POJEJENA AND TIBISCUM*

Bogdan Lăpușan**

Keywords: keys, padlock, locking systems, small finds, Roman Dacia.

(Abstract)

The artefacts discussed in this article are related to keeping the privacy or security of properties and goods (keys, locking mechanisms, storage furniture, padlocks, handcuffs, some types of chains etc.). This category includes 21 artefacts (11 keys, nine bolts and one padlock) that come from the old collections of the National Museum of Banat (16 artefacts), auxiliary fort and *vicus militaris* from Pojejena (four artefacts) and *vicus militaris* from *Tibiscum*-Jupa (one artefact). The objectives of this study are to analyse the artefacts from a functional and typological point of view. Furthermore, the examination and study of use-wear marks may provide insights and information about how these artefacts were used.

This study discusses 21 Roman artefacts which belong to objects related to keeping privacy or security of properties and goods. This category encompasses keys, locking mechanisms, storage furniture, padlocks, handcuffs and various types of chains. The primary objective of this study is to analyse these artefacts from a functional and typological perspective. In addition, the use-wear marks of the artefacts will be examined to elucidate how these objects were used and functioned over time. These observations need to be done cautiously because some traces may appear as a result of time degradation¹.

The artefacts have been abbreviated based on their functionality, followed by the artefact number (Kr: rotary keys; Pr: padlock with a rotary locking mechanism; Kt: slide keys for tumbler locks; Bt: bolts for tumbler locks; Ki: incerta key). Technical abbreviations: L: length, OD: outer diameter, T: thickness, TL: total length, W: width.

I. Typology and functionality of the artefacts

The artefacts were typologically classified according to the typology created by J. P. Guillaumet and

G. Laude. Each type represents a locking system, determined by the interaction of the key with the locking mechanism and the method by which the mechanism is locked or unlocked².

1. Guillaumet/Laude 01 type

This type corresponds with rotary keys and locking mechanisms³. The mechanism could be operated by inserting the bit of the key into the keyhole, matching it with the wards of the mechanism (which varied depending on the mechanism) and engaging the hollow piped stem of the key with the spring pin. After this step, the key is rotated to force the bit of the key to contact the bolt, thus unlocking the mechanism. To lock the mechanism, the previously described process was repeated, except that the key must be rotated in the opposite direction⁴. The purpose of the wards was to enhance the security of the mechanism⁵. The rotary locks could be fixed, mounted on furniture

recently at Pojejena, as well as to Dr. Andrei Georgescu (National Museum of Banat) for valuable discussions and advices.

** School of Advanced Studies of the Romanian Academy, Cluj-Napoca branch, st. M. Kogălniceanu, no. 12–14, Cluj-Napoca, Romania, email: bogdanlapusan20@gmail.com.

* I would like to express my gratitude to the board of the National Museum of Banat (Timișoara) for providing the access to analyse the artefacts from the old collections of the museum and Tibiscum. I am also thankful to Dr. Călin Timoc (National Museum of Banat) for granting me the opportunity to study and analyse the artefacts discovered

¹ For more information about use-wear analysis of artefacts, see Swift 2017, 18–31.

² For more details, see Guillaumet-Laude 2009, 13–15.

³ Guillaumet-Laude 2009, 17–26.

⁴ Guillaumet-Laude 2009, 17–26; Pace 2014, 72–73.

⁵ Manning 1985, 84–86.

(such as chests, cabinets and shelves) or portable, in the form of a padlock. Probably, this type of lock had a single side⁶.

a) *Keys (Pl. 1)*

Kr1: 1. Unspecified; 2. TL_{handle}: 3.2 cm, OD_{handle}: 2.82 cm, T_{handle}: 0.36 cm, TL_{stem and bit}: 2.53 cm, L_{bit}: 2.78 cm, W_{bit}: 0.76 cm, OD_{head of the stem}: 0.83 cm; 3. Intact; 4. Ormós Zsigmond Collection; 5. Bronze; 6. National Museum of Banat, inv. no. 4049; 7. Unpublished.

Kr2: 1. Unspecified; 2. TL: 4.01 cm, OD: 2.43 cm, T_{handle}: 0.23 cm, L_{bit}: 1.89 cm, W_{bit}: 1.15 cm; 3. Intact; 4. Ormós Zsigmond Collection; 5. Bronze; 6. National Museum of Banat, inv. no. 4109; 7. Unpublished.

From this type, two rotary keys can be identified. They are quite similar, both of them have a movable round handle with rounded ends.

Kr1 has a rounded handle decorated with two knobs (probably representing two stylized dolphins). These knobs are similar to the schematic representations of dolphins, a tendency observed at many artefacts dated in Late Roman contexts, between the 5th and 7th centuries AD. In addition, Roman folding keys are generally dated in the same chronological interval⁷. The ends of the handle and the head of the hollow piped stem are connected through a clamp. The form of the bit is rectangular and has an incision at the end.

Kr2 has a rounded handle. The ends of the handle and the head of the hollow piped stem are connected through a thin rod. The form of the bit is rectangular and has a tooth on the bit. Initially, the key had two teeth, but only the socket of the second tooth remains.

One question remains regarding the functionality of the folding keys. According to T. D. Pace, the folding functionality was designed to stabilise the rotary keys due to their fragility, as evidenced by keys with broken handles and stems⁸. Researcher G. Vikan suggested that the folding functionality was used to wear the key on a finger. The handle was used as a ring and the stem and bit were folded alongside the finger⁹. Unfortunately, the researcher did not take into account that in the Roman world exist key-rings with fixed hoops that could be worn on a finger¹⁰. Moreover, the lower

part of the key could not remain stable alongside the finger since it is movable. With the movement of the hand or finger on which the key was worn, the lower part of the key could shift from its initial position, potentially causing discomfort for the wearer. However, this hypothesis could only be applied if the hollow piped stem was not tightened enough to the rod/clamp between the rounded ends of the handle.

Most probably, the moving handle was primarily used in a practical manner. For example, in Fig. 1, the handle could be gripped by two fingers (Fig. 1A) or worn on a finger (Fig. 1B) to operate the locking mechanism. Furthermore, the handle could be suspended on a chain loop or another hoop, like other types of keys with ring handles¹¹.

Regarding analogies for this type of artefact, similar keys were discovered at *Drobeta* (Mehedinți County) in the province of *Dacia Superior* (specifically, in the “Theodora Tower”). More precisely, those finds were casts containing brooches with bent stems and keys altogether. A total of five casts were found, but only two of them contained keys¹². These objects were cast using moulds that allowed for the simultaneous casting of two or three brooches along with this type of key. These casts could be imported objects, as this particular type of brooch was predominantly found in the northeastern Balkans. Therefore, the casts represented pre-manufactured objects that could be assembled, finished and decorated locally¹³.

b) *Padlock (Pl. 1)*

Pr1: 1. Pojejena fort (Caraș-Severin County); 2. TL: 6.75 cm, OD: 5.56 cm, L_{upper orifice}: 1.86 cm, L_{lower orifice}: 1.96 cm, L_{handle}: 2.88 cm, W_{handle}: 1.15 cm; 3. Intact; 4. *porta praetoria*, burnt layer; 5. Bronze and iron; 6. Museum of the Highland Banat (Reșița); 7. Cristea 2022, 135.

The padlock has a cylindrical shape. The upper part has a lug to which a chain was attached. The body of the padlock has three rounded bands made of bronze sheet, positioned in the centre and at the edges. The lower part has five perforations: three perforations for attaching the lid to the body of the padlock using rivets, one perforation serving as the keyhole and the last one as a perforation for inserting the chain (*auberonnrière*). Furthermore, the lower part has a rounded protuberance in the

⁶ Guillaumet-Laude 2009, 18, 25; Swift 2017, 116.

⁷ Examples of movable round handle with two stylized dolphins could be found at *Gerasa/Antiochia ad Chrysorhoam* (Eger 2020, 34–35) and *Sardis* (Waldbaum 1983, 75–76).

⁸ Pace 2014, 78.

⁹ Vikan 1980, 4.

¹⁰ The key-rings could be considered objects with double

functionality, such as jewellery and key. For more details about the typology of key-rings, see Guiraud 1989, 191–193.

¹¹ For examples, see Gáspár 1986, taf. CCLXXIII/967; Torbatov 2013, 222.

¹² Bejan 1976, 257; Curta-Gândilă 2011, 65.

¹³ Curta-Gândilă 2011, 64–65.

middle. Inside the keyhole, a pin is noticeable. Perhaps, a X-ray analysis could reveal other metal components of the mechanism. If the metal components are not preserved in the padlock, they may have been made of wood¹⁴.

The functioning of the rotary mechanism of the padlock is similar to the operation described above but with some differences. The functionality of a padlock was to retain a chain to protect a gate, door, piece of furniture, cargo or to hinder a person or animal¹⁵. To accomplish this action, the end link of the chain was inserted into the *auber-onnière*, while the bolt was in the open position. To unlock the padlock, the key was inserted into the keyhole¹⁶ to match the wards and rotated at 125°–130°, allowing the bolt to move into the unlocked position. Simultaneously, a spring held the bolt, which was lifted by the bit of the key when the bolt was moved to the unlocked position. Once the key reached this position, it remained locked inside the mechanism. Subsequently, once the end link of the chain was inserted into the *auber-onnière*, the key was rotated in the opposite direction to swing the bolt to the locked position. In addition, the spring engaged the bolt to secure it. After this action, the chain was locked within the padlock and the key could be extracted¹⁷ (Fig. 2).

Similar padlocks of this type were not found in the province of *Dacia*, but only in Late Roman contexts at Gornea¹⁸.

2. *Guillaumet/Laude 04–04 type*

This type corresponds with the tumbler key and lock¹⁹. Depending on the faces of the mechanism, they could be single-sided or double-sided. The tumbler locks could be differentiated by the pattern of the bolt (the pattern and number of the tumbler holes placed on the surface of the bolt). In addition, the pattern of the bit could also indicate how many faces the tumbler lock could have.

¹⁴ Examples of padlock with wood locking mechanisms were discovered in the province of *Germania Superior* at *Augusta Raurica*/Augst (Furger *et alii* 1990, 156).

¹⁵ Guillaumet-Laude 2009, 138.

¹⁶ At the same time, the hollow stem of the key was penetrated by the pin.

¹⁷ Schauerte-Steiner 1984; Dieudonné-Glad *et alii* 2013, 131–132.

¹⁸ Hamat 2018.

¹⁹ The tumbler locks were also compatible with the 04–01, 04–02, 04–03, 05–01 and 05–02 types. These types have keys designed differently compared to 04–04 type. Furthermore, some aspects related to the operation of the locking mechanisms and pattern of the locks differ. For more details, see Guillaumet-Laude 2009, 32–47.

Therefore, the symmetric pattern may be characteristic of a double-sided locking mechanism because the key could be used on both sides of the lock, while asymmetrical patterns could be characteristic of single-sided mechanisms²⁰.

From a functional point of view, the one-sided tumbler lock had tumblers that fell into the pattern of the bolt, either due to gravity or under the pressure of springs, thus locking the bolt²¹. Unlocking the lock required inserting the key into the L or Z-shaped keyhole. After this action, a lifting movement followed, during which the teeth of the bit engaged the tumblers out of the bolt. Subsequently, the key swung the bolt to the left or the right (depending on the specificity of the mechanism), unlocking the mechanism. Once the lock was unfastened, the key was impossible to extract due to the configuration of the keyhole. Therefore, the key could only be extracted if the bolt was returned to its original position²². Consequently, this type could be mounted on furniture or on interior doors that could only be opened on one side, such as storage rooms, prison cells etc.²³.

The use of a double-sided mechanism was laborious. In addition to the steps mentioned above, once the bolt was unfastened and the door was open, the bolt had to be swung into the locked position while the door was open to extract the key. On the other side of the door, the process of inserting the key and swinging the bolt was repeated to unlock the mechanism. Finally, to close the door and remove the key, the bolt was swung into the locked position²⁴. The double-sided mechanisms could be mounted on gates²⁵ or both exterior²⁶ and interior doors, such as various rooms or bedrooms that require a higher level of security or privacy. A symmetrical pattern may have been used for the furniture as well, but the locking mechanism was necessarily single-sided. The tumbler system locking appeared in the 6th–5th centuries BC in the Mediterranean world²⁷. In the Roman world, the tumbler keys, also named slide keys, became more prevalent from the 1st century BC and persisted

²⁰ Swift 2017, 116.

²¹ Ilieș 1999, 122–123.

²² Gaheis 1930, 236–240; Guillaumet-Laude 2009, 40–41; Pace 2014, 57–60; Lăpușan 2022b, 302.

²³ Swift 2017, 117.

²⁴ Gaheis 1930, 241; Guillaumet-Laude 2009, 41; Swift 2017, 116; Lăpușan 2022a, 38–39.

²⁵ Lăpușan 2022a, 40.

²⁶ Swift 2017, 116.

²⁷ Guillaumet-Laude 2009, 41. For more details about the evolution of slide keys from Hellenistic to Roman period, see Haddad 2016.

until the 12th century AD, particularly in the Eastern Roman Empire/Byzantine Empire²⁸.

a) Keys (Pl. 2)

In this category could be classified eight keys. Consequently, there are two categories of keys: keys with ring handles (Kt1, Kt2), and keys with rectangular and trapezoidal plates (Kt4, Kt5, Kt6, Kt7, Kt8).

Keys with ring handles

Kt1: 1. Pojejena – fort; 2. TL: 5 cm, OD_{handle}: 2.47 cm, L_{bit}: 1.55 cm, W_{bit}: 0.7 cm; 3. Intact; 4. *porta praetoria*, burnt layer; 5. Bronze; 6. Museum of the Highland Banat; 7. Unpublished.

Kt2: 1. Unspecified; 2. TL: 2.89 cm, OD_{handle}: 2.1 cm, L_{bit}: 1 cm, W_{bit}: 0.62 cm; 3. Intact; 4. Pongráz Imre Collection; 5. Bronze; 6. National Museum of Banat, inv. no. 2038; 7. Unpublished.

In this category, two artefacts were included, each with some variations in design. Kt1 consists of a ring handle connected to a trapezoidal plate, decorated with three incised horizontal lines. In the extension of the plate is situated a trapezoidal stem, decorated with two incised vertical lines. The bit starts from the stem and has two teeth. The first tooth is incised with a X symbol. Kt2 consists of a ring handle connected to a rectangular stem. The bit starts from the stem and has three teeth. The pattern of the bits is asymmetrical which means that these keys were used to operate single-sided locking mechanisms mounted on furniture on interior doors that could only be opened from one side.

This type of artefact has been erroneously classified as a “key-ring” because of the assumption that it was worn on the finger due to the ring-like shape of the handle. These misconceptions occurred due to the absence of standardized terminology in archaeology related to the category of objects associated with the keeping privacy or security of property and goods in general, as well as the lack of analyses concerning the way of key-rings and keys with ring handles were carried or worn. Most probably, the keys with ring handles were not meant to be worn on the finger for aesthetic reasons, because the stem and bit would not align with the finger, causing discomfort for the wearer. Consequently, the ring handle was used for practical reasons. The handle could be held by two fingers or worn on the finger in order to operate the locking mechanism (similar to folding keys, see Fig. 2). Furthermore, the handle could be suspended on a chain or another hoop²⁹.

Worth mentioning is a discovery from a funerary context, in the province of *Moesia Inferior*. This example comes from an inhumation grave in a cemetery situated southwest of *Tomis* (Constanța County), where a key with a ring handle was found on the finger of a deceased individual³⁰, without specifying on which finger it was found on. This aspect cannot illustrate how the object was worn or used, but only can illustrate the symbolic functionality of the object. The keys in the funerary contexts could have various significances, but in general, they represent objects of transition to the underworld due to their duality of opening and closing. Furthermore, these objects represented attributes to certain deities related to the underworld or the keys, locking mechanisms and chests may guard symbolically the possessions of the deceased individual in the afterlife³¹. The slide key found in the grave situated at *Tomis* has a symmetrical pattern of the bit, suggesting it could operate a double-sided tumbler locking mechanism that could be mounted on doors or gates. The decision to place this type of key in the grave, whether at the request of the deceased person or mourners, could illustrate the belief that the key could open the gates of the underworld³².

Regarding Kt1 and Kt2, they have traces of use-wear. Kt1 presents wear-use marks in the upper part of the handle, where it appears to have thinned over time. This detail could suggest that the key was hung on a chain loop or another type of hoop for an extended period³³. Furthermore, both Kt1 and Kt2 present traces of use-wear on one of the sides of the bits. These traces are vertical incisions, most probably scratches since their shapes are not uniform. Probably, the keys were scratched by the edges of the keyholes when they were inserted or extracted from the locking mechanisms. In addition, they could have accidentally scratched against the walls of locking mechanisms

²⁸ Bucovală-Pășca 1991, 235.

²⁹ See Lăpușan 2022b.

³² Other examples of placing the key with ring handle in graves were mentioned in the cemetery situated at Galați (province of *Moesia Inferior*), where a key with ring handle was discovered in an inhumation grave, positioned in front of the left hand of the deceased individual (Brudiu 2004, 33–34). Additionally, a similar finding occurred at *Sopianae*/Pécs cemetery (province of *Pannonia Inferior*) in another inhumation grave, where a key with ring handle was found near to the skeleton of the deceased individual, an adult male (Fülep 1977, 33). The keys mentioned before were discovered in association with the remains of chests and locking mechanisms.

³³ Swift 2017, 23–24.

²⁸ Pace 2014, 63.

²⁹ Lăpușan 2022a, 24–26.

during the lifting of keys into bolts, even though there might be a gap between the bolt and the wall of the mechanism. Other use-wear marks on the bits are observed at the corners, which appear to be slightly rounded. These marks could appear during the insertion of teeth into tumbler holes and lifting the tumblers out of the bolt over an extended period³⁴ (Fig. 3).

Regarding the pattern of the bit, there are the following types of analogies: rectangular bit with teeth arranged in a single row, with analogies in the provinces of *Britannia*³⁵, *Dacia*³⁶, *Moesia Inferior*³⁷ and *Moesia Superior*³⁸; rectangular bit incised with a X symbol, with analogies in the provinces of *Achaia*³⁹, *Britannia*⁴⁰ and *Moesia Inferior*⁴¹.

Keys without plates and rectangular stems (Kt3). Keys with rectangular or trapezoidal plates (Kt4, Kt5, Kt6, Kt7, Kt8) (Pl. 2)

Kt3: 1. Pojejena – fort; 2. TL: 6.22 cm, OD_{head}: 2.02 cm, L_{bit}: 2.36 cm, W_{bit}: 0.44–0.67 cm; 3. Fragmentary; 4. *porta praetoria*, burnt layer; 5. Iron; 6. Museum of the Highland Banat; 7. Unpublished.

Kt4: 1. *Tibiscum*-Jupa (Caraş-Severin County); 2. TL: 6.15 cm, OD_{head of the handle}: 1.64 cm, L_{body of the handle}: 2.15 cm, W_{plate of the handle}: 1.3–1.44 cm, L_{stem}: 2 cm, W_{stem}: 0.5 cm, L_{bit}: 1.3 cm, W_{bit}: 0.4–0.84 cm; 3. Fragmentary; 4. *vicus militaris*, building VIII/“pottery workshop” (“clădirea VIII/atelierul de olărie”); 5. Iron; 6. National Museum of Banat; 7. Cristea 2022, 135.

Kt5: 1. Unknown location; 2. TL: 8.76 cm, OD_{orifice of the head}: 1.35 cm, L_{bit}: 1.7 cm, W_{bit}: 0.7 cm; 3. Intact; 4. Pongrácz Imre Collection; 5. Bronze; 6. National Museum of Banat, inv. no. 2635; 7. Unpublished.

Kt6: 1. Unspecified; 2. TL: 4.13 cm, OD_{head of the handle}: 1.18 cm, L_{bit}: 1.05 cm, W_{bit}: 0.54 cm;

³⁴ Researcher E. Swift studied keys-ring belonging to Guiraud 5b type that have rounded corners of the bit, concluding that this type of use-wear marks appeared during the operation of key into the locking mechanism (Swift 2017, 28–30).

³⁵ <https://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/383337> (accessed at 29.03.2022), no. SWYOR-1DE7D3; <https://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/124768> (accessed at 29.03.2022), no. SUSS-DB3897; <https://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/388447> (accessed at 29.03.2022), no. NLM-291297.

³⁶ Alicu *et alii* 1995, 621; Tamba 2008, 191.

³⁷ Căţănescu-Barnea 1979, 185; Suceveanu 1982, 125.

³⁸ Bogić 2017, 35–37.

³⁹ Davidson 1952, 138.

⁴⁰ <https://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/619316> (accessed at 29.03.2022), no. ESS-857F54.

⁴¹ Suceveanu 1982, 127; Baumann 1995, 87.

3. Intact; 4. Pongrácz Imre Collection; 5. Bronze; 6. National Museum of Banat, inv. no. 1961; 7. Unpublished.

Kt7: Unspecified; 2. TL: 4.84 cm, OD_{head of the handle}: 1.41 cm, L_{bit}: 1.12 cm, W_{bit}: 0.47 cm; 3. Intact; 4. Pongrácz Imre Collection; 5. Bronze; 6. National Museum of Banat, inv. no. 2071; 7. Unpublished.

Kt8: 1. Unspecified; 2. TL: 3.76 cm, OD_{head of the handle}: 1.57 cm, L_{bit}: 1.05 cm, W_{bit}: 0.55 cm; 3. Intact; 4. Pongrácz Imre Collection; 5. Bronze; 6. National Museum of Banat, inv. no. 2107; 7. Unpublished.

In this category, six keys could be included. One key (Kt3) has a rounded head connected directly to a rectangular stem. The bit starts from the stem and has probably two teeth. Four keys (Kt4, Kt5, Kt6, Kt7) have rounded heads connected to rectangular plates. One key (Kt8) is similar to the previous artefacts but has a trapezoidal plate. In the extension of the plates are situated rectangular stems. The bits start from the stems and have between three to eight teeth. In the case of Kt3, Kt4 and Kt5, the pattern of the bits is symmetrical which means that these keys were used to operate double-sided locking mechanisms mounted on doors or gates, or less likely on furniture (although the locking mechanism was necessarily single-sided). In the case of Kt6, Kt7 and Kt8, the pattern of the bits is asymmetrical which means that these keys were used to operate single-sided locking mechanisms placed on furniture on interior doors that could only be opened on one side.

These artefacts have traces of use-wear marks. At Kt4, the use-wear marks in the upper part of the handle, resulting from thinning, were observed. The traces of use-wear on one side of the bit were observed at Kt5, Kt6 and Kt7. Another type of use-wear mark is the rounded corners of the bit, observed at Kt6, Kt7 and Kt8. For an explanation of these traces, see below at keys with ring handles (Fig. 3).

These types of keys are widespread in the provinces of the Roman empire and a list of all analogies would be too extensive to be mentioned here.

b) Elements of locking mechanisms (bolts) (Pl. 3)

Bt1: 1. Unspecified; 2. TL: 2.68–3.1 cm, W: 1.35 cm, T: 0.41 cm; 3. Fragmentary; 4. Pongrácz Imre Collection; 5. Bronze; 6. National Museum of Banat, inv. no. 2630; 7. Unpublished.

Bt2: 1. Prahovo, Kostol, Kurvingrad (Serbia); 2. TL: 3.1–3.7 cm, W: 0.34 cm, T: 0.43–0.51 cm; 3. Fragmentary; 4. Pongrácz Imre Collection; 5.

Bronze; 6. National Museum of Banat, inv. no. 1724; 7. Unpublished.

Bt3: 1. Unspecified; 2. TL: 6.8 cm, W: 1.27 cm, T: 0.3 cm; 3. Fragmentary; 4. Ormós Zsigmond Collection; 5. Bronze; 6. National Museum of Banat, inv. no. 4104; 7. Unpublished.

Bt4: 1. Unspecified; 2. TL: 1.66 cm, W: 0.86 cm, T: 0.27–0.39 cm; 3. Fragmentary; 4. Ormós Zsigmond Collection; 5. Bronze; 6. National Museum of Banat, inv. no. 4104; 7. Unpublished.

Bt5: 1. Unspecified; 2. TL: 4.68 cm, W: 1.55 cm, T: 0.37–0.55 cm; 3. Fragmentary; 4. Ormós Zsigmond Collection; 5. Bronze; 6. National Museum of Banat, inv. no. 4104; 7. Unpublished.

Bt6: 1. Unspecified; 2. TL: 6.4 cm, W: 1.5 cm, T: 0.54 cm; 3. Intact; 4. Ormós Zsigmond Collection; 5. Bronze; 6. National Museum of Banat, inv. no. 4104; 7. Unpublished.

Bt7: 1. Unspecified; 2. TL: 5.7 cm, W: 1.41 cm, T: 0.34–0.64 cm; 3. Intact; 4. Ormós Zsigmond Collection; 5. Bronze; 6. National Museum of Banat, inv. no. 4104; 7. Unpublished.

Bt8: 1. Unspecified; 2. TL: 2.79–4.1 cm, W: 1.42 cm; 3. Fragmentary; 4. Pongrácz Imre Collection; 5. Bronze; 6. National Museum of Banat, inv. no. 1818; 7. Unpublished.

Bt9: 1. Pojejena – *vicus militaris*; 2. TL: 8.6 cm, W: 2 cm; 3. Fragmentary; 4. stray find; 5. Bronze; 6. Museum of the Highland Banat; 7. Timoc *et alii* 2018, 64.

The nine bolts belong to the tumbler locking mechanism type. The form of the bolts is rectangular with two legs. The long leg was used to enter into the doorframe, whether it was part of a piece of furniture or a simple door or gate, in order to lock the mechanism and ensure security. The bolt has holes with various patterns into which the teeth of the key lift the tumblers of the mechanism, in order to swing the bolt. Therefore, the pattern of the bit must to match the pattern of the tumbler holes. Hypothetically, if the teeth of the key are smaller than the tumbler holes, then the tumblers remain blocked in the bolt. Conversely, if the teeth of the key are much longer than the tumbler holes, then the key cannot swing the bolt due to the lack of space inside the mechanism⁴².

The symmetrical pattern of the bolt was observed at Bt3 which means that this bolt was from a double-sided locking mechanism placed on doors or gates, or less likely on furniture (although

the locking mechanism was necessarily single-sided). The asymmetrical patterns of the bolt were observed at Bt5, Bt6, Bt7, Bt9 and probably Bt8 which means that these bolts were from single-sided locking mechanisms placed on furniture on interior doors that could only be opened from one side. The bolts that have not been included in the previous description are fragmentary, making it impossible to reconstruct the pattern of the bolt.

These types of bolts are widespread in the provinces of the Roman empire and a list of all analogies would be too extensive to be mentioned here.

3. *Incerta*

The key from this category operates an uncertain type of locking mechanism. It represents a stylised form resembling a human body. The rounded head is perforated and elongates to a rectangular neck. The necks present two collars. The bit starts from the last collar and has an irregular form.

The historiography does not provide many details about the locking mechanism that could have been operated by this type of key. Various hypotheses claim that they operated padlocks⁴³, but without details of the type of padlock or that they operated rotary locking mechanisms⁴⁴. One hypothesis about the type of mechanism that could be operated by this type of key is the capucin lock (Guillaumet/Laude 07 type). To unlock the mechanism, the bit of the key was inserted into the T-shaped keyhole. The bit has perforations corresponding to the wards. After matching the bit into the wards, the key had to be lifted. The edge of the bit pushed up the latch, making it mobile. To close the mechanism, the key was pushed down, an action which allowed the latch to be put in the initial position. This type of mechanism was in most cases a fixed one, being placed on furniture (especially chests) or in some cases it was mobile, in the form of a padlock⁴⁵.

Other similar keys were found in the provinces of *Dalmatia* at Gradac, Mogorjelo, Panik, Sarajevo, Velika Kladuša⁴⁶; *Moesia Superior* at Svrlijig⁴⁷; *Pannonia Superior* at Gorica⁴⁸.

a) *Keys (Pl. 3)*

Kil: 1. Unspecified; 2. TL: 9.22 cm, OD_{head}: 1.75 cm, L_{bit}: 4.68 cm, T_{bit}: 0.5 cm; 3. Intact; 4. Ormós Zsigmond Collection; 5. Bronze; 6.

⁴² Conzémus 2013, 70.

⁴³ Bogić 2017, 35.

⁴⁴ Busuladžić 2018, 129.

⁴⁵ Guillaumet-Lauze 2009, 49–51.

⁴⁶ Busuladžić 2018, 134.

⁴⁷ Bogić 2017, 41.

⁴⁸ Busuladžić 2018, 134.

National Museum of Banat, inv. no. 4060; 7. Unpublished.

II. Contexts of discovery

Unfortunately, a large part of the artefacts lack information about their contexts of discovery. Most of them originate from private collections that were subsequently donated to the National Museum of Banat. These collections originally belonged to Ormós Zsigmond and Pongrácz Imre⁴⁹. As for Pongrácz Imre's collection, the artefacts were discovered in the Danube Gorge area or on the right shore of the Danube. In addition, some artefacts were acquired from collectors⁵⁰.

The key (Kt4) was found at *Tibiscum*-Jupa in the *vicus militaris* area. More precisely, it was found inside building VIII⁵¹, also known as the "pottery workshop"⁵². Unfortunately, other further details about the context of discovery were not mentioned in the artefact record. The building was generally dated in the chronological interval between the 2nd–4th centuries AD⁵³. Furthermore, the artefact could be dated to this period.

At Pojejena were discovered four artefacts: one padlock (Pr1), two keys (Kt1 and Kt3) and one bolt (Bt9). The bolt was found by chance during the non-invasive investigations of the *vicus militaris*⁵⁴. The padlock and keys were found during the archaeological excavation of *porta praetoria* in a burnt layer⁵⁵. The burnt layer was dated starting with the reign of Emperor Gallienus⁵⁶.

III. Concluding remarks

The artefacts discussed in this study belong to the category of objects related with the keeping privacy or security of properties and goods. They were classified according to the Guillaumet/Laude typology. In the Guillaumet/Laude 01 type (rotary locking systems) were included two folding rotary keys (Kr1 and Kr2) and one padlock (Pr1). In

the 04–04 Guillaumet/Laude type (tumbler locking systems) were included eight keys (Kt1, Kt2, Kt3, Kt4, Kt5, Kt6, Kt7 and Kt8) and nine bolts (Bt1, Bt2, Bt3, Bt4, Bt5, Bt6, Bt7, Bt8, Bt9). The last artefact represents a key that operates an uncertain type of locking mechanism, probably a capucin lock (Guillaumet/Laude 07 type).

The rotary locks could be either fixed, mounted on furniture (such as chests, cabinets, shelves) or mobile, in the form of a padlock. The tumbler locks could also be fixed, or placed on furniture or doors/gates. The type of locking mechanism (single-sided or double-sided) could be determined based on the pattern of the key's bit or the bolt. In the case of Kt1, Kt2, Kt3, Kt4 and Kt5, the pattern of the bits is symmetrical, indicating that these keys were used to operate double-sided locking mechanisms placed on doors or gates, or less probably on furniture (but the locking mechanism was necessarily single-sided). The bolt with a symmetrical pattern is Bt3 and was probably used in this type of locking mechanism. In the case of Kt6, Kt7 and Kt8 the pattern of the bits is asymmetrical, indicating that these keys were used to operate single-sided locking mechanisms placed on furniture on interior doors that could only be opened on one side (storage rooms, prison cells etc.). The bolts with an asymmetrical pattern are Bt5, Bt6, Bt7, Bt9 and probably Bt8 and were probably used in this type of locking mechanism.

Unfortunately, most of the artefacts do not have contexts of discovery, which makes it difficult to date them precisely. Only three artefacts (Pr1, Kt1 and Kt3) discovered in the auxiliary fort of Pojejena were dated more precisely starting with the reign of Emperor Gallienus.

REFERENCES

- Alicu *et alii* 1995
D. Alicu, I. Ferenczi, S. Cociş, Cercetări arheologice la Cluj-Napoca. Villa rustica din Valea Chintăului. Campania 1988, *ActaMN*, 32/1 (1995), 619–633.
- Baumann 1995
V. H. Baumann, *Așezări rurale antice în zona gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec. I-IV p. Chr.)*, Tulcea (1995).
- Bejan 1976
A. Bejan, Un atelier metalurgic din sec. VI e.n. de la Drobeta-Turnu Severin, *AMN*, 13 (1976), 257–278.
- Benea-Bona 1994
D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, Bucharest (1994).
- ⁴⁹ For more information about Ormós Zsigmond, see Medeleț – Toma 1997, 13–54.
- ⁵⁰ Medeleț – Toma 1997, 75.
- ⁵¹ Unpublished information provided by Dr. Călin Timoc (National Museum of Banat).
- ⁵² For more details about this building, see Benea-Bona 1994, 61–66.
- ⁵³ Benea-Bona 1994, 66.
- ⁵⁴ Although, the artefact was listed as a key (Timoc *et alii* 2018, 59, 64, note 9).
- ⁵⁵ Unpublished information provided by Dr. Călin Timoc (National Museum of Banat). The archaeological report from the 2020 campaign mention that in the burnt layer were found metal artefacts including several iron and bronze keys and a bronze lock (Timoc *et alii* 2021, 226).
- ⁵⁶ Timoc 2022, 176, note 12.

- Bogić 2017
J. Bogić, Antički ključevi sa teritorije Svrlijga. V. Filipović, I. Todorović (eds.), *Ethno-Cultural Annals for the study of the culture of eastern Serbia and the adjacent areas*, Svrlijb (2017), 31–45.
- Brudiu 2004
M. Brudiu, Date preliminare despre necropola romană din cartierul “Dunărea”, Galați. *AUDJ-H*, 3 (2004), 31–45.
- Bucovală-Pășca 1991
M. Bucovală-C. Pașca, Descoperiri recente în necropola romană de sud-vest a Tomisului, *Pontica*, 24 (1991), 185–236.
- Busuladžić 2018
A. Busuladžić, Metalwork from Roman doors – examples in Bosnia and Herzegovina, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 47 (2018), 117–175.
- Cătănciu-Barnea 1979
I. B. Cătănciu-A. Barnea, Ceramica și descoperiri mărunte. A. Barnea-I. Barnea (eds.), *Tropaeum Traiani I. Cetatea*, Bucharest (1979), 117–227.
- Conzémus 2013
M. Conzémus, *Private Security in Ancient Rome*, Pétange (2013).
- Cristea 2022
Ș. Cristea, *Zei tangibili. Gemele și cameele antice între utilitate și estetică. Catalog de expoziție/The gods we can touch. Ancient gems and cameos between utility and aesthetics. Exhibition catalogue*, Cluj-Napoca (2022).
- Curta-Gândilă 2011
F. Curta, A. Gândilă, Too Much Typology, Too Little History: A Critical Approach to the Classification and Interpretation of Cast Fibulae with Bent Stem, *Archaeologia Bulgarica*, XV, 3 (2011), 51–81.
- Davidson 1952
G. Davidson, *Corinth. Volume XII. Minor Objects*, Corinth 12, Princeton (1952).
- Dieudonné-Glad et alii 2013
N. Dieudonné-Glad, M. Feugère, M. Önal, *Zeugma V. Les objets*, Lyon (2013).
- Eger 2020
C. Eger, Die Metallkleinfunde aus dem Nordwestquartier von Gerasa/Jerash. A. Lichtenberger, R. Raja (eds.), *Metal finds and coins. Final publications from the Danish-German Jerash Northwest Quarter Project II*, Turnhout (2020), 7–125.
- Furger et alii 1990
A. R. Furger, W. Hürbin, S. Falchi, Eiserne Vorhängeschlösser aus Augusta Raurica. Untersuchungen zu ihrem Aufbau und ein Rekonstruktionsversuch, *JAK*, 11 (1990), 153–171.
- Fülep 1977
F. Fülep, *Roman Cemeteries on the territory of Pécs (Sopiana)*, Budapest (1977).
- Gaheis 1930
A. Gaheis, Das Römische Tür- und Kastenschloß, *JOAI*, 26 (1930), 232–262.
- Gáspár 1986
D. Gáspár, Römische Kästchen in Pannonien, *Antaeus*, 15/1–2 (1986).
- Guillaumet-Laude 2009
J. P. Guillaumet-G. Laude, *L'art de la serrurerie gallo-romaine. L'exemple de l'agglomération de Vertault (France, Côte-d'Or)*, Dijon (2009).
- Guiraud 1989
H. Guiraud, Bagues et anneaux à l'époque romaine en Gaule, *Gallia*, 46 (1989), 173–211.
- Haddad 2016
A. N. Haddad, Critical Review, Assessment and Investigation of Ancient Technology Evolution of Door Locking Mechanisms in S.E. Mediterranean, *MAA*, 16, 1 (2016), 53–74.
- Hamat 2018
A. C. Hamat, Lacăte romane din colecția Muzeului Banatului Montan Reșița, *Banatica*, 28 (2018), 243–253.
- Ilieș 1999
C. Ilieș, Chei romane din colecția Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei Cluj-Napoca. D. Protase, D. Brudașcu (eds.), *Napoca: 1880 de ani de la începutul vieții urbane*, Cluj-Napoca (1999), 121–142.
- Lăpușan 2022a
B. Lăpușan, *Inele-cheie și chei cu inel. Analiza descoperirilor din Dacia romană*. Unpublished master's thesis, Cluj-Napoca (2022).
- Lăpușan 2022b
B. Lăpușan, Keys and Locking Mechanisms Discovered in Graves from the Alburnus Maior and Apulum Cemeteries, *EphNap*, 32 (2022), 291–328.
- Manning 1985
W. H. Manning, *Catalogue of Romano-British Iron Tools, Fittings and Weapons in the British Museum*, London (1985).
- Medeleț – Toma 1997
F. Medeleț, N. Toma, *Muzeul Banatului. File de cronică. I. 1872–1918*, Timișoara (1997).

Pace 2014

T. D. Pace, *A Typology of Roman Locks and Keys*. Unpublished master's thesis, Fort Worth (2014).

Schauerte-Steiner 1984

G. Schauerte, A. Steiner, Ein Verwahrfund des 4. Jahrhunderts aus dem Königsforst bei Köln: Das spätrömische Vorhängeschloß, *Bonner Jahrbücher* (1984), 371–378.

Suceveanu 1982

A. Suceveanu, *Histria VI. Les thermes romains*, Bucarest (1982).

Swift 2017

E. Swift, *Roman Artefacts and Society. Design, Behaviour and Experience*, Oxford (2017).

Tamba 2008

D. Tamba, *Porolissum. Așezarea civilă (vicus militaris) a castrului mare. Observații în legătură cu așezările civile ale castrului de trupe auxiliare din Dacia Porolissensis*, Cluj-Napoca (2008).

Timoc et alii 2018

C. Timoc, M. Pisz, E. Jęczmienowski, C. A. Ardelean, Contribuții la cunoașterea așezării civile de tip vicus militar de la Pojejena, *AnB*, XXVI (2018), 57–64.

Timoc et alii 2021

C. Timoc, Ș. Cristea, I. Slejiuc, Ș. Popa, F. Bozu, E. Jęczmienowski, M. Pisz, 38. Pojejena, loc. Pojejena sârbească, jud. Caraș-Severin. Punct: castrul roman, vicus military, *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2020. A LV-a sesiune națională de rapoarte arheologice, Sibiu, 29–31 octombrie 2021*. Sibiu (2021), 225–229.

Timoc 2022

C. Timoc, Modificări arhitecturale la porta praetoria a castrului de la Pojejena (jud. Caraș-Severin) în sec. IV d. Hr. D. Aparaschivei, G. Bilavski, L. Pîrnău (eds.), *Varia archaeologica (II). Arheologie în pandemie. Provocări în arheologia românească în anii 2020–2021*, Cluj-Napoca (2022), 175–184.

Torbatov 2013

S. Torbatov, Small finds. I. Hristov, S. Torbatov, B. Ivanova, L. Ninov (eds.), *The Sanctuary of the Thracian Horseman by Sostra*, Sofia (2013), 201–229.

Vikan 1980

G. Vikan, Locking. G. Vikan, J. Nesbitt (ed.), *Security in Byzantium. Locking, Sealing and Weighing*, Houston (1980), 1–9.

Waldbaum 1983

J. C. Waldbaum, *Metalwork from Sardis*, Harvard (1983).

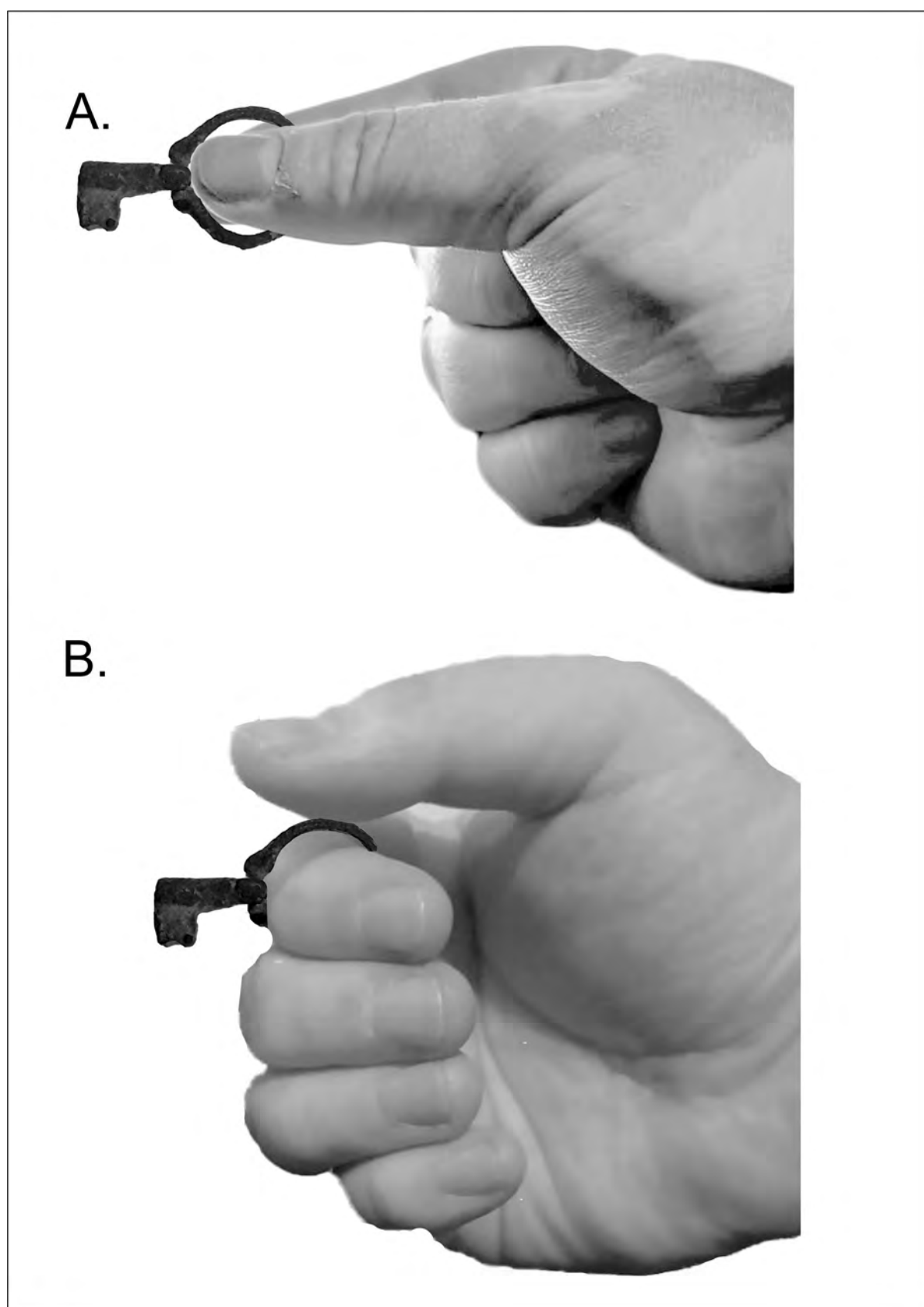

Fig. 1: The use of the rotary folding keys (made by the author).

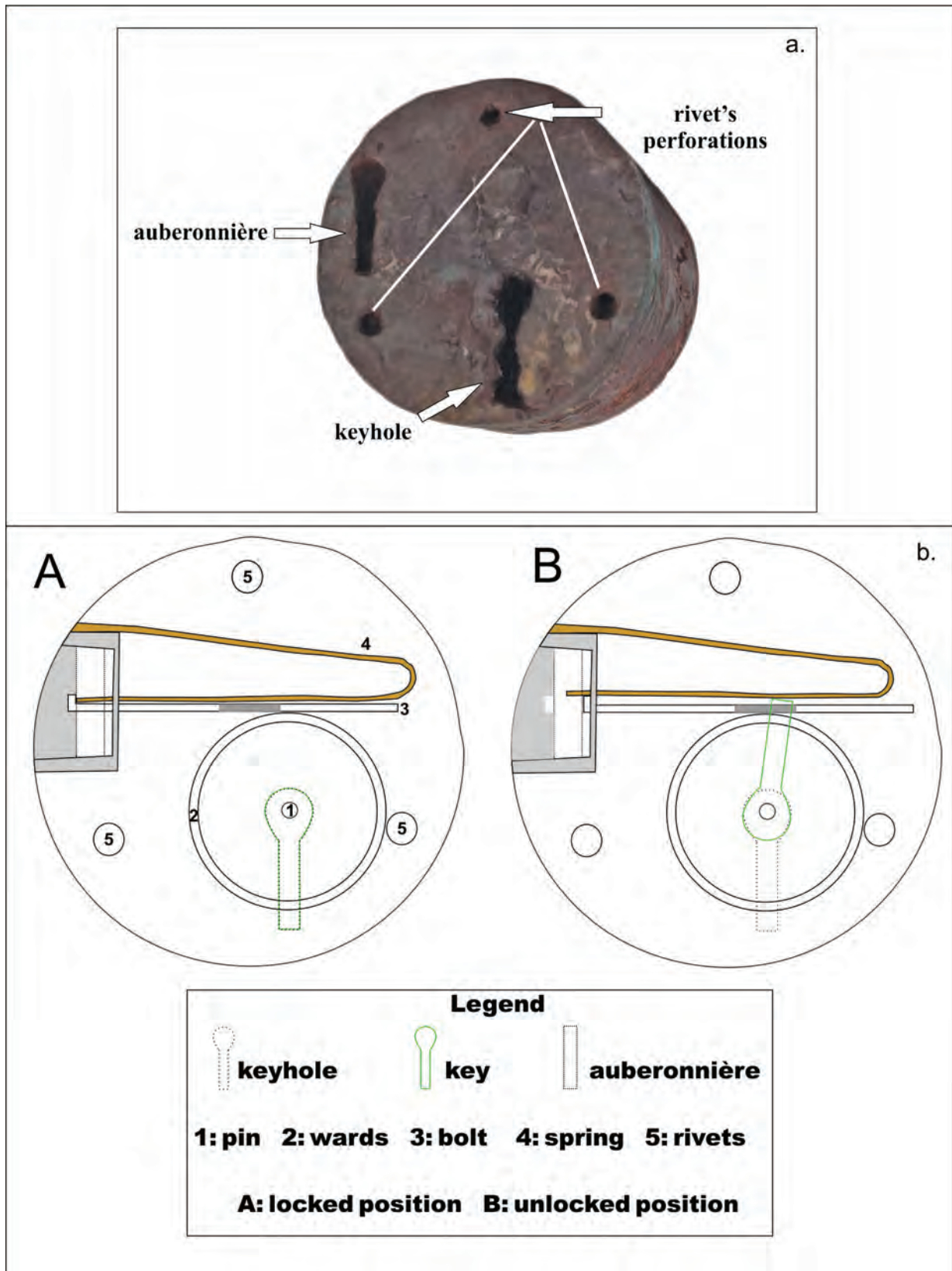

Fig. 2: The components of the lock and how it could be used (a. made by the author; b. adapted after Schauerte-Steiner 1984, 377).

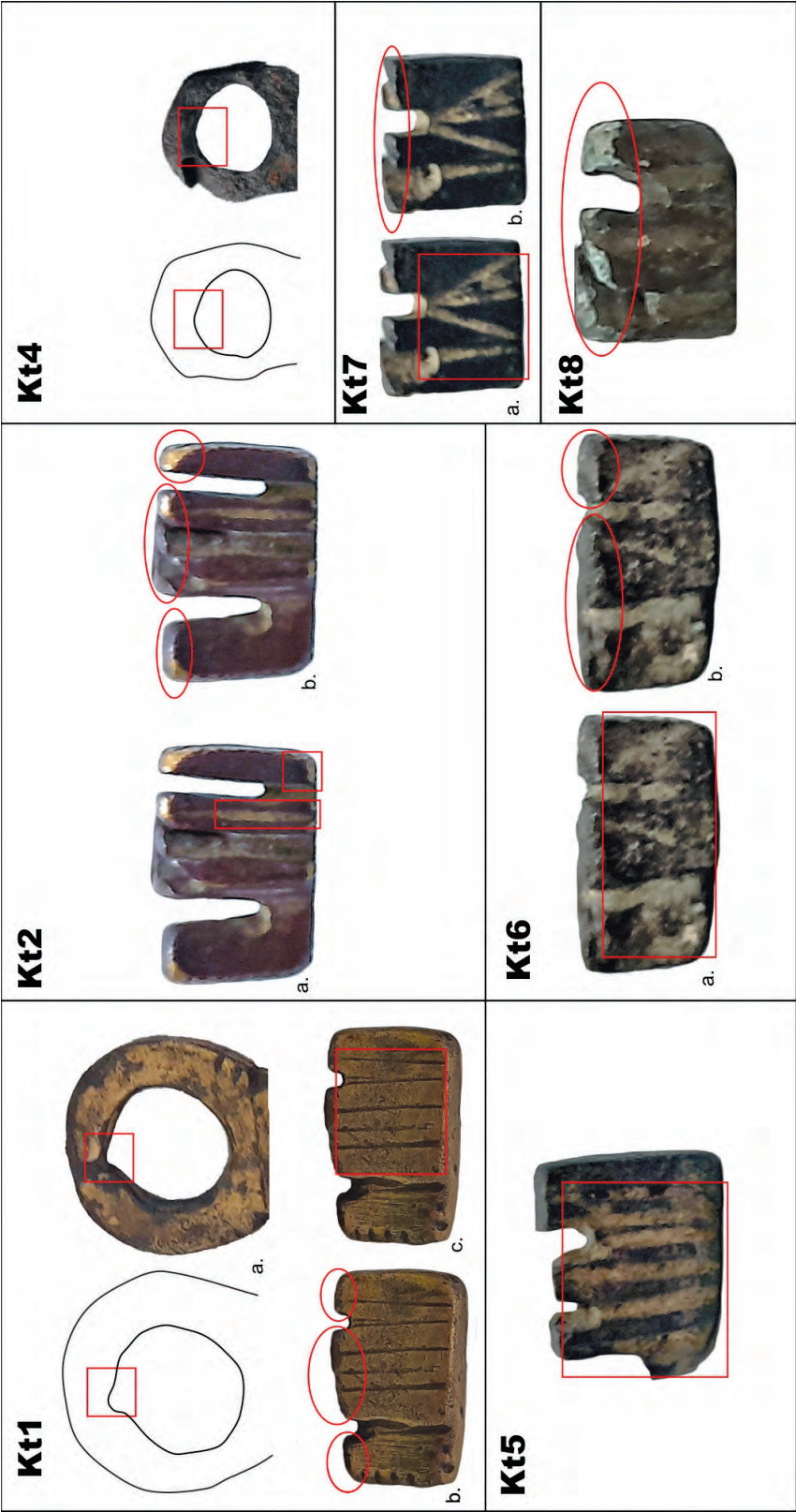
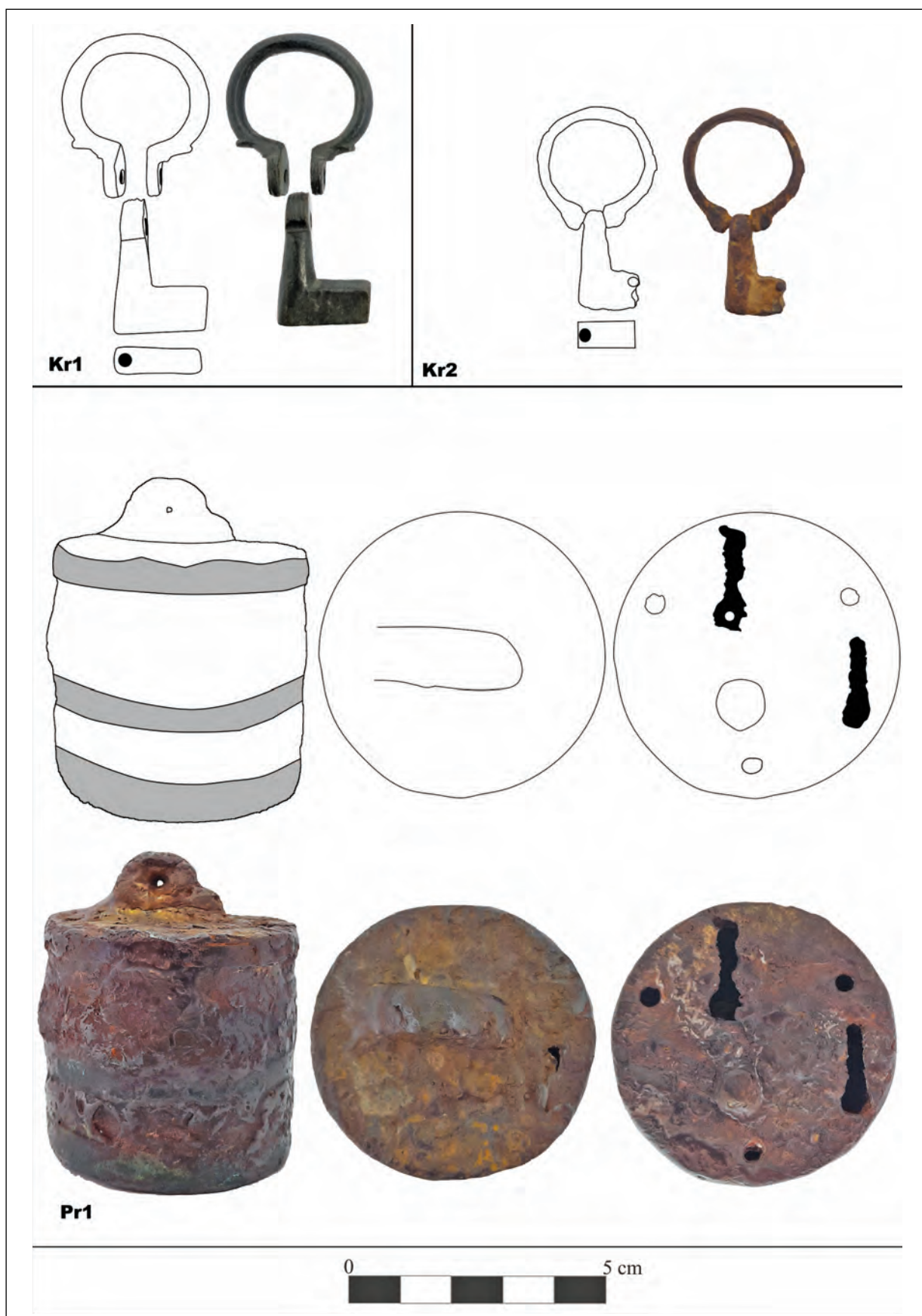
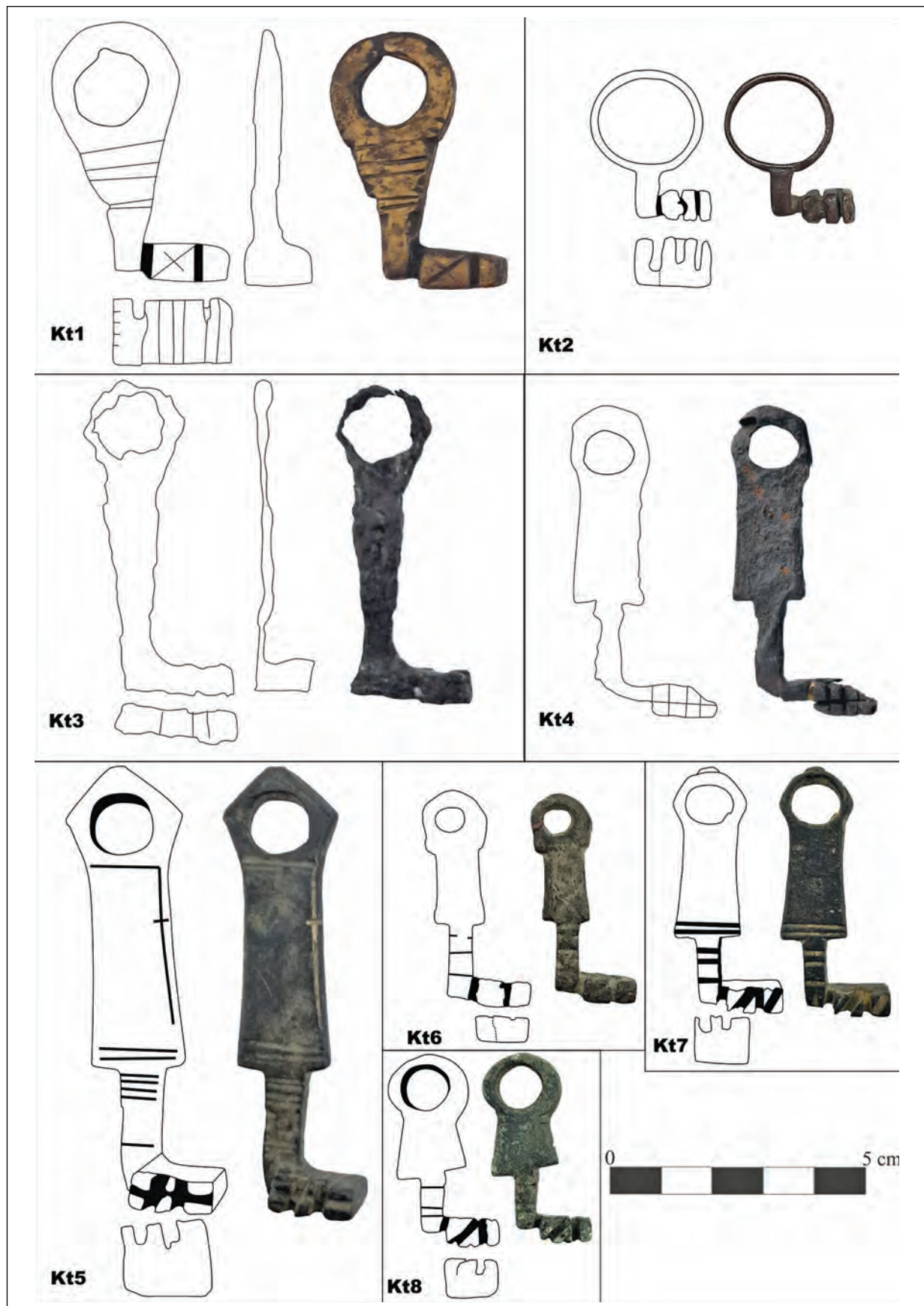

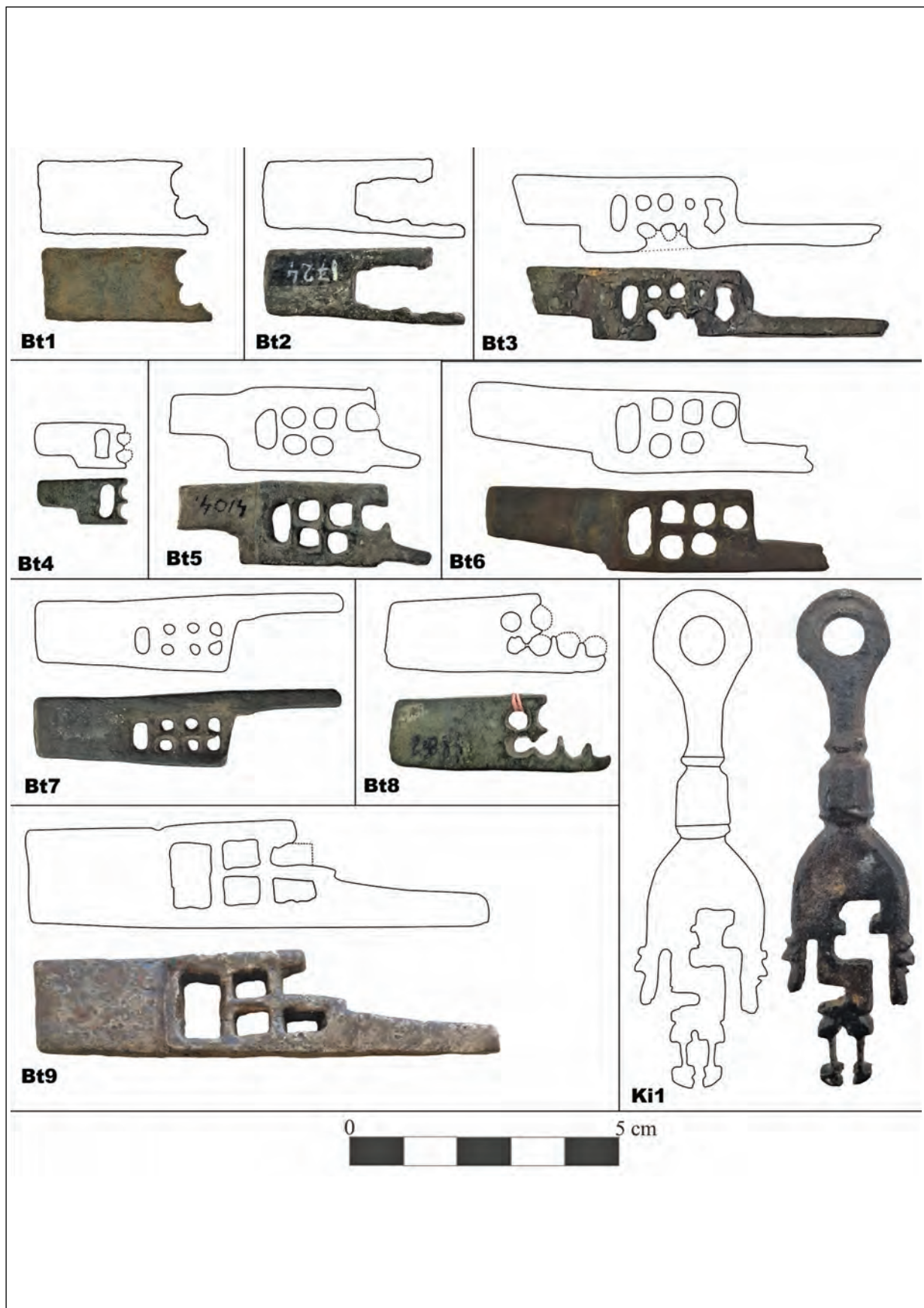
Fig. 3: The use-wear marks of the artefacts (made by the author).

Pl. 1: Kr1, Kr2: rotary folding keys; Pr1: padlock with a rotary locking mechanism (photos and drawings made by the author).

Pl. 2: Kt1, Kt2, Kt3, Kt4, Kt5, Kt6, Kt7, Kt8: slide keys for tumbler locks (photos and drawings made by the author).

Pl. 3: Bt1, Bt2, Bt3, Bt4, Bt5, Bt6, Bt7, Bt8, Bt9: bolts for tumbler locks; Ki: incerta key (photos and drawings made by the author, except Bt9 after Timoc *et alii* 2018, fig. 7, with modifications).

DRUMUL ROMAN IMPERIAL ÎNTRE TIBISCUM ȘI ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA. CÂTEVA CONSIDERAȚII ȘI REZULTATELE UNOR CERCETĂRI DE TEREN

Andrei-Cătălin Dîscă*
Iulian Leonti**

Cuvinte cheie: Dacia, Tibiscum, Sarmizegetusa, drum roman, periegheze, cartografie arheologică.
Keywords: Dacia, Tibiscum, Sarmizegetusa, roman road, fieldwalking, archaeological mapping.

The Roman imperial road from Tibiscum to Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Several observations and the results of new field investigations
(Abstract)

Part of the Roman imperial road in west Dacia which tied the Danube to the northern border of the province, the segment between *Tibiscum* and *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* secures passage from the Caransebeș and Hațeg Depressions, passing the Iron Gate of Transylvania (usually said to be the ancient *Tapae*).

In the Roman Age this road was the most important highway for Dacia, connecting the main military, administrative and economic centers north of the Danube (such as *Sarmizegetusa*, *Apulum*, *Napoca* and *Porolissum*) and the southern ones (such as *Sirmium*, *Singidunum* and *Viminacium*).

Presently, the situation with the segment between *Tibiscum* and *Sarmizegetusa* (as well as of a large part of the road network of Dacia) may be said to be paradoxical. Although the information found in *Tabula Peutingeriana* is, to a large degree, in agreement with the archaeological data, and the area where the road should be identified is rather well established, there are very few places where the road was precisely charted.

To improve the state of research a series of fieldwalkings were carried out to gather additional data on the Roman imperial road between *Tibiscum* and *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. According to the *Tabula Peutingeriana*, the section between *Tibiscum* and *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* was made up of 3 segments of a total length of 37 Roman miles (54.75 km). The first segment between *Tivisco* and *Agnavie* was XIII MP long (20.70 km), the second between *Agnavie* and *Ponte Augusti* VIII MP (11.82 km) long and the last between *Ponte Augusti* and *Sarmategete* XV MP (22.17 km) long. Fieldwalking focused on the Obreja village to the west and Oțelul Roșu town to the east, this area belonging in all likelihood to the first segment mentioned in *Tabula Peutingeriana* between *Tivisco* and *Agnavie*. Three segments of a road laid on an embankment of clay and paved with sand, gravel and cobblestone were identified during these investigations. Field data shows that the materials were selected according to size.

Data obtained from fieldwalking provided the premises to argue that the three segments of stone road identified between Obreja and Oțelul Roșu belong to the Roman imperial road from *Tibiscum* to *Sarmizegetusa*. In order to have more certainty excavations must be carried out to provide precise data in respect of the building technique and chronology of this structure.

Cadrul general

Parte a drumului roman imperial din vestul Daciei care lega Dunărea de granița de nord a provinciei, tronsonul dintre *Tibiscum* și *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* asigura trecerea din Depresiunea Caransebeșului în Depresiunea Hațegului¹. Acest tronson pornea din apropiere de

actuala localitate Jupa, de la o altitudine de aprox. 185 m, urca spre Poarta de Fier a Transilvaniei (echivalată, de regulă, cu anticul *Tapae*²) până la o altitudine de 700 m, de unde începea apoi să coboare până la o altitudine de aprox. 485 m la Sarmizegetusa (în trecut Grădiște; Pl. III/2)³.

* Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova, Ploiești, România; e-mail: catalindisca@yahoo.com.

** Muzeul Județean de Etnografie și al Regimentului de Graniță, Caransebeș, România; e-mail: iulianleonti@gmail.com.

¹ Fodorean 2006, 241–246.

² Macrea 1969, 22, 23, 37, 221; Răuț *et alii* 1977, 136–139; Fodorean 2006, 91, 241–246, 331.

³ Badea *et alii* 1987, 351–353; Ianoș, Grigore 1987, 412–420.

Urmând culoarul Bistrei în partea de vest și valea pârâului Breazova în partea de est drumul era amplasat chiar în zona de contact dintre Carpații Occidentali (Munții Poiana Ruscă) și Carpații Meridionali (Munții Țarcu; Fig. 1)⁴.

În epoca romană drumul în discuție reprezenta cea mai importantă arteră de circulație a Daciei, făcând legătura între marile centre militare, administrative și economice de la nord de Dunăre (cum ar fi *Sarmizegetusa*, *Apulum*, *Potaissa*, *Napoca* sau *Porolissum*) și cele de la sud de Dunăre (cum ar fi *Sirmium*, *Singidunum* sau *Viminacium*)⁵.

În prezent situația tronsonului dintre *Tibiscum* și *Sarmizegetusa* (ca de altfel a unei părți însemnate din întreaga rețea rutieră a Daciei Romane) ar putea fi descrisă într-un cuvânt ca paradoxală. Astfel, în pofida faptului că informațiile din *Tabula Peutingeriana* sunt, în mare parte, în concordanță cu datele din teren, iar arealul în care drumul ar trebui identificat este unul destul de precis delimitat, totuși sunt foarte puține puncte în care traseul drumului a fost cartografiat cu exactitate⁶.

Metodologia și obiectivele cercetării

Pornind de la realitățile prezentate mai sus în cursul anului curent au fost întreprinse o serie de cercetări de suprafață care au avut ca obiectiv obținerea de date suplimentare în legătură cu drumul roman imperial dintre *Tibiscum* și *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*.

În acest sens într-o primă etapă au fost sintetizate datele din literatura de specialitate pentru a determina traseul cel mai probabil al drumului. Apoi s-a urmărit delimitarea zonelor care se pretează cel mai bine unor cercetări de suprafață, fiind vizate în special terenurile arabile din extravilanul localităților. După această etapă au fost demarate cercetările de teren propriu zise în cursul cărora printr-o serie de periegeze de-a lungul și de-a latul culoarului probabil al drumului roman s-a încercat identificarea acestuia. Traseele urmate în cursul cercetărilor de teren au fost înregistrate și stocate pe dispozitive de tip GPS pentru a avea o evidență clară a suprafețelor acoperite și a cartografia cu precizie eventualele descoperiri. După finalizarea cercetărilor de teren datele obținute au fost prelucrate cu ajutorul unor programe software precum

Microsoft Excel, QGIS și Google Earth. În fine, după prelucrarea datelor strânse în cursul cercetărilor de suprafață, informațiile obținute au fost analizate și interpretate făcându-se din nou recurs la literatura de specialitate.

Datele din izvoarele istorice și literatura de specialitate

Pe baza datelor de pe *Tabula Peutingeriana* s-a arătat că în epoca romană așezarea de la *Tibiscum* a fost nu doar un important centru militar, ci și unul dintre cele mai însemnate noduri rutiere ale Daciei. Cele două drumuri care veneau dinspre Dunăre (dinspre *Lederata*, respectiv *Dierna*) făceau joncțiunea la *Tibiscum* de unde pornea mai departe un drum spre capitala *Sarmizegetusa*⁷. Pe lângă aceste drumuri, din considerente militare și economice s-a argumentat ipoteza existenței și a unei artere care pornea de la *Tibiscum* spre nord, spre Valea Mureșului. Urme ale acestui drum au fost semnalate într-un studiu publicat în a doua jumătate a secolului trecut iar mai recent și în Repertoriul Arheologic Național (RAN)⁸.

Așa cum reiese din aceeași *Tabula Peutingeriana* tronsonul dintre *Tibiscum* și *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* se compunea din 3 segmente cu o lungime totală de 37 mile romane (54,75 km). Primul segment, cu o lungime de XIII MP (20,70 km), este indicat între așezările *Tivisco* și *Agnavie*, cel de-al doilea, cu o lungime de VIII MP (11,82 km), între așezările *Agnavie* și *Ponte Augusti*, iar ultimul, cu o lungime de XV MP (22,17 km), între *Ponte Augusti* și *Sarmatege* (Fig. 2).

Dacă pentru așezările *Tivisco* și *Sarmatege* situația este destul de clară, acestea fiind echivalate, de regulă, cu *Tibiscum*⁹ (amplasată pe hotarul dintre satele Jupa și Iaz din județul Caraș-Severin) și *Sarmizegetusa*¹⁰ (amplasată pe teritoriul fostului sat Grădiște, actualmente *Sarmizegetusa* în județul Hunedoara), pentru așezările *Agnavie* și *Ponte Augusti* situația este ceva mai incertă.

Majoritatea cercetărilor au echivalat așezarea *Agnavie*, cu *Ἀκωνία* menționată de Ptolemeu și *Augmonia* amintită la Geograful din Ravena și au

⁴ Miller 1916, 545–548; Macrea 1969, 22, 23, 37, 221; Ujvári 1972, 343; Răuț et alii 1977, 136–139; Grigore, Ianoș 1987, 421–425; Wilkes 2000, 329; Fodorean 2006, 91, 241–246, 331.

⁵ Wilkes 2000, 310–332; Poulter 2000, 333–349; Barington Atlas, 310–349, Map 21, Map 22.

⁶ Fodorean 2006, 241–246.

⁷ Miller 1916, 545–548; Fodorean 2006, 241–246.

⁸ Christescu 1937, 106–108; Răuț et alii 1977, 142; Evaluare de teren realizată de V. Bunoiu, D. Diaconescu, P. Bănățean Dunea – <http://ran.cimec.ro/sel.asp?codran=156570.08>

⁹ *Τιβίσκον* la Ptolemeu, III, 8, 4 (*apud* FHDR I, 544–545); *Tiviscum* la Geograful din Ravena, IV 14 (*apud* FHDR II, 580–581).

¹⁰ *Σαρμιζεγεθούσα* la Dio Cassius, LXVIII, 9, 7 (*apud* FHDR I, 686–691); *Sarmizegethusa* la Ulpian, Digest. L 15, 1, 9 (*apud* Mommsen 1870, 931–932); *Sarmizege* la Geograful din Ravena, IV 7 (*apud* FHDR II, 544–545).

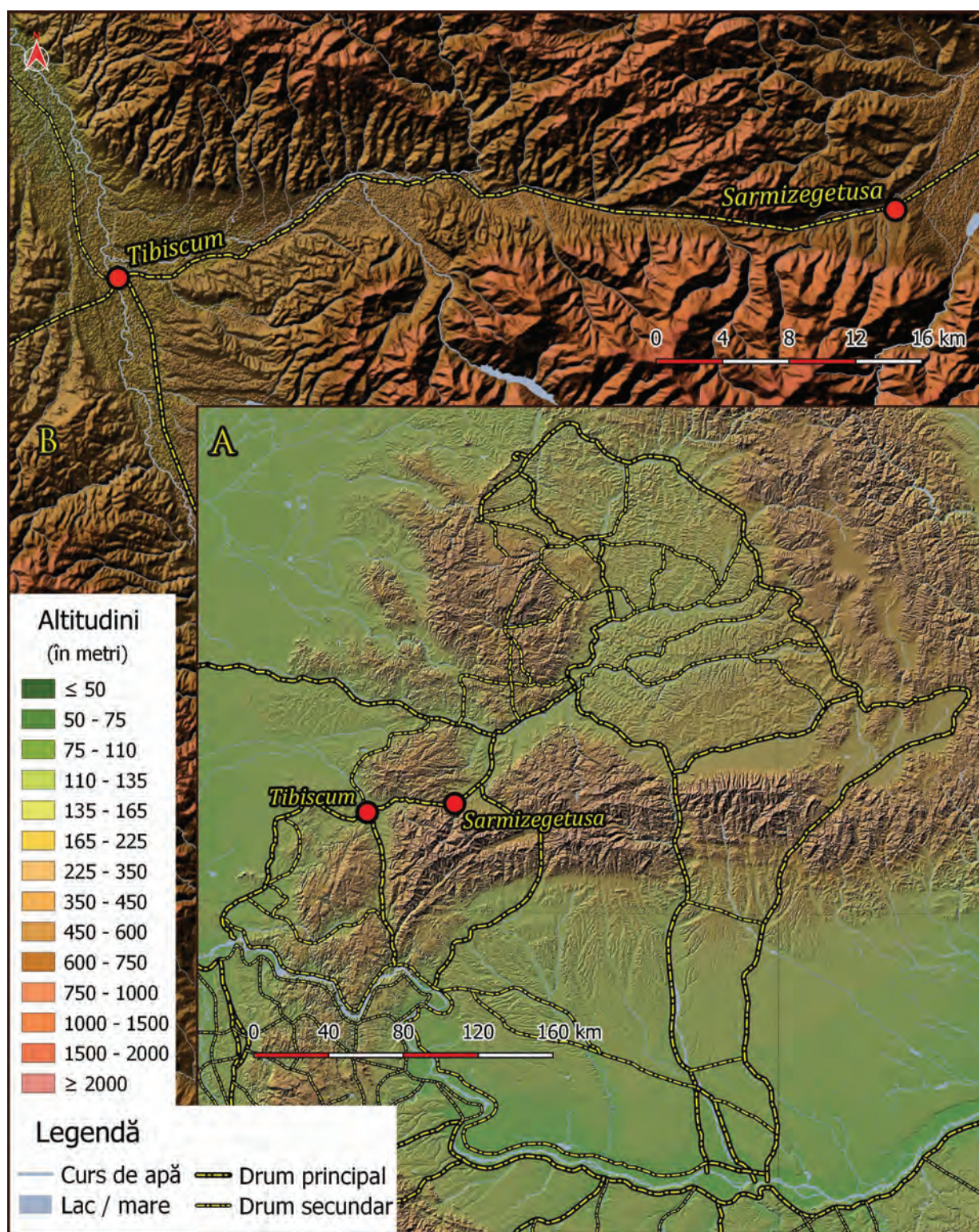

Fig. 1. Modele digitale de elevație cu drumurile din Dacia (după: Fodorean 2006, Harta 1) și provinciile învecinate (după: Barington Atlas, Map 21, Map 22.). / Digital elevation models with the Roman roads in Dacia (after: Fodorean 2006, Harta 1) and neighbouring provinces (after: Barington Atlas, Map 21, Map 22).

amplasat-o undeva în zona actualului sat Zăvoi¹¹. Locul exact unde s-ar găsi această așezare nu s-a

putut însă preciza, după cum nu s-a putut preciza nici dacă valurile din pământ și pietriș din vatra satului provin sau nu de la un castru¹².

¹¹ Έκμονία / Ακμωνία, la Ptolemeu, III, 8, 4 (apud FHDR I, 544–545); Augmonia la Geograful din Ravenna, IV 7 (apud FHDR II, 544–545).

¹² Daicoviciu 1944, 308; Macrea 1969, 151–152; IDR III 1, 234; TIR, 466; Marcu 2009, 117, 139.

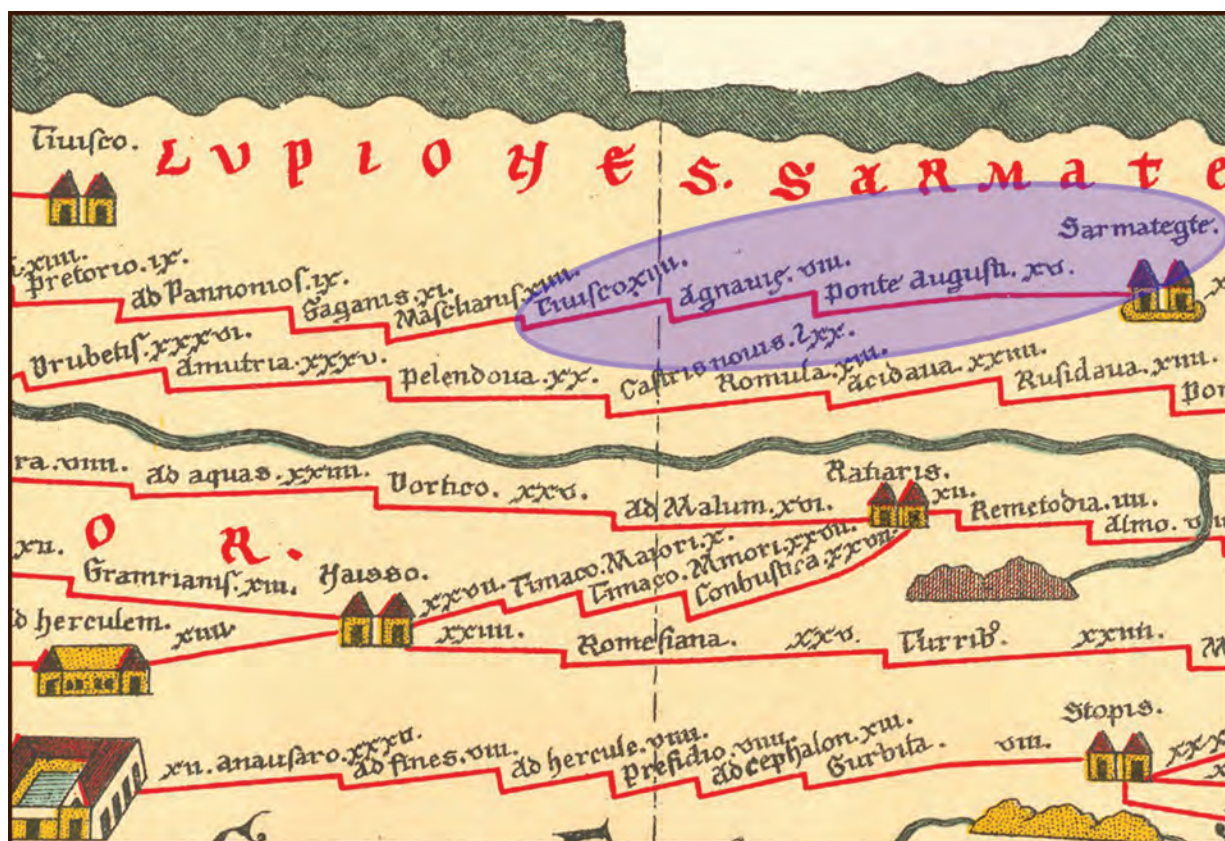

Fig. 2. Zona evidențiată cu albastru: tronsonul drumului roman dintre Tibiscum și Sarmizegetusa pe Tabula Peutingeriana.
/ Highlighted in blue: the Roman road segment between Tibiscum and Sarmizegetusa represented on Tabula Peutingeriana.

În legătură cu așezarea *Ponte Augusti* situația este chiar mai incertă. Văzută de mulți ca fiind tot una cu acel *Augusti* amintit de Geograful din Ravena¹³, aceasta a fost amplasată de unii la Voislova¹⁴, iar de alții la Marga¹⁵. După cum corect argumenta C. Daicoviciu această așezare ar trebui căutată, mai degrabă, ceva mai la est întrucât distanța dintre Zăvoi și Voislova este cu mult sub cele 8 mile romane (11,82 km) indicate de *Tabula Peutingeriana* între *Agnave* și *Ponte Augusti*¹⁶.

Informațiile cu privire la drumul roman imperial încep să se acumuleze în literatura de specialitate încă din zorii epocii moderne. La sfârșitul secolului al XVII-lea venețianul L. F. Marsigli realizează deja (pe baza datelor din *Tabula Peutingeriana* și alte surse antice) o hartă cu rețeaua rutieră din Dacia pe care era ilustrat inclusiv drumul care urca de la *Dierna* spre *Tibiscum*, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Apulum* și *Potaissa* (Pl. I/1). În aceeași lucrare Marsigli mai publică o serie de descrieri

și planuri ale unora dintre antichitățile de la nordul Dunării printre care se numără și ruinele castrului de la *Tibiscum* (Pl. I/2) și valurile de pământ de la Zăvoi (Pl. I/3)¹⁷.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea mai multe segmente din drumul roman imperial sunt cartografiate pe ridicarea topografică Josefină. Indicate, de regulă, cu etichetele „Trajaner Weeg” sau „Trajans Weg” (Pl. II/1) acestea apar acolo unde urmele drumului erau mai evidente, cum este cazul cu segmentul aflat în imediata vecinătate a Sarmizegetusei¹⁸.

Pe parcursul secolului al XIX-lea volumul de date continuă să crească. Din această perioadă o mențiune aparte merită studiile lui T. Ortway în care sunt cartografiate nu doar castrul și așezarea de la *Tibiscum*, ci și urmele a două drumuri romane care vin de pe partea dreaptă a Timișului (dinspre Iaz, respectiv Caransebeș) și se întâlnesc la *Tibiscum*¹⁹.

¹³ *Augusti* la Geograful din Ravena, IV 7 (apud FHDR II, 544–545); poate aceeași și cu *statio pont. Avg* din CIL III 1351 = 7853.

¹⁴ Borza 1943, 70–71; Macrea 1969, 151–152; Fodorean 2006, 242; Benea 2013, 296.

¹⁵ IDR III 1, 237–239; TIR, 269.

¹⁶ Daicoviciu 1944, 308.

¹⁷ Marsigli 1726a, Praefatio; Tom. II. Tab. Prima; 60, Fig. XXIX; Marsigli 1726b, 67, Fig. XXXIV și XXXV.

¹⁸ <https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-transylvania/?bbox=2541716.4480775152%2C5704866.921861057%2C2556229.9288231633%2C5710217.513841019&map-list=1&layers=142>.

¹⁹ Ortway 1876, 49; plan topografic realizat de S. Dragalina (tatăl generalului I. Dragalina).

În ultimii ani ai secolului al XIX-lea și primii ani ai secolului al XX-lea, odată cu publicarea lucrărilor lui K. Miller privitoare la itinerariile și drumurile din Imperiul roman, se evidențiază mult mai clar și poziția strategică a așezării de la *Tibiscum* aflată la întretăierea unor importante artere de circulație²⁰.

Investigațiile întreprinse de-a lungul secolului trecut și în primele decenii ale acestui secol s-au concentrat, cu precădere, în jurul siturilor de la *Tibiscum*. În cursul acestor investigații au fost surprinse mai multe porțiuni de drumuri romane²¹, dar și un posibil pilon de pod aflat în apele râului Timiș²².

În contextul unor cercetări realizate în cursul anilor '70 ai secolului trecut între Iaz și Obreja s-a reușit nu doar identificarea drumului roman de la *Tibiscum* spre *Sarmizegetusa*, dar și determinarea principalilor parametri tehnici și constructivi ai acestuia. Sondajul efectuat cu acel prilej a arătat că drumul amenajat pe un mic rambleu realizat din argilă și din pământul rezultat la săparea celor două șanțuri laterale avea o lățime de șase metri. Peste rambleu erau dispuse trei straturi din diferite tipuri de roci cu funcții complementare care cumulat aveau o grosime 0,45–0,50 m²³. Primul strat, de la bază spre partea superioară, era realizat din pietriș mărunț și nisip și avea, atât rolul de a se „suda” de rambleul drumului, cât și acela de a fixa stratul de deasupra. Următorul strat, reprezentat de un nivel consistent de bolovani și piatră de râu nespărată, era cel care susținea traficul greu și oferea durabilitate întregii amenajări. Ultimul strat, realizat dintr-un nivel subțire de pietriș, avea rolul de a nivela suprafața drumului (Pl. III/3).

Rezultatele cercetărilor de teren

Pornind de la datele care se regăsesc în izvoarele istorice și literatura de specialitate au fost realizate o serie de cercetări de suprafață care s-au concentrat în arealul delimitat de satul Obreja la vest și orașul Oțelul Roșu la est. În urma acestor cercetări au fost identificate trei segmente ale unui fost drum amenajat pe un rambleu folosind argilă, nisip, pietriș și bolovani de râu. Observațiile

din teren au evidențiat faptul că materialele folosite pentru această amenajare au fost selectate în funcție de dimensiuni. Astfel, în cazul pietrișului dimensiunile variază, de regulă, între 2–3 cm și 6–7 cm, dar pot ajunge și la 10 cm. În cazul pietrelor de râu și bolovanilor dimensiunile variază, în general, între 15–20 și 20–30 cm, dar pot ajunge și la 35–40 cm. Cele trei segmente, care cumulat se întindeau pe o lungime de 3,05 km, erau dispuse după cum urmează:

1) La est de Obreja, la o distanță de 650 m de fostul CAP din perioada regimului comunist și la 150 m sud de drumul național DN 68 a fost identificat un segment care se întindea din locul menționat pe o lungime de 450 m până la intersecția cu pâraul Iezuț. În plan materialele împrăștiate pe o lățime de 25–30 m descriau o curbă cu deschidere mare. Din cauză că mare parte din terenurile din zonă nu erau încă arate, materiale sesizate în acest tronson în cursul cercetărilor de suprafață au fost reprezentate, cu precădere de pietriș și bolovani de râu (Pl. IV/1; V/1; VI/1).

2) La vest de Glimboca, la o distanță de 1,1 km sud-vest de halta Glimboca și 100 m sud de linia de cale ferată Caransebeș – Oțelul Roșu a fost identificat un segment care se întindea din locul menționat pe o lungime de 1,7 km până la intrarea în satul Glimboca (Pl. IV/2; V/2; VI/2). În plan, materialele împrăștiate pe o lățime care varia între 20 și 35 m, descriau un traseu mai sinuos în care se regăsesc atât curbe cu deschidere mare cât și viraje destul de strânse. În acest segment au fost identificate cele mai consistente și mai bine conservate urme ale drumului. În porțiunea cuprinsă între calea ferată la sud-vest și drumul național DN 68 la nord-est au fost observate cantități considerabile de argilă, nisip, pietriș, bolovani și pietre de râu care delimitează un culoar care din punct de vedere cromatic și structural se diferențiază foarte clar de zonele adiacente (Fig. 3; Pl. VII). În această zonă în care drumul pietruit tăia perpendicular curbele de nivel pentru a trece pe o terasă mai înaltă, imediat la nord-est de DN 68 se putea încă distinge rambleul drumului cu o lățime de circa 9 m (Pl. VIII). În porțiunea cuprinsă între DN 68 la sud-vest și pâraul Slatina la nord-est urmele drumului au fost ceva mai dificil de sesizat întrucât terenurile erau în mare parte acoperite de culturi perene. La nord-est de pâraul menționat însă, urmele acestuia, formate din argilă, pietriș și bolovani de râu, puteau fi urmărite cu ușurință în arătură până la intrarea în Glimboca (în zona pâraului Ciorăț; Pl. IX). Această porțiune, cu o lungime de aproximativ

²⁰ Miller 1916, 545–548.

²¹ Christescu 1937, 106–108; Macrea 1969, 151–152; Răuț et alii 1977, 135–159; Ardeț, Ardeț 2004, 75–77; Fodoran 2006, 241–246; Benea 2013, 138–141; Cîntar 2013, 591–605; Pisz, Timoc 2014, 821–830; Benea, Cîntar 2015, 125–131; Pisz, Timoc 2015, 441–455; Benea 2017, 99–104; Benea 2018, 30–34.

²² Benea 2017, 99–104; Benea 2018, 30–34.

²³ Răuț et alii 1977, 153, Fig. 5.

Fig. 3. Urmele drumului pietruit la vest de Glimboca – perspectivă dinspre nord-est, dinspre drumul național DN 68, spre sud-vest, spre calea ferată. / The stone road remains to the west of Glimboia village observed from nearby A Road DN 68 pointing south-west towards the railroad.

1 km, apare reprezentată ca drum agricol (însoțit de eticheta „Banișitura”) pe hărțile austriece din secolul al XIX-lea (Pl. III/1)²⁴. Drumul continuă să fie folosit până în prima jumătate a secolului al XX-lea când mai apare cartografiat pe Planurile Directoare de Tragere²⁵ (Pl. II/2).

3) La vest de Oțelul Roșu, la 350 m sud-vest de calea ferată industrială care trece peste râul Bistra, a fost identificat un segment de drum care se întindea din locul menționat, pe o lungime de 900 m, până la intrarea în satul Glimboca, la 200 m nord-est de intersecția dintre drumul național DN 68 și strada Eruga (Pl. IV/3; V/3). În plan materialele împrăștiate pe o lățime de 20 – 30 m descriau un traseu în care alternează curbele cu deschidere mare și virajele strânse. Acest traseu, care șerpuia practic de-a lungul pârâului Strâmba Mică a cărui curs a fost regularizat între timp prin lucrări de

amenajări funciare, a fost delimitat pe baza aglomerațiilor de argilă, nisip și pietre de râu care din punct de vedere cromatic și structural conturau un culoar care se diferenția foarte clar de zonele adiacente (Pl. X).

Observații, interpretări și considerații

Cele trei segmente de drum pietruit identificate în cursul cercetărilor de suprafață făceau parte din aceeași arteră rutieră, fapt ce reiese din dispunerea lor consecutivă și orientarea pe aceeași direcție. În stadiul actual al cercetărilor, în lipsa unor date mai detaliate privind cronologia și tehnica de construcție, nu se poate afirma cu certitudine că urmele drumului pietruit identificat între Obreja și Oțelul Roșu aparțin drumului roman imperial dintre *Tibiscum* și *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*.

Totuși nu trebuie pierdut din vedere faptul că toate materialele de construcție surprinse în alcătuirea drumului roman în cursul sondajului realizat între Iaz și Obreja în anii '70 ai secolului trecut au fost documentate și pe traseul drumului pietruit identificat în cursul cercetărilor de suprafață care fac obiectul acestui studiu²⁶. Așa cum reiese din

²⁴ <https://maps.arcanum.com/en/map/europe-19century-secondsurvey/?bbox=2480708.8139396356%2C5697998.273511175%2C2487965.554312459%2C5700673.569501156&map-list=1&layers=158%2C164>; <https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?bbox=2480674.4172185906%2C5697841.577515718%2C2487931.157591414%2C5700516.8735056985&map-list=1&layers=129>.

²⁵ <http://www.geo-spatial.org/harti/#/viewer/openlayers/10>.

²⁶ Răuț et alii 1977, 153, Fig. 5.

datele din literatura de specialitate aceste materiale provin din surse locale de care zona nu duce lipsă²⁷.

Totodată, este important de subliniat faptul că traseul drumului pietruit prezentat în rândurile de mai sus diferă, atât de cel al drumului modern DN 68²⁸, cât și de cel al drumului principal de la Caransebeș spre Transilvania care apare pe Prima Ridicare Topografică a Imperiului Habsburgic din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

De asemenea, datele obținute în cursul cercetărilor de suprafață au evidențiat faptul că traseul drumului pietruit a fost atent proiectat ținându-se cont de o serie de factori și criterii printre care se numără: aliniamentul general, panta medie, riscul de inundații sau cel de alunecări de teren. Dificultățile pe care constructorii le-au întâmpinat au fost în bună măsură generate de particularitățile topografiei, hidrografiei și geologiei locale²⁹.

Astfel, deși se constată o predilecție pentru aliniamente lungi, nu de puține ori s-a recurs la viraje destul de strânse pentru a pune în valoare terenurile mai stabile și mai puțin accidentate. O astfel de soluție a fost necesară întrucât spre zona colinară relieful, brăzdat de numeroase pârâiașe, prezintă un grad foarte ridicat de fragmentare, în vreme ce, terasele Bistrei sunt expuse frecvent fenomenelor de înmlăștinire și băltire a apei, dar și inundațiilor și alunecărilor de teren³⁰. În aceste condiții constructorii s-au folosit de încrețiturile scoarței terestre și punctele mai înalte de pe terasele Bistrei în vederea realizării cu minim de efort a unui rambleu stabil pentru suprastructura drumului. Din aceste motive în unele puncte aliniamentele au fost făcute pe distanțe mai scurte (de doar 200 – 300 m) iar curbele de racord au avut o rază mai mică (uneori sub 100 m)³¹.

În mod similar o analiză a valorilor de declivitate

²⁷ Cordea – Dumitrescu 1968; Gherasi *et alii* 1968, 33–39, 47; Harta geologică.

²⁸ Care apare cu un traseu similar atât pe a doua și a treia ridicare topografică din perioada austro-ungară, cât și pe Planurile Directoare de Tragere.

²⁹ Gherasi *et alii* 1968, 33–39, 47; Ujvári 1972, 343; Chițu – Muică 1983, 510–512; Florea *et alii* 1983, 523–526; Badea *et alii* 1987, 351–353; Ianoș – Grigore 1987, 412–420; Grigore – Ianoș 1987, 421–425; Harta geologică; Harta pedologică.

³⁰ Gherasi *et alii* 1968, 33–39, 47; Ujvári 1972, 343; Chițu – Muică 1983, 510–512; Florea *et alii* 1983, 523–526; Badea *et alii* 1987, 351–353; Ianoș – Grigore 1987, 412–420; Grigore – Ianoș 1987, 421–425; Harta geologică; Harta pedologică.

³¹ În trasarea drumurilor romane s-a urmărit, de regulă, realizarea unor aliniamente lungi (400 – 500 m) și a unor curbe de racord cu raze mari, pentru a se asigura o vizibilitate ridicată; Fodorean 2006, 35.

indică faptul că traseul drumului a fost proiectat pentru a oferi valori optime atât la urcare, cât și la coborâre. Concret, în cei aproximativ 5,5 km care separă limita de vest a primului segment amplasat spre Obreja, de limita de est a celui de-al treilea segment amplasat spre Oțelul Roșu, se face trecerea de la o altitudine de 211 m, la o altitudine de 247 m. În această trecere însă înclinarea maximă nu depășește de 4,7%. –3,6%, în vreme ce înclinarea medie este de numai 1,1%. –0,8% (aproximativ între kilometrul 7,5 și 13 pe graficul de pe Pl. III/2).

În concluzie, în momentul de față există premisele pentru a argumenta că cele trei segmente de drum pietruit identificate între Obreja și Oțelul Roșu aparțin drumului roman imperial dintre *Tibiscum* și *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. Pentru a avea o certitudine sunt însă necesare cercetări arheologice care să furnizeze date suplimentare cu privire la tehnica de construcție dacă nu și la cronologia acestei amenajări.

ABREVIERI

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.

RAN – Repertoriul Arheologic Național.

AISC – Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca (Cluj, Sibiu).

ArchKözl – Archaeologiai Közlemények: A hazai műemlékek ismeretének előmozdítására, Budapest.

Banatica – Banatica, Reșița.

BIBLIOGRAFIE

A Doua Ridicare Topografică a Imperiului Habsburgic
Franziszeische Landesaufnahme – <https://maps.arcanum.com/en/map/secondsurvey-transylvania/?layers=54&bbox=2236204.266058065%2C5653922.196769036%2C3165067.033779527%2C5996360.083486626>;
<https://maps.arcanum.com/en/map/secondsurvey-hungary/?layers=5&bbox=1316791.842277272%2C5529631.842701578%2C3174517.377720196%2C6214507.616136757>.

A Treia Ridicare Topografică a Imperiului Austro-Ungar
Franzisco-Josephinische Landesaufnahme – <https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=129&bbox=-1593941.350830773%2C4653485.069754861%2C5836960.790940922%2C7392988.163495578>.

Ardeț – Ardeț 2004

A. Ardeț, L. C. Ardeț, *Tibiscum. Așezările romane*, Cluj-Napoca (2004).

Badea *et alii* 1987

L. Badea, V. Urucu, M. Căndea, Depresiunea

Hațegului. D. Oancea, V. Velcea, N. Caloianu Dragu; Ș. Dragomirescu, G. Dragu, E. Mihai, G. Niculescu, V. Sencu, I. Velcea (ed.), *Geografia României, vol. 3. Carpații Românești și Depresiunea Transilvaniei*, București (1987), 351–353

Barrington Atlas
Barrington Atlas of the Greek and Roman World, R. J. A. Talbert (ed.), Princeton (2000).

Benea 2013
D. Benea, *Istoria Banatului în Antichitate*, Timișoara (2013).

Benea 2013
D. Benea, Câteva observații asupra căilor de comunicație romane în zona fortificațiilor de la Tibiscum. S. V. Predescu, V. Bunoiu, D. Ș. Vlase, A. Medinschi (ed.), *Patrimonium Banaticum*, VII, Cluj-Napoca (2017), 99–104.

Benea 2018
D. Benea, *Castrul roman de la Tibiscum*, Timișoara (2018).

Benea – Cîntar 2015
D. Benea, A. Cîntar, Arterele de comunicație din vicus -ul militar de la Tibiscum. A. Dobos, D. Petruș, S. Berecki, L. Vass, S. P. Pánczél (ed.), *Archaeologia Transylvanica: studia in honorem Stephani Bajusz*, Cluj-Napoca, Târgu Mureș, Budapest (2015), 125 –131.

Borza 1943
A. Borza, *Banatul în timpul romanilor*, Timișoara (1943).

Chițu – Muică 1983
C. Chițu, N. Muică, Clasa argiluvisolurilor. L. Badea, P. Gâstescu, V. Velcea, O. Bogdan, I. Donisă, Ș. Dragomirescu, N. Florea, G. Niculescu, A. Popova-Cucu, A. Roșu, V. Sencu (ed.), *Geografia României, vol. 1. Geografia fizică*, București (1983), 510–512.

Christescu 1937
V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București (1937).

Cîntar 2013
A. Cîntar, Istoricul măsurătorilor topografice aplicate sitului Tibiscum (Jupa – jud. Caraș-Severin). A. Stavilă, D. Micle, A. Cîntar, C. Floca, S. Forțiu (ed.), *ArheoVest I: In Memoriam Liviu Măruia, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, 7 decembrie 2013*, Vol. II, Szeged (2013), 591–605.

Cordea – Dumitrescu 1968
A. Cordea, R. Dumitrescu, Harta Geologică Scara 1:200.000. L – 34 – XXIII. 25. Deva. N. Gherasi, M. Mureșan, G. Mureșan, H. Kräunter, F. Kräunter, M. Lupu, F. Marinescu, H. Savu, A. Arghir-Drăgulescu (ed.), *Harta Geologică Scara 1:200.000*, București (1968).

Daicoviciu 1944
C. Daicoviciu, Asupra unor lucrări în legătură cu Dacia romană. *AIJS* 4 [(1941–1943), 1944], 282–321.

FHDR I
Fontes Historiae Daco-Romanae, Izvoarele Istoriei României, I, București (1964).

FHDR II
Fontes Historiae Daco-Romanae, Izvoarele Istoriei României, II, București (1970).

Florea et alii 1983
N. Florea, N. Barbu, I. D. Ilie, Clasa solurilor neevoluate, trunchiate sau desfundate. L. Badea, P. Gâstescu, V. Velcea, O. Bogdan, I. Donisă, Ș. Dragomirescu, N. Florea, G. Niculescu, A. Popova-Cucu, A. Roșu, V. Sencu (ed.), *Geografia României, vol. 1. Geografia fizică*, București (1983), 523–526.

Fodorean 2006
F. Fodorean, *Drumurile din Dacia romană*, Cluj-Napoca (2006).

Gherasi et alii 1968
N. Gherasi, M. Mureșan, M. Lupu, J. Stancu, H. Savu, Harta Geologică Scara 1:200.000. L – 34 – XXIII. 25. Deva. Notă explicativă. N. Gherasi, M. Mureșan, G. Mureșan, H. Kräunter, F. Kräunter, M. Lupu, F. Marinescu, H. Savu, A. Arghir-Drăgulescu (ed.), *Harta Geologică Scara 1:200.000*, București (1968).

Grigore – Ianoș 1987
M. Grigore, I. Ianoș, Munții Poiana Ruscă. D. Oancea, V. Velcea, N. Caloianu Dragu; Ș. Dragomirescu, G. Dragu, E. Mihai, G. Niculescu, V. Sencu, I. Velcea (ed.), *Geografia României, vol. 3. Carpații Românești și Depresiunea Transilvaniei*, București (1987), 421–425.

Harta geologică
Harta geologică a României scara 1:200.000, Institutul Geologic al României, București (1965–1968).

Harta pedologică
Harta pedologică a României scara 1:200.000, Institutul Geologic al României, București (1963–1993).

Harta topografică la scara 1:25000
Hartă Topografică, Scara 1:25.000, Ediția a III-a, Direcția topografică Militară (1977–1978).

Ianoș – Grigore 1987
I. Ianoș, M. Grigore, Culoarul Timiș-Cerna. D. Oancea, V. Velcea, N. Caloianu Dragu; Ș. Dragomirescu, G. Dragu, E. Mihai, G. Niculescu, V. Sencu, I. Velcea (ed.), *Geografia României, vol. 3. Carpații Românești și Depresiunea Transilvaniei*, București (1987), 412–420.

IDR III 1
Inscripțiile Daciei romane III. Dacia Superior 1, zona de sud-vest (teritoriul dintre Dunăre, Tisa și Mureș). I. I. Russu,

M. Dušanić, N. Gudea, V. Wollmann (ed.), București (1977).

Macrea 1969

M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București (1969).

Marcu 2009

F. Marcu, *The Internal Planning of Roman Forts of Dacia*, Cluj-Napoca (2009).

Marsigli 1726a

L. F. Marsigli, *Danubius Pannonico-Mysicus*, Vol. 2.1, Haga – Amsterdam (1726).

Marsigli 1726b

L. F. Marsigli, *Danubius Pannonico-Mysicus*, Vol. 2.2, Haga – Amsterdam (1726).

Miller 1916

K. Miller, *Itineraria Romana: römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt von K. Miller*, Stuttgart (1916).

Mommsen 1870

Digesta Iustiniani Augusti, vol. II. T. Mommsen (ed.), Berolini (1870).

Ortvay 1876

T. Ortvay, Tibiscum helyfekvése az írók és térképírók szerint (I); Tibiscum az egykorú és közelkorú forrásművekben (II); Tibiscum helyfekvésének meghatározása közvetlen helyszemlélet alapján (III); A két Tibiscum kérdése (IV); Függelék (V), *ArchKözl* 3, 10 (1876), 1–48.

Pisz – Timoc 2014

M. Pisz, C. Timoc, Tibiscum and its rural territory in the Roman period. Archaeological landscape investigations using non-destructive survey methods. S. Forțiu, A. Cîntar (ed.), *ArheoVest II: In Honorem Gheorghe Lazarovici, Interdisciplinaritate în Arheologie, Timișoara, 6 decembrie 2014*, vol. II, Szeged (2014), 821–830.

Pisz – Timoc 2015

M. Pisz, C. Timoc, All roads lead to Tibiscum – Results and perspectives of the non-destructive landscape survey of the Roman fort and its surroundings. S. Forțiu, A. Stavilă (ed.), *ArheoVest III: In Memoriam Florin Medeleț. Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, 28 noiembrie 2015*, vol. I, Szeged (2015), 441–455.

Planurile Directoare de Tragere

<http://geo-spatial.org/harti/#/viewer/openlayers/10>.

Poulter 2000

A. G. Poulter, Map 22 Moesia Inferior. R. J. A. Talbert (ed.), *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, vol. 1, Princeton (2000), 333–349.

Prima Ridicare Topografică a Imperiului Habsburgic
Josephinische Landesaufnahme – <https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-banat/?layers=137&bbo>

[x=1948861.4079998843%2C5517353.599020124%2C2877724.1757213464%2C5859791.485737714; https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-transylvania/?layers=142&bbox=2130566.1232321854%2C5668387.3696392635%2C3059428.8909536474%2C6010825.256356853](https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-transylvania/?layers=142&bbox=2130566.1232321854%2C5668387.3696392635%2C3059428.8909536474%2C6010825.256356853).

Răuț et alii 1977

O. Răuț, O. Bozu, R. Petrovszky, Drumurile romane în Banat, *Banatica* 4 (1977), 135–159.

Tabula Peutingeriana

https://en.wikipedia.org/wiki/Tabula_Peutingeriana#/media/File:TabulaPeutingeriana.jpg.

TIR

Tabula Imperii Romani – Forma Orbis Romani: Dacia. M. Bărbulescu, F.-G. Fodorean, L. Nedelea (ed.), București (2021).

Ujvári 1972

I. Ujvári, *Geografia apelor României*, București (1972).

Wilkes 2000

J. J. Wilkes, Map 21 Dacia-Moesia. R. J. A. Talbert (ed.), *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, vol. 1, Princeton (2000), 310–332.

Tabelul 1. *Coordonatele geografice ale segmentului de drum pietruit nr. 1. la est de Obreja / Table 1. Geographical coordinates of the stone road segment no. 1, East of Obreja.*

Pct.	Coordonate UTM			Coordonate Stereo 70		
	N	E	H	X	Y	Z
1.	45.482373	22.274870	211	287133.4583	446141.9960	211
2.	45.482431	22.275175	213	287157.5185	446147.6363	213
3.	45.482488	22.275515	214	287184.3113	446153.0814	214
4.	45.482556	22.275845	214	287210.3232	446159.6978	214
5.	45.482618	22.276180	214	287236.7255	446165.7287	214
6.	45.482658	22.276465	213	287259.1829	446169.4327	213
7.	45.482718	22.276752	213	287281.8355	446175.2839	213
8.	45.482754	22.2770209	214	287302.9265	446178.5978	214
9.	45.482779	22.2773221	215	287326.5550	446180.5454	215
10.	45.482794	22.2776037	215	287348.6219	446181.5171	215
11.	45.482808	22.2779126	215	287372.8113	446182.2061	215
12.	45.482797	22.2782177	215	287396.6102	446180.1625	215
13.	45.482786	22.2785228	216	287420.4092	446178.1190	216
14.	45.482775	22.2788279	217	287444.2081	446176.0757	217
15.	45.482764	22.2791330	217	287468.0071	446174.0324	217
16.	45.482752	22.2794381	217	287491.8061	446171.9892	217
17.	45.482741	22.2797432	217	287515.6051	446169.9461	217
18.	45.482723	22.2800437	216	287539.0138	446167.1223	216
19.	45.482684	22.2804184	216	287568.1478	446161.8188	216

Tabelul 2. *Coordonatele geografice ale segmentului drum nr. 2. la vest de Glimboca / Table 2. Geographical coordinates of the stone road segment no. 2, West of Glimboca.*

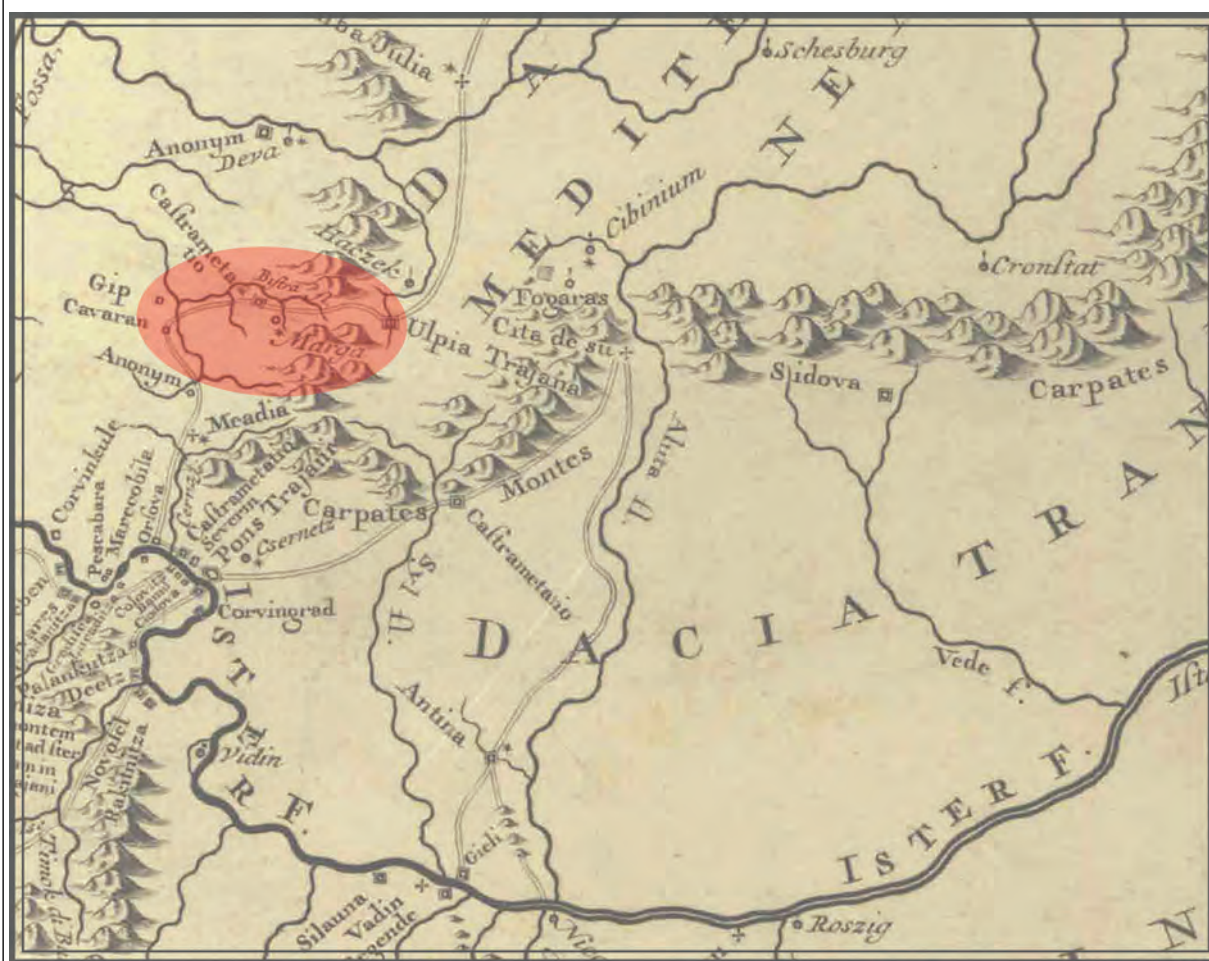
Pct.	Coordonate UTM			Coordonate Stereo 70		
	N	E	H	X	Y	Z
1.	45.484252	22.292748	221	288530.2343	446288.4514	221
2.	45.484623	22.293051	220	288554.0453	446325.9661	220
3.	45.485002	22.293295	221	288574.6467	446364.7114	221
4.	45.485381	22.293539	223	288603.5759	446426.6190	223
5.	45.485788	22.293841	222	288628.7416	446471.0093	222
6.	45.486195	22.294144	219	288653.9070	446515.3996	219
7.	45.486606	22.294569	218	288688.6719	446559.9398	218
8.	45.486928	22.295061	222	288728.2805	446594.3987	222
9.	45.486981	22.295546	223	288766.4299	446598.9801	223
10.	45.486937	22.295964	223	288798.9086	446593.0243	223
11.	45.486802	22.296459	224	288837.0538	446576.7660	224
12.	45.486801	22.296867	225	288868.9227	446575.5517	225
13.	45.486892	22.297190	224	288894.5305	446584.8086	224
14.	45.486983	22.297513	225	288920.1381	446594.0656	225
15.	45.487074	22.297837	225	288945.7457	446603.3227	225
16.	45.487186	22.298175	223	288972.5847	446614.7998	223
17.	45.487297	22.298513	223	288999.4235	446626.2771	223
18.	45.487406	22.298809	222	289022.9976	446637.6207	222
19.	45.487515	22.299106	223	289046.5715	446648.9644	223
20.	45.487625	22.299402	222	289070.1453	446660.3083	222
21.	45.487734	22.299699	223	289093.7191	446671.6522	223

Pct.	Coordonate UTM			Coordonate Stereo 70		
	N	E	H	X	Y	Z
22.	45.488020	22.300129	224	289128.4031	446702.3066	224
23.	45.488395	22.300457	225	289155.3990	446743.0978	225
24.	45.488738	22.300811	225	289184.4069	446780.2719	225
25.	45.488958	22.301291	224	289222.7130	446803.4492	224
26.	45.489006	22.301597	225	289246.8143	446807.9902	225
27.	45.489054	22.301903	227	289270.9155	446812.5314	227
28.	45.489092	22.302216	227	289295.5243	446815.8860	227
29.	45.489130	22.302530	227	289320.1330	446819.2407	227
30.	45.489253	22.302991	226	289356.6489	446831.7169	226
31.	45.489365	22.303276	226	289379.2982	446843.4583	226
32.	45.489478	22.303560	227	289401.9474	446855.1998	227
33.	45.489590	22.303845	227	289424.5966	446866.9414	227
34.	45.489658	22.304149	227	289448.6070	446873.7108	227
35.	45.489726	22.304453	227	289472.6173	446880.4802	227
36.	45.489795	22.304757	226	289496.6275	446887.2498	226
37.	45.489863	22.305061	226	289520.6377	446894.0194	226
38.	45.489933	22.305359	227	289544.1668	446901.0295	227
39.	45.490003	22.305656	227	289567.6958	446908.0398	227
40.	45.490073	22.305954	227	289591.2247	446915.0501	227
41.	45.490143	22.306252	227	289614.7536	446922.0606	227
42.	45.490214	22.306550	227	289638.2825	446929.0711	227
43.	45.490284	22.306847	228	289661.8113	446936.0817	228
44.	45.490368	22.307139	229	289684.8817	446944.7061	229
45.	45.490453	22.307430	229	289707.9521	446953.3307	229
46.	45.490537	22.307721	228	289731.0224	446961.9553	228
47.	45.490802	22.308230	228	289771.7846	446990.0049	228
48.	45.491013	22.308556	229	289798.0184	447012.6420	229
49.	45.491225	22.308882	229	289824.2520	447035.2792	229
50.	45.491507	22.309192	228	289850.3766	447065.0209	228
51.	45.491789	22.309503	229	289875.1347	447094.2747	229
52.	45.492014	22.309860	230	289906.8141	447122.1721	230

Tabelul 3. *Coordonatele geografice ale segmentului de drum nr. 3. la vest de Oțelul Roșu / Table 3. Geographical coordinates of the stone road segment no. 3, West of Oțelul Roșu.*

Pct.	Coordonate UTM			Coordonate Stereo 70		
	N	E	H	X	Y	Z
1.	45.499032	22.326427	242	291222.6079	447851.9372	242
2.	45.499199	22.326722	242	291248.8815	447873.5804	242
3.	45.499367	22.327017	242	291268.3234	447889.6284	242
4.	45.499595	22.327343	243	291297.7317	447916.6513	243
5.	45.499822	22.327670	244	291324.0818	447941.0718	244
6.	45.500050	22.327996	244	291350.4318	447965.4924	244
7.	45.500277	22.328323	243	291381.3359	447995.8988	243
8.	45.500582	22.328607	242	291403.0417	448021.8682	242
9.	45.500887	22.328891	242	291423.4459	448056.1657	242
10.	45.501339	22.328994	243	291434.1701	448106.6982	243
11.	45.501686	22.329101	244	291440.6829	448136.7980	244

Pct.	Coordonate UTM			Coordonate Stereo 70		
	N	E	H	X	Y	Z
12.	45.501977	22.329490	244	291467.2412	448169.8043	244
13.	45.502030	22.329798	244	291491.8781	448180.0216	244
14.	45.502084	22.330106	242	291521.0042	448186.3353	242
15.	45.502140	22.330422	241	291547.6579	448191.3752	241
16.	45.502196	22.330738	241	291572.5548	448195.6345	241
17.	45.502253	22.331054	242	291589.6442	448198.3324	242
18.	45.502309	22.331370	243	291622.3486	448206.6908	243
19.	45.502365	22.331686	243	291647.2454	448213.0974	243
20.	45.502471	22.332100	244	291687.7632	448224.0971	244
21.	45.502576	22.332513	244	291712.6661	448234.3163	244
22.	45.502700	22.332843	244	291738.8703	448245.8582	244
23.	45.502824	22.333172	243	291765.0745	448260.1328	243
24.	45.502948	22.333502	246	291786.0085	448270.8941	246
25.	45.503210	22.333792	247	291814.9236	448301.4340	247
26.	45.503472	22.334083	247	291838.5685	448328.6557	247
27.	45.503646	22.334399	247	291863.7045	448348.8126	247
28.	45.503819	22.334715	247	291889.8163	448366.4321	247

1

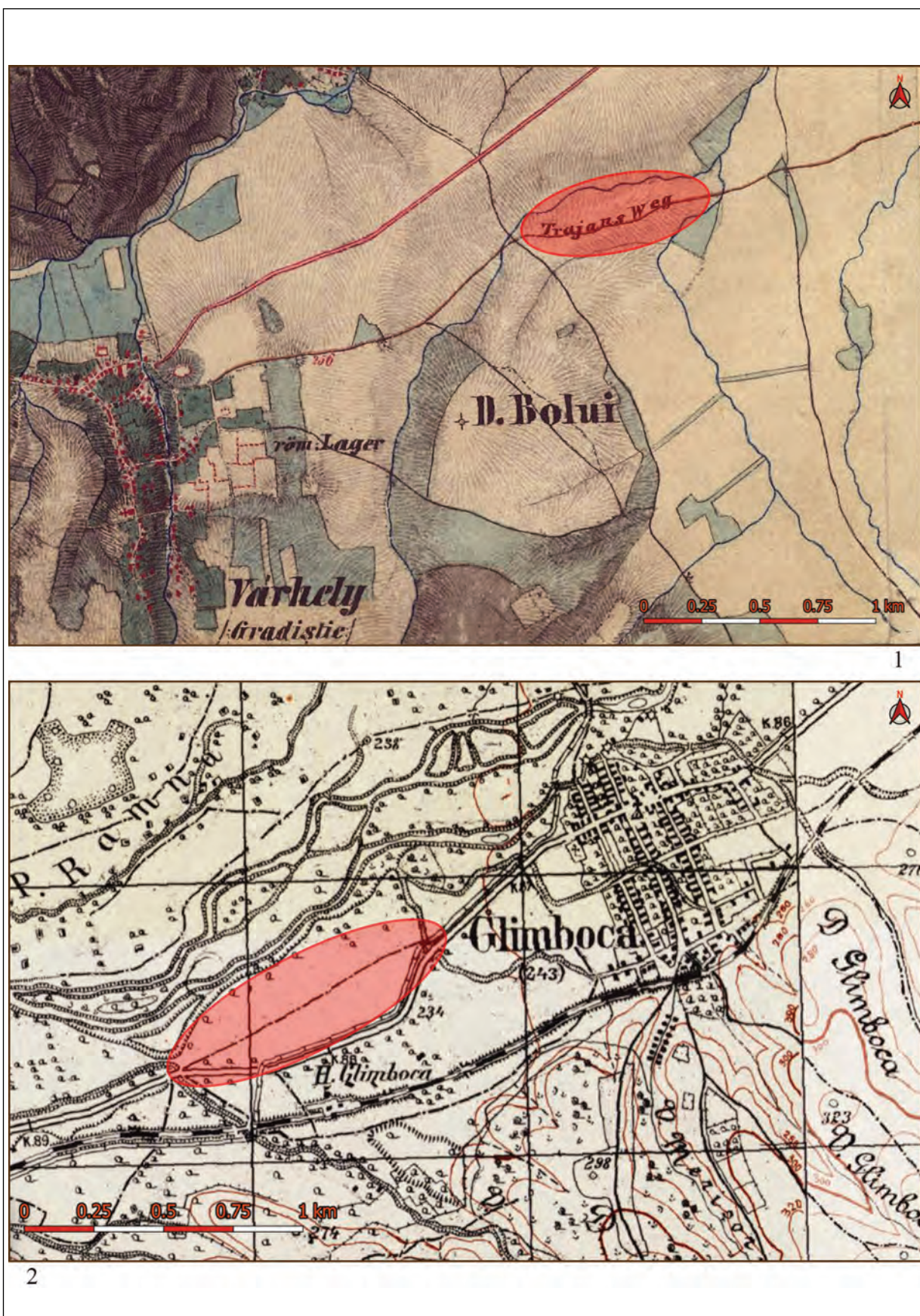

2

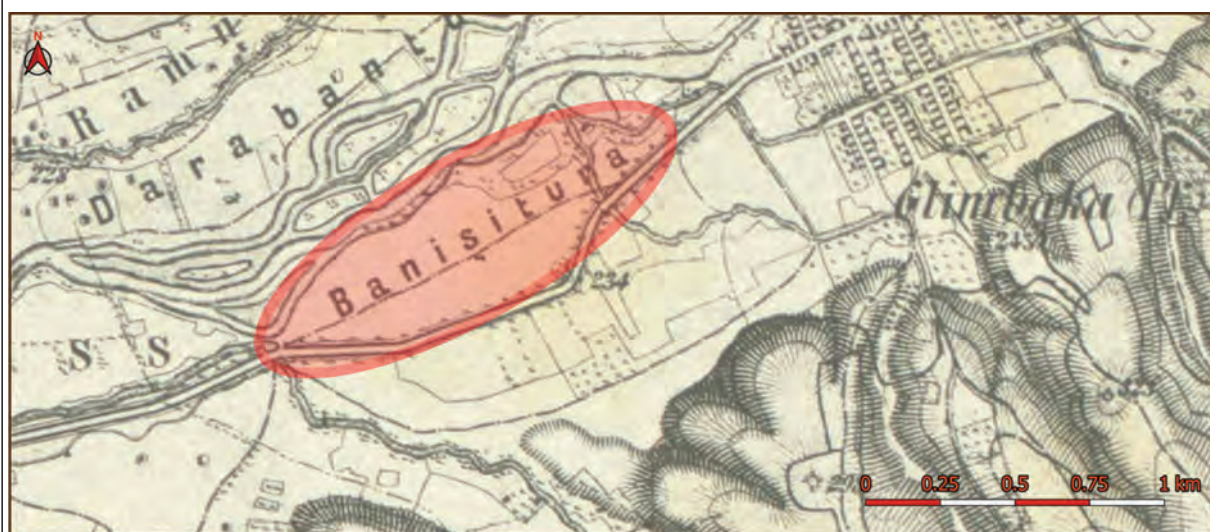

3

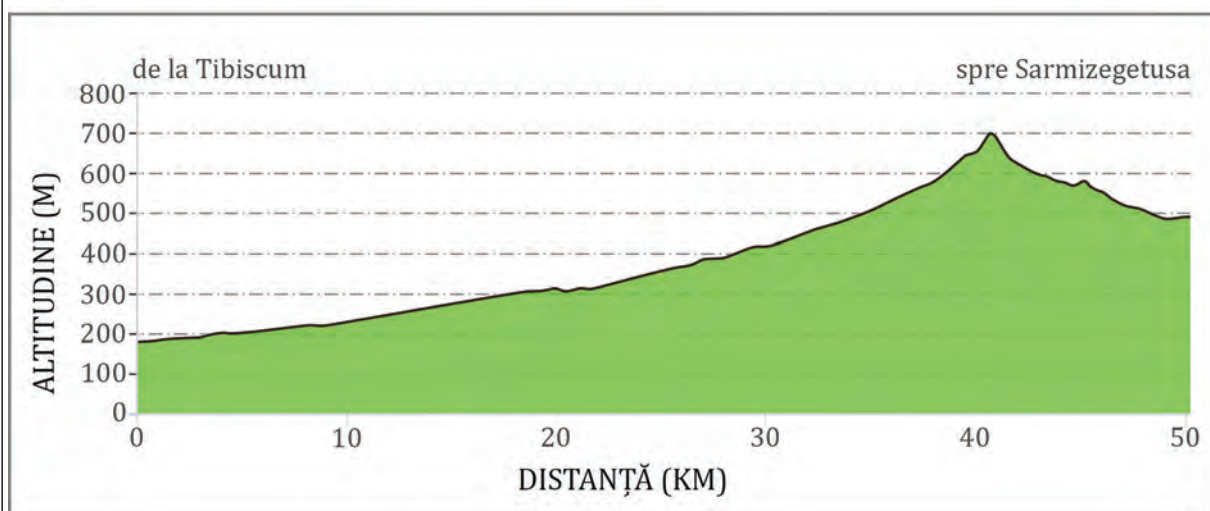
Pl. I. 1- Evidențiat cu roșu: drumul roman, valurile de pământ de la Zăvoi și ruinele de la Jupa, Iaz, și Sarmzegetusa (după: Marsigli 1726a, Tom. II. Tab. Prima); 2 – planul castrului de la Jupa (după: Marsigli 1726b, Fig. XXXV); 3 – planul valurilor de pământ de la Zăvoi (după: Marsigli 1726a, Fig. XXIX). / 1- Highlighted in red: the Roman road, the earthworks from Zăvoi and the ruins from Jupa, Iaz, and Sarmzegetusa (after: Marsigli 1726a, Tom. II. Tab. Prima); 2 – the Jupa fort plan (after: Marsigli 1726b, Fig. XXXV); 3 – the plan of Zăvoi earthworks (after: Marsigli 1726a, Fig. XXIX).

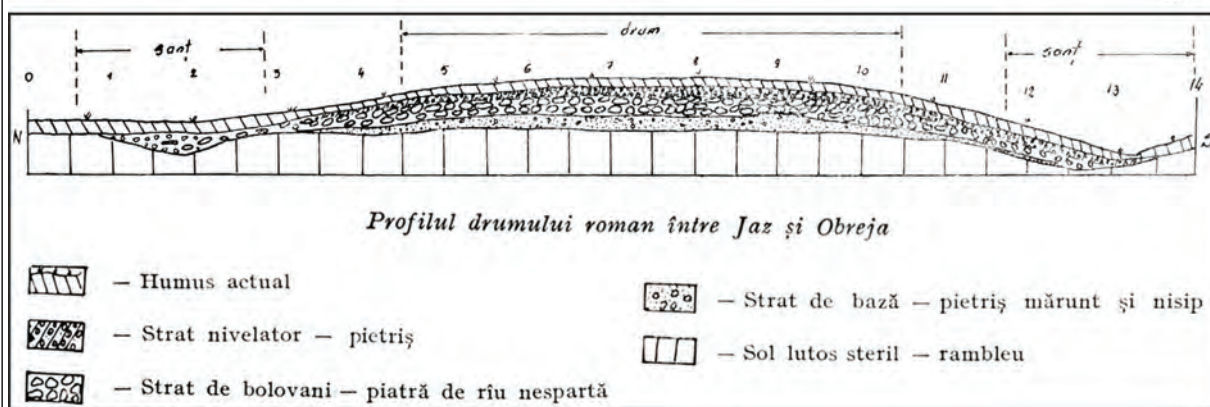
Pl. II. 1 – Evidențiat cu roșu: drumul roman reprezentat la vest de Sarmizegetusa pe A Doua Ridicare Topografică a Imperiului Habsburgic; 2 – evidențiat cu roșu: segment de drum pietruit reprezentat ca drum agricol pe Planurile Directoare de Tragere. / 1 – Highlighted in red: the Roman road west of Sarmizegetusa represented on The Second military survey of the Habsburg Empire; 2 – highlighted in red: a stone road segment represented as service road on Planurile Directoare de Tragere.

1

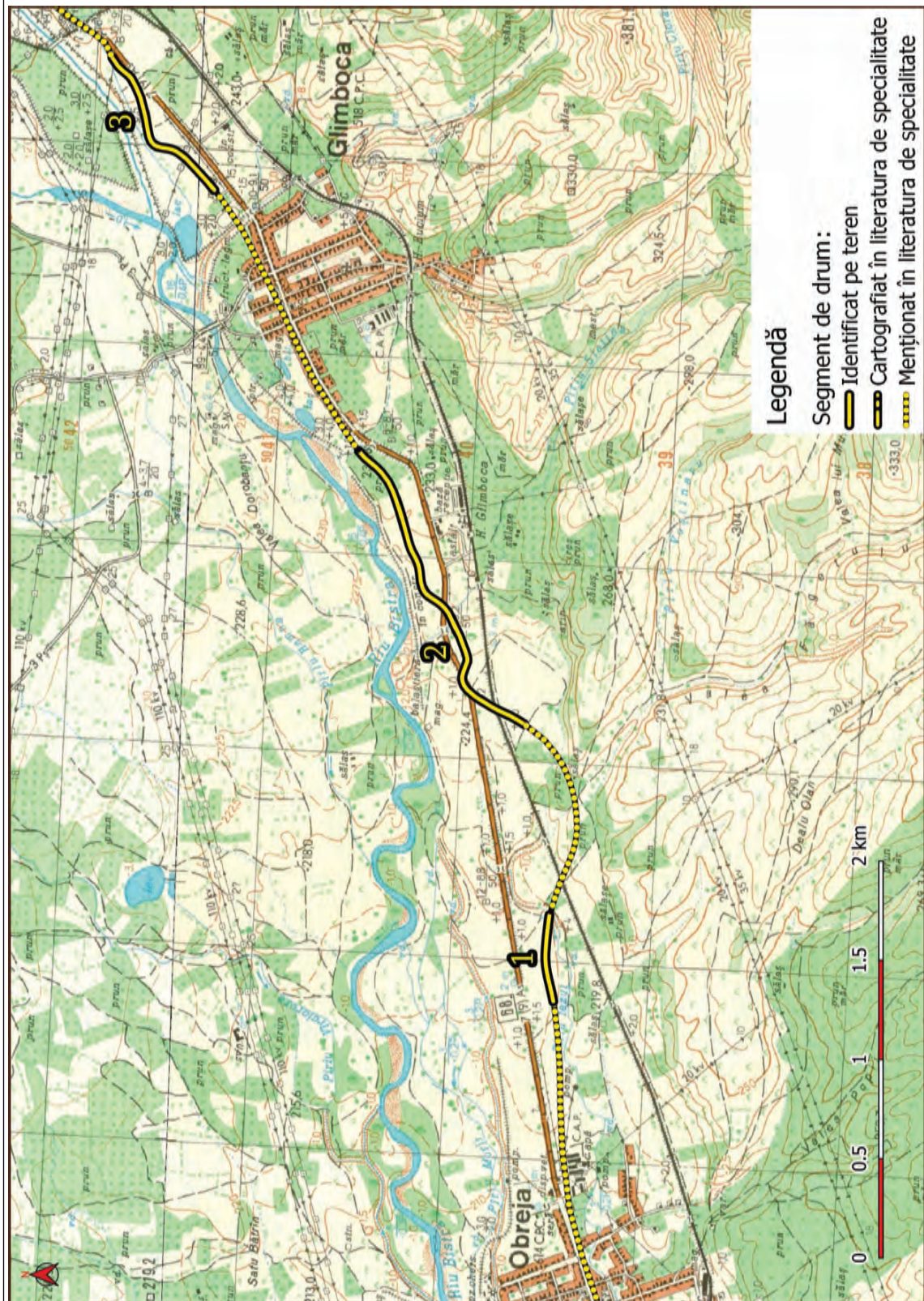

2

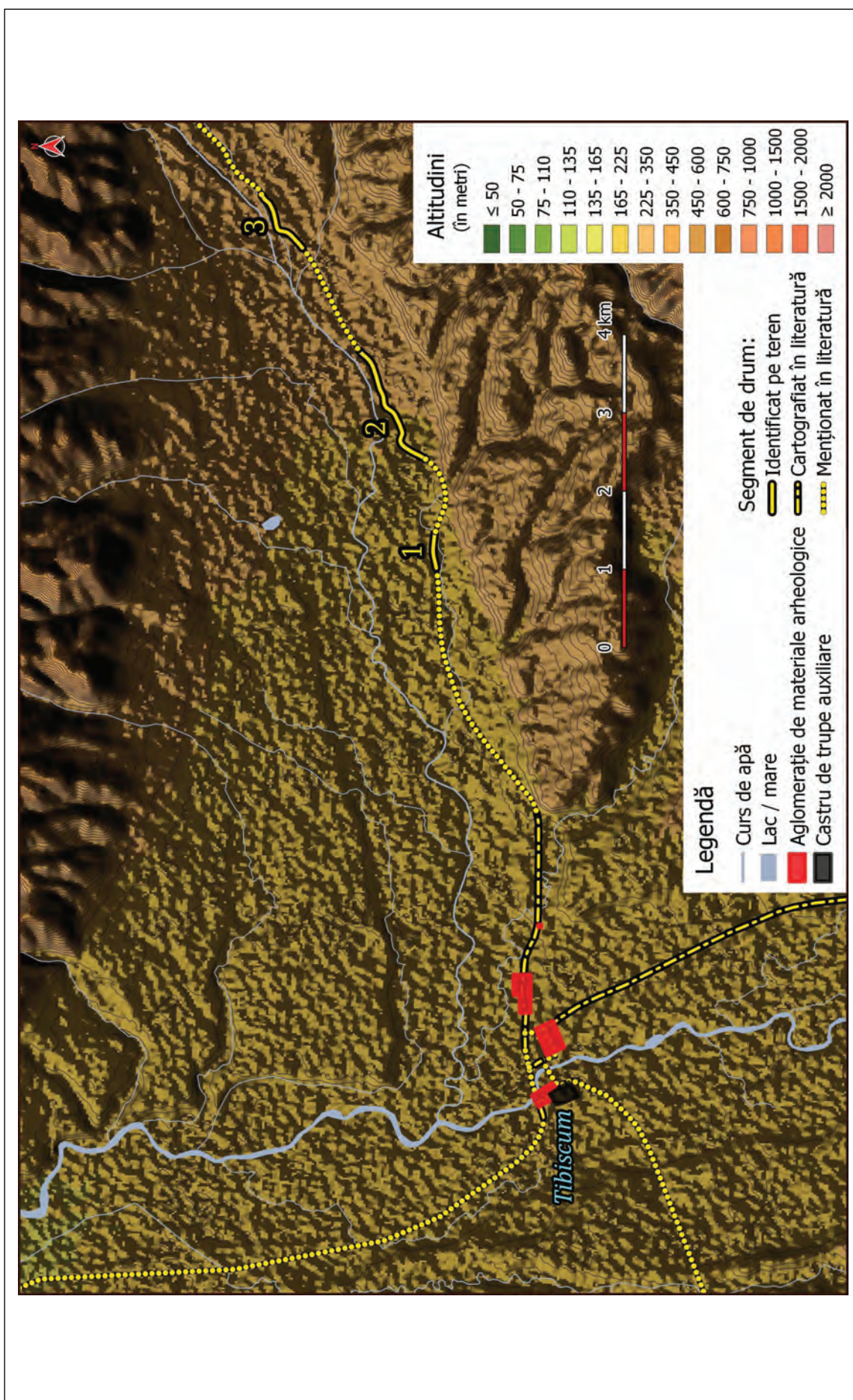

3

Pl. III. 1 – evidențiat cu roșu: segment de drum pietruit reprezentat ca drum agricol (însoțit de eticheta „Banișitura”) pe A Treia Ridicare Topografică a Imperiului Austro-Ungar; **2** – drumul Tibiscum – Sarmizegetusa: profil altimetric; **3** – desen de profil al drumului roman surprins între Iaz și Obreja (Răuț et alii 1977, 153, Fig. 5). / **1** – Highlighted in red: a stone road segment represented as service road (followed by the name “Banișitura”) on The Third military survey of the Austro-Hungarian Empire; **2** – elevation profile of Tibiscum – Sarmizegetusa road; **3** – profile drawing of the Roman road identified between Iaz and Obreja villages (Răuț et alii 1977, 153, Fig. 5).

PL. IV – Segmentele de drum identificate pe teren reprezentate pe Harta topografică scara 1:25.000. / The identified road segments represented on Harta topografică scara 1:25.000.

Pl. V – Model digital de elevație cu segmentele de drum identificate și descoperirile din zonă. / Digital elevation model with the identified road segments and discoveries indicated in the area.

Pl. VI. 1 – urmele drumului pietruit la est de Obreja: perspectivă dinspre nord, dinspre drumul național DN 68, spre sud, spre pârâul Iezuț; **2** – urmele drumului pietruit la vest de Glimboca; perspectivă dinspre nord, dinspre linia de cale ferată, spre sud. / **1** – The stone road remains to the east of Obreja village observed from north, from nearby A Road DN 68, pointing southwards towards Iezuț brook; **2** – The stone road remains to the west of Glimboca village observed from north, from nearby the railroad, pointing southwards.

1

2

Pl. VII. 1 – urmele drumului pietruit identificate la vest de Glimboca și pârâul Slatina de o parte și de alta a DN 68; perspectivă de la nord-est de DN 68 spre sud-vest, spre linia de cale ferată. **2** – urmele drumului pietruit identificate între drumul național DN 68 și linia de cale ferată. / **1** – The stone road remains identified to the west of Glimboca village and Slatina brook, on both sides of A Road DN 68; perspective from north-east of A Road DN 68, pointing south-west towards the railroad; **2** – The stone road remains identified in the area between A Road DN 68 and the railroad.

Pl. VIII. **1** – imagine de ansamblu cu rambleul drumului pietruit identificat la vest de Glimboca și pârâul Slatina, imediat la nord-est de DN 68; **2** – imagine de detaliu cu rambleul drumului pietruit. / **1** – Overview with the embankment of the stone road identified to the west of Glimboca village and Slatina brook, immediately north-east of A Road DN 68; **2** – detailed image with the embankment of the stone road.

1

2

Pl. IX. **1** – imagine de ansamblu cu urmele drumului pietruit identificate în punctul „Banișitura” între Glimboca la vest și DN 68 la est; **2** – imagine de detaliu cu urmele drumului pietruit identificate în punctul „Banișitura”. / **1** – Overview with the stone road remains identified in “Banișitura” point between Glimboca to the west and A Road DN 68 to the east; **2** – detailed image with the stone road remains identified in “Banișitura” point.

Pl. X. 1 – Imagine de ansamblu cu urmele drumului pietruit identificate între Oțelul Roșu la E și Glimboca la V; **2** – imagine de detaliu cu urmele drumului pietruit identificate între Oțelul Roșu la E și Glimboca la V. / **1** – Overview with the stone road remains identified between Oțelul Roșu to the east and Glimboca to the west; **2** – detailed image with the stone road remains identified between Oțelul Roșu to the east and Glimboca to the west.

CONSIDERAȚII DESPRE VALURILE ROMANE DIN BANAT

Alexandru Flutur*

Cuvinte cheie: valuri de pământ, Banat, limes Sarmatiae, fossatum, transhumanță, drumuri comerciale.
Keywords: earth embankments, Banat, limes Sarmatiae, fossatum, transhumance, trade routes.

Considerations about the Roman earth embankments in Banat

(Abstract)

The Roman earth embankments in Banat are part of the border system called *limes Sarmatiae* by the Hungarian archaeologists. This paper brings into question their defensive military role and presents also the hypothesis of using this artificial barrier primarily for controlling sheep herds in the context of transhumance, a theory I took over from the late professor Alexandru Diaconescu. There are two major analogies in the space dominated by the Roman Empire: *fossatum Africae* and the “linear fortification” in Syria. Although the latter is poorly studied and, compared to the African ditch, there are some differences in the Danube area, I believe that the three border systems provided with *fossatum* (North Africa, Syria and the Carpathian Mts. – Danube River) were conceived by the Romans as a measure of controlling seasonal movement of sheep and represented an important source of tax revenue. Shepherds were taxed according to the number of sheep along their way with their flocks to wintering places. The administrative and legal issues involved in this supposed system of economic control can be discussed, in their complexity, when the functioning of the Sarmatian „limes” will be clarified. For this, archaeological excavations are required in the most delicate areas of the Roman *vallum*: the crossing points through this border. On the sheep roads, there were probably some gates arranged that were used in our case (Carpathian – Danube area) only for a short time, during the fall, when the flocks were herded on wintering in the plain. On the other hand, even if the relationship of this so-called limes with transhumance will not be confirmed, the areas of intersection of ancient roads with the earthen embankments must be archaeologically investigated, because this border could not be hermetically closed.

New cartographic observations, benefiting from access to digitized historical maps and satellite maps, sometimes lead to correction of the routes of some sections of earthen embankments. We proposed a map of the Sarmatian limes (using Google Earth), which is still perfectible. Recent archaeological excavations in Banat have also provided new data about these artificial barriers. Of the three Banat *valla*, the most investigated remains the main one (median); the eastern one was investigated by archaeological excavations only on one point while the western one was not archaeologically excavated. The importance of the median embankment is given both by the number of ditches it has (three or four) and by the fact that it continues more widely north of Mureș River, where five or six ditches have been documented. One can talk about different phases of digging / functioning of these ditches, as well as about the complementary role of the eastern and western Banat alignments. In fact, these two should be interpreted as phases of the development of this border system.

Comparisons can be made of the *fossatum Sarmatiae* with other linear earthworks, such as the Roman ditches in Bačka or *Brazda lui Novac* (Novac’s Furrow) in the Romanian Plain. It seems that the same concept was used in the latter as in the “Sarmatian” case. I assume that the two plains located between the Danube and outer embankment lines constituted important agricultural and zootechnical hinterlands of the late Roman empire. The inhabitants of the plains, in addition to agriculture, were mainly engaged in breeding cattle and horses. On the other hand, from the huge potential for sheltering and raising animals during winter, offered by the Danube and Tisza marshes, the shepherds who practiced the great transhumance of sheep also benefited.

Although the political and economic context in the Middle and Lower Danube area during the functioning of the Sarmatian *fossatum* and *Brazda lui Novac* (most likely in the 4th century AD) seems difficult to reconstruct, it was natural to continue supplying the Roman Empire with rock salt from the former province of Dacia. As in prehistory or the Middle Ages, salt transportation was mainly done along the great rivers of Dacia (Mureș and Olt rivers), which communicated with the Danube. It is imaginable that the military and political-economic supremacy of the Late empire goes far beyond the space bordered by the Sarmatian limes or Novac’s Furrow. Supplying the empire with Dacian salt was reason enough for assiduously pursuing the political-military control over the area of ancient

* Muzeul Național al Banatului, Timișoara, e-mail: al.flutur@gmail.com.

Dacia. From my point of view, also based on technical characteristics of the embankments, assigning a defensive military role to these linear earthworks was a historiographical error. Most probably they were dug and functioned as obstacles in control of the movement of sheep herds within the framework of long-distance transhumance. Finally, developing this paper, we identified on the satellite map the trace of a small fortification (Chesinț, Arad County, RO), whose operating concept seems to be similar to that of the Hatvan-Gombospusza camp in northern Hungary. The fortifications were located outside the defensive lines and controlled the access routes (small river valleys) towards the Pannonian Plain. Certainly, the identification of *castra* and crossing points of the embankments is only the beginning of clarifying this system of economic and fiscal control called *limes Sarmatiae*, built and used with the help of the Roman army.

Valurile romane din Banat fac parte dintr-un sistem de „fortificații lineare”¹ dispus la marginea Câmpiei Pannonice, în stânga cursului Dunării. Aceste valuri de pământ cu șanțuri au fost interpretate unitar ca o graniță fortificată, denumită de către arheologii maghiari *limes Sarmatiae*². A fost pusă în legătură cu organizarea teritorială a sarmaților în acest areal de câmpie aflat între Dunăre (la vest și sud) și zona colinară de la nord și est.

La reprezentările cartografice ale acestui uriaș monument de pământ s-au adăugat, începând din anii 1960, noi observații topografice și săpăturile arheologice³. Șanțurile romane au atras atenția istoricilor maghiari mai ales din a doua jumătate a secolului XIX⁴. Însă informația științifică s-a îmbogățit semnificativ odată cu cercetările sistematice ale arheologilor⁵. În România, *limes Sarmatiae* a fost cercetat prin săpături arheologice în câteva puncte⁶. În anul 1966, cercetarea de la Covăsânț (jud. Arad) a identificat cinci șanțuri⁷. În județul Timiș, componentele așa-zisului val median au fost cercetate relativ recent prin proiecte mari de săpături arheologice preventive: la Dumbăvița în 2004⁸, la Giarmata în 2010⁹, la Chișoda în 2019 și 2021¹⁰. De asemenea, cinci mici cercetări pre-

ventive ale unor elemente ale valului de pământ (șanțuri și valuri) au fost realizate în localitatea Șag în perioada 2017–2019. În 1968, Florin Medelet a făcut o mică săpătură arheologică pe latura nordică a pădurii Pișchia, unde cele patru șanțuri și valurile dintre ele se vedeau foarte bine la suprafața solului¹¹. Se observă astfel că pe o mare porțiune a valului median (cel puțin între Șag și Cerneteaz) avem de-a face cu trei șanțuri și, între acestea, două valuri de pământ propriu-zise. Între Cerneteaz și Pișchia apare un al patrulea șanț pe latura de est¹². Prezența a patru șanțuri este vizibilă și pe malul stâng al Mureșului. Pe acest val, între Cerneteaz și Mureș există o linie (probabil neîntreruptă) de patru șanțuri, pentru ca la nord de râu să fie adăugate al cincilea și al șaselea șanț¹³. Valul estic din Banat a fost cercetat la Remetea Mare, dispunând aici de un singur șanț¹⁴. Acest *vallum* a mai fost cercetat la Remetea Mare foarte recent, cu rezultate excepționale care vor fi publicate în curând¹⁵.

Am aflat și despre o cercetare arheologică preventivă din Ungaria de pe traseul autostrăzii M4, la Nagykeréki (jud. Hajdú-Bihar), care a avut loc

¹ Noțiunea de fortificație lineară este folosită în mai multe publicații, probabil mai cunoscută fiind cea a cercetătoarei franceze J. Napoli (Napoli 1997); în această carte, despre valurile din Banat v. p. 15, 78–79, 291–310.

² Soproni 1969; Patay 1969; Garam 1969.

³ O bibliografie cuprinzătoare a cercetărilor la Istvánovits – Kulcsár 2010; v. și Istvánovits-Kulcsár 2017, 343–358.

⁴ Istvánovits-Kulcsár 2017, 345, n. 1000.

⁵ V. sinteza acestor cercetări din Ungaria, la Garam *et alii* 2003 (prima ediție în 1983).

⁶ O prezentare sintetică a cercetărilor v. la Benea 2016, 158–170. V. și Benea 2008.

⁷ Dörner-Boroneanț 1968.

⁸ Drașovean *et alii* 2004, 7–20, 80–91, 129–139.

⁹ Bozu-Bozu 2014.

¹⁰ Locațiile din Chișoda (Varianta ocolitoare Timișoara; Ravitex) sunt situate la sud de Timișoara, în zona de expansiune recentă a orașului. Aceste două săpături au fost conduse de subsemnatul, ca și cele de mai jos de la Șag. Până acum nu au fost publicate, fiind realizate doar rapoartele de cercetare arheologică preventivă. În 2021, colegi de la Muzeul Național al Banatului și, respectiv, de la Universitatea de Vest

Timișoara au mai făcut două cercetări preventive ale valului median în zona industrială de la Chișoda-Timișoara.

¹¹ Cercetarea, nepublicată, a fost semnalată recent: Micle *et alii* 2011, 75.

¹² Cele patru șanțuri au fost surprinse în 2010 (Bozu-Bozu 2014).

¹³ Dörner-Boroneanț 1968. O cercetare recentă de la Ghioroc (jud. Arad) a scos la iveală urmele a șase șanțuri (informație verbală: Victor Sava și Florin Mărginean, Muzeul din Arad). Este posibil ca și la Covăsânț numărul de șanțuri să fie același. Săpătura de aici din 1966 a fost făcută la circa 3–4 km la nord de suprafața cercetată în 2018 la Ghioroc. Deși se pare că la Covăsânț nu a fost săpat și ultimul șanț, articolul din 1968 rămâne până acum cel mai bine documentat arheologic în cadrul cercetărilor acestor valuri de pământ din România, prezentând un profil stratigrafic complet al sectorului săpat.

¹⁴ Micle *et alii* 2016. Valul estic trebuia să fie cercetat arheologic și cu ocazia lucrărilor la construcția autostrăzii A1, la nord de Remetea Mare (2013). Se pare că săpătura arheologică preventivă nu a mai avut loc.

¹⁵ Cercetarea arheologică preventivă s-a desfășurat în perioada august-octombrie 2023 în cadrul unui proiect de reconstrucție a căii ferate din zonă. S-a realizat un raport al săpăturii (autor: Al. Flutur).

în toamna anului 2018¹⁶. Este de remarcat faptul că bariera de pământ dispune aici¹⁷ de trei șanțuri, situație asemănătoare cu cea de pe valul median din Banat și care confirmă încă o dată conceptul unitar al ridicării limesului sarmatic.

Observații cartografice

Hărțile epocii moderne au redat destul de bine realitatea de pe teren, cele mai importante fiind primele două hărți militare habsburgice¹⁸ atât pentru rigoarea lor, cât și pentru înfățișarea situației dinaintea schimbărilor majore ale peisajului geografic (petrecute o dată cu amenajările hidrologice¹⁹, diversele construcții legate de dezvoltarea habitatelor umane și marile lucrări agricole). A doua hartă militară habsburgică²⁰ oferă o precizie a coordonatelor topografice mai mare decât prima. Redă uneori tronsoane de șanțuri care nu apar pe prima hartă militară²¹; în schimb, sunt situații când pe prima hartă sunt marcate porțiuni de *vallum* care nu apar pe a doua. Probabil că prima hartă în care acest „limes” apare ca sistem

unitar este cea intitulată *Theatrum Antiquitatum Romanarum in Hungaria*, din lucrarea contelui Marsigli (fig. 1–2)²². Aici, monumentul de pământ este denumit *Via Iarca* și *Fossa et agere constructa*, la fel ca în Srem și Bačka, în ultima regiune unul dintre șanțuri (cel mare) fiind notat ca *Römer Schantz*. Pe această hartă, care cuprindea, conform cunoștințelor autorului, toate provinciile romane dintre Marea Adriatică și Marea Neagră, apare schematic și valul de pământ din sudul Basarabiei (cu titlatura *Trajan. Callis, Fossa et agere constructus*). Cel mai probabil, lui Marsigli îi erau cunoscute rezultatele primelor cartografieri ale topografilor habsburgi după ce imperiul a anexat Banatul și Bačka. De exemplu, pe harta de la 1720 a districtului Timiș apar redată șanțurile cu aceeași denumire – *Römer Schantz*²³.

La începutul anilor 1960, arheologii maghiari au început un amplu proiect de cercetare a „limesului sarmatic”²⁴. A fost elaborată o hartă a acestuia pe baza hărților mai vechi, care a fost completată cu noile observații cartografice²⁵. Cercetarea a inclus și săpături arheologice în mai multe puncte ale valurilor de pământ de pe teritoriul Ungariei. Istoricii români, abordând problematica acestui „limes”, care între Dunăre și Crișul Alb se întindea pe o distanță în linie dreaptă de circa 200 km²⁶, au folosit îndeobște hărțile complete ale istoricilor maghiari. Harta maghiară²⁷ (pe care o vom denumi în continuare *harta standard*), binevenită la vremea respectivă, poate fi însă îmbunătățită o dată cu afluența de date cartografice din era internetului. De asemenea, specialiștii maghiari au digitalizat și au pus la dispoziția publicului hărțile militare habsburgice²⁸, precum și hărțile districtuale ale

¹⁶ <https://www.dehir.hu/hajdu-bihar/az-ordogarok-ujabb-szakaszat-tartak-fel-regeszek-hajdu-biharban/2018/10/10/>.

¹⁷ Punctul de la Nagykeréki se află la peste 120 km la nord de râul Mureș.

¹⁸ Cele trei hărți militare habsburgice au fost georeferențiate de un grup de specialiști maghiari. Ei le-au făcut disponibile online pe portalul de hărți istorice Arcanum Maps – <https://maps.arcanum.com/en/>. Trebuie menționat că planșele acestor hărți aveau în epocă regim de secret militar. Istoricii și publicul larg aveau la îndemână hărți sintetice ale teritoriilor monarhiei habsburgice.

¹⁹ Ministerul agriculturii din Ungaria a publicat în anul 1938 o hartă care reconstituie peisajul geografic al bazinului panonic dinaintea amenajărilor hidrologice moderne; v. Pinke – Szabó 2013. Harta (*A Kárpát medence vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt*, A. M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium Vízrajzi Intézet, Budapest, 1938) a fost elaborată de un colectiv condus de Woldemár Lászlóffy. Am primit o copie digitală a acestei hărți de la colega Daniela Tănase, căreia îi mulțumesc. *Fossatum Sarmatiae* era poziționat pe multe segmente la limita suprafețelor mlăștinoase sau acoperite de ape – Pl. I.

²⁰ Aceasta, denumită și *ridicarea topografică franciscană* (*Franziszzeische Landesaufnahme*), înlocuiește prima hartă militară. A fost realizată, în general, în perioada 1806–1869. În acest ultim an s-a trecut la elaborarea unei noi hărți militare (*Franzisco-Josefinische Landesaufnahme* – 1869–1887). – <https://chronik.gerhard-obermayr.com/home/wissenswertes/kartenmaterial/franziszzeische-landesaufnahme/>, accesat, 1.09.2021.

²¹ Mai este denumită *ridicarea topografică iozefină* (*Josephinische Landesaufnahme*; realizată în etape în perioada 1763–1787). Inițial au fost 3589 de planșe ale hărții care acoperea toate regiunile monarhiei habsburgice. Cartarea Banatului a avut loc între anii 1769 și 1784. – <https://chronik.gerhard-obermayr.com/home/wissenswertes/kartenmaterial/josefinische-landesaufnahme/> – accesat, 31.08.2021.

²² Marsigli 1726; lucrarea în șase tomuri este disponibilă online la Biblioteca Digitală BCU Cluj – <http://dspace.bcucluj.ro/handle/123456789/13359>; harta apare în tomul al doilea). Reproducerea hărții a fost preluată de la <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53040663j/f1> (Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France).

²³ <https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/561>. Aici se poate vizualiza harta districtului Timiș de la 1720, cu titlul *Mappa von dem Temesvaer [sic] District* (B IX a 659).

²⁴ Soproni 1969; Patay 1969; Garam 1969.

²⁵ Garam et alii 2003, 125–191. V. și Istvánovits- ulcsár 2017, 351.

²⁶ Lungimea valului principal, măsurată doar pe sectoarele figurate pe harta *Google Earth* (v. pl. I, II și următoarele), este de 180 km (de la Dunăre la Crișul Alb). Valul estic, pe care îl avem între Dunăre și Mureș, măsoară 151,5 km. Valul vestic bănățean (Periam-Satchinez și Bărăteaz-Becicherecu Mic) are în total o lungime de 27,5 km. Valul vestic dintre Mureș și Crișul Alb măsoară 30 km.

²⁷ Garam et alii 2003, 125, Karte A.

²⁸ <https://maps.arcanum.com/>. V. și Timár et alii 2011.

Fig. 1. Harta contelei Marsigli din 1726 (gallica.bnf.fr), cu spațiul nord-dunărean în care apar valurile romane / Map of count Marsigli from 1726 (gallica.bnf.fr), showing the area north of the Danube, with representations of the Roman ditches.

Fig. 2. Detaliu al hărții lui Marsigli, cu valurile din Câmpia Panonică
/ Detail of Marsigli's map, with the ditches from the Pannonian Plain.

Banatului²⁹. Aceste izvoare cartografice pot fi verificate uneori prin consultarea hărților satelitare. Mai mult, acestea din urmă pot oferi vizualizări ale unor mici tronsoane ale valului de pământ ale căror urme nu apar rediate pe hărțile istorice. Prin urmare, comparând diferitele hărți de până acum, la care se adaugă imaginile satelitare, am observat că pe harta standard apar pe câteva mici porțiuni reprezentări eronate ale liniilor de *valla*.

Pentru Banat, harta districtului Timiș de la 1720 înfățișează cinci linii de șanțuri³⁰: 1. Variaș – Satchinez; 2. Zădăreni – Bobda; 3. Șagu (jud. Arad) – Cornești (fostă Jadani; jud. Timiș); 4. râul Mureș (la limita vestică a comunei Zăbrani; pe hartă, cea mai apropiată e așezarea de coloniști

Kutvill) – Dunăre (Kovin, în Banatul sârbesc)³¹; 5. râul Mureș (în hotarul localității actuale Neudorf; pe hartă apare Novo Zello) – Dunăre (în apropierea localității de astăzi Banatska Palanka, Uypallanka pe harta districtului Werschetz)³². Aceste cinci alinamente apar și pe o hartă a Banatului de la 1738 (fig. 3)³³. Două dintre ele sunt dispuse pe distanțe relativ scurte: cel între Variaș și Satchinez (aprox. 9 km) și cel dintre Șagu și Cornești (aprox. 12 km). Însă pe prima hartă militară habsburgică, liniile de șanțuri „romane” sau „ale romanilor” (*Römer Schanze*) sunt doar cele două (notate cu nr. 4 și 5 pe harta de la fig. 3) care au continuitate de la Mureș la Dunăre. Acestea apar, cu unele diferențe, pe cele trei hărți militare; pe multe tronsoane, sunt vizibile și astăzi pe teren, precum și pe hărțile satelitare. Pe prima hartă militară mai apare un alinament care indică un posibil val de pământ, pe o distanță de aproape 8,5 km, la nord de Becicherecu Mic. Acesta, cu un traseu rectiliniu pe direcția sud-vest – nord-est, nu poartă vreo denumire și constituie, conform hărții, o demarcație (hotar) între suprafețele agricole. De asemenea, prezumtivul val de pământ este în general suprapus sau dublat de un drum care duce spre Bărateaz.

Acest alinament apare, totuși, mai extins și notat ca *Römer Schantz* pe harta districtului Timiș de la 1720, reprezentând linia pe care am indicat-o cu nr. 2 (fig. 3). Conform hărții, șanțul pornește spre nord-est la nord de satul Bobda și continuă cu întreruperi până pe malul stâng al Mureșului, la Zădăreni (jud. Arad), distanța dintre cele două extremități ale șanțului fiind de aproximativ 50 km.

La nivelul de informații pe care îl avem astăzi,

³¹ Capătul sudic al acestui val apare pe harta districtului Pancsova din 1722: <https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/551> – Mappa von dem Panczowaer District (B IX a 644).

³² <https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/570> – Mappa von dem Werschezer District (B IX a 668), 1725.

³³ Un exemplar al acestei hărți a fost expusă în cadrul expoziției *Hartă și teritoriu*, organizată de Muzeul Național al Banatului (6.12.2018 – 28.02.2019). Îi mulțumesc colegului fotograf Milan Șepețan pentru fotografierea hărții.

²⁹ <https://maps.hungaricana.hu>.

³⁰ <https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/561>.

Fig. 3. Hartă de la 1738 a Banatului de Timișoara, cu marcarea valurilor romane / Map from 1738 of the Timișoara Banat, with marking of the Roman embankments.

putem face anumite aprecieri despre corectitudinea hărților istorice în ce privește redarea așa-ziselor fortificații lineare. Unele trasee ale valurilor de pământ au putut fi verificate prin observații recente. Astfel, dispar de pe harta actualizată anumite tronsoane de *vallum*, iar existența altora e pusă sub semnul întrebării. În cazul Banatului,

putem considera că harta districtuală de la 1720 complică în mod neîntemeiat liniile de valuri, unele fiind eronate sau prelungite artificial. În primul rând, la nord de fortificația de epoca bronzului de la Cornești nu există nicio linie de șanțuri. Linia de „limes” de aici preia probabil, pe harta standard, prezentarea șanțului roman de pe harta

districtului Timiș (1720). Pe hărțile satelitare și pe imaginile aero-fotogrametrice nu a fost identificat valul de pământ care ar fi pornit de la Cornești spre râul Mureș, aflat la nord.³⁴ Sunt așadar temeiuri suficiente ca nici prelungirea acestei linii la nord de Mureș până la Zimanducz (pe o distanță de circa 10 km) să nu existe de fapt pe teren³⁵. La nord de Mureș, valul vestic apare redat doar pe prima hartă militară habsburgică pornind spre nord din zona localității actuale Zimanducz.

Al doilea caz discutabil îl reprezintă valul care, în opinia mea, formează aliniamentul Periam – Satchinez – Bărateaz – Becicherecu Mic. El este redat pe a doua hartă militară habsburgică, cu denumirea *Römer Schanze*, între satele Variaș și Satchinez (9,6 km). Acest *vallum* apare însă mai întâi pe harta districtului Timiș, tot între cele două localități amintite (notat cu nr. 1 pe harta de la fig. 3). Este orientat pe direcția nord-vest – sud-est, formând pe harta din 1720 un tronson separat de tronsoanele unei linii dispuse pe direcția nord-est – sud-vest până la nord de satul Bobda (notată cu nr. 2). Mi s-a părut că porțiunea marcată ca șanț dintre satul Zădăreni (*Saderlak* pe harta de la 1720), de pe malul stâng al Mureșului, și Mănăstur (*Monoster*) nu reprezintă realitatea de pe teren pentru că nu este vizibilă pe imaginile satelitare. Pe de altă parte, este evident că pe acolo trecea un drum care ar fi putut suprapune prezumtivul val de pământ. Demarcația actuală între suprafețele de teren agricole poate fi dată de drumul mai vechi. De asemenea, probabil la sud de Becicherecu Mic nu avem continuarea valului spre sud-vest până aproape de Bobda. Cred că linia completă a acestui val (vestic) este Periam – Satchinez – Bărateaz – Becicherecu Mic³⁶. Urma lui este bine vizibilă pe hărțile satelitare între primul braț fosil al Mureșului aflat la est de Periam până la Satchinez, unde dispare în zona locuită, dar reapare pe o mică porțiune la sud-est de sat. Deși în acest punct încetează să mai fie vizibil, tronsonul Periam – Satchinez (17,5 km) făcea probabil joncțiunea cu tronsonul pe care îl denumim Bărateaz – Becicherecu Mic

(10 km), urma acestuia fiind relativ vizibilă pe harta satelitară. Așadar, în total această „graniță” săpată măsoară 27,5 km, joncțiunea dintre cele două tronsoane fiind asigurată probabil de mlaștina din zonă, formată de pârâul Apa Mare³⁷. Această interpretare, cu caracter provizoriu, poate fi contrazisă de viitoarele cercetări de teren care sunt necesare în special pe porțiunile unde nu apar urme clare pe imaginile satelitare, dar sunt marcate ca șanțuri pe harta districtului Timiș de la 1720.

Se poate observa că și la nord de râul Mureș pe hărțile recente ale istoricilor apar porțiuni de valuri care au fost prelungite virtual. Cred că acestea au fost niște rezolvări de birou ale specialiștilor, care au recurs la soluția logică a desenării continue a liniilor de șanțuri de la sud de Mureș. Putem spune că există o tradiție a prezentării acestui așa-zis limes ca o linie neîntreruptă încă de la începutul secolului al XVIII-lea, începând cu Marsigli. Concluzia primilor cartografi este corectă: aceste șanțuri antice reprezintă un sistem unitar care împrejmuiește zona de câmpie. Totuși, reprezentarea grafică a acestor *valla* este pe alocuri eronată, ele nefiind ridicate în zone care constituiau ele însele bariere naturale. Reprezentarea eronată a fost perpetuată și de către istorici și arheologi. În esență, lumea a văzut acest „limes” ca o fortificație, ceea ce consider că a fost greșit³⁸. Desigur, până la clarificarea deplină a funcționalității sistemului de șanțuri, subiectul rămâne deschis dezbaterilor. Simplificând, aceste șanțuri erau bariere de pământ artificiale, asemănătoare cu amenajările lineare din Siria sau nordul Africii. Pe acestea din urmă colonelul Baradez le-a numit în mod potrivit obstacole,

³⁷ Sper că observațiile și ipotezele enunțate în aceste pagini vor fi re-analizate și corectate. Toate acestea ar trebui verificate prin cercetări de teren, fotografii aeriene, modele digitale de elevație etc. De asemenea, ideal este ca toate aliniamentele sistemului de valuri din Banat să fie cercetate prin săpături arheologice.

³⁸ Probabil a existat și o influență a primilor topografi sau coloniști germani, care aveau atunci cunoștința de limesul roman din sudul Germaniei (această idee a fost exprimată de arheologul Florin Medeleț) și au văzut aceste șanțuri / valuri tot ca niște amenajări defensive de epocă romană. De aici până la prelungirea virtuală a liniilor de valuri n-a fost decât un pas. Dacă istoricii au fost vrăjiți de această enigmatică „fortificație lineară”, acum este firesc să fie dez-vrăjiți, iar un prim pas în acest proces îl reprezintă o cartografiere cât mai corectă a tronsoanelor ale căror urme sunt identificabile. Spre deosebire de secolul XVIII, dispunem în momentul de față de informații cartografice mai bogate, de cercetări de teren și de săpături arheologice. Chiar dacă cercetările de până acum n-au fost suficiente pentru lămurirea funcționării acestor bariere de pământ, sperăm că ele vor continua și vor apărea rezultate pe măsură atât în România, cât și în Serbia și Ungaria.

³⁴ V. Szentmiklosi et alii 2011. Pe lângă săpăturile arheologice, în acest studiu sunt prezentate și cercetări magnetometrice relevante. Toate acestea au fost continuate în ultimii ani fără să fi fost identificat vreun val de pământ în afara celor care țin de fortificația de epocă bronzului.

³⁵ Nici pe hărțile satelitare nu se observă în teritoriu urma vreunui val de pământ.

³⁶ Aceasta este doar o ipoteză. În lipsa cercetărilor de teren, nu poate fi exclusă posibilitatea existenței unei linii extinse de șanțuri, Zădăreni-Bobda, așa cum apare pe harta districtului Timiș de la 1720. Atunci, aliniamentul Periam-Satchinez va fi fost unul distinct.

dar n-a rezistat tentației de a le atribui un rol militar important³⁹.

Din compararea primelor două hărți militare⁴⁰ cu observațiile de pe hărțile satelitare reiese că la nord de Mureș avem două valuri de pământ dispuse pe o direcție generală sud-nord: un val vestic, care începe la Zimanducz, și cel estic (care a fost denumit în Banat valul median⁴¹). De la Sâmbăteni (la est de sat), acesta merge în continuare spre nord în imediata apropiere a poalelor vestice ale Munților Zarandului, iar în dreptul localității Șiria începe să fie mai puțin vizibil pe harta satelitară. În această zonă apropiată de râul Mureș, distanța dintre valuri este de 16–17 km pentru ca în apropiere de Crișul Alb distanța să fie mai mică. Pe imaginile satelitare apar urmele a numeroase cursuri de apă care reprezintă de fapt paleo-albii ale Mureșului⁴². Acestea indică dezvoltarea unei zone mlăștinoase care putea constitui ea însăși un obstacol (natural). Probabil, între Mureș și Zimanducz mlăștina a preluat rolul de barieră pe care îl aveau șanțurile. Deși apare notat ca *Römer Schanz* doar până în dreptul localității Sântana, șanțul vestic continua până pe malul stâng al Crișului Alb, valul de pământ fiind utilizat în mare parte ca rambleu pentru drumul de epoca modernă. Valul apare indicat pe hartă ca *Römer Schanz*, dar este clar că era refolosit ca drum între localitățile Zimanducz și Șimand. Pe hărțile satelitare se observă că urma valului se desprinde de șoseaua actuală, deviind spre vest la 4 km sud de Șimand. El poate fi urmărit până în dreptul satului Socodor, foarte aproape de lunca, mlăștinoasă cândva, a Crișului Alb (v. Pl. IX.1).

Atrage atenția și arealul aflat la nord de Crișul Alb. Aici, pe harta standard apar trei linii de valuri, dintre care una e trasată continuu. Însă pe niciuna dintre hărțile militare habsburgice nu apare vreun

marcaj al vreunui șanț sau val. Abia pe malul nordic al Crișului Repede, pe prima hartă militară, apare reprezentat un val de pământ (fără nicio denumire⁴³) care merge circa 22 km spre nord – nord-est până la pâraul Crișul Mic. Totuși, între Crișul Alb și Crișul Repede cercetătorii maghiari au identificat valul (vestic), pe o distanță de circa 50 km⁴⁴. La nord de Crișul Mic, traseul valului este aproape continuu până la localitatea Tiszavasvári, în apropierea râului Tisa, la circa 95 km de capătul sudic al acestui tronson (loc. Hencida). În zona Tiszavasvári, direcția valului / șanțului fiind schimbată spre vest, este folosită bariera naturală formată dintr-o imensă zonă mlăștinoasă, până în dreptul localității Tiszadob (Pl. VI.1). Aici apare documentat (pe primele două hărți militare habsburgice) un șanț de 2 km, al cărui capăt nordic era situat pe un braț al Tisei. Dacă în Banat, între Dunăre și Mureș, sunt evidente două linii complete de valuri / șanțuri, și la nord de Mureș până la Tisa putem vorbi de două aliniamente majore ale valurilor romane⁴⁵, care au fost confirmate de observațiile arheologilor maghiari. Există însă un tronson de val, pe un al treilea aliniament, care dublează aliniamentul așa-zis vestic la nord de Crișul Repede, între localitățile Magyarhomorog și Berettyószentmárton; are o lungime de 5,5 km și se află la vest de valul „vestic”, la circa 7,5–10,5 km de acesta pe direcția nord-sud.⁴⁶ În privința valului estic, care în zona Debrecen se află la aproximativ 3–5,5 km de cel vestic, se pare că face corp comun cu cel vestic în zona localității Újfehértó, înainte de devierea mai pronunțată spre vest către Tisa. În această zonă, până pe malul stâng al Tisei, avem probabil o singură linie de *fossatum*. Din observațiile recente (săpătura arheologică de la Nagykereki și vizualizări pe hărțile satelitare⁴⁷) deducem că valul estic era mai important pentru că dispune de

³⁹ Baradez 1949, 358–359. Arheologul francez a identificat pe *fossatum Numidiae* rețele de turnuri de pază și corelează prezența castrelor din apropiere cu șanțurile. Pe toate acestea le vede ca un dispozitiv militar coerent. Pentru Baradez, *fossatum* reprezintă ultimul obstacol în cadrul unei zone cu o profunzime de circa 60–80 km de apărare elastică.

⁴⁰ Pe a doua hartă șanțurile romane sunt redată doar pe o mică porțiune (3,3 km), de pe malul drept al Mureșului până în dreptul localității Ghioroc. Dar această hartă prezintă mai multă acuratețe decât prima în redarea cursurilor de apă, a mlăștinilor și a vechilor brațe ale râului. Pe harta iozefină avem în schimb o redare mai generoasă a celor două valuri: 1. de la râul Mureș la Covășanț; 2. de la Zimanducz până aproape de Șimand.

⁴¹ Benea 2016, 160 sqq.

⁴² Despre evoluția albiciei Mureșului v. Kiss *et alii* 2012. Zona care ne interesează se află în perimetrul Horia-Zimanducz-Arad, cu paleo-canale meandrate – v. lucrarea de mai sus, 58–60.

⁴³ Denumirile pentru aceste șanțuri / valuri apar în limba germană (de obicei *Römer Schanz* sau *Römer Schanze*) sau în maghiară (de ex. *Csörsz Arok*). La nord de Crișuri sunt folosite în general denumiri maghiare.

⁴⁴ Garam *et alii* 2003, 181–185.

⁴⁵ Harta propusă de mine (în *Google Earth*) se bazează pe primele două hărți militare habsburgice (se adaugă pentru Banat și harta districtului Timiș de la 1720), hărțile tronsoanelor cercetate de arheologii maghiari și hărțile satelitare – v. pl. I-II și următoarele. Am preferat să renunț la unele porțiuni scurte care apar pe harta standard, unde am avut îndoieli că ar exista vreun val sau șanț antic care face parte din sistemul sarmatic de *fossatum*. Verificările finale au fost făcute pe imaginile satelitare.

⁴⁶ Garam *et alii* 2003, 163.

⁴⁷ Tronsonul din județul Bihor din zona Girișu de Criș – Livada de Bihor mi-a fost adus la cunoștință de către colegul Sorin Bulzan de la Direcția Județeană de Cultură Oradea. Îi

Fig. 4. Imagine satelitară a zonei valului de la Șuțești (jud. Brăila) / Satellite image of the vallum area from Șuțești (Brăila County)

trei șanțuri. Cel mai probabil valul vestic de la nord de Mureș era mai modest, poate cu un singur șanț. Am avea astfel o situație relativ similară cu cea din Banat (v. Pl. IX.2), însă aici valul de importanță secundară, cu un singur șanț atestat, se află la est de cel principal, care are trei sau patru șanțuri.

În partea de nord a limesului sarmatic, între Dunăre și Tisa există de asemenea două alinamente distincte ale valurilor de pământ (denumite aici nordic și sudic) – Pl. I-II, III.1, IV, V. Pe teritoriul Ungariei, șanțurile antice apar pe prima hartă militară cu denumirile: *Ördök árok*, *Cez Arok*, *Alter Graben*, *Cseharka Graben*, *Csöszarko Kanal*, *Csiszarka*, *Csert Arka Canal*, *Alter Canal*, *Csert Arka bach*, *Tsirl Graben*. Pe a doua hartă habsburgică apar denumirile: *Cseszarka*, *Csörsz árka*, *Csösz árok*, *Csösz Arok*.

Pe harta iozefină, aproape de localitatea Tiszaújváros (pe malul drept al Tisei) apare un șanț interesant, notat ca *alter Graben*, care închide

pe o distanță de circa 1 km un meandru al râului – v. Pl. V, VI.1. Poziționarea șanțului este foarte asemănătoare cu a unui val de pământ din sudul României, la Șuțești (jud. Brăila)⁴⁸. De aproape 1 km lungime, acesta închidea la sud un meandru al râului Buzău, restricționând trecerea prin vadul râului, aflat la nord (fig. 4). Din evul mediu până în epoca modernă trecea pe aici un drum important care ducea la portul Brăila, pe Dunăre. Este posibil ca valul de la Șuțești să ofere cheia înțelegerii organizării acestui tip de graniță. În context, devine foarte interesantă schița marelui topograf Pamfil Polonic, care a văzut trei porți în acest alinament (compus din două valuri de pământ și două șanțuri) – fig. 5⁴⁹. Spațiile de trecere prin val (denumite porți de Polonic), cu o lățime de 20 m, erau dispuse la 292 m unul de altul. Această distanță înseamnă 1000 de picioare romane; un *pes* era în general 29,6 cm, dar în imperiu erau folosiți

⁴⁸ Valul de la Șuțești a fost cercetat recent de un colectiv de la Muzeul Brăilei „Carol I” (Sirbu – Croitoru – Pandrea 2014).

⁴⁹ Sirbu et alii 2014, 47, fig. 2.2.

mulțumesc. Sunt porțiuni unde se văd foarte bine cele trei șanțuri (de ex. la Livada de Bihor – pl. VII.2).

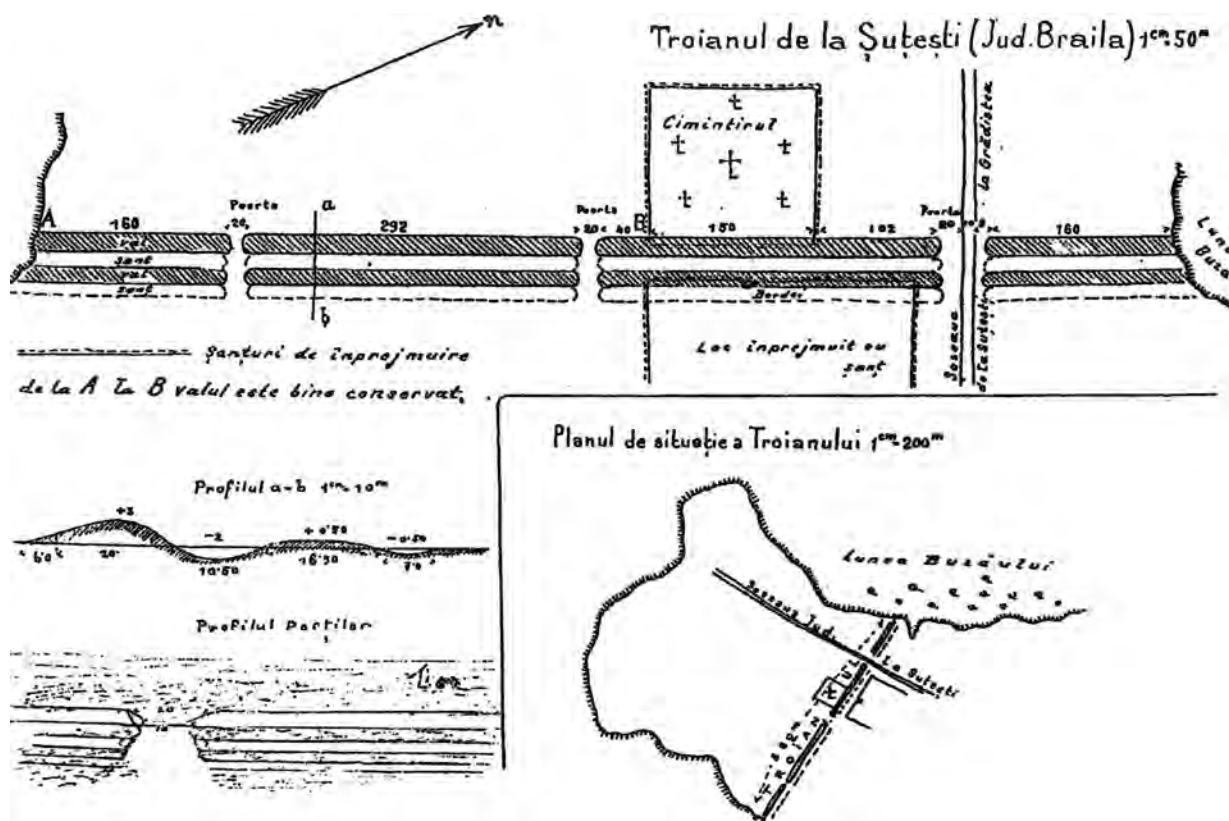

Fig. 5. Desenul lui Pamfil Polonic al valului de pământ de la Șuțești (după Sirbu-Croitoru-Pandrea 2014, 47, fig. 2.2) / Drawing by Pamfil Polonic, depicting the earthen embankment from Șuțești (after Sirbu-Croitoru-Pandrea 2014, 47, fig. 2.2).

deseori *pedes* standard ușor diferiți – între 28 și 30 cm. Așadar, conform schiței lui Polonic, valul de la Șuțești poate fi o amenajare de epocă romană, prin care se făcea controlul traficului prin acest vad important de pe râul Buzău. Pe de altă parte, în evul mediu, *piciorul* era apropiat ca valoare de cel roman, în jur de 30 cm; de exemplu, picioarul bizantin măsoară între 31 și 32 cm. Probabil, săpături arheologice în zona acestor porți ar putea oferi date exacte despre amenajarea lor, precum și o încadrare cronologică precisă a funcționării barierei de pământ.

De asemenea, este posibil ca la Tiszaújváros să avem de-a face cu un șanț medieval sau de epocă modernă, care să nu aibă nicio legătură cu *limes Sarmatiae*. Oricum, similitudinea cu valul de la Șuțești este mare: o amenajare lineară (șanț) poziționată transversal pe un posibil drum care trecea printr-un vad al Tisei. O cercetare arheologică a șanțului ar fi edificatoare și în acest caz, dar zona respectivă este greu accesibilă și afectată de amenajările moderne ale râului Tisa.

Alte valuri de pământ și șanțuri pe cursul mijlociu și inferior al Dunării; diferențe față de limes Sarmatiae și asemănări

Deși prezentate deseori pe aceleași hărți cu *limes Sarmatiae*, „șanțurile romane” din Bačka (Serbia) aveau o funcționalitate diferită. Dispunerea lor dă aparența unei rețele neregulate de șanțuri, care uneori se întretaie unul cu altul. Subiectul este și în acest caz complex, deși abordat sporadic de arheologii sârbi. Opinia că „marele șanț roman” reprezintă de fapt urmele unui canal de navigație⁵⁰ mi se pare verosimilă, însă este nevoie de continuarea cercetărilor arheologice pentru a stabili definitiv existența în antichitate a unei asemenea căi de transport fluvial între Tisa și Dunăre. În rest, celelalte șanțuri din Bačka par să constituie în principal o rețea uriașă de canale de desecare (drenaj de suprafață).

⁵⁰ Stanojev 2000; Štulić 2015, 6–7. Studiul lui N. Stanojev merită o discuție detaliată, care însă nu-și are locul aici. Ideea generală că „șanțurile romane” din Câmpia Pannonică au fost canale/șanțuri de navigație, irigație sau drenaj nu mi se pare valabilă pentru *fossatum Sarmatiae*. Cred că partea cea mai interesantă a articolului constă în identificarea canalului de navigație între Dunăre și Tisa, precum și în datarea săpării acestui șanț începând cu prima parte a secolului IV p. Chr.

Brazda lui Novac de Nord are, în schimb, toate calitățile pentru a fi declarată pandantul din Câmpia Română al limesului sarmatic⁵¹. Acest val de pământ, puțin cercetat de arheologi⁵², pornește de pe malul stâng al Dunării (la Șimian; la circa 5 km sud-est de castrul de la Drobeta⁵³) și are un traseu pe o linie generală vest-est până în zona Ploieștiului⁵⁴. La fel ca în bazinul panonic, valul este dispus în general între zona colinară (la nord) și cea de câmpie (la sud). Între actualele orașe Ploiești și Buzău nu este vizibil (nu apare nici pe hărțile vechi), dar putea fi suprapus de drumul modern. Presupun că în partea de est rolul de hotar al valului de pământ este preluat de râul Buzău, care curge pe o direcție generală vest-est. Un argument ar putea fi și bariera de pământ de 1 km lungime de la Șuțești, care închide un meandru al râului. Presupun că valul de aici făcea parte din sistemul de „limes” Brazda lui Novac. Conceptul acestei granițe este același cu cel folosit la limesul sarmatic. Câmpia din stânga Dunării, cu mare potențial agricol și de creștere a animalelor, este delimitată de zona de dealuri învecinată. Amândouă „limesurile” pornesc de pe malul fluviului și ajung în final tot la Dunăre (nemijlocit în cazul limesului sarmatic; prin intermediul afluenților Dunării (Siret sau Prut) în cazul capătului estic al Brazdei lui Novac)⁵⁵. Este clar că cele două sisteme de graniță se sprijină pe linia fluviului, prezentându-se ca două uriașe capete de pod în stânga Dunării. Această stare de lucruri este posibilă în timpul imperiului roman. Existența provinciei Dacia, alt uriaș cap de pod al imperiului dincolo de Dunăre, exclude construcția celor două valuri în timpul administrației provinciale. Din

acest punct de vedere, acel *terminus post quem* pentru *limes Sarmatiae*, în a doua jumătate a secolului III⁵⁶, nu este surprinzător. În continuarea acestui raționament, și Brazda lui Novac ar trebui să se dateze după desființarea provinciei Dacia. S-a vorbit și de o datare dinainte de ridicarea Limesului Transalutanus, dar relația cronologică între cele două granițe încă nu este clarificată⁵⁷. Perioada de maxim control militar și economic la Dunăre al imperiului roman târziu se derulează în secolul IV, începând cu Constantin cel Mare. Sunt de părere că cele două granițe, din Câmpia Panonică și din Câmpia Română, sunt contemporane și sunt concepute și controlate de romani⁵⁸. Amândouă zonele reprezentau uriașe hinterlanduri agricole care aprovizionau cu cereale și animale numeroasele orașe și castre de pe malul drept al Dunării. Avem colonii la Aquincum, Singidunum și Viminacium, precum și castre de legiune. Mari centre urbane și castre de legiune avem și la Oescus, Novae și Durostorum. Probabil organizarea acestor sisteme de graniță începe în prima jumătate a secolului al IV-lea. Pentru încadrarea cronologică precisă sunt necesare cercetări arheologice mai complexe decât până acum. Acestea pot să aducă și lămurirea modului de funcționare a acestui tip de graniță, ceea ce încă mai constituie o provocare.

O ipoteză: scopul funcționării sistemului de valuri de pământ era de a controla transhumanța oilor.

Deși aceste granițe erau controlate cel mai probabil cu ajutorul armatei, din datele de până acum nu reiese că valurile ar avea vreun rol militar

⁵¹ V. Soproni 1969, 122–123; Horedt 1974, 207–208.

⁵² Bogdan Cătănicu 1997, 84–85. Brazda lui Novac de Nord dispune de un singur șanț, pe latura nordică. În urma săpăturilor (nepublicate) ale colonelului Cristian M. Vlădescu, s-a constatat că valul de pământ propriu-zis are o lățime de 9,50–10 m, iar șanțul o lățime de 9 m și o adâncime de 3 m – Bogdan Cătănicu 1997, 85.

⁵³ Cod RAN 109835.07, „Valul Brazda lui Novac de la Șimian – Ferma nr. 8” – <http://ran.cimec.ro/sel.asp?descript=simian-simian-mehedinti-valul-brazda-lui-novac-de-la-simian-ferma-nr.-8-cod-sit-ran-109835.07>.

⁵⁴ Brazda lui Novac de Nord se diferențiază de Brazda lui Novac de Sud, alt val de pământ din Câmpia Română, mai scurt și mai apropiat de Dunăre. Probabil cele două alinamente făceau de același sistem de demarcare teritorială, chiar dacă sunt situate la o distanță de peste 50 km. V. prezentări generale: Horedt 1974, 212–214; Vulpe, 271–273; Croitoru 2002, Teodor 2013, s.v.

⁵⁵ *Valul Galațiului* (Traian-Tulucești) și *Valul inferior* din Basarabia (Vadu lui Isac-Limanul Sasik) par să continue linia Brazdei lui Novac de Nord. Celor două valuri din Moldova istorică, R. Vulpe le-a atribuit un rol defensiv în avanpostul limesului roman târziu al Dunării (Vulpe 1974, 274–276).

⁵⁶ Istvánovits – Kulcsár 2017, 351, n. 1019.

⁵⁷ S-a vorbit despre tăierea Brazdei lui Novac de către Limes Transalutanus. La intersecția virtuală a Brazdei lui Novac de Nord cu Transalutanul din lunca Cotmenii, cele două valuri de pământ sunt absente (Bogdan Cătănicu 1997, 84; v. observațiile lui Polonic și o discuție mai amplă la Teodor 2013, 54–56, 68–69, 208). În schimb, în cazul întretăierii Brazdei de Sud cu Transalutanul, Pamfil Polonic a observat că „... Troianul [valul transalutan] nu este de fel stricat, iar Brazda lipsește în ambele laturi pe o lungime de 40 m” – Teodor 2013, 30–31, 207. Totuși, observația lui nu este suficientă pentru stabilirea cu certitudine a relației cronologice între cele două valuri. Brazda poate fi cronologic posterioară Transalutanului, pentru că era mai practic ca valul de pământ al acestuia din urmă să fi fost păstrat ca drum pentru a se amenaja la această „intersecție” un punct de trecere (poartă) prin Brazda lui Novac. Cel mai probabil, drumul pe direcția nord-sud asigurat de Limes Transalutanus a fost folosit un timp îndelungat după părăsirea provinciei Dacia de către administrația romană.

⁵⁸ Această opinie a fost exprimată de S. Soproni și K. Horedt (v. mai sus nota 51).

defensiv. Până acum, pe ele nu au fost identificate caste, turnuri de pază sau alte construcții. Chiar dacă vor fi identificate în zona valurilor mici fortificații și posturi de supraveghere, va fi greu de demonstrat caracterul de fortificație al alinamentelor de pământ. Nu au fost găsite nici urme reale ale palisadei de lemn pe care unii arheologi și-au dorit-o. Dintr-o perspectivă generală, valurile reprezentau într-adevăr demarcații teritoriale (hotare), dar au fost proiectate și ridicate pentru a funcționa ca obstacole. În zonele în care existau mlaștini, cursuri de apă sau alte bariere naturale, șanțurile nu au mai fost săpate pentru că funcționau obstacolele naturale.

Studiile de până acum au arătat doar fragmentar cât de diferite erau lumile despărțite de aceste bariere. Ca observație generală, se poate spune că existau diferențe între economia agro-zootehnică specifică zonei de câmpie și cea caracteristică zonei de deal și munte, dar e greu de crezut că acestea au fost determinante în demarcarea teritorială. Dimpotrivă, în istoria spațiului românesc, din preistorie până în epoca modernă, a existat o permanentă interrelație pe multe planuri (economic, social, demografic) între zonele de munte, deal și câmpie. Ideea că imperiul roman se opunea militar unei amenințări externe printr-un simplu val de pământ are tot mai puțină credibilitate. Ipoteza pe care o susțin este că valurile prezintă niște bariere artificiale în calea circulației firești a oamenilor și a turmelor lor de animale⁵⁹. Mai există cel puțin două cazuri relativ asemănătoare în zone limitrofe imperiului roman. Destul de bine documentat este *fossatum Africae*, din nordul Africii⁶⁰. Al doilea caz îl reprezintă așa-zisa fortificație lineară din Siria, mai puțin studiată⁶¹. Amândouă aceste frontiere au fost interpretate și în legătură cu transhumanța și controlul ei.⁶² Unele porțiuni ale barierelor din

zonele pietroase ale Africii sau Siriei, deși incluse generic în liniile de *fossatum*, erau de fapt ziduri care îndeplineau același rol de obstacol ca șanțurile. Cazul african arată cel mai bine că segmentele de *fossatum* nu erau proiectate în scopuri defensive, ci pentru a direcționa transhumanța și traficul de mărfuri spre locurile unde se putea face mai ușor controlul vamal și taxarea⁶³. În nordul Africii, Siria, Carpați sau alte arii geografice (Alpi, Pirinei, Italia sudică etc.), fenomenul transhumanței oilor este străvechi și reprezintă o adaptare a crescătorilor de animale la condițiile geo-climaterice. O concluzie posibilă: în istoria de milenii a transhumanței, măsurile administrației imperiale romane de a săpa șanțuri bariere a furnizat cele mai spectaculoase dovezi ale acestei practici pastorale. Probabil, scopul romanilor era în primul rând de a impozita trecerile turmelor de oi în locurile lor tradiționale de iernat din bălțile Dunării sau ale Tisei. În al doilea rând se urmărea și protejarea locurilor de pășunat ale cirezilor de bovine și ale hergheliilor de cai care aparțineau locuitorilor de la câmpie.

Observăm că valurile de pământ reprezentau obstacole care blocau trecerea turmelor de oi. Cel mai probabil, în primii ani de funcționare șanțurile erau de netrecut pentru animale. Pentru a-și trece turmele prin șanțuri, ciobanii ar fi fost nevoiți să facă mici amenajări (să astupe parțial șanțurile), săvârșind astfel în mod evident o contravenție. Abia după o colmatare consistentă a părții inferioare a șanțurilor, oile ar fi putut circula nestingherite peste valul de pământ. Însă conducătorii turmelor ar fi fost răspunzători pentru mânărea turmelor spre locurile de iernat pe trasee nepermise.

Ciobanii cu oile parcurgeau rute relativ fixe („drumurile oilor”), iar punctele de trecere (porțile), unde erau taxați în funcție de numărul de oi, erau dispuse în general pe aceste drumuri tradiționale. Presupun că exista și un control al arondării bălților pentru iernatul oilor. Porțile de care vorbim puteau funcționa sezonier, probabil câteva săptămâni în fiecare toamnă, perioada calendaristică a coborârii turmelor la baltă fiind tradițional aceeași⁶⁴. Dacă ipoteza noastră se confirmă, porțile

limesul din Siria și pentru cel nord-african, scopul principal era de control al transhumanței. Mai ales arheologii francezi, care au cercetat sistematic liniile de *fossatum* din nordul Africii împreună cu castele și turnurile din apropiere, au ajuns la concluzia că acest limes înfățișează tabloul unui sistem de supraveghere și control al circulației oamenilor, turmelor de animale și a mărfurilor (v. Troussat 1980).

⁶³ Cherry 1998, 63–66.

⁶⁴ Coborârea oilor pentru iernatic în epoca modernă se petrecea de obicei în prima parte a lunii octombrie. Folosirea sezonieră a punctelor de trecere implică existența în

⁵⁹ Regretatul profesor Alexandru Diaconescu, de la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, a exprimat public în urmă cu mai mulți ani această ipoteză a ridicării valurilor de pământ în legătură cu transhumanța oilor.

⁶⁰ Lucrarea cea mai cunoscută: Baradez 1949; detalii tehnice noi apar la Baradez 1967. V. o sinteză cu trimiteri la studiile principale asupra problematicei limesului nord-african la Laporte 2014.

⁶¹ Poidebard 1934; demne de menționat sunt aici amenajările lineare (zid sau șanț) din zona Ġembel Ġembé (152–154; Pl. CXL, CXLVI).

⁶² De ex. Baradez 1949, 139; Laporte 2014, 541, 545–547; v. și Poidebard 1934, 190–191. Rolul important al transhumanței în generarea și funcționarea limesului a fost scos în evidență la al 24-lea congres al frontierei romane (Viminacium, septembrie, 2018) de către Marcus Gschwind în cadrul unei dezbateri privind scopul acestor frontiere (*The purpose of Roman Frontiers: A Debate*). Astfel, cel puțin pentru

de la Șuțești arată că acolo exista o afluență mare a turmelor de oi, concentrată pe o perioadă scurtă de timp. De aceea, a fost nevoie de trei porți care să funcționeze concomitent. Distanța de 1000 de picioare între porți ar fi încă un argument că avem de-a face cu turme de oi care ocupau un spațiu larg în preajma culoarelor de trecere unde se făcea și numărătoarea lor.

Administrația romană a imperiului târziu, urmându-și propriile interese economice, promova dezvoltarea agriculturii și a creșterii animalelor în teritoriul dintre Dunăre și *fossatum Sarmatiae*⁶⁵. Suprafețele agricole asigurau probabil o parte însemnată a cerealelor de care aveau nevoie orașele și castrarele de pe Dunăre. De asemenea, vitele și caii crescuți în stânga Dunării puteau alimenta necesitățile mari pe care le aveau provinciile dunărene. De exemplu, în evul mediu târziu, la Buda (anticul Aquincum) și Pesta funcționau cele mai mari abatoare din zonă, care erau aprovizionate de numeroasele cirezi de vite crescute în Marea Câmpie Ungară sau în Transilvania⁶⁶. Am putea fi tentați să spunem că crescătorii de oi, în această relație cu administrația romană și cu locuitorii de la câmpie, erau dezavantajați. Dar, mai degrabă, acest sistem economic organizat de romani era în beneficiul tuturor părților implicate, ciobanii având la rândul lor avantaje prin piața uriașă de desfacere pentru produsele lor: brânza, lâna, carnea de oaie. Seul de oaie era, de asemenea, de mare importanță economică. De exemplu, imperiul otoman avea nevoie de cantități mari de seu (pentru unsul corăbiilor de război, precum și pentru Bucătăria imperială) pe care îl cumpăra în principal din Valahia și Moldova⁶⁷.

Sarea dacică, cai comerciale și drumuri ale oilor

Romani imperiului târziu nu aveau motive pentru a organiza o graniță fortificată într-un teritoriu pe care oricum îl controlau economic și militar. Acest areal includea spațiul fostei provincii Dacia, în primul rând datorită uriașelor rezerve de

restul anului a unui trafic de oameni și de mărfuri care nu era relevant economic pentru organizatorii sistemului de supraveghere, care va fi fost elaborat doar pentru controlul transhumanței.

⁶⁵ Nu știm care era regimul juridic al controlului teritorial al romanilor pe care îl presupunem în zona limesului sarmatic. Ar trebui să admitem că acele comunități de localnici (numiți generic sarmați) au participat la săparea acestor șanțuri care le proteja statutul economic de producători agricoli și crescători de vite și cai.

⁶⁶ Benda 2016.

⁶⁷ Maxim 2012, 113–114; Maxim 2013, 120.

sare gemă pe care le deținea, care erau și ușor de exploatat⁶⁸. Imperiile roman, bizantin și otoman au avut acces lesnicios la această resursă minerală de calitate mai bună decât sarea de mare⁶⁹. Probabil, aprovizionarea imperiului roman cu sare dacică a fost pusă în pericol doar în timpul existenței puternicului stat al lui Decebal, care și-ar fi permis să oprească temporar furnizarea sării, ca măsură de represalii economice⁷⁰. Sarea Daciei a fost exploatată de către romani în mod direct după cucerirea Daciei, iar după desființarea provinciei va fi fost obținută prin intermediari. Pentru a ajunge pe Dunăre, transportul sării se făcea, ca în timpul provinciei, în principal pe cele două mari râuri ale Daciei: Mureș (+Tisa) și Olt. Așadar, în timpul funcționării limesului sarmatic și a Brazdei lui Novac, pe aceste două râuri se circula intens în anumite perioade ale anului propice navigației, întâietate având transporturile de sare.

Cel mai probabil, drumurile de uscat spre Tisa erau și ele folosite constant⁷¹, asigurând circulația regională a mărfurilor și persoanelor. Probabil și în acest caz, sarea constituia marfa cea mai importantă cerută de numeroasele comunități umane de la câmpie, acest mineral având un rol vital în alimentația oamenilor și a animalelor. Aparent, valurile de pământ barează drumurile, care aveau în general trasee pe direcția est-vest. Deocamdată, nu a fost cercetată o asemenea situație, din care să

⁶⁸ România deține cele mai mari zăcăminte de sare gemă din Europa; Brigand-Weller 2015, 157: „Romania has the most abundant and accessible salt resources in the whole of Europe”.

⁶⁹ De exemplu, bulgării de sare gemă erau folosiți pentru hrana vitelor crescute în aer liber; sarea recristalizată (din apa de mare sau din apa izvoarelor sărate) nu este potrivită pentru aceasta din cauza dizolvării rapide – Medeleț 1995, 289.

⁷⁰ Importanța sării dacice în lumea preistorică și antică a fost relevată într-un studiu al arheologului Florin Medeleț (Medeleț 1995); v. varianta în germană a articolului: F. Medeleț, *Über das Salz in Dakien*, *Archäologie Österreichs* 6/2, 1995, 53–57. În diverse discuții colegiale, F. Medeleț și-a exprimat convingerea că sarea din Dacia era extrem de importantă pentru economia imperiului roman. De asemenea, considera că statul dac al lui Decebal, deținând monopolul sării, în cazul unui conflict putea să blocheze aprovizionarea cu sare dacică a imperiului. Despre exploatarea sării în Dacia romană v. Benea 2007.

⁷¹ Probabil, câteva drumuri principale dinspre Transilvania spre Câmpia Tisei au fost folosite încă din antichitate, în continuare în evul mediu și epoca modernă. V. harta lui Guillaume Delisle de la 1703 (fig. 6): *Carte de la Hongrie et des pays qui en dependoient autrefois ...* (Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France; <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53192159f.r>). În legătură cu navigația pe Mureș, este posibil să fi funcționat un drum de edec pe un mal al râului, drum care nu a fost identificat până acum.

Fig. 6. Harta Ungariei a lui Guillaume Delisle de la 1703 (gallica.bnf.fr), unde apar drumurile dinspre Transilvania / 1703 map of Hungary by Guillaume Delisle (gallica.bnf.fr), with the roads to Transylvania.

reiasă relația dintre un drum și un val. Este logic ca acele drumuri să nu fi fost tăiate propriu-zis de șanțuri, acestea oprindu-se la intersecția cu drumul. La intersecții, traficul pe drum era restricționat prin organizarea de puncte de trecere. Aceste porți erau amenajate atât pe drumurile principale⁷², cât și pe altele relativ secundare. De asemenea, în contextul funcționării limesului sarmatic, puteau fi amenajate porți pe noi căi de acces. Din perspectiva acceptării transhumanței oilor ca mobil principal al construcției acestui limes, porțile cele mai importante au fost fixate pe „drumurile oilor”, căi tradiționale urmate de ciobani cu turmele de oi. Însă, probabil o dată cu organizarea acestui sistem-bariere, s-au adus anumite modificări și asupra traseelor urmate de păstori. Credem totuși că în ansamblu s-au păstrat traseele străvechi ale transhumanței. În Banat observăm pe limesul sarmatic două situații în care este deductibilă existența unor drumuri ale oilor. În primul rând, dispunerea celor două valuri dintre Remetea Mică, Fibiș și Pișchia indică folosirea zonei (valea râului Beregsău) ca un culoar – v. Pl. X. În al doilea rând, avem un culoar evident în Banatul sârbesc, între Vatin și Alibunar (Pl. XIII). Aici culoarul, dispus între cele două mlaștini mari (actualmente asanate), Alibunar și Ilandza, era blocat în trei locuri de câte un val de pământ.⁷³ Deși prima tentație a fost să denumesc aceste mici bariere *clausurae*, din studiul arheologilor francezi J. Napoli și R. Rebuffat reiese că de fapt defileele sau culoarele erau denumite astfel în antichitate⁷⁴. Ce rol aveau barierele de pământ în „clausura” Vatin-Alibunar, precum și pe alte culoare de pe limesul sarmatic, constituie una dintre noile provocări ale studierii acestuia.

⁷² Aceste drumuri spre Lunca Tisei erau departe de ceea ce însemna un drum construit de armata romană. Erau mai degrabă drumuri de pământ, cu porțiuni ale traseului care se puteau modifica ușor, în funcție de sezon. Până acum, nici la sud de râul Mureș, nici la nord de acesta nu a fost identificat vreun drum din antichitate. Pe harta lui Guillaume Delisle vedem la sud de Crișul Repede trei drumuri care sunt denumite „entrées en Transylvanie”. Acestea sunt indicii ale existenței unor căi terestre străvechi, databile chiar înainte de evul mediu.

⁷³ Valurile apar redat grafic pe harta iozefină, însă fără vreo denumire. Două dintre aceste mici valuri apar și pe harta districtului Vârșeț (*Mappa von dem Werschezer District*) de la 1725 – <https://maps.hungaricana.hu/en/HTTterkeftar/570/>.

⁷⁴ Napoli – Rebuffat 1993. Există termenul de *clausura* (echivalentul grecesc: κλεισούρα) cu sens geografic, desemnând un defileu, pasaj, culoar sau chei (din zona montană). Același termen este utilizat în sens militar pentru a desemna o mică fortificație care controlează un culoar, prima atestare a cuvântului cu acest înțeles datând din timpul lui Justinian (anul 443) – Napoli-Rebuffat, 37, n. 20.

Fossatum Sarmatiae – aspecte ale unui sistem de graniță (conceput și construit de romani?)

La lungul șir de ipoteze și presupuneri din aceste pagini, ar trebui să mai adăugăm unele argumente în sprijinul ideii privind caracterul roman al acestei granițe permeabile, denumită *limes Sarmatiae*⁷⁵. Imperiul roman târziu și-a adaptat conceptele de strategie politico-economică la situațiile specifice ale Dunării de Jos. Dacă în Africa *fossatum* este dublat de castre la mică distanță, în cazul limesului sarmatic castrele importante se află pe malul drept al Dunării, uneori la distanțe mari de linia de valuri (de exemplu, de la Debrecen la Aquincum sunt aproape 200 km în linie dreaptă). În acest caz, teritoriul unde trebuia să ajungă turmele de oi se afla în fața castrelor, nu imediat în spatele lor, ca în Africa. Totuși, cele două capete ale limesului sarmatic au fost plasate în imediata vecinătate a castrelor de legiune de la Aquincum și Viminacium, ceea ce sugerează un control militar al sistemului⁷⁶.

Ar trebui analizate mai bine datele tehnice ale șanțurilor și valurilor de pământ, care au fost cercetate arheologic. Arheologii maghiari au secționat șanțurile / valurile în mai multe puncte, publicând și profile ale acestora⁷⁷. În majoritatea cazurilor prezentate de autorii cărții menționate a fost identificat câte un singur șanț. Profilele acestora sunt diverse; unele prezintă profile în forma literei V, altele apropiate de forma literei U, altele cu taluzurile apropiate de liniile date de brațele literei V larg deschise și cu o albiere largă a fundului. În cazul cercetărilor arheologice din Banat s-a documentat existența a trei sau patru șanțuri în cadrul valului median și a unui șanț pentru valul estic. În cele două cercetări recente de la Chișoda, am documentat cele trei șanțuri și două valuri de pământ care alcătuiau aici sistemul complet al valului roman (v. Pl. XII.2). Forma șanțurilor s-a păstrat bine în partea inferioară datorită colmatării rapide cu nisip. Am văzut astfel că șanțul din mijloc avea în secțiune o formă perfectă de V (fig. 7). Celelalte două, mai mari, au forma literei U deschise, cu o albiere largă a fundului (fig. 8–9). Avem motive să credem că, în această perioadă de timp în care a fost încadrat *limes Sarmatiae* (sfârșitul secolului III – sec. XI), singurii care săpau șanțuri în formă de V erau soldații romani. Acesta e un detaliu important

⁷⁵ Argumente similare pot fi operate și în cazul Brazdei lui Novac.

⁷⁶ Acest control militar este sugerat și de observațiile din ultimele două paragrafe ale articolului de față.

⁷⁷ Garam *et alii* 2003, 93–98, Abb. 1–6.

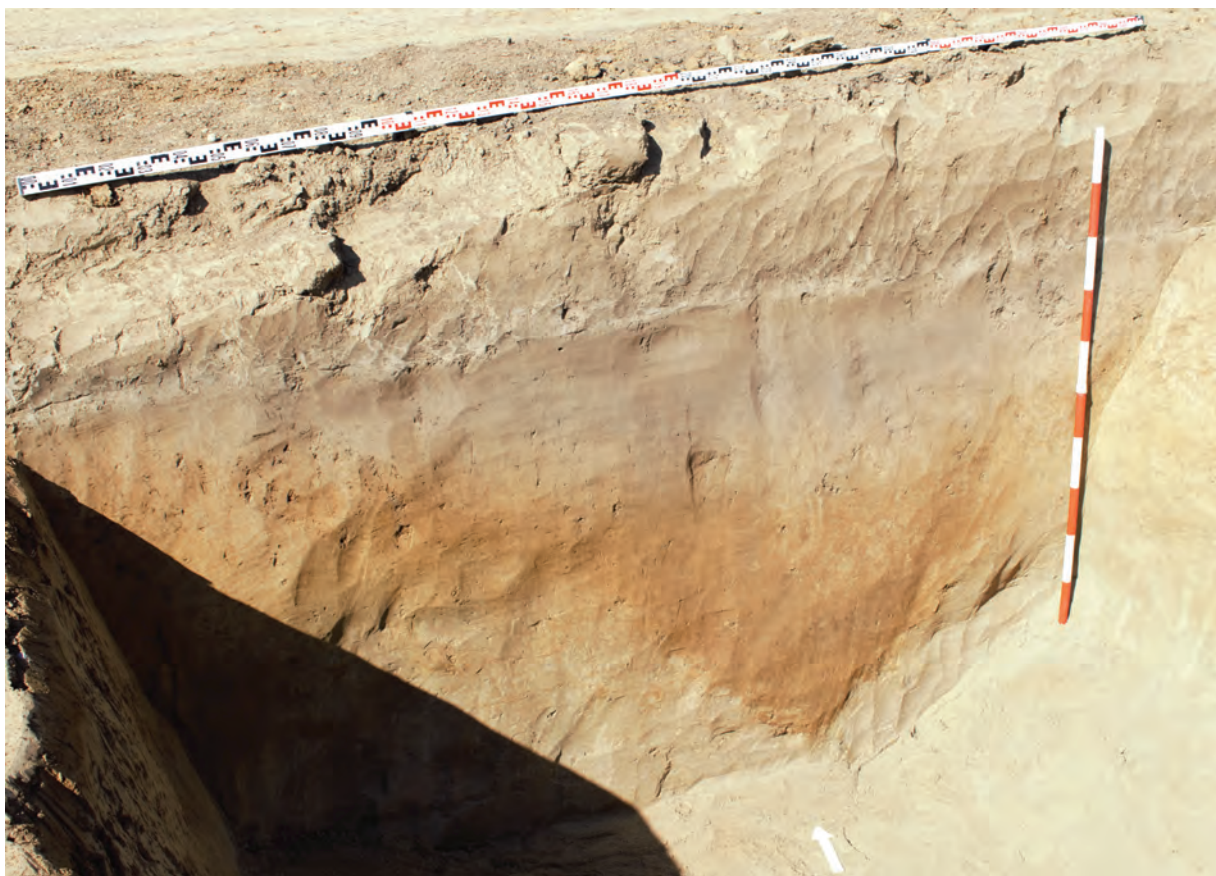

Fig. 7. Profilul șanțului 1 al valului median, la Chișoda – 2019 / Ditch 1 profile of the median embankment, at Chișoda – 2019.

Fig. 8. Profil sudic al șanțului 2, Chișoda – 2019 / Southern profile of ditch 2, Chișoda – 2019.

pentru susținerea opiniei că armata romană a construit acest sistem – barieră.

Se mai pot evidenția niște caracteristici generale privind funcționarea și întreținerea barierei de pământ din Banat. Este limpede că valul principal

era cel median care pe multe zeci de kilometri este format din trei sau patru șanțuri; la nord de Mureș, importanța acestei linii este arătată de un număr de șase șanțuri aferente. Valurile bănațene situate la est și la vest față de linia de mai sus par să aibă

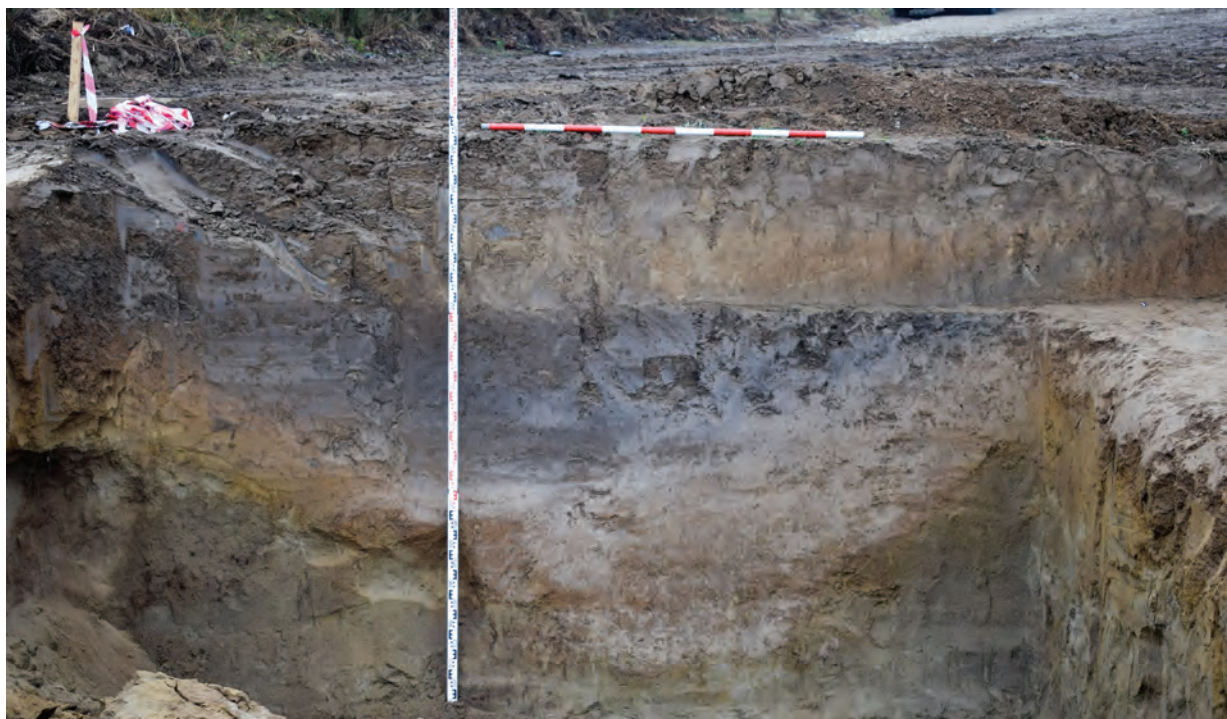

Fig. 9. Profilul nordic al șanțului 3, Chișoda – 2019 / Northern profile of ditch 3, Chișoda – 2019.

un rol complementar obstacolului de pământ principal. În cadrul funcționării întregului sistem de bariere artificiale, se pot distinge etape de dezvoltare (și / sau de întreținere) în funcție de numărul de șanțuri existente.

Așadar, pe lângă considerentele logico-istorice prin care singurii care puteau crea un asemenea *limes* erau romanii, deținem și unele argumente

pământ, care să lămurească în linii mari modul de funcționare a acestei granițe.

Câteva detalii tehnice ale valului median din Banat

Deși valurile de pământ dintre cele trei șanțuri sunt puternic aplatizate (v. fig. 10) în zona de câmpie a Timișului unde au fost cercetate,

Fig. 10. Valul roman pe profilul nordic, cu șanțurile 1 și 2 (Chișoda, 2019) / The Roman embankment on the northern profile, with ditches 1 and 2 (Chișoda, 2019).

tehnice. Urmează ca toate datele de până acum să fie completate cu o datare cronologică strictă și cu identificarea unor puncte de trecere prin valul de

avem acum informații arheologice relativ complete despre componentele barierei de pământ⁷⁸.

⁷⁸ Folosesc aici în principal observațiile făcute în cazul

Șanțul estic are, în partea superioară, o lățime de circa 6,50 m și o adâncime de la nivelul actual al solului de 3–3,20 m. În secțiune, profilul șanțului are forma literei U deschise, cu o albiere largă a fundului. Șanțul din mijloc este mai mic, cu o lățime la gură de circa 4 m, iar cu o adâncime de la glia actuală de 2,40–2,60 m. În secțiune avea forma literei V, care s-a păstrat în special în partea inferioară. Șanțul vestic este, ca formă, asemănător cu cel estic, însă puțin mai mic; adâncimea este în general de 2,70–2,90 m de la humusul actual, iar lățimea superioară de 6–6,50 m. Primul val de pământ propriu-zis (estic) are o lățime de 10 m, iar al doilea (vestic) de 6,50–7 m. Valurile au fost aplatizate cel mai probabil o dată cu trecerea la o agricultură modernă pe suprafețe mari (cel mai probabil începând din a doua jumătate a secolului XIX). Din corpul antic al acestor valuri desființate se mai păstrează un strat de pământ mai gros la mijloc (între șanțuri), cu o grosime maximă de 50–60 cm. Pentru o reconstituire a lățimii șanțurilor trebuie să avem în vedere procesul îndelungat de erodare a taluzurilor în partea lor superioară. Lățimea originală a șanțurilor era așadar ceva mai mică decât o arată datele săpăturilor arheologice. La Chișoda, lățimea totală a valului median, între limitele șanțurilor exterioare, este de circa 34 m.

Până acum nu am găsit nicio urmă de stâlp sau par care să sugereze existența vreunei palisade de lemn. În general, nivelele de umplere a șanțurilor de la câmpie se reduc la două straturi principale: primul dat de colmatarea progresivă a părții inferioare, în decursul timpului; al doilea este dat de astuparea organizată a șanțurilor în vederea practicării mării agriculturi (sec. XIX–XX).

Se practica marea transhumanță în spațiul Daciei romane și post-romane?

Abia din evul mediu târziu și epoca modernă avem relatări despre valorificarea potențialului pastoral al spațiului românesc prin practicarea transhumanței la mare distanță⁷⁹. Aceasta este încadrată de Romulus Vuia în a patra categorie de păstorit: cel bazat pe pășunea alpină și iernatul la câmpie⁸⁰. Din epocile mai vechi lipsesc știrile directe, însă avem la scara imperiului roman unele izvoare scrise cu referire la viața pastorală și transhumanță⁸¹.

cercetărilor de la Chișoda din 2019 și 2021 (v. supra n. 10).

⁷⁹ Vuia 1964; Constantinescu-Mircești 1976.

⁸⁰ Vuia 1964, 141 sqq; celelalte tipuri sunt: 1. păstoritul agricol-local; 2. păstoritul agricol cu stâna la munte; 3. păstoritul din zona fânețelor.

⁸¹ Pentru Dacia v. o abordare generală la Dumitrașcu 2001 și Benea 2010.

Limba română oferă însă o bogăție uriașă de termeni care atestă vechimea și importanța deosebită a creșterii oilor la români⁸². În ultimul timp, o dată cu intensificarea cercetărilor arheo-zoologice, au apărut date noi despre creșterea animalelor din preistorie până în epoca modernă⁸³. Însă, deocamdată, se pare că nu au apărut rezultate edificatoare pentru probarea mării transhumanțe a oilor. Unele rezultate interesante apar în urma analizei taxonomiei raselor de oi din sud-estul Europei. Deși în ultimele două secole rasele locale au fost înlocuite parțial cu altele ameliorate, rasele indigene s-au păstrat⁸⁴. Și în alte spații geografice, mai bine studiate decât Dacia, diferitele cercetări (arheologice, palinologice, osteologice etc.) sunt încă departe de a lămuri aspecte importante ale transhumanței. În general, sunt folosite ca dovezi câteva izvoare din antichitate (Plinius, Varro etc.), unde se vorbește de conducerea turmelor de oi la câmpie sau la munte în anumite sezoane, la care se mai adaugă unele mărturii epigrafice, mai ales pentru Italia centrală și sudică. De asemenea, se operează cu deducții care pornesc, diacronic, din realitățile pastorale bine documentate ale evului mediu și epocii moderne⁸⁵.

Deși lipsesc dovezi clare privind marea transhumanță în Dacia antică, după o analiză generală a evoluției economiei agro-pastorale a spațiului românesc, se poate parafraza expresia lui Pârvan (folosită ca argument pentru prezența creștinilor în Dacia romană)⁸⁶: „este o necesitate logic-istorică” de a fi existat încă din antichitate fenomenul iernatului turmelor de oi din Carpați în bălțile Dunării și ale Tisei⁸⁷.

Pentru spațiul pastoral al Galliei romane,

⁸² De ex. v. Camară 2019.

⁸³ V. de ex. Bökönyi 1974 (despre oi: 156–189).

⁸⁴ Drăgănescu 2007. Sunt prezentate cinci grupe filogenetice de oi din sud-estul Europei; oile din rasa „țurcană” sunt mai potrivite pentru marea transhumanță carpato-dunăreană. Se apreciază că rasele locale provin din vechi rase preistorice (scitice și/sau tracice) la care se adaugă grupuri aduse de romani o dată cu colonizarea Daciei.

⁸⁵ Pentru epoca romană v. abordări recente: Corbier 2016; Gómez-Pantoja, 2016, Pasquinucci 2021.

⁸⁶ V. Pârvan 1911, 90.

⁸⁷ Despre iernatul oilor, vitelor și cailor în bălțile din Marea Câmpie Ungară (Alföld) vezi o descriere complexă a etnologului J. Szabadfalvi, cu referințe documentare începând din evul mediu (Szabadfalvi 1968). Peisajul natural creat de Dunăre, Tisa și afluenții lor a oferit în această câmpie un potențial uriaș pentru creșterea în aer liber și pășunarea animalelor pe timpul iernii. În acest studiu este amintit sumar și sistemul românesc de transhumanță, păstorii venind cu turmele de oi din zona Carpaților pentru iernatul lor în bălțile din șesul maghiar (Szabadfalvi 1968, 165).

Philippe Leveau a stabilit existența a două feluri de transhumanță: „țăărănească” și „antreprenorială”⁸⁸. Prima urmărea optimizarea spațiului, a doua, care este de fapt marea transhumanță, căuta optimizarea profiturilor aduse de turmele marilor crescători de oi (*pecuarii*). Existau trei posibilități în ceea ce privește statutul juridic al pășunilor: 1. proprietatea statului roman; 2. a orașelor; 3. a particularilor. Pentru pășunatul pe terenul public (*ager publicus*) trebuiau plătite impozite pe vite (*scriptura pecoris*)⁸⁹.

*Ultime observații asupra limesului sarmatic în Banat*⁹⁰

În cazul valului median, am remarcat că al patrulea șanț pare să fie tăiat de celelalte trei șanțuri la nord de Cerneteaz (vizibil pe hărțile satelitare, în special pe harta *Google Earth* 7/2011 – Pl. III.2). Este evident că sunt faze diferite ale amenajării lineare, șanțul 4 fiind cel mai timpuriu. Așadar, valul median din prima fază (cu un singur șanț) împarte același traseu cu valul median din a doua fază (trei șanțuri) 34 km, de la râul Mureș până

la nord de Cerneteaz. Aici se produce o abatere a valului din faza II de la traseul valului I. Astfel, urma valului din faza I poate fi vizualizată pe un traseu separat încă 3 km spre sud de la punctul unde cele două bariere antice sunt dispuse pe același aliniament (fig. 11).

Diferitele linii de *fossata* din Banat reprezintă cel mai probabil etape diferite în ridicarea și funcționarea acestui sistem de control al zonei de graniță. În cazul valului median se disting cel puțin două faze de săpare. De asemenea, șanțurile adăugate pot fi văzute ca etape de funcționare a liniei de *fossatum*. Dacă în cazul castrelor permanente se proceda la o curățare periodică a șanțurilor exterioare fortificației, în această zonă de câmpie a Banatului și de la nord de Mureș o astfel de întreținere devenea mai dificilă din cauza naturii solului. De obicei, la adâncimi de circa 1,50 m încep să apară straturile de nisip aluvionar. Ca urmare, la scurt timp după săparea șanțurilor (până la adâncimi de 2,50–3 m), se producea o colmatare rapidă a părții inferioare a acestora, o dată cu scurgerea nisipului la primele ploi. Se crea pe fundul șanțului

Fig. 11. Valul median și valul estic la nord de Timișoara, cu șanțul din faza I de la Cerneteaz / The median and eastern embankments, north of Timișoara, with the phase I ditch from Cerneteaz.

⁸⁸ Leveau 2016, 205–210.

⁸⁹ Leveau 2016, 207.

⁹⁰ Rândurile care urmează vin ca o completare, mai puțin ordonată, a celor scrise deja. Noile observații nu schimbă tabloul general, ci doar îl nuanțează.

un strat considerabil de nămol, influențat uneori și de interferența cu pânza de apă freatică, localizată astăzi deseori pe la 2,50–3 m adâncime. De aceea, probabil devenea mai practică săparea unui

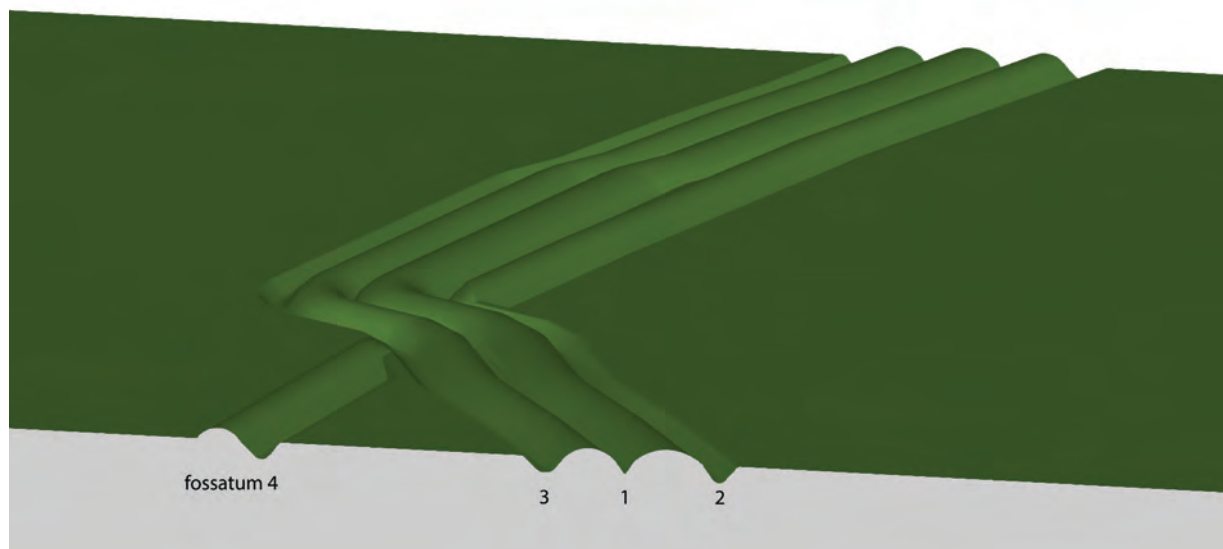

Fig. 12. Schiță cu reconstituirea intersecției șanțurilor la Cerneteaz / Sketch with the reconstruction of the intersection of ditches at Cerneteaz.

nou șanț decât curățarea celui vechi. Deci avem pe valul median din Banat cel puțin două faze mari de săpare a șanțurilor: întâi șanțul notat cu nr. 4, care este vizibil între Mureș și Cerneteaz; în faza a doua celelalte trei șanțuri, pe care le notăm astfel: 1 (șanțul din mijloc), 2 (șanțul estic), 3 (șanțul vestic) – v. fig. 12 și Pl. XII.2. În cercetările de până acum ale acestora nu s-a putut stabili o diferențiere cronologică. Putem admite două etape ale săpării șanțurilor care aparțin valului din faza a II-a: în prima etapă – 1 și 2; în a doua etapă – șanțul 3. Consider că șanțul 1, în secțiune în formă de V, era prea mic pentru a constitui un obstacol intimidant. De la început, el trebuia să formeze un întreg cu alt șanț (2) sau chiar cu amândouă (2 și 3). Astfel, apar cele două valuri de pământ dintre șanțuri. Această linie din faza II, care în Banat este dispusă între Mureș și Dunăre, dublează pe latura de vest șanțul 4, cu valul de pământ aferent, pe tronsonul menționat dintre Cerneteaz și râul Mureș. Pe acești 34 km valul median este compus din patru șanțuri și trei valuri propriu-zise de pământ. La nord de Mureș, numărul șanțurilor crește la șase, crescând pe măsură (la cinci) și numărul valurilor care sunt date de pământul aruncat din șanțuri.

Celelalte două linii de valuri din Banat reprezintă alte faze ale dezvoltării acestui pseudo-limes, fiind mai degrabă complementare valului median. Mai ales valul estic pare să fi fost ridicat ținând cont de vecinul vestic, urmând un traseu cvasi-paralel; distanța dintre ele este minim 3,5 km (Fibiș-Remetea Mică) și maxim 25 km (Dunele Deliblat), dar cele

mai frecvente sunt intervalele care măsoară între 5 și 10 km. Relativ paralele sunt și valul median cu tronsonul Bărateaz-Becicherecu Mic al valului vestic, aflate la o depărtare de 15–16 km.

Prin cele trei sau patru șanțuri de care dispunea, aliniamentul median din Banat își demonstrează prima importanță, fiind cel mai probabil primul proiectat și săpat. Desigur, în cadrul lui se pot distinge două sau chiar trei etape de amenajare, în funcție de numărul de șanțuri săpate pe aliniament. Al cincilea și al șaselea șanț de la nord de Mureș au fost săpate, poate, în aceeași perioadă de timp cu cea a excavării șanțului estic din Banat. Despre valul vestic este cel mai dificil de vorbit, lipsind și săpăturile arheologice. Cel mai probabil face parte din *limes Sarmatiae*, un segment important al acestuia fiind paralel cu valul median. O problemă nelămurită în acest caz este mărimea aliniamentului și dispunerea tronsoanelor. Deși valul vestic acoperă o zonă a Banatului mult mai mică decât celelalte două valuri bănățene, studierea lui este de maximă importanță pentru o clarificare integrală a funcționării acestor linii de *fossata*.

După noi vizualizări ale imaginilor satelitare ale Banatului, am observat în preajma valurilor de pământ câteva formațiuni rectangulare care seamănă cu mici castele. Ca poziționare, ele se aseamănă în general cu fortificațiile aflate în avanpost față de *fossatum Africae*, cum apar de exemplu pe *limes Tripolitanus*⁹¹. Urmează ca aceste indicii să fie

⁹¹ Troussset 1980, 932.

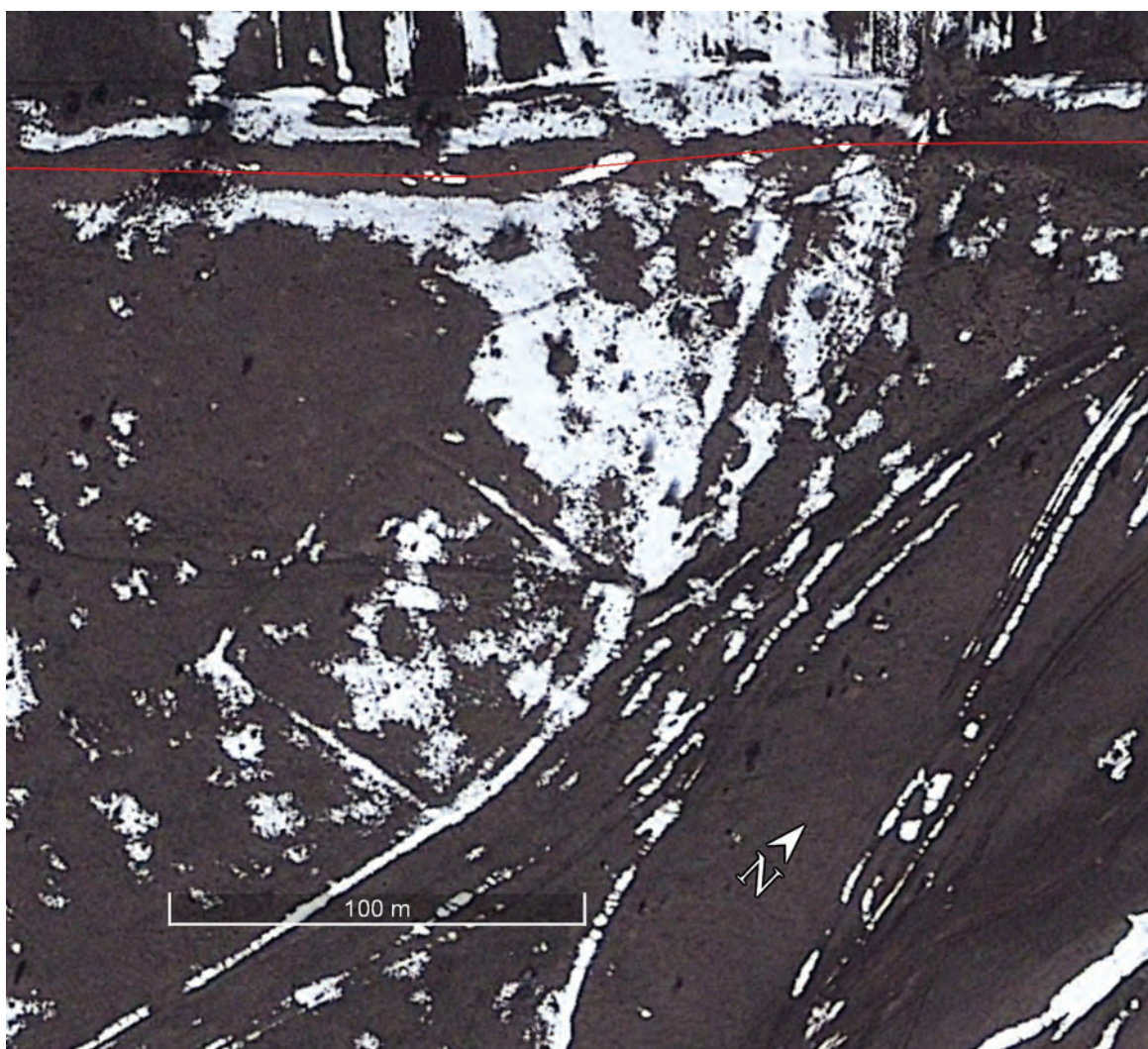

Fig. 13. Imagine satelitară cu castrul de la Chesinț (Google Earth) / Satellite image of the Chesinț fort (Google Earth).

folosite în verificările care vor avea loc pe teren⁹². Prezint aici doar castrul de la Chesinț (jud. Arad), care este atât primul identificat, cât și cel mai evident (fig. 13). Are o formă aproape pătrată, cu laturile de circa 70×70 m, și se situează la aproximativ 50 m la est de valul estic. În imediata apropiere se află două mici văi care pornesc din zona împădurită a Dealurilor Lipovei și străbat linia valului estic. Buna vizibilitate a limitelor acestui castru se datorează așezării lui pe un platou dintr-o zonă colinară, care a fost afectată mai puțin de arături sau alte lucrări agricole în comparație cu câmpia. Probabil, conturul de pe imaginile satelitare este dat de urma șanțului fortificației. Situația privind posibilele identificări de fortificații se înrăutățește pentru zonele de șes, preponderente în arealul acestui

tui limes din Banat, unde s-au executat începând mai ales din secolul XIX până acum lucrări agricole sistematice⁹³. Celelalte posibile locații de castru observate pe imaginile satelitare (am reperat încă cinci astfel de perimetre) implică un grad sporit de improbabilitate. De aceea, pentru determinarea lor sunt necesare cercetările de teren.

În acest context, al existenței foarte probabile a unui sistem de castru în relație cu liniile de *valla*, ne reamintim de fortificația de la Hatvan-Gombospuszt⁹⁴, datată în secolul IV, care se află la circa 7 kilometri la nord de aliniamentul valului nordic maghiar. Sándor Soproni a remarcat așezarea acestui „burgus” pentru a controla circulația pe valea râului Zagyva. Tot în legătură cu limesul

⁹² Pe ultimele două hărți militare habsburgice, apar uneori mici ferme, cu împrejmuire de formă dreptunghiulară, laturile acestora având dimensiuni care depășesc de obicei 100 de metri. Ca urmare, am exclus urmele acestor ferme de pe lista posibilelor castru.

⁹³ În Banat, cele mai mari distrugerii ale siturilor arheologice, cauzate de arături adânci, scarificări și alte amenajări agricole, s-au produs în ultimii douăzeci de ani în cadrul acțiunilor firmelor mari de agricultură. Paradoxal, „marea” agricultură socialistă a afectat mult mai puțin aceste situri.

⁹⁴ Soproni 1969, 130–131; Mráv 2003 a.

sarmatic pot fi puse și alte castre târzii din stânga Dunării, cum ar fi cel de la Göd-Bócsaújtelep⁹⁵, aflat la 7,5 km nord de valul sudic. Rămâne de elucidat dacă și în ce măsură aceste fortificații din secolul IV p. Chr. au funcționat în cadrul sistemului de frontieră denumit *limes Sarmatiae*. Deocamdată, se poate constata că micile castre din Banat, ca și cele din nordul Ungariei, controlau în general căile de acces dinspre zonele de deal sau piemontane înspre câmpia sarmatică. Inevitabil, pe aceste drumuri vor fi fost organizate punctele de trecere peste liniile valurilor romane.

BIBLIOGRAFIE

- Baradez 1949
J. Baradez, *Fossatum Africae. Recherches aériennes sur l'organisation des confins sahariens à l'époque romaine*, Paris (1949).
- Baradez 1967
J. Baradez, Compléments inédits au „Fossatum Africae”. *Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limes Kongress in Süd-deutschland*, Köln (1967), 200–210, Tafel 32–33.
- Benea 2007
D. Benea, Cu privire la administrarea salinelor din Dacia romană, *AnB, S.N.*, XV (2007), 41–46.
- Benea 2008
Doina Benea, Cu privire la granița de sudvest a Daciei romane. Stadiul cercetărilor românești, *Apulum* XLV (2008), 29–51.
- Benea 2010
D. Benea, Organizarea pășunilor în Dacia romană și importanța lor pentru economia provinciei. *BHAUT* XII (2010), 45–74.
- Benea 2016
D. Benea, *Istoria Banatului. Antichitatea*, București (2016).
- Benda 2016
Benda, J., *Marhakereskedelem és mészárszékek a késő középkori Budán, Pesten, Óbudán* [Cattle trade and butcheries in late medieval Buda, Pest and Óbuda]. *Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról* (ed. B. Weisz), Budapest (2016), 407–438.
- Bogdan Cătănicu 1997
Ioana Bogdan Cătănicu, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului roman, sec. I-III p. Chr.*, Alexandria (1997).
- Bozu – Bozu 2014
F. Bozu, O. Bozu, Preventive Archaeological Research on Middle Ground Wave from Gearmata Confine (Timiș County). V. Sîrbu, C. Croitoru (ed.), *Ancient Linear Fortifications on the Lower Danube (Proceedings of the National Colloquium “Ancient Linear Fortifications on the Left Bank of the Lower Danube”*, Brăila, 14–16 June 2013), Cluj-Napoca (2014), 9–25.
- Bökönyi 1974
S. Bökönyi, *A History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*, Budapest (1974).
- Brigand – Weller 2015
R. Brigand, O. Weller, Spatial analysis for salt archaeology: a case study from Moldavian Neolithic (Romania). R. Brigand, O. Weller (eds.), *Archaeology of Salt. Approaching an invisible past*, Leiden (2015), 157–179.
- Camară 2019
I. Camară, „Blachii ac pastores romanorum”: de nou-veau sur le destin du latin à l'est, *Swedish Journal of Romanian Studies* 2 (1) (2019), 109–123.
- Cherry 1998
D. Cherry, *Frontier and Society in Roman North Africa*, Oxford (1998).
- Constantinescu-Mircești 1976
C. Constantinescu-Mircești, *Păstoritul transhumant și implicațiile lui în Transilvania și Țara Românească în secolele XVIII-XIX*, București (1976).
- Corbier 2016
M. Corbier, Interrogations actuelles sur la transhumance, *Mélanges de l'École française de Rome (MEFRA)-Antiquité*, 128–2 (2016), 269–286.
- Croitoru 2002
C. Croitoru, Considerații generale asupra fortificațiilor liniare romane din stânga Dunării de Jos, *Buletinul Cercurilor Științifice Studențești*, 8, Alba Iulia (2002), 59–65.
- Dörner – Boroneanț 1968
E. Dörner, V. Boroneanț, O contribuție cu privire la datarea valurilor de pământ din vestul țării noastre, *Ziridava* II (1968), 7–21.
- Drașovean et alii 2004
F. Drașovean, D. Benea, M. Mare, M. Muntean, D. Tănase, M. Crânguș, F. Chiu, D. Micle, S. Regep-Vlascici, Al. Szentmiklosi, A. Ștefănescu, C. Timoc, *Săpăturile arheologice preventive de la Dumbrăvița. DN – varianta ocolitoare Timișoara km. 549+076 – DN 69 km. 6+430*, Timișoara (2004).
- Drăgănescu 2007
C. Drăgănescu, A note on Balkan sheep breeds origin and their taxonomy, *Archiva Zootechnica*, 10 (2007), 90–101.

⁹⁵ Mráv 2003 b.

- Garam 1969
Éva Garam, Angaben zur Stratigraphie der Längswälle der Tiefebene, *MFME* 2 (1969), 113–116.
- Garam et alii 2003
É. Garam, P. Patay, S. Soproni, *Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken*, Budapest (2003).
- Gómez-Pantoja 2016
J. Gómez-Pantoja, Algunos indicios de pastoralismo en Hispania romana, *MEFRA-Antiquité*, 128–2 (2016), 305–314.
- Horedt 1974
K. Horedt, Zur Frage der grossen Erdwälle an der mittleren und unteren Donau. D. M. Pippidi (ed.), *Actes du IX-ème Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines. Mamaia, 6–13 septembre 1972*, București (1974), 207–214.
- Istvánovits – Kulcsár 2010
E. Istvánovits, V. Kulcsár, Actual State of Research of the Csörös- or Devil's Dyke. H. Pop, I. Bejinariu, S. Băcuț-Crișan, D. Băcuț-Crișan (eds.), *Identități culturale locale și regionale în context european. Studii de arheologie și antropologie istorică*, Cluj-Napoca (2010), 311–321.
- Istvánovits – Kulcsár 2017
E. Istvánovits, V. Kulcsár, *Sarmatians – History and Archaeology of a Forgotten People*, Mainz (2017).
- Kiss et alii 2012
T. Kiss, P. Urdea, G. Sipos, B. Sümeghy, O. Katona, O. Tóth, A. Onaca, F. Ardelean, F. Timofte, C. Ardelean, A folyó múltja / Trecutul râului. G. Sipos (ed.), *A Maros folyó múltja, jelene, jövője. Trecutul, prezentul, viitorul râului Mureș. Past, Present, Future of the Maros/Mureș River*, Szeged (2012), 33–64.
- Laporte 2014
J.-P. Laporte, Les confins méridionaux de l'Afrique romaine. R. Bedon (ed.), *Confinia. Confins et périphéries dans l'Occident romain (Caesariodunum, XLV-XLVI, 2011–2012)*, Limoges (2014), 525–568.
- Leveau 2016
Ph. Leveau, Approches de la transhumance en Gaule à l'époque romaine. C. Rendu, C. Calastrenc, M. Le Couédic, A. Berdoy (eds.), *Estives d'Ossau. 7000 ans de pastoralisme dans les Pyrénées* (2016), 205–221.
- Marsigli 1726
L. F. Marsigli, *Danubius Pannonico-Mysicus. Observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus*, Haga – Amsterdam (1726).
- Maxim 2012
M. Maxim, *O istorie a relațiilor româno-otomane cu documente noi din arhivele turcești. Vol. I. Perioada clasică (1400–1600)*, Brăila (2012).
- Maxim 2013
M. Maxim, *O istorie a relațiilor româno-otomane cu documente noi din arhivele turcești. Vol. II. De la Mihai Viteazul la fanarioți (1601–1711/1716)*, Brăila (2013).
- Medeleț 1995
Fl. Medeleț, Sarea Daciei preistorice, *AnB, S.N.*, IV (1995), 285–301.
- Micle et alii 2011
D. Micle, L. Măruia, A. Cîntar, M. Török-Oance, Die Erdwälle aus dem rumänischen Banat im Kontext der Landschaftsarchäologie. E. Nemeth, F. Fodorean, D. Matei, D. Blaga (eds.), *Der südwestliche Limes des römischen Dakien. Strukturen und Landschaft*, Cluj-Napoca (2011), 58–81, 122–130, 143–148.
- Micle et alii 2016
D. Micle, A. Stavilă, A. Cîntar, B. Craiovan, Frontieră dezvăluită. Prima cercetare a Valului III – Remetea Mare. V. Bunoiu, D. Vlase (ed.), *Arheologia Banatului. Cercetări, descoperiri, intervenții – 2015*, Timișoara (2016), 21–22.
- Mráv 2003 a
Zs. Mráv, Hatvan-Gombospusztá Fortlet. Zs. Visy (ed.), *The Roman Army in Pannonia*, Budapest (2003), 207–209.
- Mráv 2003b
Zs. Mráv, Göd Fortress. Zs. Visy (ed.), *The Roman Army in Pannonia*, Budapest (2003), 98–201.
- Napoli 1997
J. Napoli, *Recherches sur les fortifications linéaires romaines*, Roma (1997).
- Napoli – Rebuffat 1993
J. Napoli, R. Rebuffat, Clausurae. *La Frontière. Séminaire de recherche sous la direction d'Yves Roman*, Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux (1993), 35–43 (Travaux de la Maison de l'Orient, 21).
- Patay 1969
P. Patay, Neuere Ergebnisse in der topographischen Untersuchung der Erdwälle in der ungarischen Tiefebene, *MFME* 2 (1969), 105–112.
- Pasquinucci 2021
M. Pasquinucci, 'Frequently the winter grazing grounds are many miles away from the summer ones' (Varro, de r.r. 2.2.9): a review of recent historical, anthropological and archaeological approaches to transhumance in Central and Southern Italy. M. Bowden, P. Herring (eds.), *Transhumance. Papers from the International Association of Landscape Archaeology Conference, Newcastle upon Tyne, 2018*, Oxford (2021), 23–41.
- Pârvan 1911
V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București (1911).

Pinke – Szabó 2013

Zs. Pinke, B. Szabó, Analysis of the map of the Ministry of Agriculture. Water Covered Areas and Wetlands in the Carpathian Basin before the Commencement of Flood Protection and Draining. *II. Nemzetközi VIII. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia Tanulmánykötete* (Proceedings of the 2nd International and 8th National Interdisciplinary Grastyán Conference), Pécs (2013), 194–203.

Poidebard 1934

A. Poidebard, *La trace de Rome dans le désert de Syrie. Le limes de Trajan à la conquête arabe. Recherches aériennes (1925–1932)*, Paris (1934).

Sirbu et alii 2014

V. Sirbu, C. Croitoru, S. Pandrea, The Linear Fortification from Șuțești, Brăila County. V. Sirbu, C. Croitoru (eds.), *Ancient Linear Fortifications on the Lower Danube (Proceedings of the National Colloquium “Ancient Linear Fortifications on the Left Bank of the Lower Danube”*, Brăila, 14–16 June 2013), Cluj-Napoca (2014), 41–55.

Soproni 1969

S. Soproni, Limes Sarmatiae, *MFME* 2 (1969), 117–133.

Stanojević 2000

N. Stanojević, „Римски шанчеви” – водопривредни систем Панонске низије („Roman trenches” – the Economy of Water Supplies), *Рад Музеја Војводине*, 41–42 (2000), 29–42.

Štulić 2015

Sanijela Štulić, Research of the Roman Trenches in Serbia in Relation to the Csörsz Ditch in Hungary, *Hungarian Archaeology*, E-journal – 2022 Autumn, 1–7; <http://www.hungarianarchaeology.hu/> (http://files.archaeologia.hu/2015O/eng_Stulic_15O.pdf)

Szabadfalvi 1968

J. Szabadfalvi, Nomadic Wintering System on the Great Hungarian Plain, *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 17 (1968), 139–167.

Szentmiklósi et alii 2011

Al. Szentmiklósi, B. S. Heeb, J. Heeb, A. Harding, R. Krause, H. Becker, Cornești-Iarcuri – a Bronze Age Town in the Romanian Banat?, *Antiquity*, 85 (2011), 819–838.

Teodor 2013

E.S. Teodor, *Urișul invizibil: Limes Transalutanus. O reevaluare la sud de râul Argeș*, Târgoviște (2013).

Timár et alii 2011

G. Timár, S. Biszak, B. Székely, G. Molnár, Digitized Maps of the Habsburg Military Surveys – Overview of the Project of ARCANUM Ltd. (Hungary). M. Jobst (ed.), *Preservation in Digital Cartography, Lecture Notes in Geoinformation and Cartography*, Springer Verlag, Berlin – Heidelberg (2011), 273–283.

Trousset 1980

P. Trousset, Signification d’une frontière; nomades et sédentaires dans la zone du limes d’Afrique. eds. W. S. Hanson, L. J. F. Keppie (eds.), *Roman Frontier Studies 1979. Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies*, Stirling, 1979, Oxford (1980), 931–943.

Vuia 1964

R. Vuia, *Tipuri de păstorit la români*, București (1964).

Vulpe 1974

R. Vulpe, Les valla de la Valachie, de la Basse Moldavie et du Boudjak. D. M. Pippidi (ed.), *Actes du IX-ème Congrès International d’Études sur les Frontières Romaines. Mamaia, 6–13 septembre 1972*, București (1974), 267–276.

Surse online

<https://maps.arcanum.com>

<https://maps.hungaricana.hu>

<http://dspace.bcucloj.ro>

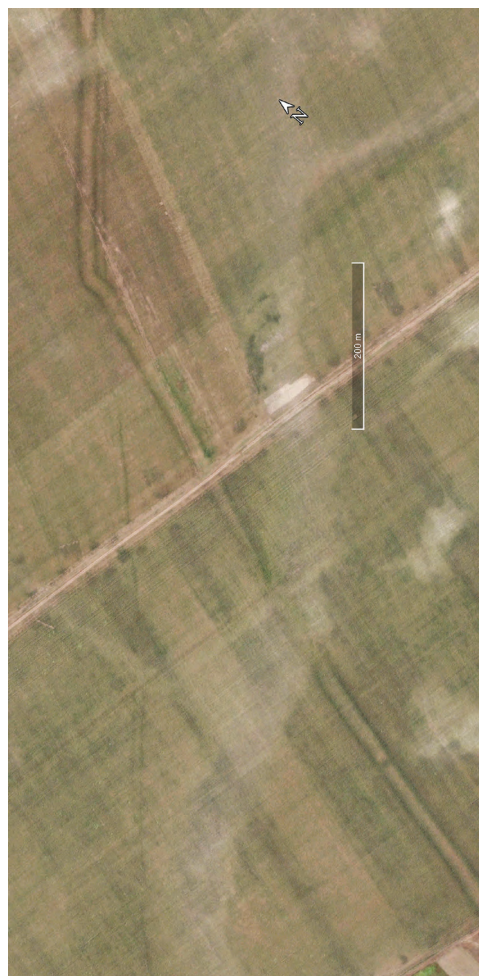
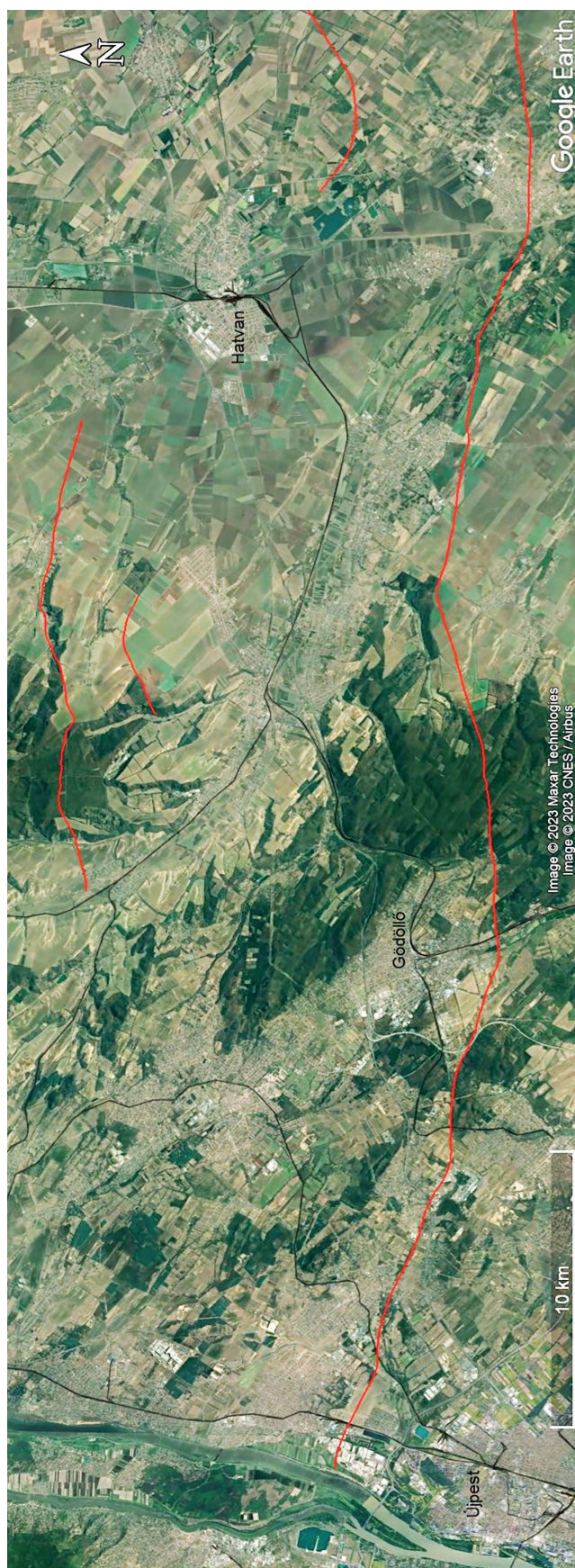
<https://gallica.bnf.fr>

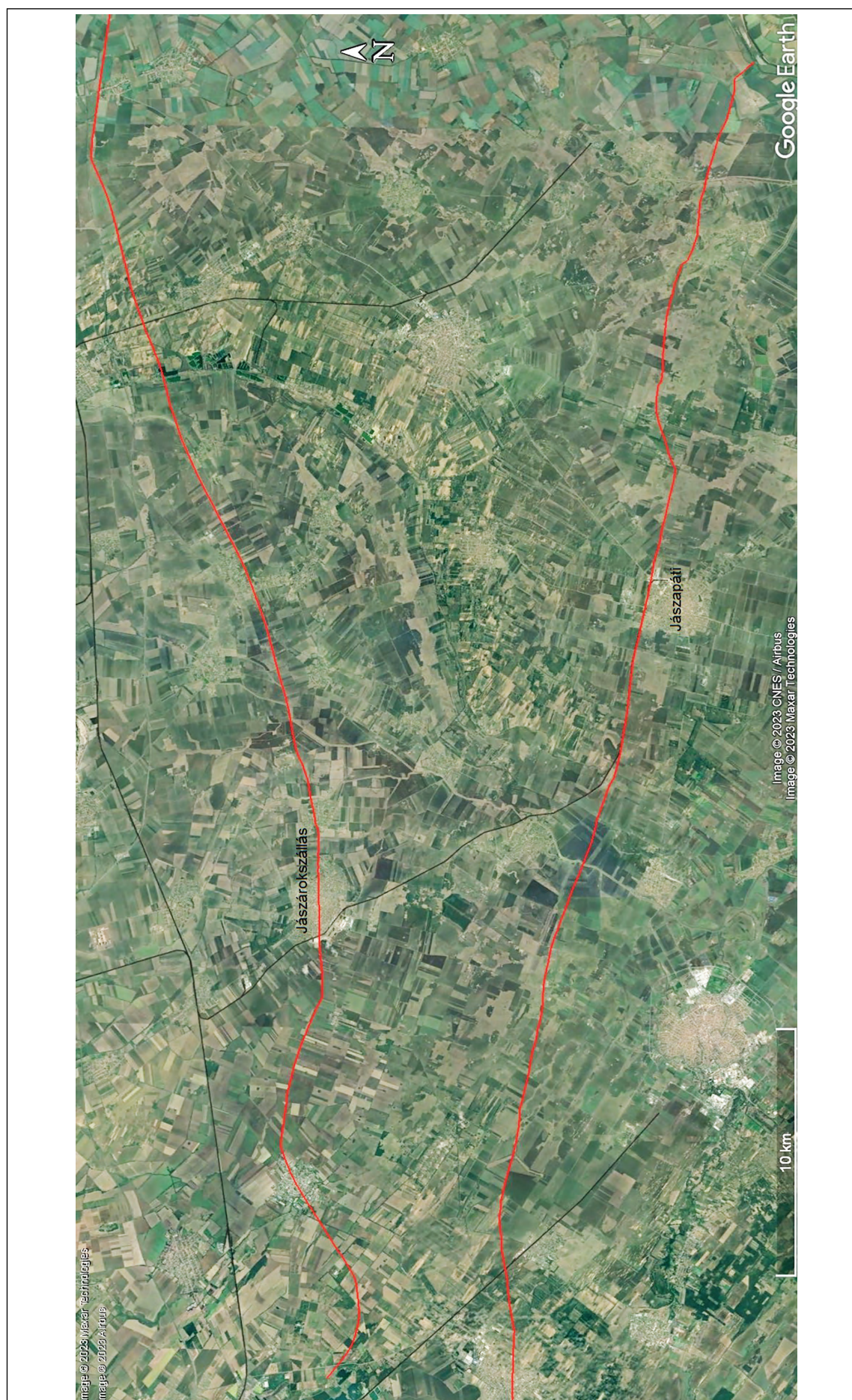
Pl. I. Fossatum Sarmatiae (google earth) pe harta ministerului agriculturii din Ungaria de la 1938 /
Fossatum Sarmatiae (google earth) on the map of the Hungarian Ministry of Agriculture (1938).

Pl. II. Fossatum Sarmatiae pe harta satelitară / *Fossatum Sarmatiae on the satellite image.*

Pl. III. 1. Fossatum Sarmatae – sectorul dintre Dunakeszi și Jászfényszaru / Fossatum Sarmatae – the section between Dunakeszi and Jászfényszaru. **2.** Intersecția șanțurilor de la Cerneteaz (Google Earth) / Crossing of the ditches from Cerneteaz (Google Earth).

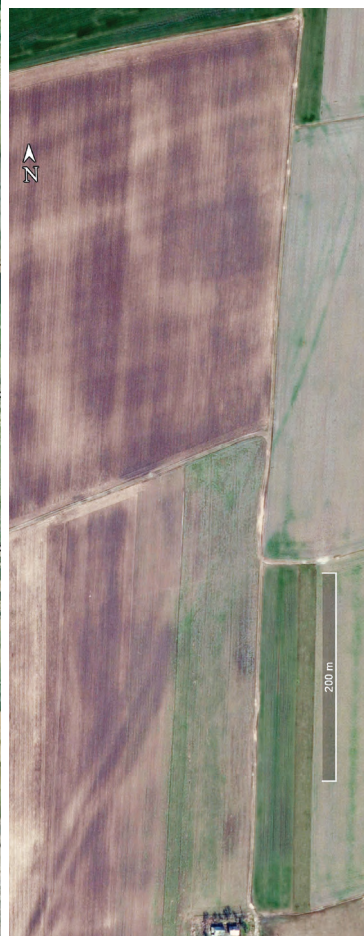
Pl. IV. Fossatum Sarmatarum – sectorul dintre Csány și râul Tisa / *Fossatum Sarmatarum – the section between Csány and Tisza River.*

Pl. V. Fossatum Sarmatiae – sectorul dintre Dormánd și Tisa / *Fossatum Sarmatiae – the section between Dormánd and Tisza.*

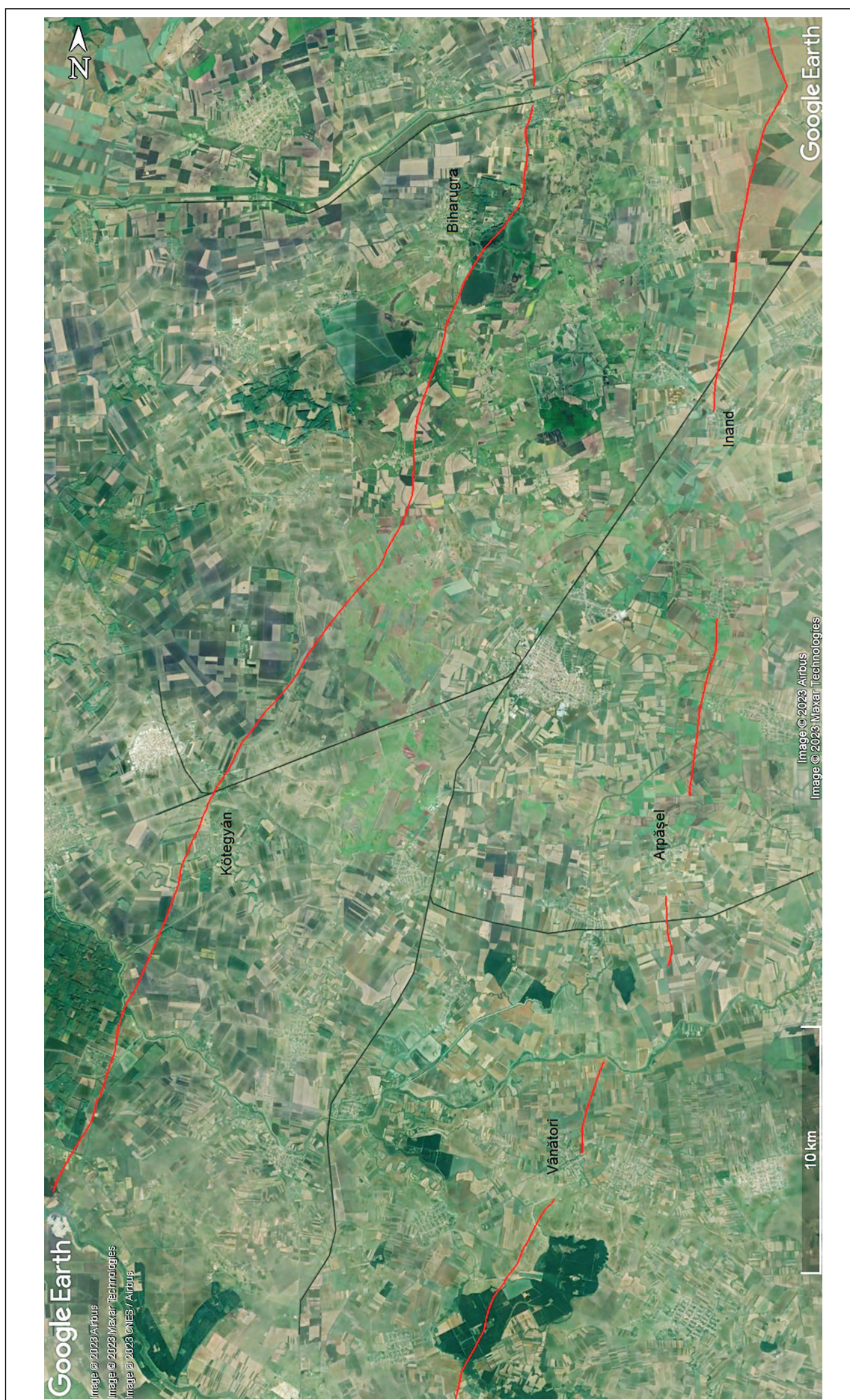

Pl. VI. Fossatum Sarmatarum. **1.** Sectorul dintre Tisa și Kálmánháza / Fossatum Sarmatarum – the section between Tisza and Kálmánháza. **2.** Sectorul dintre Újfehértó și Debrecen / The section between Újfehértó and Debrecen.

Pl. VII. 1. Fossatum Sarmatiae – sectorul dintre Debrecen și Crișul Repede / Fossatum Sarmatiae – the section between Debrecen and Crișul Repede.

2. Valul cu trei șanțuri la Livada de Bihor (Google Earth) / The vallum with three trenches from Livada de Bihor (Google Earth).

Pl. VIII. Fossatum Sarmatiae – sectorul dintre Crișul Repede și Crișul Alb / Fossatum Sarmatiae – the section between Crișul Repede and Crișul Alb.

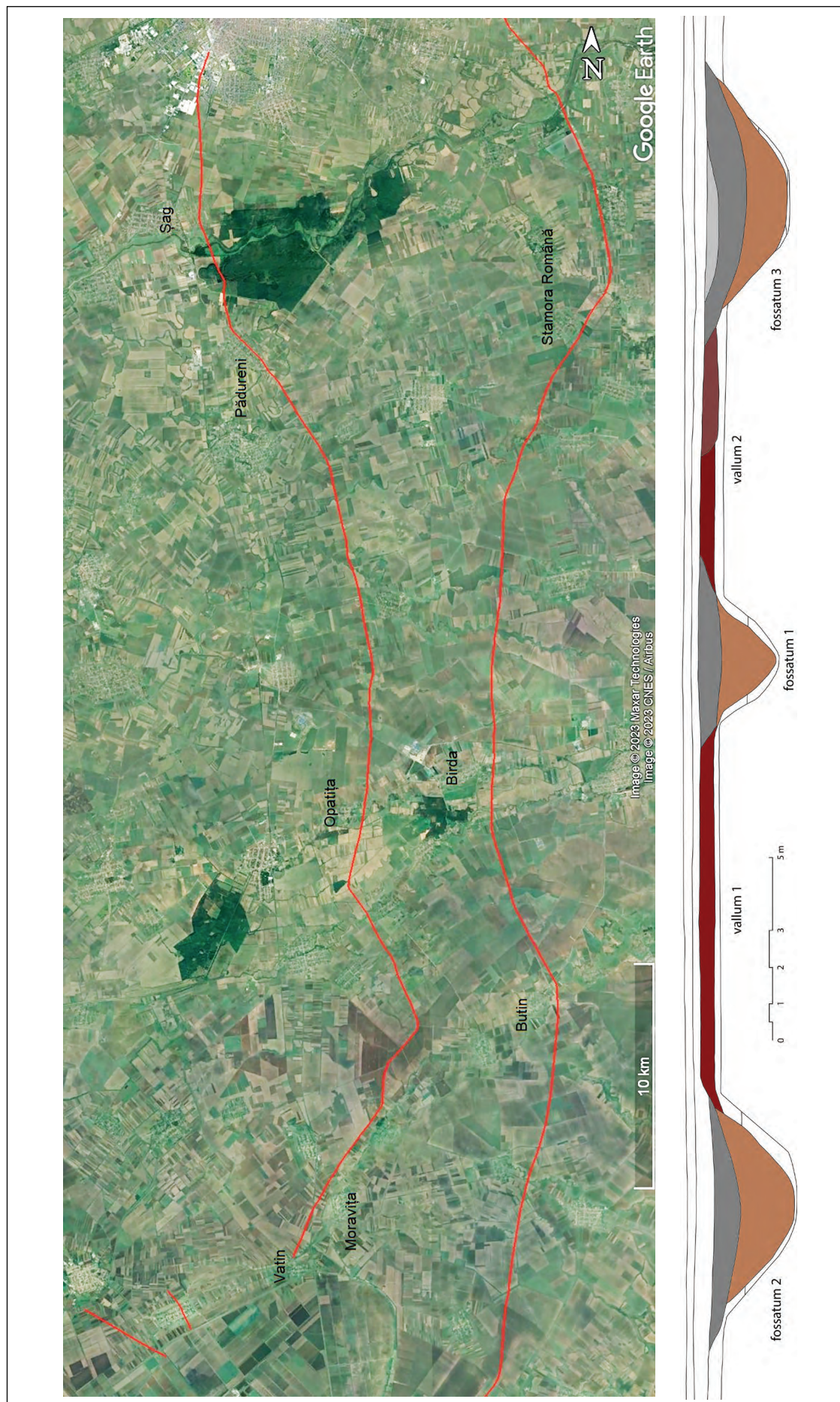
Pl. IX. 1. Fossatum Sarmatiae – sectorul dintre Crișul Alb și Mureș / The section between Crișul Alb and Mureș (Maros) Rivers. **2.** Valul cu trei șanțuri la Șag, jud. Timiș (Google Earth) / Vallum with three trenches from Șag, Timiș County (Google Earth).

Pl. X. Fossatum Sarmatiae – sectorul dintre râurile Mureș și Timiș / *Fossatum Sarmatiae – The section between Mureș and Timiș Rivers.*

Pl. XI. Fossatum Sarmatiae – sectorul valului vestic din Banat (Periam-Becicherecu Mic) / Fossatum Sarmatiae – The western vallum from Banat (Periam-Becicherecu Mic).

Pl. XII. 1. Fossatum Sarmatiae – sectorul dintre Timiș și Jamu Mic / *Fossatum Sarmatiae* – Section between Timiș and Jamu Mic. **2.** Profilul sudic al valului roman cercetat la Chișoda (teren Ravitex) în 2021; cu evidențierea componentelor monumentului de pământ / *The southern profile of the Roman vallum excavated at Chișoda (Ravitex site) in 2021; the components of the earthen monument are highlighted.*

Pl. XIII. Fossatum Sarmatiae – sectorul dintre Vršac și Dunăre / *Fossatum Sarmatiae – the section between Vršac and Danube.*

AȘEZAREA SARMATICĂ DESCOPERITĂ LA DEZVOLTAREA INFRASTRUCTURII RUTIERE DE LA CERNETEAZ – SIT 7 (JUD.TIMIȘ)

Robert Gindele*

Cuvinte cheie: Banat, Drum de legătură DN 69-A1, așezare, epoca romană.

Keywords: Banat, Link road DN 69-A1, settlement, roman age.

The Sarmatian settlement discovered during the construction of the road infrastructure at Cerneteaz- Sit 7 (Timiș county)

(Abstract)

Our research was occasioned by the construction of the connecting road between DN68-A1 and the site was conventionally called Site 7-Cerneteaz. The excavated area was 21 139 m², of which the Sarmatian features were concentrated on an area approx. 4–5000 m². Following the typological analysis, we could observe that the settlement has many similarities but also differences compared to the important sites researched and published in Banat (Timișoara-Freidorf, Arad-Barieră, Hodoni-Pustă, Șagu-Sit A1_1). First of all, the settlement stands out for its single chronological phase. Our excavations revealed the limits of habitation to the southwest and northeast. There are few chances that our field research will continue, but based on the relief, we can suppose that in the surface uncovered by us, we surprised a significant part of the settlements. The large, uncovered areas during the rescue excavations related to the road infrastructure allow us to make some observation regarding the internal organization of the settlements. In our case we can see that the annexes, which could be interpreted as dwelling, are grouped in the south-western part of the surface, and the workshops (smoker installations) in the opposite part of the group of features. Between these two grouping of features the storage pits of various types are located, whose initially destination cannot be interpreted with certainty. The chronological framework of the settlements researched by us is based on the chronology of the bronze brooch, with inverted foot, but also on analogies of ceramic pot fragments. In our opinion, the features we researched mainly dated in the 4th century A.D.

Drumul de Legătură DN 69-A1 pornește din DN 69 lângă localitatea Sănanadrei și face legătura cu Autostrada A1 în zona localității Pișchia (Fig. 1). Construcția drumului a fost un proiect finanțat prin fonduri europene nerambursabile, beneficiarul fiind Compania Națională de Administrare a Infrastructurii Rutiere SA (CNAIR SA), iar Antreprenorul pentru acest lot a fost compania SC Todini Costruzioni Generali S.p.A.

În urma diagnosticului arheologic intruziv realizat în primăvara anului 2021 de către un colectiv al Universității de Vest Timișoara a fost identificat și delimitat un sit arheologic între km. 6+575 – 7+225 al drumului, pe teritoriul administrativ al localității Cerneteaz și a fost denumit convențional Sit 7. Cercetarea sitului a fost desfășurată în anul 2021, urmând în anul 2022 să decopertăm o zonă de drum agricol necercetat în 2021. Suprafața cercetată a fost de 21.139 mp, din care complexele

sarmatice au fost concentrate pe o suprafață de cca. 4–5 000 mp.

A doua ridicare militară austriacă este mai detaliată, astfel, implicit ne furnizează mai multe detalii privind geografia istorică a zonei cercetate. Tronsonul surprins de noi se află la întâlnirea unei zone mlăștinoase cu terasa înaltă, foarte bine pronunțată, a pârâului Niarad. Harta ne indică două grinduri joase, legate de această terasă, care intră în zona joasă mlăștinoasă. Aceste grinduri sunt foarte bine observabile azi pe teren și pe acestea se concentrează principalele nuclee de locuire medievale și moderne, surprinse în săpătura noastră.

Așezarea sarmatică

Complexele aparținând așezării sarmatice au fost descoperite în capătul nord-estic al tronsonului de drum cercetat. Din punct de vedere geografic aceste complexe au fost identificate la baza terasei înalte, bine pronunțate a pârâului, la nord-est de al

* Muzeul Județean Satu Mare, e-mail: robigindele@yahoo.com

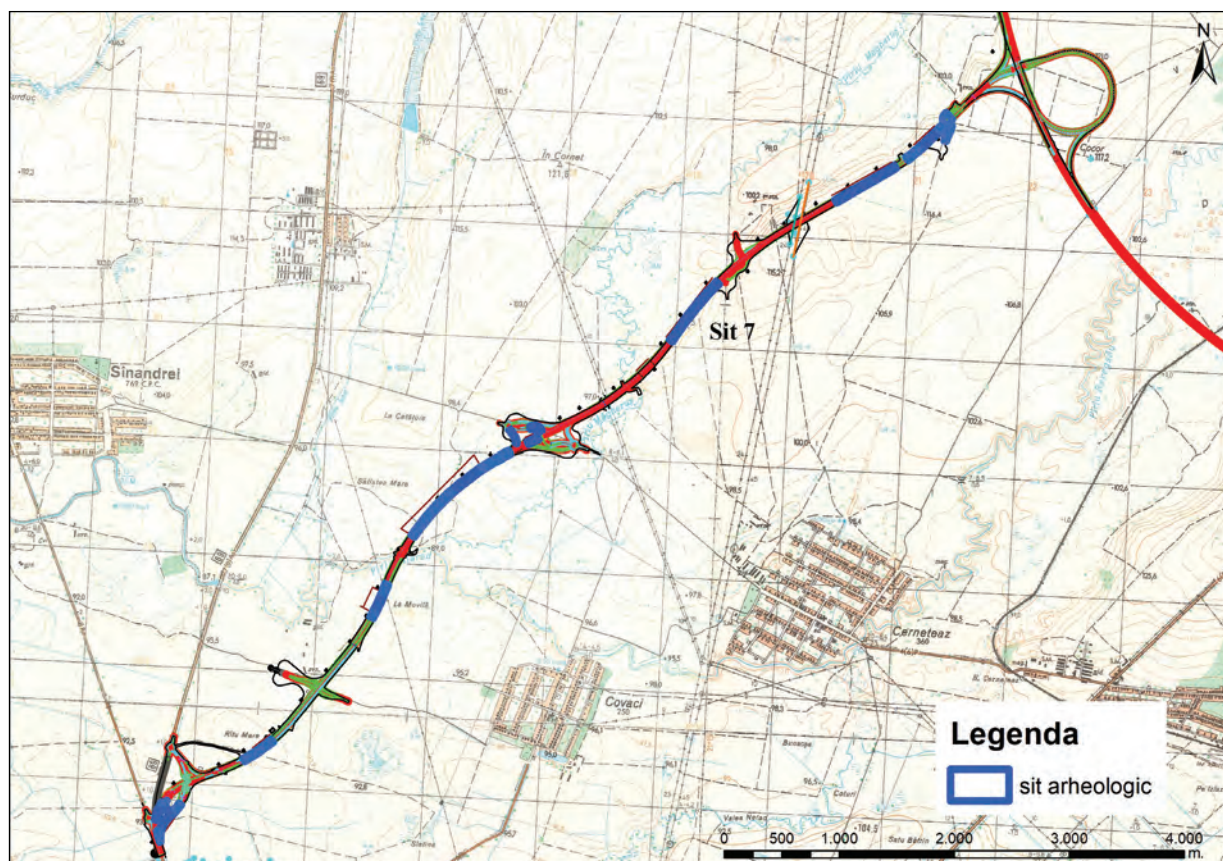

Fig. 1. Traseul drumului cercetat (DL DN69-A1) la nord de municipiul Timișoara / The reserched road route (Dl DN69-A1), north of the city of Timișoara.

Fig. 2. Amplasamentul studiat de noi pe a doua ridicare militară austriacă (1819-1869) / The location researched by us on the second Austrian military survey (1819-1869).

doilea grind care intră în lunca mlăștinoasă. Având în vedere că pământul spălat de pe terasa înaltă a fost depozitat în urma eroziunii imediat la baza terasei, complexe identificate de noi s-au conturat la adâncime mare, între 90–110/120 cm față de nivelul actual de călcare. În mai multe cazuri aceste conturări au fost neclare și la această adâncime, umplutura complexelor fiind cenușie, conturându-se într-un strat de pământ lutos, brun-cenușiu. Nu am surprins nivelul de călcare, acesta fiind foarte

probabil distrus de arături sau nu a fost pregnant din cauza intensității scăzute a locuirii.

Din punct de vedere al tipologiei putem să definim foarte clar câteva tipuri de complexe, cu caracteristici ale formelor și dimensiunilor bine delimitate. Legat de complexele destinate locuirii putem să afirmăm că nu am identificat forme clasice de locuințe adâncite în pământ sau de suprafață. Nu putem să excludem că anumite complexe ovale de mari dimensiuni (Cx 97, 103, 117) au fost folosite în acest scop. Aceste complexe au formă ovală, fundul este plat, dimensiunile sunt asemănătoare, oscilează între 416×286 cm (Cx 97), 448×240 cm (Cx 103) și cu lungime de 420 cm (Cx 117), lățime suprinsă parțial (Fig. 5: 1–3). Trebuie să menționăm că în Cx 103 a fost descoperită o zonă mică arsă, care reprezintă urma unei vetre simple, interioare, de pe podeaua locuinței.

Două complexe pot fi destinate unor activități industriale: au forme ovale, dimensiuni de 260×138 cm (Cx 106) și 210×140 cm (Cx 133B), au fund plat, iar pe partea nordică se adâncește câte o groapă ovală, cuptorită, cu pereți arși (Fig. 5: 5, 6). Destinația acestor gropi poate fi explicată ca

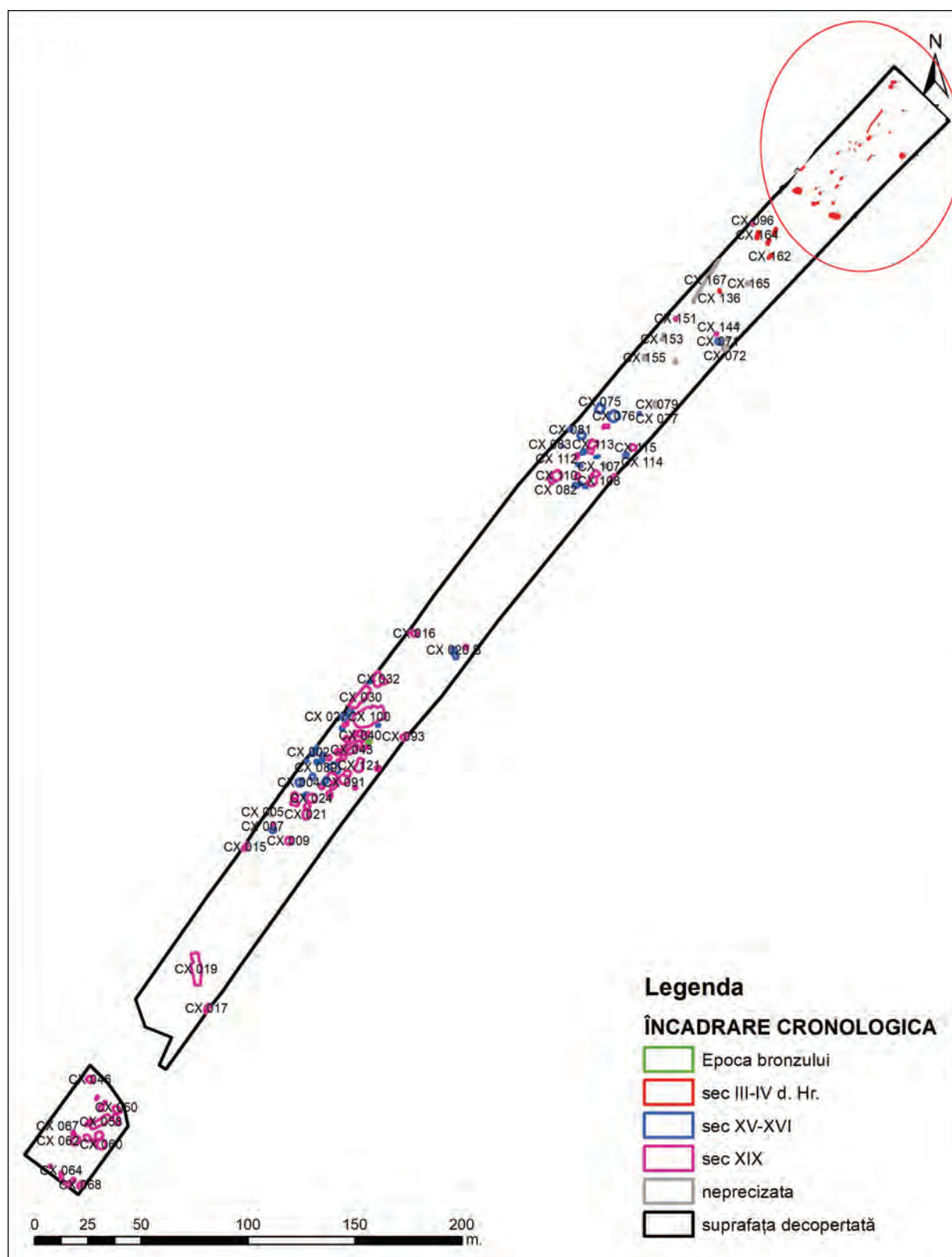

Fig. 3. Planul general al cercetărilor cu marcarea zonei unde au fost descoperite complexele aşezării sarmatice / The general plan with the marking of the area where the features of the Sarmatian settlement were discovered.

afumători simple, un caz asemănător, cu analogii etnografice fiind documentat în aşezarea sarmatică din Câmpia Panonică cercetată cu ocazia construcției autostrăzii M5 la Kiskunfélegyháza-Autóspihenő

(125 Lh.)¹. Nu putem exclude că aceste cuptoare au fost amenajate în gropi într-o fază ulterioară folosirii

¹ Wicker 2002, 24.

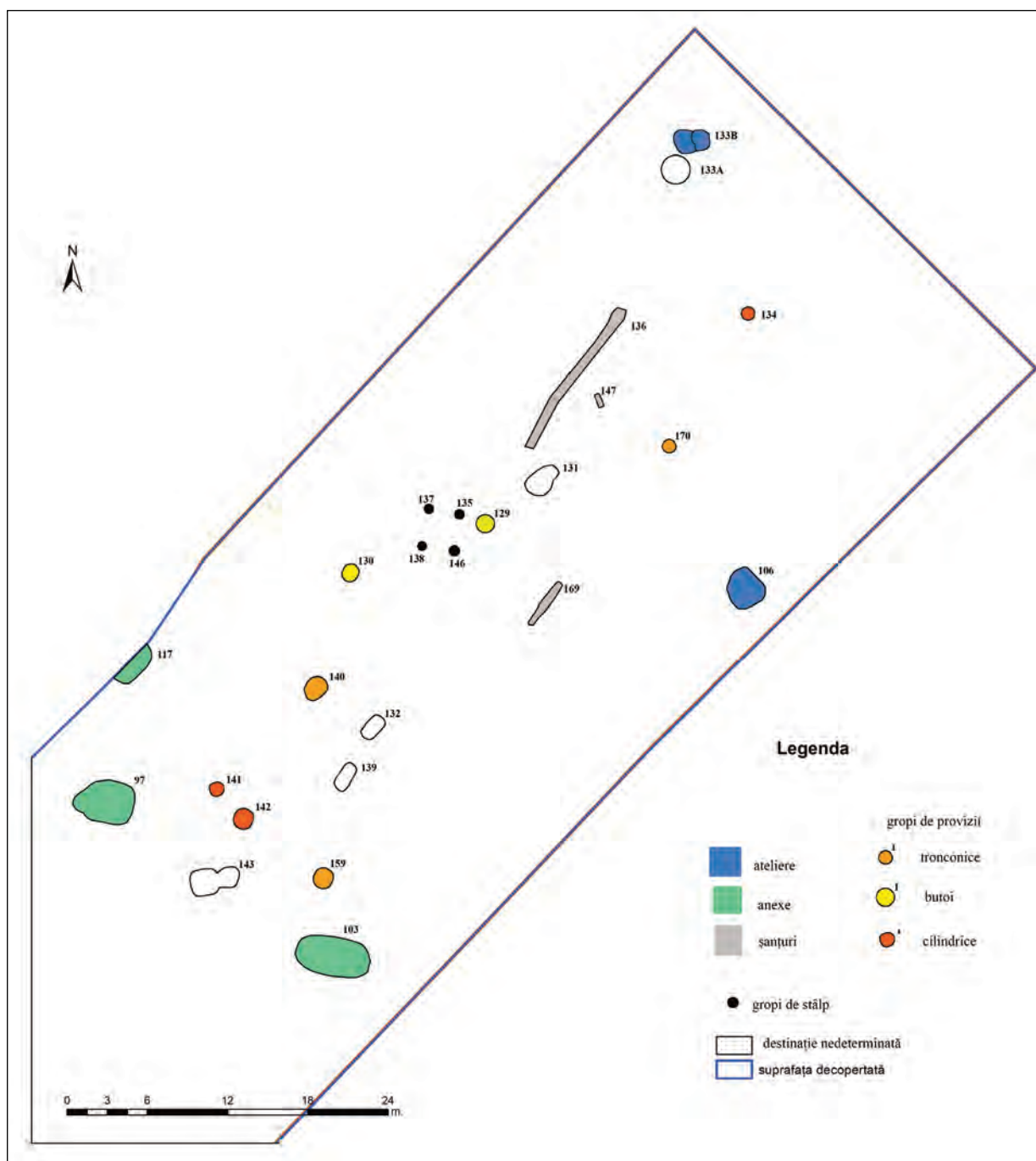

Fig. 4. Detaliu al planului general al cercetărilor cu zona unde au fost descoperite complexele așezării sarmatice
/ Detail of the general plan with the area where the features of the Sarmatian settlement were discovered.

lor inițiale. Paralele pentru acest fenomen avem din așezarea sarmatică de la Gyoma 13c3² și de la Fajsz³.

Gropile de provizii se pot clasifica în funcție de profilul lor în secțiune, astfel putem să identificăm gropi cu formă de butoi, Cx 129, 130 (Fig. 6: 1, 2), tronconice Cx 140, 159, 170 (Fig. 6: 3, 4, 8) și cilindrice Cx 134, 141, 142 (Fig. 6: 5–7). În plan aceste complexe au formă circulară sau ovală, cu diametre care oscilează între

² Vaday 1996, 77 – 78.

³ Pintér 1998, 37.

140–170 cm. Adâncimea complexelor depinde în general de nivelul lor de conturare, însă în cazul nostru putem să observăm anumite similitudini între tipologie și adâncimile de la nivelul de conturare. Gropile de provizii cu secțiuni în formă de butoi au adâncimi de la conturare de 60 cm (Cx 130) și 70 cm (Cx 129), cele tronconice de 140 cm (Cx 140), 108 cm (Cx 159, 170), iar cele cilindrice sunt variate, cu adâncimi de 102 cm (Cx 140) și 170 cm (Cx 141). În bibliografia de specialitate gropile cu secțiuni tronconică s-au

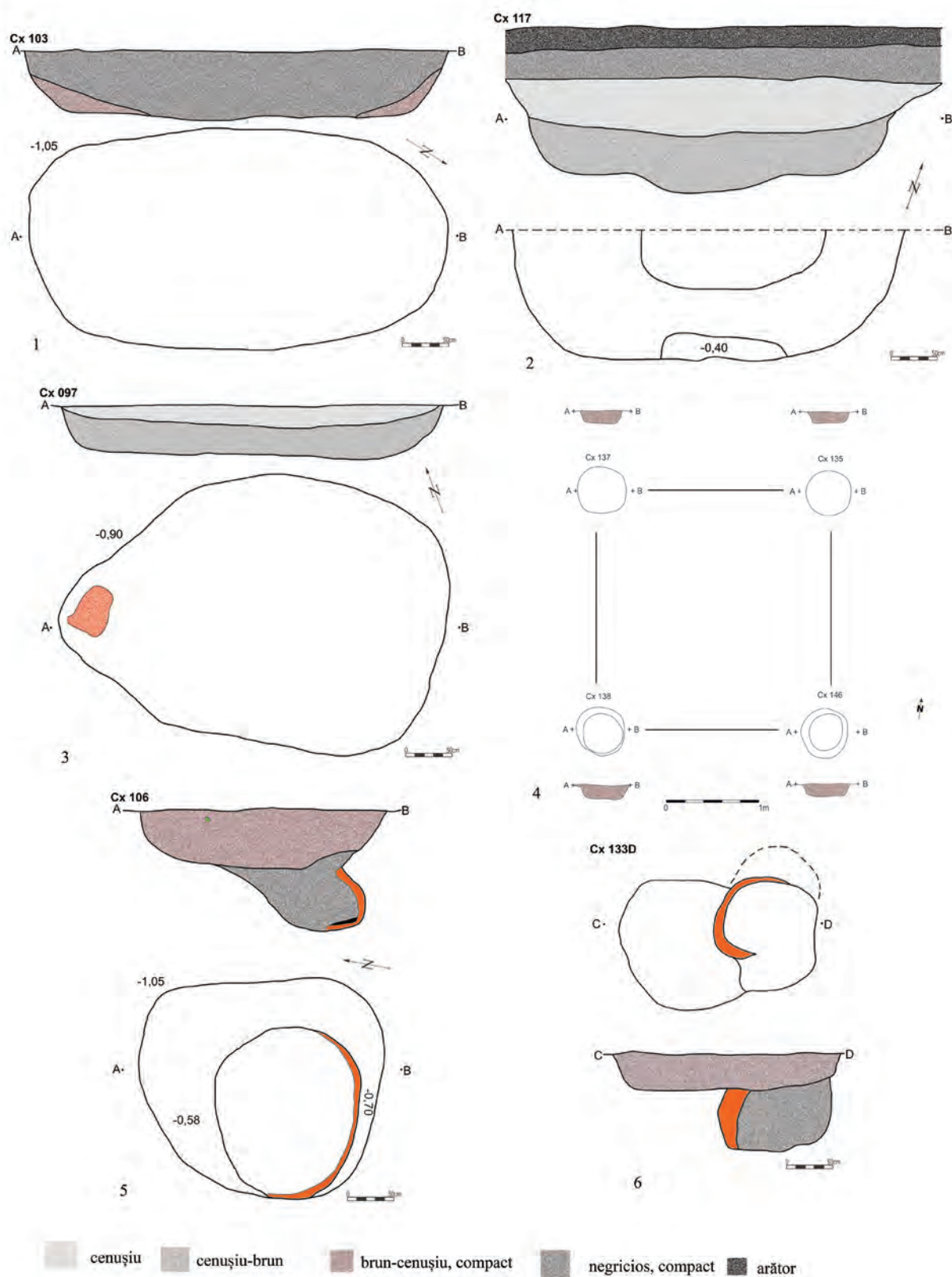

Fig. 5. 1-3: complexe ovale de mari dimensiuni; 4: gropi de stâlpi de la o posibilă construcție de suprafață; 5-6: afumătoare simple, în gropi / 1-3: large, oval features; 4: post hole of the possible surface construction; 5-6: simple smoke installations, in pits.

bucurat de o atenție specială. Au fost distinse secțiuni cu partea tronconică arcuită, asemănătoare Cx 140 sau cu pereți aproape drepți în partea tronconică, asemănătoare gropilor Cx 159 sau Cx 170⁴. În afara celor menționate am mai descoperit câteva complexe care au formă ovală, fund drept, cu dimensiuni și adâncimi variate: Cx 131, 132, 133A, 139, 143 (Fig. 6: 9–13). Funcționalitatea acestor complexe nu o putem defini în stadiul actual al cercetărilor.

Singura posibilă construcție de suprafață a fost identificată pe baza a patru gropi de stâlpi pe colțurile unui dreptunghi, care are dimensiunea de 240 × 260 cm, având funcțiunea probabilă de grânar (Fig. 5:4). În apropiere de situl cercetat de noi, la Arad-Barieră au fost surprinse gropi de stâlpi aliniate, însă lipsesc dispunerile care circumscriu un dreptunghi⁵. În Câmpia Panonică posibile grânare identificate prin gropile de stâlpi dispuse pe colțurile unui dreptunghi au fost semnalate de la Kiskunfélegyháza-Izsáki út, din păcate fără a fi publicate în detaliu⁶. La Szatymaz au fost surprinse urmele mai multor construcții de suprafață, identificate prin gropi de stâlpi. Într-un caz, lipit de un gard a fost identificată o anexă asemănătoare cu a noastră, cu dimensiuni de 2 × 2,6 m⁷.

Din punctul de vedere al materialului arheologic descoperit, acesta este aproape exclusiv ceramic și osteologic⁸. Apare atât ceramică modelată cu mâna, grosieră, cât și cea modelată la roată rapidă, fină, cenușie, într-un procent ridicat față de cea cărămizie. În afara de aceste două categorii tehnologice au fost descoperite câteva fragmente de oale, modelate la roată înceată.

Materialul ceramic este fragmentar, nu am descoperit nici un vas întreg sau întregibil, astfel putem defini tipologia doar pe baza vaselor reconstituite grafic, însă, fără a avea un profil complet de la buză până la fund. În cazul așezării studiate de noi stadiul fragmentării este mare, din totalul de 395 de fragmente ceramice, 273 aparțin de vase diferite. Bineînțeles, numărul de vase este relativ, apartenența a mai multor fragmente ceramice la un singur vas ridică de multe ori semne de întrebare. În bibliografia de specialitate s-a exprimat părerea că starea fragmentară a materialului ceramic ar reflecta o părăsire graduală, pașnică a așezării⁹. Lipsa indiciilor de incendiere sau distrugere a fost

considerată deasemenea o explicație pentru starea fragmentară a materialului ceramic din așezări¹⁰.

Din cauza acestei fragmentări mari am considerat că este mai relevantă o statistică făcută pe numărul de fragmente decât pe vase posibil identificate. Astfel, din punctul de vedere al procentajului numărului total de 395 de fragmente ceramice defalcat pe diferite categorii de producție avem următoarea statistică:

- modelată la roată înceată 10 frg. – 3%;
- modelată cu mâna, grosieră 117 frg. – 30%;
- modelată la roată rapidă, în nuanțele cărămizului/roșiaticului 10 frg. – 3%;
- modelată la roată rapidă, în nuanțele cenușului/negriciosului 248 frg. – 64%.

Putem să remarcăm faptul că lipsește ceramica modelată la roata rapidă, cea zgrunțuroasă dar și importurile romane, însă nu excludem că acestea din urmă mai pot apărea la cercetări viitoare. Dacă facem o comparație cu alte așezări sarmatice, unde apar aceste categorii tehnologice, foarte apropiată de procente noastre este așezarea de la Újhartyán (modelată cu mâna 27,7%, la roată înceată 3,9%, la roată rapidă 68,4%)¹¹. Raportul ceramicii modelate cu mâna (29%) față de cea la roata rapidă (71%) este apropiată de a noastră la Kompolt-Kisté 14¹², unde însă lipsește categoria ceramicii modelate la roată înceată. Un procent apropiat al ceramicii modelate la roata rapidă are așezarea de la Orosháza–Szénási út (69,8%), însă aici ceramica modelată cu mâna (12,1%) apare într-un procent mai mic față de cea modelată la roată înceată (18,1%)¹³.

Am menționat aceste trei exemple unde procentul ceramicii modelate la roata rapidă este apropiat de cel din așezarea studiată de noi, însă datele sunt diferite: Újhartyán se încadrează între sfârșitul sec. II- primele decenii a secolului III¹⁴, Kompolt în a doua treime a secolului III¹⁵, iar cea de la Orosháza–Szénási út în prima jumătate a secolului V¹⁶. Aceste trei exemple ne arată că procentul ceramicii modelate la roata rapidă în așezări poate fi relativ constantă pe tot parcursul locuirii. Bineînțeles, cercetările din ultimele decenii sunt de mare amploare, încă nici o așezarea sarmatică nu a fost cercetată exhaustiv din Bazinul Carpatic,

⁴ Wilhelm 2017, 270.

⁵ Grumeza et alii 2013, 109, Pl. IX.

⁶ Wicker 1997, 76.

⁷ Béres 2005, 204.

⁸ Materialul arheozoologic va fi tema unui studiu dedicat.

⁹ Sósuti 2005, 244.

¹⁰ Vaday et alii 1999, 179; Grumeza et alii 2013, 29.

¹¹ Vaday – Szekeres 2001, 243.

¹² Vaday et alii 1999, 179, 214/grafic 12.

¹³ Rózsa 2000, 87, 91, 92.

¹⁴ Vaday – Szekeres 2001, 239.

¹⁵ Vaday et alii 1999, 203.

¹⁶ Rózsa 2000, 98.

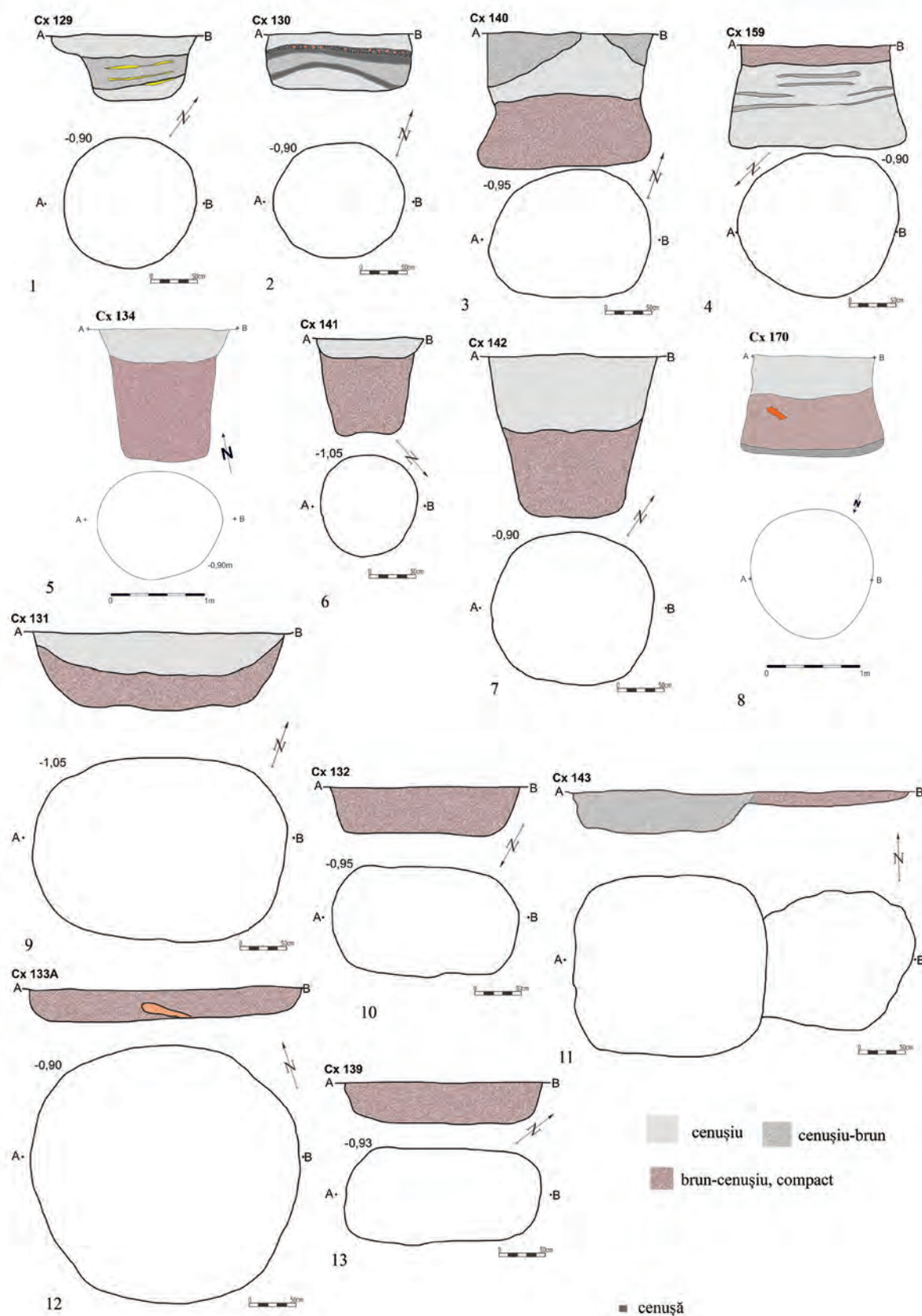

Fig. 6. 1,2: gropi cu secțiune în formă de butoi; 2,4,8: tronconice; 5-7: cilindrice; 9-13: gropi cu funcționalitate nedefinită / 1,2: pits with a barrel-shaped section; 2,4,8: tronconical; 5-7: cylindrical; 9-13: pits of undefined functionality.

astfel nu avem o imagine completă despre ceramica vreunei așezări.

Comparând procentajele dintre diferitele tehnologii de producție a ceramicii din mai multe așezări s-a constatat că în general scade procentul ceramicii modelate cu mâna în favoarea celei modelate la roată rapidă și începând din a doua jumătate/sfârșitul secolului IV apare ceramica modelată la roata înceată, care ajunge la un procent de 15–20%. Aceste procentaje reprezintă mai mult tendințe decât reguli. În așezarea suprinsă de noi este neobișnuit de mare procentul ceramicii modelate cu mâna pentru perioada sarmatică târzie. Acest fapt nu este singular, procentul relativ mic al ceramicii modelate la roată înceată față de cea modelată cu mâna a mai fost întâlnit și în alte așezări sarmatice târzii¹⁷.

Ceramică modelată la roată înceată (Fig. 7: 1–3).

Tipul ceramic a fost definit de A. Vaday în anii 1980, fiind datat începând de la sfârșitul secolului IV¹⁸. Până la vremea respectivă această categorie tehnologică nu a fost departajată clar de ceramica modelată cu mâna. Datarea începând de la sfârșitul secolului IV a fost reluată de mai multe ori în bibliografia de specialitate¹⁹. Această categorie ceramică apare foarte sporadic mai devreme, în secolul III²⁰ dar este posibil ca anumite tipuri să apară începând din prima treime a secolului IV²¹. Au fost definite mai multe categorii pe baza degresantului: cu mai multe urme de micașist sau cu mai multe pietricele sau șamotă²². Deși procentul ceramicii modelate la roata înceată în materialul descoperit la noi este mic, totuși putem constata că aceasta apare într-o treime din totalul complexelor.

În materialul descoperit de noi fragmentele încadrabile tipologic provin de la oale, din care două probabil de dimensiuni medii, cu diametrul gurii de 15 cm (Pl. III: 4; Fig. 7: 1) și 11 cm (Pl. IV: 3; Fig. 7: 2) și partea inferioară a unei oale ornamentate cu linii orizontale incizate (Pl. I: 2; Fig. 7: 3). G. Vörös a fost de părere că sunt greu de găsit criterii de departajare tipologică la oale²³, în gene-

ral ele au fost clasificate în funcție de profilatura buzei²⁴. Dacă ne uităm la tipologia elaborată pentru așezarea apropiată de la Timișoara-Freidorf, putem vedea că cele două buze descoperite de noi nu sunt profilate, ci se încadrează în tipul simplu, poate ușor rotunjit²⁵.

Ornamentica de pe partea inferioară a oalei descoperite de noi este neobișnuită pentru ceramica modelată la roata înceată din așezările din Câmpia Panonică și Câmpia de Vest/Banat. Dacă parcurgem în detaliu studiile menționate în diferite publicații cu hărți de răspândire²⁶ și descoperirile nepublicate putem să constatăm că analogiile sunt foarte puține, un exemplu fiind Timișoara-Freidorf²⁷.

Ceramică modelată cu mâna (Fig. 7: 4–13).

Prima tipologie privind arealul sarmatic a fost elaborată de M. Párducz în perioada interbelică, remarcând bogăția de forme din această perioadă²⁸. După părerea lui A. Vaday vasele modelate cu mâna au fost confecționate local, pentru uzul zilnic²⁹.

În lotul ceramic studiat de noi putem observa o varietate relativ mare de forme modelate cu mâna. În primul rând putem menționa fragmentele de capac, dintre care două părți superioare, unul cu buton mai puternic (Pl. IV: 4, Fig. 7: 4), celălalt mai puțin profilat (Pl. IX: 1; Fig. 7: 5). Din păcate, diametrele buzelor capacelor nu pot fi reconstituite din cauza stării fragmentare a materialului. Capacele au fost încadrate în două tipuri generale: cele conice, mai înalte și cele semisferice, arcuite, mai scunde³⁰. Cele două exemplare din așezarea studiată de noi (Pl. II:1, Fig. 7:6 și Pl. IX:2, Fig. 7:7) se încadrează mai degrabă în prima categorie, însă nu sunt foarte înalte, se aseamănă bine cu exemplarele publicate de A. Vaday din comitatul Szolnok, care au fost toate date la sfârșitul sec. IV–începutul sec. V³¹ sau cu capacul din așezarea de la Tápé-Széntégláégető, datat de asemenea în perioada sarmatică târzie³².

În cadrul vaselor modelate cu mâna se evidențiază un fragment de fund ornamentat cu alveole (Pl. II: 2; Fig. 4: 8), din păcate nu putem să stabilim cu exactitate dacă aparține unei cești sau unei oale. Această ornamentică este considerată rară în

¹⁷ Kiskundorozsma-Nagyszék, Pinye *et alii* 2004, 218.

¹⁸ Vaday 1984, 31.

¹⁹ Vörös 1992, 22; Csányi – Sóskuti 2012, 6.

²⁰ La Gyoma reprezintă 0,3% (Vaday 1996, 108). O monedă de bronz Aurelianus a fost descoperită într-un complex de la Makó M43 29 Lh. în asociere cu acest tip de ceramică (Benedek *et alii* 2017, 159).

²¹ Wilhelm 2017, 273.

²² Walter 2017, 34.

²³ Vörös 1992, 22.

²⁴ Vaday 1984, 32;

²⁵ Mare *et alii* 2011, 43.

²⁶ Ácsa 1992, Walter 2017, Kapcsos – Mărginean 2020.

²⁷ Mare *et alii* 2011, cx 79, 178/ Pl. XXXVIII:6.

²⁸ Párducz 1937, 166 – 170.

²⁹ Vaday – Vörös 1977, 104.

³⁰ Sóskuti 2010, 175.

³¹ Vaday 1988–89, 177, Abb. 52: 1 – 5.

³² Vörös 1992, 21, Pl. I.: 4.

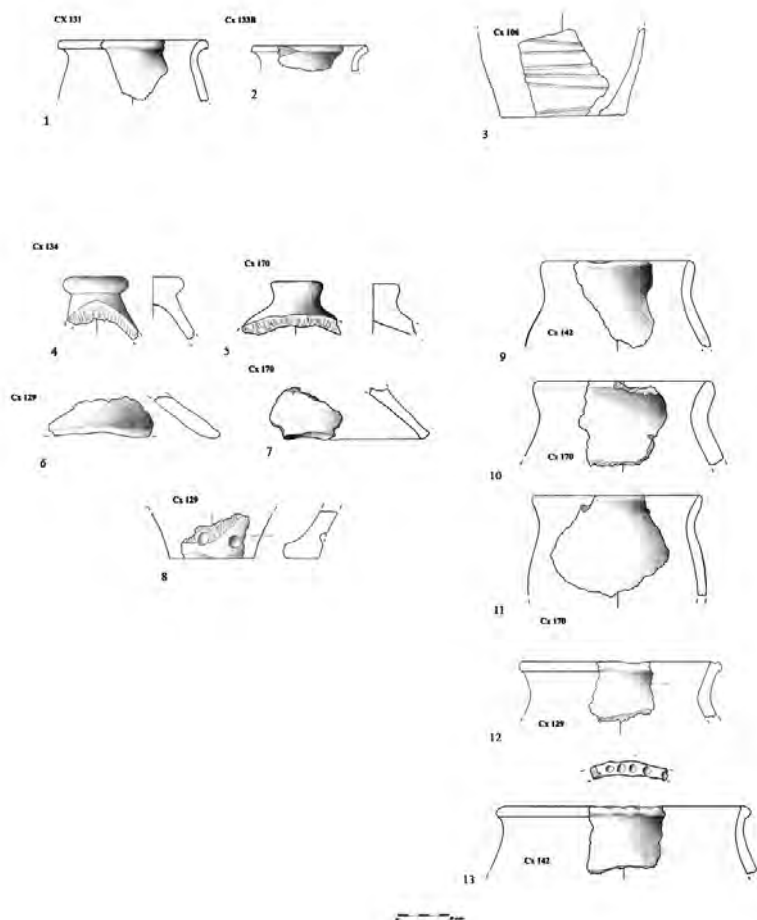

Fig. 7. Tipologia ceramicii modelate la roată înceată (1-3) și la mână (4-13) / Typology of slow wheel (1-3) and hand made (4-13) ceramics.

materialul din așezările sarmatice, fiind întâlnit la un singur exemplar la Makó-Miklócsa-dűlő, într-o așezare datată în perioada sarmatică târzie³³, tot la un singur exemplar cu o singură alveolă la Foeni-Seliște³⁴, la Horia-vest³⁵ la Gyoma-133 într-o fântână (cx 45)³⁶. Aceste fragmente provin de la oale modelate cu mâna, însă apare și ceașca/bolul ornamentat cu acest tip de alveolă la bază la Makó-Vöröskereszt³⁷.

Ceștile dacice cu alveole la bază au făcut obiectul unui studiu dedicat acestui tip de vas. Ele au fost datate în Transilvania intracarpatică în secolul IV, cu precădere în a doua jumătate a secolului³⁸. Harta lor de răspândire pe vremea publicării studiului ne indică o prezență însemnată în Transilvania, câteva exemplare în Moldova, Muntenia, mai puțin în Câmpia de Vest sau în Banat.

– 64%.

La prima categorie putem menționa fragmente de strachină (un fund inelar – Pl. II:7; o buză îngroșată – Pl. VII:2), sau un fragment de toartă cu secțiune ovală, cu o nervură pe partea exterioară (Pl. IV:5). Niciuna dintre aceste fragmente nu a fost vopsită și nu reprezintă o formă neobișnuită pentru tipologia ceramicii sarmatice, astfel nu credem că pot fi importuri romane.

Ceramica în nuanțele cenușului/negricesului reprezintă o mare varietate de tratare a suprafeței. Deseori apare angoba pe partea exterioară a fragmentelor, de regulă în nuanțe mai închise decât cea a vasului. În câteva cazuri partea exterioară a căpătat un lustru uniform, lustruirea în benzi orizontale apare însă într-un număr redus comparativ cu alte așezări sarmatice târzii.

În general pentru categoria ceramicii modelate cu mâna cele mai numeroase sunt oalele, din care în lotul nostru predomină cele cu dimensiuni medii, diametrul la gură oscilând între 16–20 cm (Fig. 7:9–12). Unul singur are diametru de 24 cm, care are buză ornamentată cu alveole (Pl. V: 1; fig. 7:13), cea ce face categorie distinctă față de buzele crestate, ornamentate prin tăieturi, mai des întâlnite în așezările sarmatice. Totuși, acest ornament a fost considerat ca o apariție generală în mediul sarmatic din secolele II-III³⁹, dar este prezent și în epoca hunică, de exemplu la Tápé-Széntégláégető⁴⁰. În afară de această buză ornamentica oalelor lipsește în lotul ceramic descoperit de noi.

Ceramică modelată la roată rapidă (Fig. 8)

Are ponderea majoritară în categoriile tehnologice, câteva fragmente au nuanțele cărămizii/roșiaticului (10 frg.) – 3%, iar cele mai multe nuanțele cenușului/negricesului (248 frg.)

Străchini (Fig. 8: 1–7)

Din punct de vedere al dimensiunii diametrele

³³ Wilhelm 2017, 272; 310, Pl. 25:3.

³⁴ Timoc – Szentmiklosi 2008, 116; 133/ Pl. XIV.

³⁵ Pădureanu 1988, 398/ Pl.VII:3.

³⁶ Vaday 1996, 75; 184/Fig. 65/10.

³⁷ Párducz 1939, Taf. XIX:12.

³⁸ Opreanu 1993, 254.

³⁹ Vaday – Szekeres 2001, 242.

⁴⁰ Vörös 1992, 21.

străchinilor oscilează între 25–28 cm, cele mai multe spre 26–28 de cm. În lipsa profilelor complete relevanța tipologică se rezumă la forma părții superioare și la profilatura buzei. Din punctul de vedere al formei, toate străchinile descoperite de noi se încadrează în tipul semisferic definit de A. Vaday⁴¹. Diferențe se pot observa la profilatura buzelor, care de cele mai multe ori sunt îngroșate, rotunde sau ovale (Fig. 8: 1–5). Un exemplar este ușor teșit (Fig. 8: 6), iar alt exemplar are buză îngroșată, ușor trasă spre exterior (Fig. 8: 7). Într-un singur caz putem observa o nervură incizată la mijlocul străchiniii, în zona de arcuire a peretelui (Fig. 8:4). Acest detaliu tipologic a fost remarcat și în alte așezări sarmatice, indicând o datare de la mijlocul secolului IV⁴². La fel, în perioada sarmatică târzie este des întâlnită lustruirea cu benzi orizontale a suprafețelor exterioare ale străchinilor (Fig. 8: 1, 4)⁴³.

Ulcioare/căni (Fig. 8: 10–15)

În cazul ulcioarelor analiza noastră tipologică se poate baza pe câteva fragmente de buză, care au și partea superioară a gâtului (din care una cu ciotul torții) și pe două fragmente de toarte. Din punctul de vedere al diametrului la gură avem o variantă mai restrânsă, de 8–9 cm (Fig. 8: 10, 11) și una mai largă, cu 14–15 cm (Fig. 8: 12, 13). Fragmentul de ulcior din Cx 132 (Fig. 8: 10), se remarcă prin ornamentul de brâu în relief sub buză, care este caracteristic pentru ulcioarele din epoca hunică⁴⁴. Fragmentul din Cx 131 (Fig. 8: 13) se încadrează ulcioarelor “cu guler”, care au o mare variație de forme și au fost datate la fel în epoca hunică⁴⁵.

Deși sunt doar trei fragmente de toarte putem să observăm că toate sunt de tip bandă, unul având o nervură la mijloc (Pl. IV: 5; Fig. 8: 15). Acest tip apare în general în perioada sarmatică târzie, când devine din ce în ce mai frecventă secțiunea ovală sau circulară, asemănător ciotului torții din

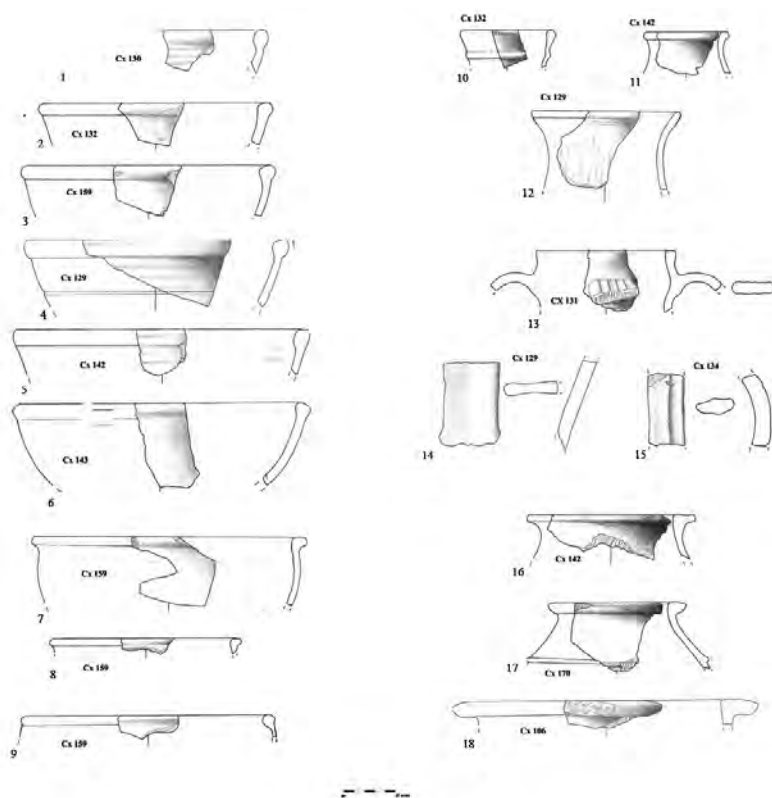

Fig. 8. *Tipologia ceramicii modelate la roată rapidă, fină*
/ *Typology of the wheel-made, fine ceramics.*

gâtul ulciorului⁴⁶. Aproape de așezarea surprinsă de noi, la Timișoara-Freidorf, sunt prezente atât toartele cu secțiune rotundă sau ovală, cât și cele cu șanțuire sau nervură la mijloc⁴⁷. Este dificil de stabilit dacă fragmentul nostru de ulcior din Cx 131 (Fig. 8:13) a avut sau nu două toarte, însă acest detaliu important la prima vedere a fost considerat mai puțin semnificativ, de multe ori ulcioarele cu două sau cu o singură toartă fiind asemănătoare din punctul de vedere al formelor⁴⁸.

Oale/chiupuri (Fig. 8: 16–18)

Din cauza stării fragmentare departajarea tipologică ale acestor vase este nesigură. În materialul arheologic descoperit de noi putem face aceste departajări doar pe baza formei buzelor și a arcuirii umărului. Dificultatea departajării tipo-cronologice la aceste vase este un fenomen general în așezările sarmatice⁴⁹, cu mențiunea că fragmentele de pereți groși provin evident din chiupuri⁵⁰. Aceste vase au dimensiuni mai mari decât celelalte categorii, astfel la același stadiu de fragmentare au rezultat

⁴¹ Vaday 1988 – 89, 147, Abb.

⁴² Heipl 2017, 180.

⁴³ Vaday 1984, 25.

⁴⁴ Vörös 1992, 23.

⁴⁵ Vaday 1988–89, 144.

⁴⁶ Pintye *et alii* 2004, 222.

⁴⁷ Mare *et alii* 2011, 45.

⁴⁸ Vaday 1988 – 89, 143.

⁴⁹ Csányi 2011, 64; Sóskuti 2005, 245.

⁵⁰ Csányi – Sóskuti 2012, 6.

implicit mai multe fragmente ceramice. Numărul mare de fragmente ne indică o statistică oarecum nerealistă, astfel oalele sau chiupurile devin formele dominante în așezările sarmatice.

Toate cele trei părți superioare ale acestor vase descoperite de noi au buze orizontale, două aparțin probabil oalelor, cu diametre de 16 cm la gură (Fig. 8: 16, 17) și una chiupurilor cu diametrul de 30 cm la gură (PL. I: 1; Fig. 8: 18). Tipul de buză orizontală, trasă spre exterior este una dintre cele mai răspândite în materialul așezărilor sarmatice⁵¹. Pe baza diametrului la gură chiupurile au fost clasificate în două categorii: cele cu gură restrânsă și cu gură largă, unde deschiderea vasului începe imediat sub buză⁵², astfel nu putem exclude de fapt nici apartenența la chiupuri ale buzilor cu diametre mai restrânse. Chiupuri de mai mici dimensiuni apar deja în secolul III, care din punct de vedere al formelor sunt identice cu cele mai mari, dar sunt asemănătoare și cu oalele globulare⁵³. În cazul oalelor noastre putem remarca lipsa ornamentelor lustruite.

Fibula

Fibula de bronz din Cx 117 (Pl. I: 3) se încadrează în tipul fibulelor cu picior întors dedesubt, confecționate din două bucăți. Piesa este ușor turtită, astfel în momentul fabricării probabil că a depășit lungimea de 4,3 cm și a fost mai scundă decât 2,2 cm. Din păcate resortul lipsește, astfel nu ne putem da seama de numărul de spirale și de alte detalii de construcție din partea superioară a fibulei. Acest tip de fibulă se încadrează tipului I roman la Gh. Diaconu. Apare la Romula în context cu o monedă Septimius Severus⁵⁴, dar și în contexte din secolul IV. Fibula este asemănătoare tipului Cociș 37a2a1⁵⁵, mai ales prin ornamentica incizată pe arc și a fost datat de autorul tipologiei pentru Dacia romană în secolul III. Pentru Serbia acest tip (35A Petkovic) a fost datat larg, de la sfârșitul sec. II până la sfârșitul sec. IV, cele mai multe exemplare fiind încadrate în a doua jumătate a sec. III și primele două treimi ale sec. IV⁵⁶.

Concluzii

În urma analizei tipologice am putut observa că așezarea surprinsă de noi parțial, din punct de vedere

microregional (într-un areal cu o rază de cca. 30 de km) are multe similitudini dar și diferențe față de așezările importante din epoca romană cercetate și publicate în Banat (Timișoara-Freidorf⁵⁷, Arad-Barieră⁵⁸, Hodoni-Pustă⁵⁹, Șagu-Sita A1_1⁶⁰). În primul rând, așezarea iese în evidență prin caracterul ei de locuire de tip cătun, cu o singură fază cronologică. Săpăturile noastre au suprins limita locuirii la sud-vest și nord-est. În partea nord-vestică terenul este mlăștinos, impropriu săpării în pământ a complexelor, iar pe partea sud-estică se ridică terasa relativ înaltă a pârâului. Această terasă a fost intersectată de construcția drumului, dovadă a fi nelocuită în preajma sitului 7. Sunt puține șanse ca cercetarea noastră să continue, dar pe baza reliefului putem să presupunem că în suprafața decopertată de noi am reușit să surprindem o parte semnificativă din locuire.

Suprafețele mari decopertate pe parcursul cercetărilor preventive legate de infrastructura rutieră ne permit să facem câteva aprecieri privind organizarea internă a așezărilor. În cazul nostru putem observa că anexele, care ar putea să fie interpretate ca și locuințe, se grupează în partea sud-vestică a suprafeței, iar atelierele (cuptoare adâncite) în partea opusă a grupului de complexe. Între aceste două grupări de complexe sunt amplasate gropile de provizii de diferite tipuri și complexe căror destinație inițială nu poate fi interpretată cu siguranță. Încadrarea cronologică a locuirii surprinse de noi se bazează pe cronologia fibulei dar și a analogiilor fragmentelor de vase. După părerea noastră complexele cercetate de noi se datează cu precădere în secolul IV.

Catalogul descoperirilor

Cx 97. Anexă? Fig. 5:3.

Conturată la adâncimea de 90 cm, formă ovală, 416 × 286 cm, pereții coboară în pantă, fundul este drept, adâncime de 56 cm de la nivelul de conturare. Pe partea superioară, pe o grosime de 13 cm umplutura este cenușie, compactă, cu chirpici, sub care cenușiu-brună, mai compactă decât stratul superior. La marginea vestică am constatat că podeaua a fost arsă pe o suprafață de cca. 60 × 40 cm, fiind urma unei vetre neamenajate.

Cx 103. Anexă? Fig. 5:1.

S-a conturat la adâncimea de 105 cm, ca o pată cu un contur neclar. A fost delimitată prin săpare, rezultând un complex oval, cu dimensiuni

⁵¹ Vaday 1988–89, 138.

⁵² Vaday 2011, 213 și vezi recent la Heipl 2017, 181 – 182. Pentru bibliografia în limba română vezi la Grumeza *et alii* 2013, 32.

⁵³ Vaday 1988 – 89, 138 – 139.

⁵⁴ Diaconu 1971, Taf. IX:2.

⁵⁵ Cociș 2004, 146 – 147.

⁵⁶ Petković 2010, 368.

⁵⁷ Mare *et alii* 2011.

⁵⁸ Grumeza *et al.* 2013.

⁵⁹ Bejan – Benea 1985.

⁶⁰ Kapcsos 2017.

de 448 × 240 cm. Pereții coboară în pantă, fundul este drept, adâncime de 73 cm de la nivelul de conturare. Umplutura este negricioasă, compactă, cu pietriș și fragmente de chirpici.

Inventar: 1 frg. de oală/ulcior, modelată la roată rapidă, fină, cenușie, cu grosimea peretelui de 12 mm.

Cx 106. Cuptor adâncit în pământ. Fig. 5:5.

Conturată în apropierea marginii sudice a culoarului cercetat, la 105 cm de la nivelul actual de călcare, sub stratul de pământ scurs spre vale de pe pantă. Are formă ovală, 260 × 138 cm, pereții coboară în pantă, până la adâncimea de 58 de cm, pe partea sudică a fost adâncită o groapă cuptorită, puternic arsă la cuptorire, cu un strat de cenușă la gura cuptorului. Adâncimea complexului este de 130 cm de la nivelul de conturare. Umplutura pe partea superioară, până la boltirea cuptorului este brun-cenușie, compactă, cu chirpici, sub care negricioasă, compactă.

Inventar: ceramică modelată la roată înceată: 8 frg. din partea inferioară a unei oale brun-cenușii, cu interior ars secundar, degresat cu nisip, pe exterior linii incizate (Pl. I: 2); ceramică modelată la roată rapidă, fină, cenușiu-deschisă: 1 frg. de buză de oală, trasă spre exterior (Pl. I: 1); 1 frg. de perete de oală, exterior lustruită, grosime perete de 12–16 mm; 2 frg. de perete de oală/ulcior, grosime perete de 10–11 mm; 2 frg. de perete de oală, cu două linii orizontale în relief, grosime perete de 10–11 mm; 3 frg. de perete de oală/ulcior, grosime perete de 6–8 mm; 2 frg. de perete de chiup, grosime perete de 12–13 mm.

Cx 117. Anexă? Fig. 5:2.

A fost surpins parțial în săpătură, s-a conturat lângă profilul nordic, la adâncimea de 80 de cm, sub stratul de arătură și stratul de humus scurs de pe pantă. Are formă ovală, lungime de 420, lățime surpinsă de 140 cm. Pereții coboară în pantă, fundul este alveolat, cu adâncime maxima de 177 cm față de nivelul actual de călcare. În partea superioară, până la adâncimea de 120 cm umplutura este cenușie, cu multă cenușă, sub care cenușiu-brună.

Inventar: fibulă cu picior întors dedesubt, din bronz (Pl. I: 3), din două bucăți, lipsește resortul, lungime 43 mm (se pare că a fost ușor turtită), piciorul 17 mm, diametrul părții superioare 5 mm, înălțimea arcului 22 mm, grosime 1,5 mm, lățime maximă în zona capului 5 mm, lățime minimă la întâlnirea cu piciorul de 3,5 mm. Arcul are secțiune semiovală, fiind ornamentat cu o linie dublă de puncte ușor adâncite prin batere. Greutatea în

această stare fragmentară: 3,2 g; ceramică modelată cu mâna: 5 frg. de oală brun-cărmizii, degresate cu șamotă, grosime pereți de 8–9 mm; 7 frg. de oale, brun-cenușii, degresate cu șamotă, grosime pereți de 7–10 mm; ceramică modelată la roată înceată: 3 frg. de pereți de oale; ceramică modelată la roată rapidă, fină, cenușie: 11 frg. de străchini, grosime pereți de 5–6 mm; 13 frg. de oale/ulcioare, grosime perete de 6–9 mm; 11 frg. neidentificabile, grosime pereți de 7–10 mm.

Cx 129. Groapă de provizii. Fig. 6:1.

S-a conturat la adâncimea de 90 cm, având formă circulară în grund, cu diametrul de 140 cm. Pe partea sudică are o treaptă la adâncimea de 20 cm de la nivelul de conturare, după care groapa se restrânge la un diametru de 108 cm. Fundul este ușor alveolat, adâncime de 70 cm de la nivelul de conturare. Pe partea superioară, până la adâncimea de 20 cm are umplutură cenușie, cu chirpici, sub care cenușiu-brună, afânată, cu lentile compacte de lut galben.

Inventar: ceramică modelată cu mâna: 7 frg. de oală brun-cărmizii, degresate cu șamotă, grosime perete de 9–11 mm, din care 1 buză (Pl. II: 3), 2 frg. de capac, puternic arse secundar (Pl. II: 1), 3 frg. de oale, cu exterior brun-cărmizii, interior brun-cenușiu, 1 frg. de fund, ars secundar, 1 frg. de fund cu alveole la bază (Pl. II:2); ceramică modelată la roată rapidă, fină, cărmizie: 2 frg. de strachină cu fund inelar (Pl. II: 7), 3 frg. de oală/ulcior brun-cărmiziu, lustruită pe partea exterioară, grosime pereți de 7–9 mm; ceramică modelată la roată rapidă, fină, cenușie: 1 frg. de buză de strachină cenușie, cu buză îngroșată, cu dungi orizontale lustruite pe exterior (Pl. II:4), 1 frg. de buză de ulcior cenușiu, buză subțiată, cu linii verticale lustruite pe exterior (Pl. II: 5) 1 frg. de toartă cenușie (Pl. II: 6), 3 frg. de strachină cenușie, cu dungi orizontale lustruite pe exterior, grosime pereți de 5–6 mm, 3 frg. de oale/ulcior cenușiu, cu dungi orizontale lustruite pe exterior, grosime pereți de 8–9 mm, 2 frg. de chiup cenușiu, lustruit pe exterior, grosime pereți de 15–16 mm, 2 frg. de oală/ulcior cenușiu-închis, cu miez cenușiu-deschis, cu dungi orizontale lustruite pe exterior, grosime pereți de 7–8 mm, 2 frg. de ulcior cenușiu-închis, cu miez cenușiu-deschis, cu dungi orizontale lustruite pe exterior, grosime pereți de 3–4 mm.

Cx 130. Groapă de provizii. Fig. 6:2.

Conturată la adâncimea de 90 cm, ovală, 140 × 123 cm, pereți ușor arcuiți, fund drept, adâncime de 60 cm de la nivelul de conturare.

Umplutură cenușie, afănată cu straturi successive de 5–6 cm de cenușă și de chirpici cu arsură.

Inventar: ceramică modelată cu mâna: 1 frg. de oală, degresată cu nisip fin și șamotă, grosime perete de 9 mm; ceramică modelată la roată înceată: 1 frg. de fund (Pl. III: 1); ceramică modelată la roată rapidă, fină, cenușie: 1 frg. de buză de strachină, îngroșată, pe exterior lustrită în dungi, brun-cenușie (Pl. III:3), 1 frg. fund inelar de la o strachină, cenușiu-deschisă (Pl. III: 2), 12 frg. de pereți de oale/ulcioare/străchini cu urme de lustruire, cenușii, grosime 6–10 m, 5 frg. de perete de oală/ulcior, cu angobă cenușiu-închisă, lustruite pe exterior.

Cx 131. Anexă? Fig. 6:9.

Are formă ovală, cu dimensiuni de 270 × 192 cm, s-a conturat sub forma unei pete cenușii, cu multă cenușă. Pereții coboară în pantă abruptă, fundul este drept și se adâncește la 80 cm de la nivelul de conturare (–105 cm). Complexul a fost umplut în două straturi, cel superior până la adâncimea de 48 cm este cenușiu, cu multă cenușă, iar cel inferior compact, brun-cenușiu.

Inventar: ceramică modelată cu mâna: 5 frg. de oală, degresate cu nisip fin și șamotă, grosime pereți de 8–11 mm; ceramică modelată la roată înceată: 2 frg. de buză de oală, cu peretele ars secundar pe exterior (Pl. III: 4); 3 frg. de pereți, dintre care unul ornamentat cu un brâu ușor evidențiat cu creștături, grosime pereți 5 mm (Pl. III: 5); ceramică modelată la roată rapidă, fină, cenușie: 1 frg. de buză de ulcior cu toartă, cenușiu cu urme de lustruire (Pl. III: 6), 14 frg. de pereți de oale/ulcioare cu urme orizontale de lustruire, cenușii, grosime 7–11 m, 1 frg. de perete de oală/ulcior, cu angobă negricioasă, lustruită pe exterior, 2 frg. de perete oală/ulcior, cenușii, cu angobă brun-cenușie, lustruite pe exterior.

Cx 132. Groapă. Fig. 6:10.

S-a conturat la adâncimea de 95 cm, are formă ovală, 200 × 116 cm, pereții coboară în pantă, fund drept la 50 cm de la nivelul de conturare. Umplutura este uniformă, brun-cenușie, compactă.

Inventar: ceramică modelată la roată, fină, cenușiu-deschisă: 1 frg. de ulcior, cu un brâu în relief pe gât (Pl. IV: 1), 1 frg. de strachină, cu buză îngroșată, lustruită pe toată suprafața (Pl. IV: 2).

Cx133 A și B s-au conturat neclar, la adâncimea de 90 cm, în cursul săpării am delimitat de fapt două complexe.

Cx 133A. Groapă. Fig. 6:12.

Are dimensiuni de 290 × 276 cm, pereții coboară în pantă, fundul este drept, adâncime de 28 cm de la nivelul de conturare. Umplutura este compactă, brun-cenușie, cu chirpici.

Cx 133B. Cuptor adâncit în pământ. Fig. 5:6.

Are formă ovală, cu dimensiuni de 210 × 140 cm, adâncime de 40 cm de la nivelul de conturare. În partea estică, la 102 cm de la nivelul de conturare se adâncește cuptorul scobit în perete în partea nordică, cu dimensiuni de 120 × 84 cm. Ca și la Cx 106, umplutura până la nivelul cuptorului este brun-cenușie, compactă, cu chirpici și în zona cuptorită cenușiu-negricioasă, cu arsură.

Inventar: ceramică modelată la roată înceată: 1 frg. de buză de oală (Pl. IV: 3); ceramică modelată la roată rapidă, fină, cenușiu-deschisă: 1 frg. de perete de oală/ulcior cu grosime de 7–8 cm.

Cx 134. Groapă de provizii. Fig. 6:5.

Conturare la –90 cm, ovală, 136 × 110 cm. În partea superioară pereții coboară în pantă, la 36 cm având o umplutură cenușie, compactă. La săpare ne-am dat seama că groapa se mai adâncește până la 140 cm de la nivelul de conturare, având umplutură brun-cenușie, compactă, cu diametrul de 100 cm.

Inventar: ceramică modelată cu mâna, degresată cu șamotă: 1 frg. de capac cu buton masiv de prindere, ars secundar (Pl. IV: 4), 2 frg. de pereți oală, brun-cărmizii, miez cenușiu, grosime pereți de 9–10 mm, 1 frg. de perete oală, exterior brun-cărmiziu, interior negricios, grosime perete de 8–9 mm; ceramică modelată la roată, fină, cărmizie, cu miez cenușiu: 1 frg. de toartă cu secțiune ovală, cu o nervură pe partea exterioară (Pl. IV: 5); ceramică modelată la roată, fină, cenușie: 1 frg. de oală/ulcior, cenușiu-deschis, exterior lustruit uniform, grosime perete de 8–10 mm; 1 frg. de chiup, cenușiu-deschis, cu miez cenușiu, angobă cenușie, exterior cu urme de dungi orizontale lustruite, grosime pereți de 14–15 mm; 2 frg. de ulcior, cenușiu-închis, cu angobă neagră, lustruite uniform pe exterior, grosime pereți de 10–11 mm. Din umplutură mai provin 3 frg. de oase de animale.

Cx 135/137/138/146. Construcție de suprafață. Fig. 5:4.

Construcție dreptunghiulară, identificată prin câte o groapă de stâlp pe colțuri, cu nivel de conturare la –95 cm. Cx 135 (diam: 48 cm,

adâncime 11 cm), Cx 137 (diam: 52x 47 cm, adâncime 14 cm), Cx 138 (diam: 50 cm, adâncime 16 cm), Cx 146 (diam: 50 cm, adâncime 15 cm). Umplutura gropilor este compactă, cenușie. Măsurată de la mijlocul gropilor dimensiunile construcției sunt de 240 × 260 cm.

Cx 136 Șanț.

A fost surprins pe o lungime de 12,4 m, conturat la adâncimea de 90 cm de la nivelul actual de călcare, cu lățime de 60 cm, adâncime de 34 cm, secțiune în formă de “U”. Umplutură brun-cenușie, compactă. Fără material arheologic.

Cx 139. Groapă. Fig. 6:13.

S-a conturat la adâncimea de 93 cm, are formă ovală, 210 × 103 cm, pereții coboară în pantă, fund drept la 40 cm de la nivelul de conturare. Umplutura este uniformă, brun-cenușie, compactă.

Inventar: ceramică modelată cu mâna, degresată cu șamotă: 1 frg. de perete de vas, exterior brun-cărămiziu, secțiune cenușie, grosime perete de 5–6 mm, 1 frg. de perete de vas, exterior brun-cărămiziu, secțiune cenușie, grosime perete de 18–19 mm; ceramică modelată la roată, fină, cenușiu-deschisă: 3 frg. de strachină, grosime perete de 5–6 mm.

Complex 140. Groapă de provizii. Fig. 6:3.

S-a conturat la adâncimea de 95 cm, are formă ovală, 173 × 138 cm, adâncime 146 cm. Până la adâncimea de 65 cm are o umplutură cenușie, cu multă cenușă și lateral cu prăbușiri de pământ negricios, iar sub aceasta un strat brun-cenușiu, compact. Partea inferioară a gropii se lărgeste, fundul este drept, la adâncimea de 140 cm, aproape de fund diametrul fiind de 180 cm. Fără material arheologic.

Cx 141. Groapă de provizii. Fig. 6:6.

Are formă circulară la conturare (–105 cm), cu diametrul de 104 cm, pereții coboară în pantă abruptă, fundul este drept, aflat la 102 cm de la nivelul de conturare. Pe partea superioară pe o grosime de 20 cm are o umplutură cu cenușă, afănată, sub care una brun-cenușie, compactă. Fără material arheologic.

Cx 142. Groapă de provizii. Fig. 6:7.

S-a conturat la adâncimea de 90 cm, sub forma unei pete cenușii, cu multă cenușă. Are formă ovală, cu dimensiuni de 162 × 172 cm, pereții coboară în pantă, adâncime de 170 cm de la

nivelul de conturare, fund ușor alveolat, diametrul la fund de 108 cm. Până la adâncimea de 85 cm are o umplutură cenușie, compactă. După golirea jumătății de groapă după secționare am observat că aceasta se mai adâncește cu o umplutură compactă, brun-cenușie.

Inventar: ceramică modelată cu mâna: 27 frg. de oale, degresate cu nisip fin și șamotă, din care 2 frg. de buze (Pl. V: 1,2) și 2 frg. de fund, grosime pereți de 9–13 mm, brun-cenușii, toate cu un miez negricios; ceramică modelată la roată rapidă, fină, cenușie: 1 frg. de buză de strachină îngroșată, cenușiu-deschisă, cu dungi lustruite în exterior și interior (Pl. V: 5), 1 frg. de buză de căniță, cu buză îngroșată, cenușiu-deschisă (Pl. V: 3), 4 frg. de buză de oală, trasă spre exterior, cenușiu-deschise (Pl. V: 4), 16 frg. de la oale/ulcioare cenușiu-deschise cu grosime de pereți de 6–8 mm, din care 13 lustruite pe suprafața exterioară, 5 frg. de strachini, cenușiu-deschise, cu grosime pereți de 4–5 mm, toate cu urme de lustruire pe suprafața exterioară, 9 frg. de oale/ulcior, cenușii, cu dungi lustruite pe exterior, cu urme accentuate pe interior produse în urma învârtirii roții olarului, grosime pereți de 6–8 mm, 26 frg. dintr-oală/ulcior cenușiu, de mari dimensiuni, cu angobă cenușiu-închisă pe exterior, lustruită în dungi, cu urme accentuate ale învârtirii roții olarului pe interior, grosime pereți de 8–12 mm (Pl. VI), 20 frg. de chiup, cenușii, cu miez cenușiu-închis, cu angobă cenușiu-închisă pe exterior și interior, grosime pereți de 14–20 mm. Din umplutură mai provin 93 frg. de oase de animale.

Cx 143. Anexă? Fig. 6:11.

S-a conturat la adâncimea de 90 cm, sub forma unei pete neclare. S-a delimitat mai bine prin săpare, rezultând o groapă ovală cu dimensiuni de 200 × 190 cm, pereți care coboară în treaptă, fund alveolat, aflat la adâncimea de 43 cm de la nivelul de conturare, umplutură brun-cenușie, compactă. Pe partea estică se atașează o posibilă groapă cu o umplutură brun-cenușie, cu pietriș, neclară și fără material arheologic.

Inventar: ceramică modelată cu mâna: 16 frg. de oale, degresate cu nisip fin și șamotă, din care 5 frg. de fund, grosime perete de 9–11 mm (Pl. VII: 3); ceramică modelată la roată rapidă, fină, cărămizie: 4 frg. de strachină, dintre care o buză îngroșată, grosime a pereților de 5–6 mm (Pl. VII: 2); ceramică modelată la roată rapidă, fină, cenușie: 12 frg. de buze de strachină, cu urme de lustruire pe exterior, grosime pereți de 3–4 mm (Pl. VII: 1), 8 frg. de oale/ulcioare, cu urme de lustruire pe

exterior, cu grosime de pereți de 8–9 mm, 1 frg. de ulcior, cu angobă neagră pe exterior, grosime perete de 8 mm.

Cx 147. Șanț.

Surpins pe o mică parte, cu lățime de 60 cm, secțiune în formă de “U”, lungime 160 cm, pereții coboară aproape drept, fundul este alveolat, adâncime de 43 cm de la nivelul de conturare. Umplutură cenușie, compactă, lutoasă, cu lentile de lut galben.

Inventar: ceramică modelată la roată rapidă, cenușiu-deschisă, 1 frg. de oală/ulcior cu grosime de perete de 11–12 mm.

Cx 159. Groapă de provizii. Fig. 6:7.

S-a conturat la adâncimea de 90 cm, având formă ovală, de 148 × 170 cm. Are secțiune tronconică, cu adâncime de 108 cm de la nivelul de conturare și diametrul de 190 cm la fund. Umplutura este brun-cenușie pe o grosime de 20 cm de la capătul superior al gropii, sub care cenușie, afănată, cu straturi de cenușă.

Inventar: ceramică modelată cu mâna: 4 frg. de oală, degresate cu nisip fin și șamotă, exterior brun-deschis, interior negricios, grosime pereți de 9–11 mm, 1 frg. de oală, degresată cu șamotă, brun-cenușie, cu grosimea peretelui de 7–8 mm; modelată la roată rapidă, fină, cenușie: 1 frg. de strachină, cenușiu-deschisă, buză îngroșată, lustruită uniform (Pl. VII: 4), 2 frg. de străchini, cenușii, arse secundar, cu buză îngroșată, cu urme de lustruire pe exterior și interior (Pl. VII: 5), 4 frg. de strachină, cenușiu-deschise, buză îngroșată puțin și trasă spre exterior, lustruită uniform (Pl. VII: 6), 1 frg. de oală/ulcior, cenușiu, exterior angobă cenușiu-închisă, lustruită cu dungi, grosime perete de 7 mm, 1 frg. de chiup, cenușiu, lustruit în dungi, grosime perete de 17–20 mm, 2 frg. de ulcior, cenușiu, cu miez cenușiu-închis, angobă negricioasă lustruită pe exterior, grosime perete de 8–10 mm. Din umplutură mai provine 1 frg. de os de animal.

Cx 169. Șanț

A fost surpins pe o lungime de 310 cm, lățime de 54 cm, pereții coboară în pantă, fundul este drept, adâncime de 36 cm de la nivelul de conturare. Umplutură cenușie, compactă.

Cx 170. Groapă de provizii. Fig. 6:8.

Ovală în plan 130 × 140 cm, conturată la adâncimea de 110 cm de la nivelul de călcare. Are secțiune tronconică, adâncime de 108 cm de la

nivelul de conturare, diametrul de 158 cm la fund. Umplutura în partea superioară, până la adâncimea de 45 cm este cenușie, cu multă cenușă, sub care brun-cenușie, compactă, cu lentile de chirpici. La fund am observat un strat de cenușă de 4–6 cm grosime.

Inventar: ceramică modelată cu mâna, degresată cu nisip și șamotă: 6 frg. de capac, unul cu buton masiv de prindere, ars secundar (Pl. IX: 1, 2), 1 fund de oală, cu câteva pietricele în pasta (Pl. IX: 3), 1 fund de oală, masiv (Pl. VIII: 3), 2 frg. de oală, brun-cenușii, cu miez cenușiu, supraarse (Pl. IX: 4), 13 frg. de pereți de la diferite oale, brun-cenușii, unele cu miez cenușiu-închis, grosime pereți 13–16 mm, 1 frg. de buză de oală, cu degresant foarte fin, suprafață bine netezită (Pl. VIII: 2); ceramică modelată la roată, fină, cenușie: 6 frg. de oală/chiup de mari dimensiuni, pe partea exterioară are urme de lustruire orizontală, grosime pereți de 10–12 mm, 14 frg. de oală/ulcior de mari dimensiuni, pe partea exterioară are urme de lustruire orizontală, grosime pereți de 8–10 mm, 2 frg. de oală/ulcior, cenușiu-deschis, grosime pereți de 11–12 mm, 2 frg. de oală/ulcior, cenușii, cu angobă negricioasă, lustruite uniform pe partea exterioară, grosime pereți de 11–12 mm, 2 frg. fund de oală/ulcior cenușiu, cu urme de lustruire pe exterior, grosime pereți de 7–8 mm, 1 frg. de buză de oală, cenușiu, ars secundar, cu buza trasă spre exterior (Pl. IX: 5). Din umplutură mai provin: 27 de frg. de oase de animale, 1 frg. de zgură, 1 cute din piatră (Pl. VIII: 1).

Tabel nr. 1. Fragmente ceramice /nr. de vase estimate

Nr.	Modelată cu mâna, grosieră	Modelată la roată înceată	Modelată la roată, fină, în nuanțele cărămizii/roșiaticului	Modelată la roată, fină, în nuanțele cenușului	Total frg.
Cx103				1/1	1
Cx106		8/1		11/6	19/7
Cx 117	13/13	3/3	-	35/35	51/51
Cx 129	14/5		5/2	15/8	34/15
Cx 130	1/1	1/1		19/19	21/21
Cx 131	5/5	5/3	-	18/17	28/25
Cx 132				2/2	2/2
Cx 133		1/1		1/1	2/2
Cx 134	4/3		1/1	4/3	9/7
Cx 139	5/5				
Cx 142	27/27			82/23	109/50
Cx 143	16/8		4/4	21/21	41/33
Cx 147				1/1	1/1
Cx 159	5/2			11/6	16/8
Cx 170	24/18			27/6	51/24
Total	117/83	10/8	10/7	248/175	395/273

BIBLIOGRAFIE

Ács 1992

Cs. Ács, Megjegyzések a késő szarmata kerámia kérdéséhez. Anmerkungen zur Frage der spätrömischen Keramik, *NyJAMÉ* 30–32 (1987–1989) 1992, 95–112.

Bejan-Benea 1985

A. Bejan-D. Benea, Șantierul arheologic Hodoni Pusta. Raport preliminar 1979–1984, *Banatica* 8 (1985), 187–199.

Benedek et alii 2017

A. Benedek, D. Pópity, K. Sósuti, Késő szarmata települészet a Makót elkerülő út területéről (M43, 29. lelőhely). T. Gábor Sz.–P. Czukor (szerk.), *Út(on) a kultúrák földjén. Az M43-as autópálya Szeged–országhatár közötti szakasz régészeti feltárásai és a hozzá kapcsolódó vizsgálatok*. Szeged (2017), 151–174.

Béres 2005

M. Béres, Cölöpvázak szarmata kori épületek a szatymazi határban. Buildings supported by posts from the Sarmatian Age from the outskirts of Szatymaz, *A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve* 7 (2005), 199–234.

Cociș 2004

S. Cociș, *Fibulele din Dacia romană*. Cluj-Napoca (2004).

Csányi 2011

V. Csányi, Császárkori település és temető-, valamint Árpád-kori településrészlet a Hódmezővásárhely és Baráttyos közötti kerékpárút területén, *A Tornyai János Múzeum*

és Közművelődési Központ kiadványa. Hombár. Múzeumi Műhely 6 (2011), 49–90.

Csányi-Sóskuti 2012

V. Csányi–K. Sósuti, Római kori szarmata település az Orosházát elkerülő út nyomvonalán, *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* 6 (2012), 3–15.

Diaconu 1971

Gh. Diaconu, Über die Fibeln mit umgeschlagenem Fuß in Dazien, *Dacia N. S.* XV (1971), 239–267.

Grumeza et alii 2013

L. Grumeza, A. Ursuțiu, G. Copos, Arad “Barieră”. *Cercetări arheologice preventive într-un sit de epocă sarmatică/ Arad “Barieră”. Rescue excavation in a Sarmatian period site*. Cluj-Napoca (2013).

Heipl 2017

M. Heipl, Késő szarmata települészet Makó, Beke tanya nevű lelőhelyen. T. Gábor Sz.–P. Czukor (szerk.), *Út(on) a kultúrák földjén. Az M43-as autópálya Szeged–országhatár közötti szakasz régészeti feltárásai és a hozzá kapcsolódó vizsgálatok*. Szeged (2017), 175–216.

Kapcsos 2017

N. Kapcsos, Urmele unei așezări din perioada târzie a epocii sarmatice descoperite la Șagu „Sit A1 1”, județul Arad. F. Mărginean–I. Stanciu–D. Băcuț-Crișan (eds.), *Lucrările conferinței naționale Locuirea medievală timpurie din Transilvania și vecinătăți. Lipova (jud. Arad) 27–29 Octombrie 2016*. Cluj-Napoca (2017), 13–44.

Kapcsos–Mărginean 2020

N. Kapcsos–F. Mărginean, Egy 4. század végi–5. század eleji teleprészlet Konop határában. Kontaktzóna vagy kutatási stádium? Settlement detail near Conop from the late 4th–early 5th century A contact zone or just a research stage? Gy. Bíró, K. Pintér-Nagy, T. Szebenyi (eds.), Új nemzedék a szegedi régészeti tanszék tehetség-gondozásának elmúlt évtizedei. Ünnepi kötet B. Tóth Ágnes, Kulcsár Valéria, Vörös Gabriella és Wolf Mária tiszteletére. *Monográfiák a szegedi tudományegyetem régészeti tanszékéről* 7, SZTE BTK Régészeti Tanszékének kiadványa. Szeged (2020), 187–214.

Mare et alii 2011

M. Mare, D. Tănase, F. Draşovean, G. El Susi, Sz. Gál, *Timişoara–Freidorf. Cercetări arheologice preventive din anul 2006*, Cluj-Napoca (2011).

Opreanu 1993

C. H. Opreanu, Elemente ale culturii materiale dacice şi daco-romane târzii (sec. III–IV p. Ch.), *EphNap* III (1993), 235–260.

Párducz 1937

M. Párducz, A hódmezővásárhelyi református gimnázium régiséggyűjteménye, *Dolgozatok Szeged* 13 (1937), 105–195.

Párducz 1939

M. Párducz, Római kori telep Makó mellett. Eine Siedlung der Römerzeit bei der Stadt Makó, *Dolgozatok Szeged* 15 (1939), 133–145.

Pădureanu 1988

E. Pădureanu, Aşezări de sec. III–IV pe cursul inferior al Mureşului, *Crisia* 18 (1988), 381–406.

Petković 2010

S. Petković, *Rimske fibule u Srbiji od I do V veka n. e.*, Beograd (2010).

Pintér 1998

L. Pintér, Szarmata falu Fájsz és Dusnok között, *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun megyében* (1997) 1998, 35–38.

Pinyte et alii 2004

G. Pinyte, K. Sóskuti, G. Sz. Wilhelm, A kiskundorozmszanagyszéki szarmata település legkésőbbi fázisa (Előzetes jelentés), *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun megyében* (2003) 2004, 215–234.

Rózsa 2000

Z. Rózsa, Késő szarmata teleprészlet Orosháza északi határában. Ein spätsarmatisches Siedlungsdetail in der nördlichen Gemarkung von Orosháza. L. Bende, G. Lőrinczy, Cs. Szalontai (szerk.), *Hadak útján. A Népvándorlaskor Fiatal Kutatóinak 10. Konferenciája. Domaszék 1999 szeptember 27–30*. Szeged (2000), 79–124.

Sóskuti 2005

K. Sóskuti, Szarmata településrészlet Kiskunfélegyháza-Pap dűlőben. Sarmatische Siedlung in Kiskunfélegyháza-Pap dűlő (451/3.), *A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve* 7 (2005), 235–272.

Sóskuti 2010

K. Sóskuti, Szarmata településleletek egy gázszállító vezeték Csongrád megyei szakaszáról, *Pusztaszertől Algyőig*. G. Lőrinczy (szerk.), *Pusztaszertől Algyőig. Régészeti lelőhelyek és leletek egy gázvezeték nyomvonalának Csongrád megyei szakaszán*. [MFME–MonumArch II.] Szeged (2010), 171–193.

Timoc-Szentmiklósi 2008

C. Timoc–Al. Szentmiklósi Câteva date despre ceramica descoperită la Foeni–Selişte (jud. Timiş), *AnB, S.N.*, 16 (2008), 113–134.

Vaday 1984

A. H. Vaday, Késő szarmata agyagbográcsok az Alföldön. Spätsarmatenzeitliche Tonkessel von der Tiefebene, *MFME* 1980/81–1 (1984), 31–42.

Vaday 1988–89

A. Vaday, *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Antaeus* 17–18. Budapest (1989).

Vaday 1996

A. Vaday, Roman Period Barbarian settlement at the site of Gyoma 133. *Prehistoric, Roman Barbarian and Late Avar Settlement at Gyoma 133 (Békés County Microregion). Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary II. Archaeolingua* 5. Budapest (1996), 51–305.

Vaday 1997

A. Vaday, Kompolt–Kistéri-tanya. Szarmata telep és temető a II–IV. századból. Kompolt–Kistéri-tanya. Sarmatian settlement and cemetery from the A.D. 2nd to 4th century. P. Raczky – T. Kovács – A. Anders (szerk.), *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. Paths into the past. Rescue excavations on the M3 motorway. Magyar Nemzeti Múzeum–Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézet*, Budapest (1997), 93 – 98.

Vaday 2011

A. Vaday, Archaeological Investigations at Endrőd (Site no. END0170). Settlement details from the Sarmatian Period. A. Vaday–B. D. Jankovich–L. Kovács (eds.), *Archaeological Investigations in County Békés 1986–1992. Varia Archaeologica Hungarica* 25. Budapest (2011), 159–283.

Vaday-Szekeres 2001

A. Vaday–Á. Szekeres, Megjegyzések az Alföld korai szarmata telepeinek kérdéséhez. (A jazyg bevándorlás és a megtelepedés kérdésköre.) Bemerkungen zur Frage der frühsarmatischen Siedlungen in der Tiefebene. (Der Fragenkreis der jazygischen Einwanderung und Ansiedlung.), *MFME–StudArch* VII (2001), 231–298.

Vaday-Vörös 1977

A. Vaday–I. Vörös: Szarmata telep nyomai Bánhalma határában. Sarmatische Siedlungsspuren in der Gemarkung von Bánhalma, *ArchÉrt* 104 (1977), 98–105.

Vaday *et alii* 1999

A. Vaday, E. Bánffy, L. Bartosiewicz, K. T. Biró, Fl. Gogáltan, F. Horváth, A. Nagy, *Kompolt-Kisté. (Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán). Heves Megyei Régészeti Közlemények*, Eger (1999).

Vörös 1992

G. Vörös, Későszarmata falu emlékei Tápé-Széntglaégető lelőhelyről. Funden eines Dorfes aus der Spätsarmatenzeit, Fundort Tápé Ziegelbrennerei, *MFME* 1991/92–1 (1992), 11–30.

Walter 2017

D. Walter, Sándorfalva–Eperjes késő szarmata település csillámos anyaggal soványított kerámiaanyagának elemzése, *AUSZ, Acta Iuvenum* 3 (2017), 33–59.

Wicker 1997

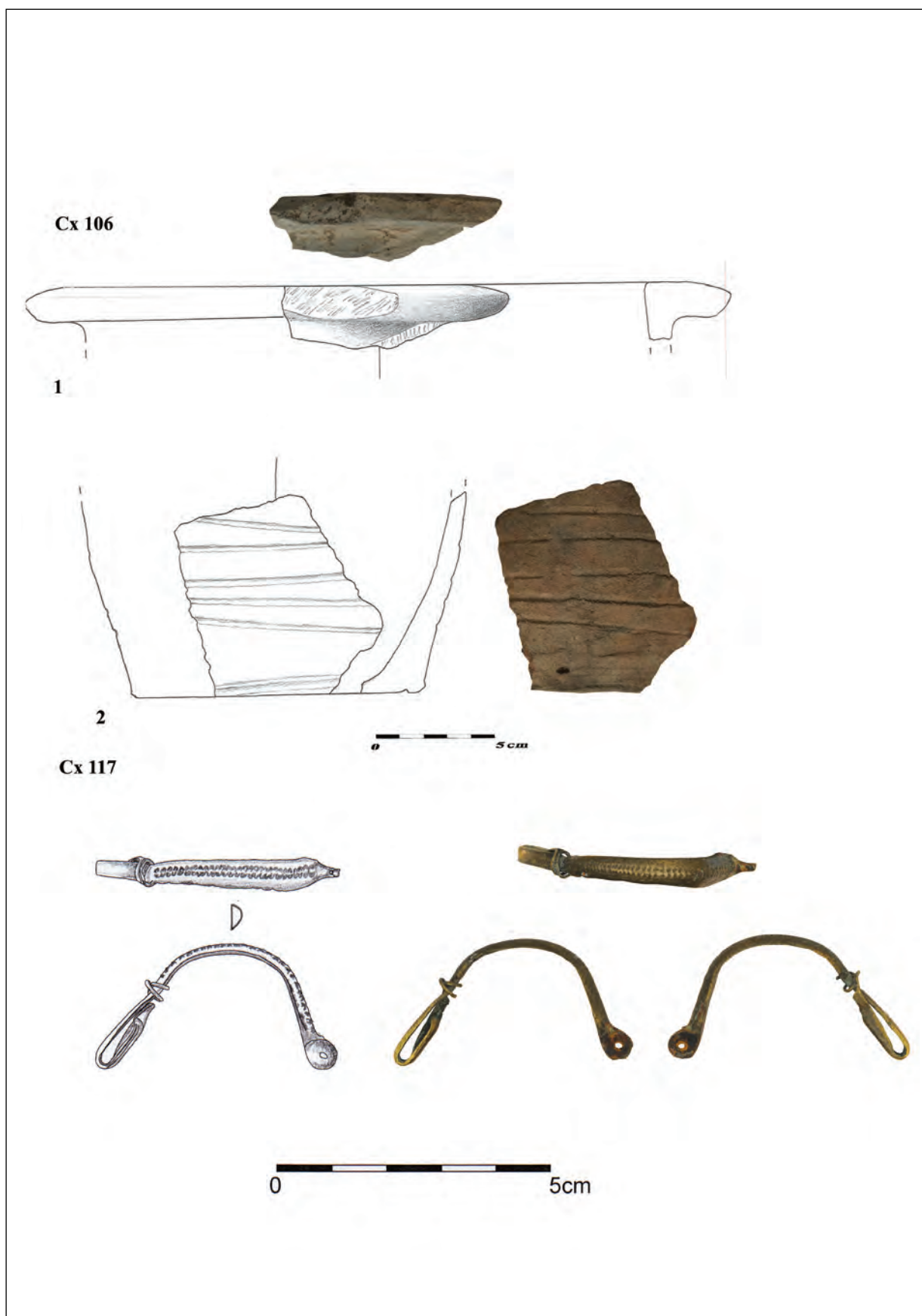
E. Wicker, Egy szarmata falu külterülete M5 125. (KiskunfélegyházaIzsáki út). Feltárások 1995–1996. Évben, *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében* 1995–1996, (1997), 73–80.

Wicker 2002

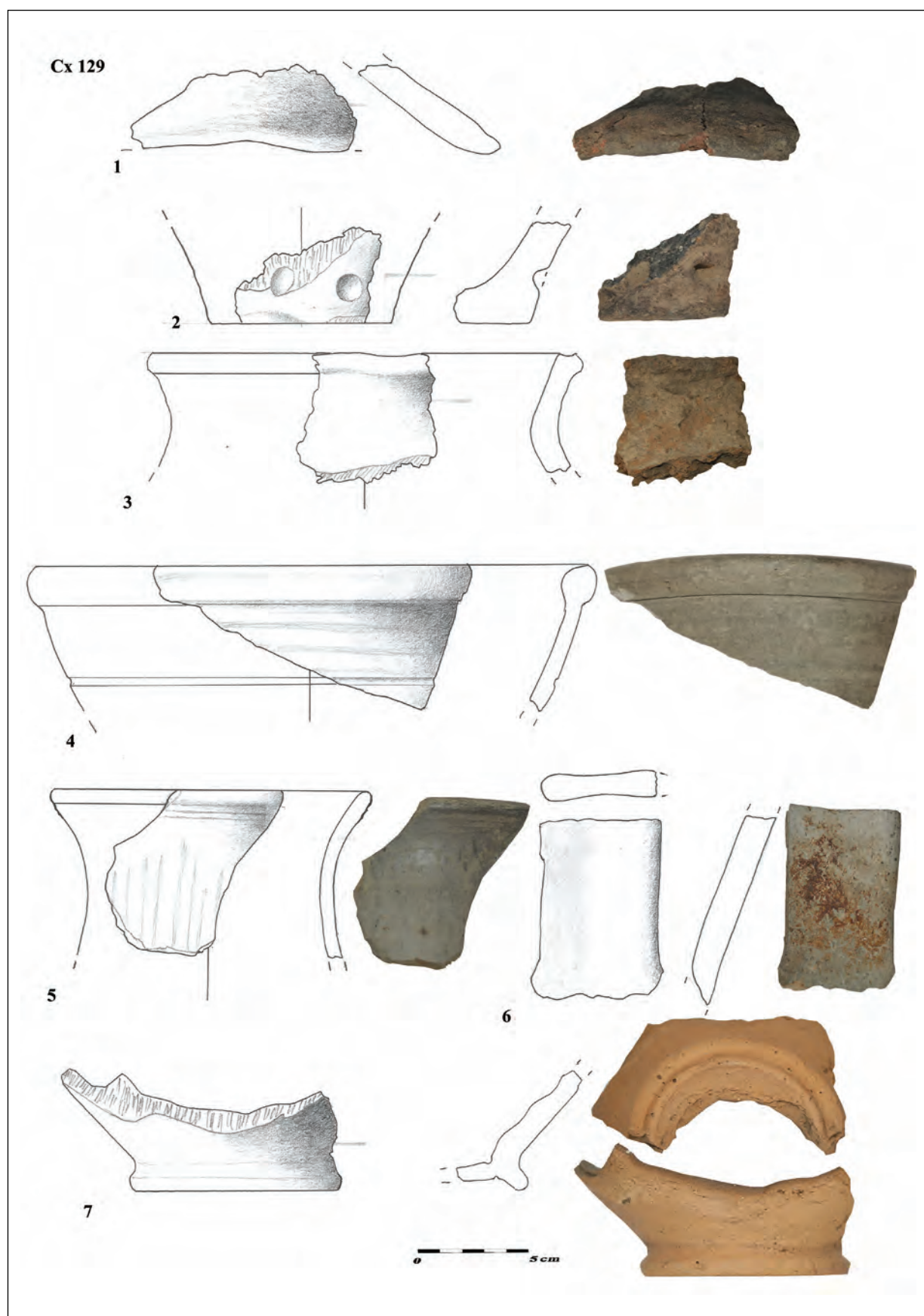
E. Wicker, Településrendszer és mezőgazdaság egy szarmata és egy Árpád kori faluban. A Kiskunfélegyháza–Autóspihenő (M5 125. lelőhely) feltárásának néhány eredménye. L. F. Novák (szerk.), *Gazdálkodás az Alföldön: Földművelés. Traditional economy in the Great Hungarian Plain: Agricuturing*, *AJMK* IX (2002), 15–31.

Wilhelm 2017

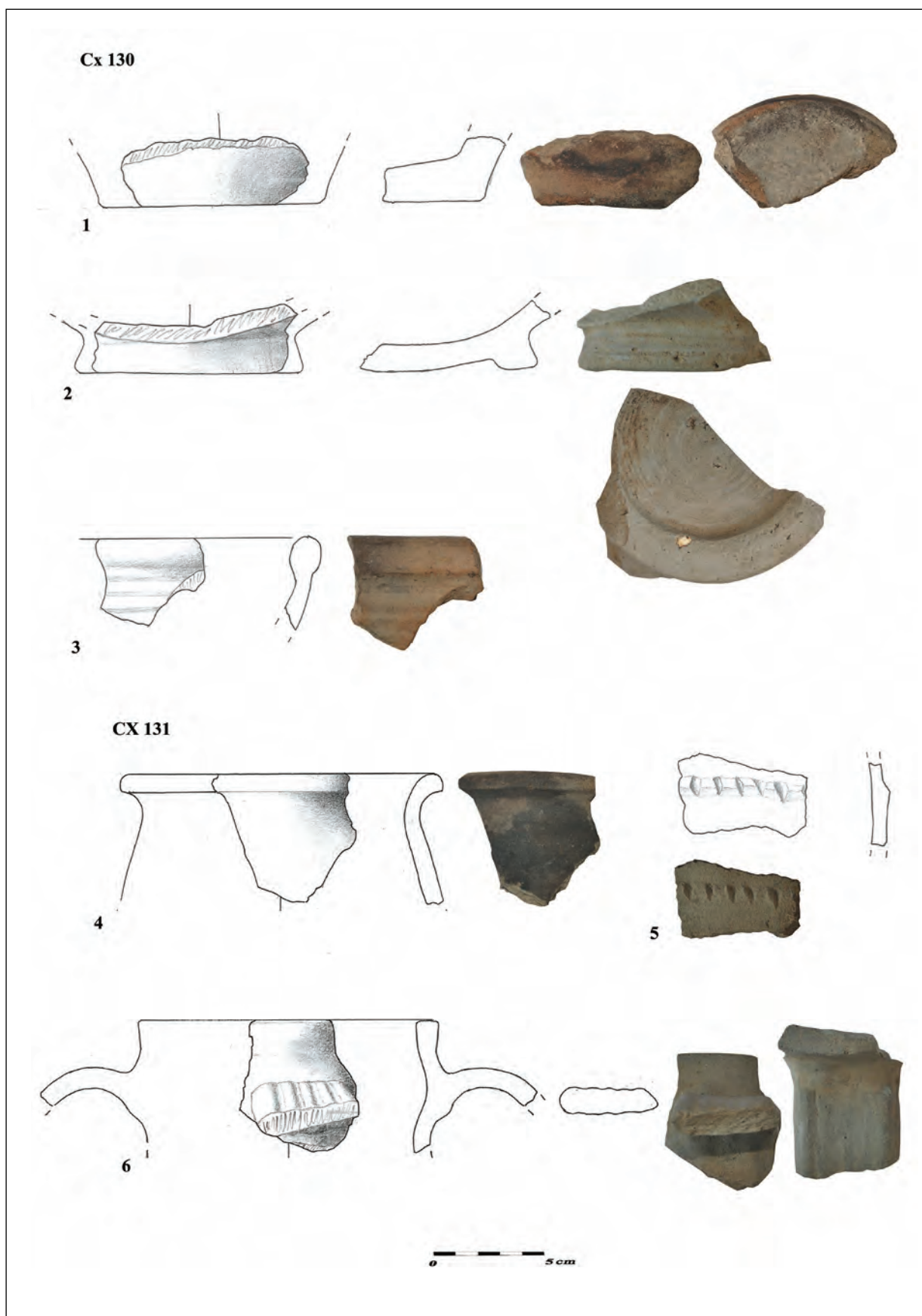
Késő szarmata kori településrészlet Makó-Mikócsa -dűlő (M43 31) lelőhelyen. Late Sarmatian settlement part at the site Makó-Mikócsa -dűlő (M43 31.), T. Gábor Sz.–P. Czukor (szerk.), *Út(on) a kultúrák földjén. Az M43-as autópálya Szeged–országhatár közötti szakasz régészeti feltárásai és a hozzá kapcsolódó vizsgálatok*. Szeged (2017), 257–324.

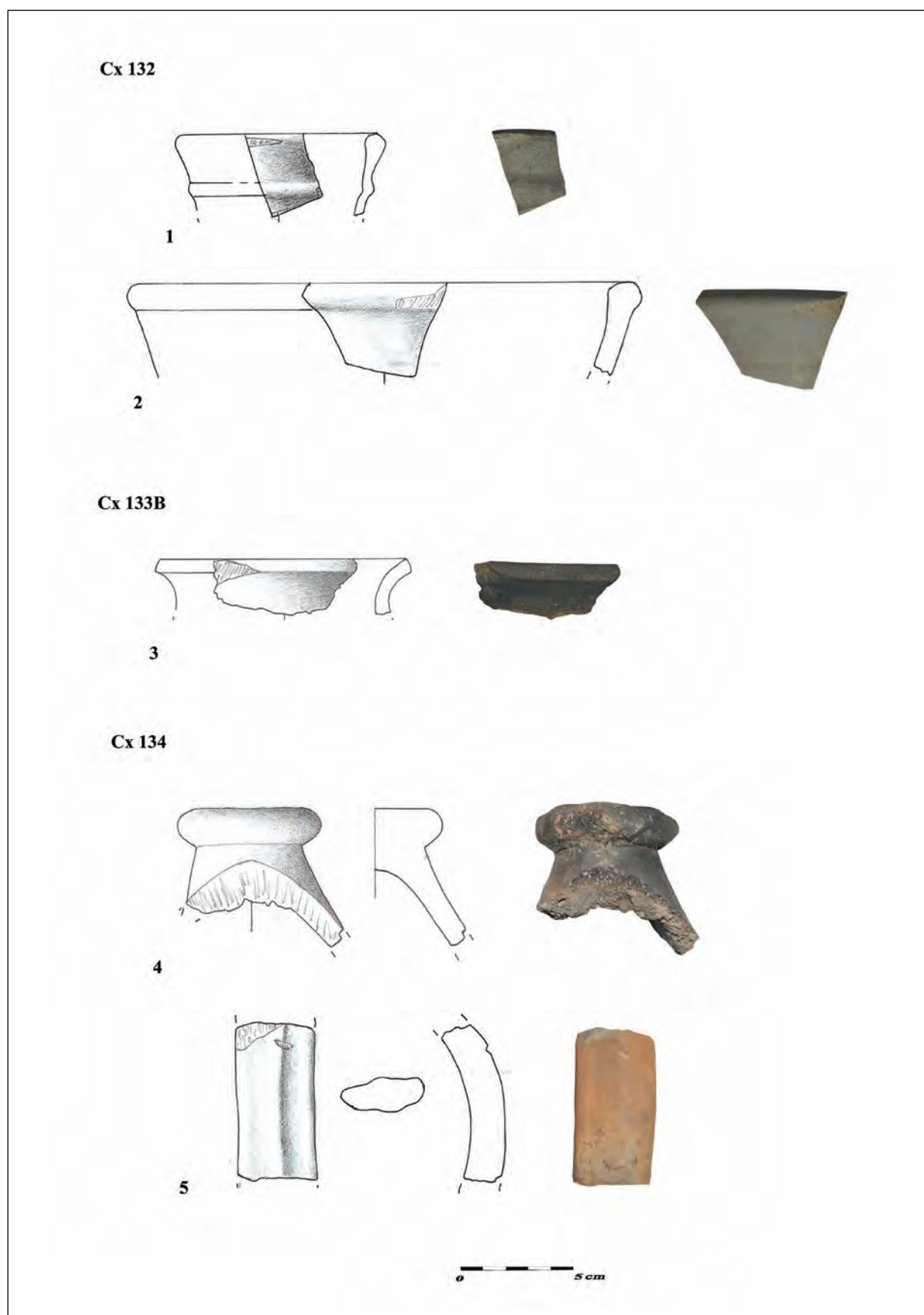
Pl. I. 1: ceramică modelată la roată rapidă, fină; 2: la roată încetă; 3: fibulă cu picior întors dedesubt, din bronz / **Pl. I.**
 1: wheel-made, fine; 2: slow wheel ceramic; 3: brooch with inverted foot, from bronze

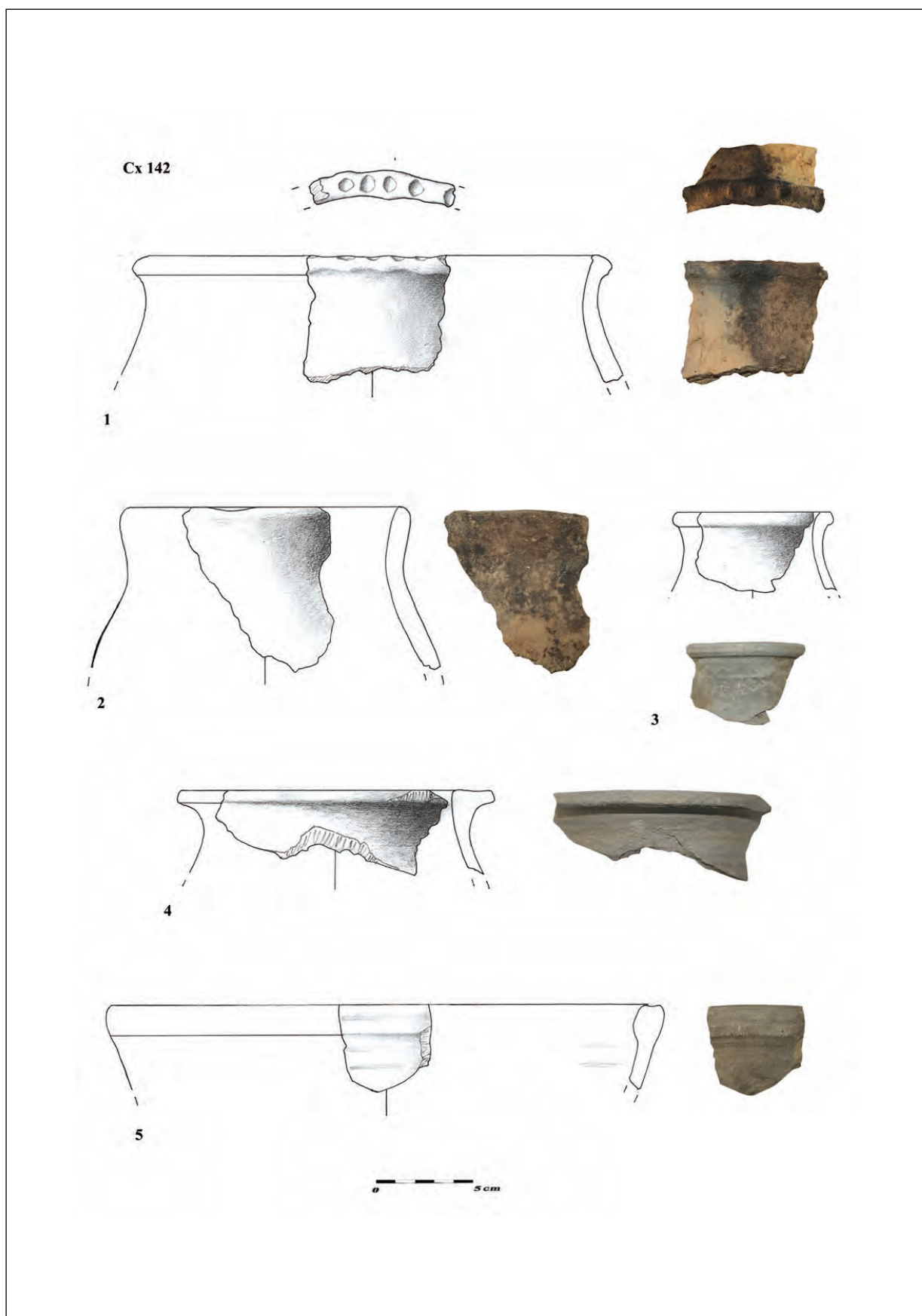
Pl. II. 1-3: ceramică modelată cu mâna; 4-7: la roată, fină / **Pl. II.** 1-3: *hand-made*; 4-7: *wheel-made, fine ceramic*.

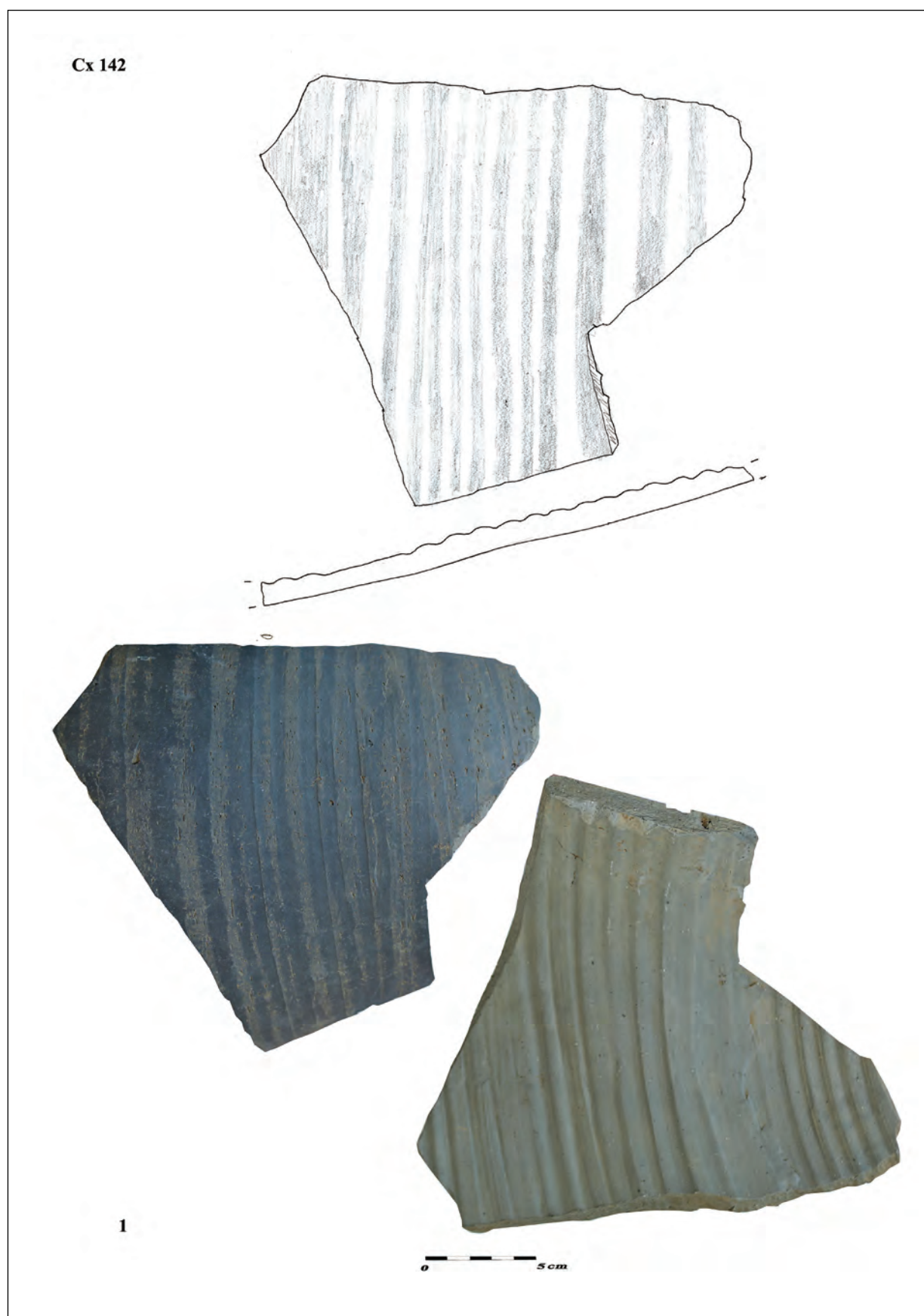
Pl. III. 1, 4, 5: ceramică modelată la roată înceată; 2, 3, 6: la roată, fină / **Pl. III.** 1, 4, 5: *slow wheel*; 2, 3, 6: *wheel-made, fine ceramic*.

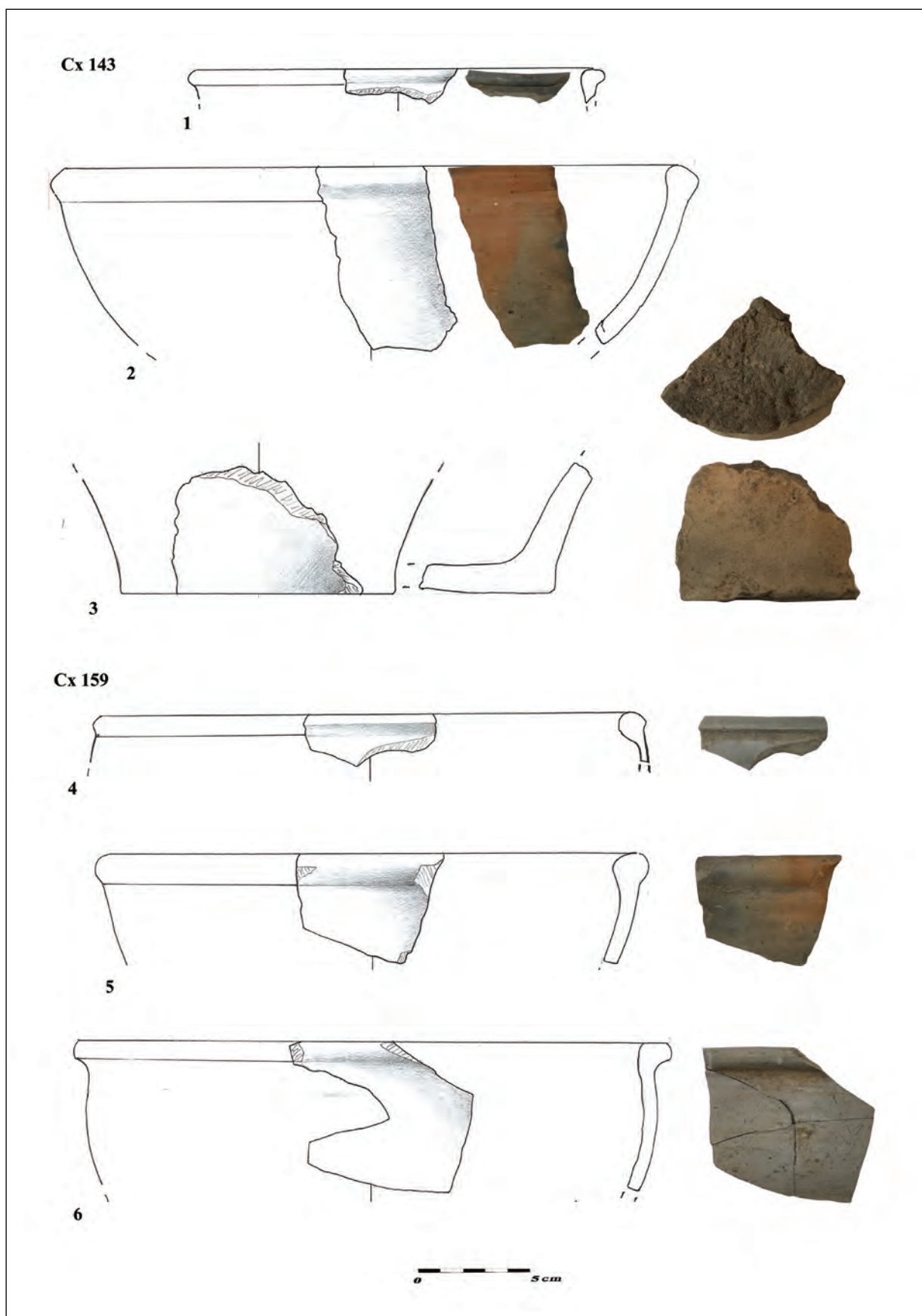
Pl. IV. 1, 2, 5: ceramică modelată la roată, fină; 3: la roată înceatăă; 4: cu mână / **Pl. IV.** 1, 2, 5: wheel-made, fine; 3: slow wheel; 4: hand-made ceramic.

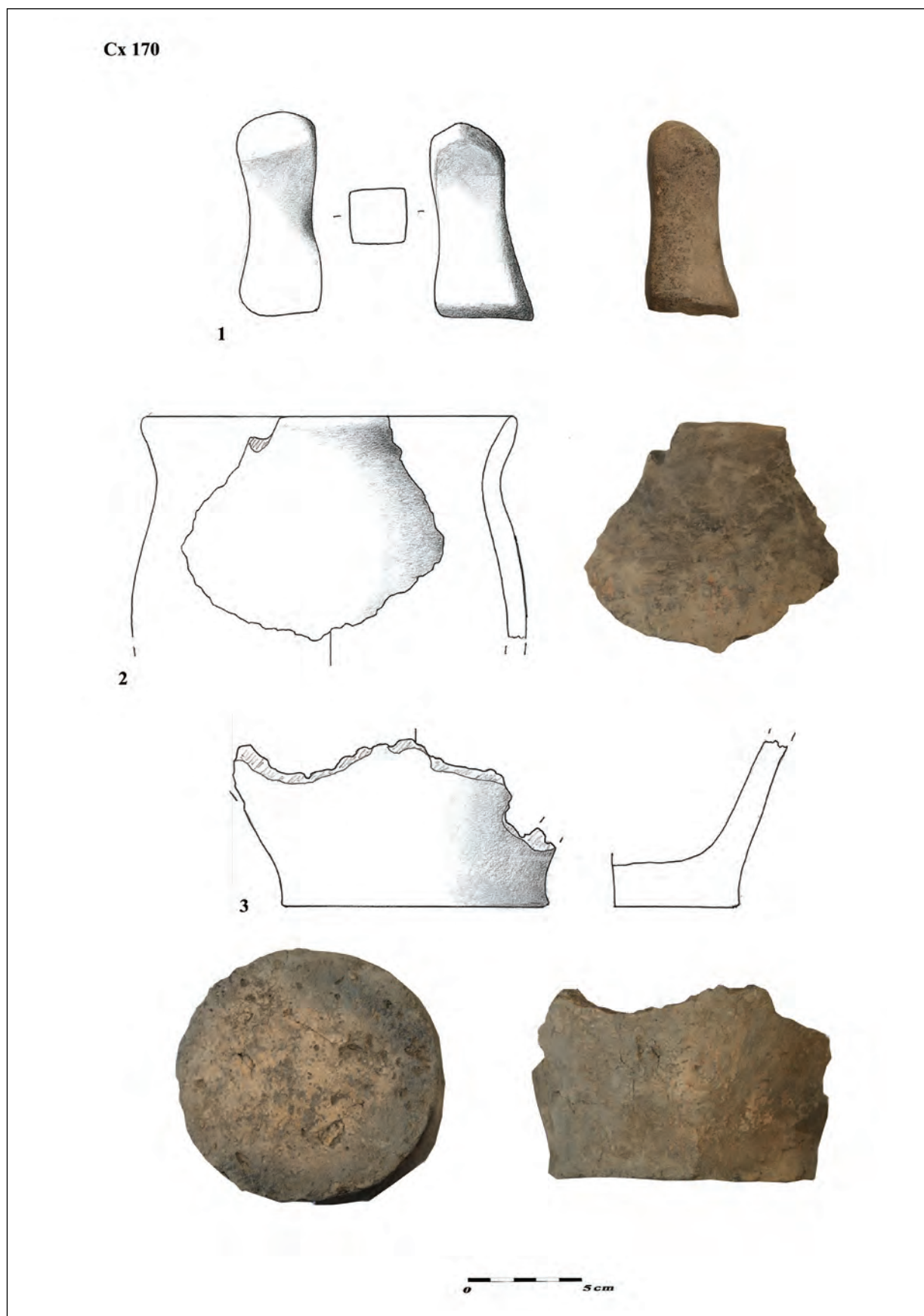
Pl. V. 1, 2: ceramică modelată cu mâna; 3-5: la roată, fină / *Pl. V. 1, 2: hand-made; 3-5: wheel-made, fine ceramic.*

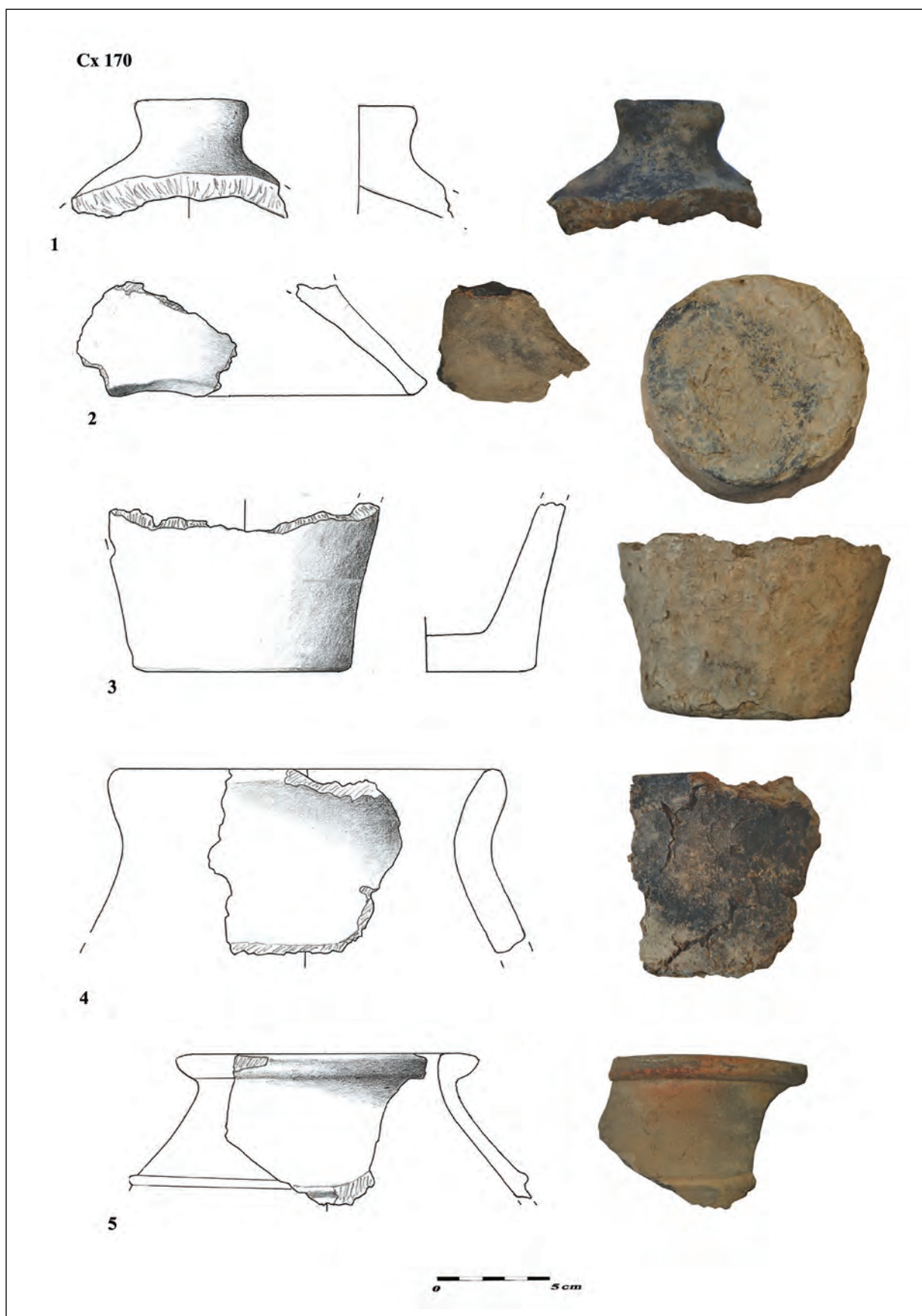
Pl. VI. 1: ceramică modelată la roată, fină / *Pl. VI. 1: wheel-made, fine ceramic.*

Pl. VII. 1, 2, 4-6: ceramică modelată la roată, fină; 3: cu mână / **Pl. VII.** 1, 2, 4-6: wheel-made, fine; 3: hand-made ceramic.

Pl. VIII. 1: cute din piatră; 2-3: ceramică modelată cu mâna / *Pl. VIII. 1: whet stone; 2-3: hand-made ceramic.*

Pl. IX. 1–4: ceramică modelată cu mână; 5: la roată, fină / *Pl. IX. 1–4: hand-made; 5: wheel-made, fine ceramic.*

DIN NOU DESPRE ANTICHITĂȚILE ROMANO-BIZANTINE DESCOPERITE LA DROBETA-TURNU SEVERIN DIN COLECȚIA LUI IMRE PONGRÁCZ

Daniela Tănase*

Cuvinte cheie: colecția Imre Pongrácz, Porțile de Fier, fluviul Dunărea, fortăreață romano-bizantină, atelier metalurgic, brățări din bronz cu capete trompetiforme, piese semifabricate turnate din bronz: fibule cu picior întors dedesubt, chei și cataramă cu capete de pasăre.

Keywords: Imre Pongrácz collection, Iron Gates, Danube river, Romano-Byzantine fortress, metallurgical workshop, bronze bracelets with trumpet heads, bronze cast fibulae with bent stem, keys and buckle with bird heads.

New remarks about the Roman-Byzantine antiquities discovered at Drobeta-Turnu Severin from the collection of Imre Pongrácz (Abstract)

From Imre Pongrácz's collection, collected at the end of the 19th century, mainly from the Iron Gates region, there are also some bronze cast fibulae with bent stem, keys and buckle with bird heads. They date back to the 6th century AD, being found in the ruins around the Roman-Byzantine Theodora tower, located in the southwest corner of the Roman fort from Drobeta-Turnu Severin. This discovery was published nearly five decades ago and was said to represent the remains of a metallurgical workshop that operated in the Roman-Byzantine fortification. Recently, it was discovered that two bronze bracelets were found along with these cast pieces. This fact suggests the possibility that these castings are not from a workshop, but from a place of storage and sale of goods brought through the *annonas*.

A cum câteva decenii au fost publicate câteva piese turnate în bronz, nefinisate, considerate a fi vestigii ale unui atelier metalurgic din secolul VI p. Chr., despre care s-a afirmat că au fost descoperite la turnul Theodora din Drobeta-Turnu Severin (jud. Mehedinți)¹. Obiectele provin din colecția lui Imre Pongrácz (1849–1903), care a intrat în patrimoniul muzeului din Timișoara în toamna anului 1903².

Din cercetarea mai atentă a arhivei documentare legată de Imre Pongrácz și colecția sa au apărut noi informații despre această descoperire, motiv pentru care am considerat oportună o nouă discuție cu privire la aceste artefacte³.

Date despre colecția lui Imre Pongrácz

Una dintre cele mai importante colecții aflate în patrimoniul Muzeului Național al Banatului din Timișoara i-a aparținut lui Imre Pongrácz (1849–1903), militar de carieră, care a fost ofițer în garnizoana de honvezi a portului Orșova. După pensionarea survenită în anul 1895⁴, el a rămas în pitorescul orașel de pe malul stâng al Dunării și câțiva ani mai târziu a început să colecționeze mii de piese care se datează din preistorie și până în zorii epocii moderne (cu precădere în epoca romană și în cea medievală), provenite în principal din regiunea Porților de Fier⁵.

Obiectele au fost găsite în marea lor majoritate

Florida, Gainesville (S.U.A.) pentru sugestii și bibliografia extinsă pusă la dispoziție.

⁴ Conform fișelor de activitate păstrate în Arhiva Ministerului Apărării al Ungariei din Budapesta (Ungaria). Mulțumesc mult pentru sprijinul de a avea acces la aceste documente, domnului prof. dr. László Veszprémy și domnului prof. dr. Balázs Major, director al Institutului de Arheologie al Universității Catolice "Pázmány Péter" din Budapesta.

⁵ Tănase 2016, 448; mapa de desene a lui Imre Pongrácz, fondul documentar al Muzeului Național al Banatului Timișoara.

* Muzeul Național al Banatului, Piața Huniade nr. 1, e-mail: danielatanasetm@gmail.com

¹ Bejan 1976, 257, vezi și nota 2.

² A. Bejan afirmă că această colecție a fost cumpărată în anul 1904 (vezi Bejan 1976, 268, nota 1), dar conform documentului de achiziționare, acest fapt s-a întâmplat la scurtă vreme după moartea lui Imre Pongrácz survenită în 5 august 1903, respectiv în octombrie 1903. În anul 1904 colecția a fost înregistrată în registrul de inventar al muzeului. Pentru date cu privire la achiziționarea colecției, vezi: Medeleț – Toma 1997, 75; 129, nota 648.

³ Mulțumesc domnului prof. dr. Florin Curta, Universitatea

în Serbia, pe malul drept al Dunării, în special în arealul unor localități situate în zona Porților de Fier: Kostol, Kladovo și Kurvingrad, precum și mai în aval, de la Prahovo și Negotin. Totuși, unele dintre acestea provin de pe malul stâng al Dunării, cum este cazul pieselor de la Drobeta-Turnu Severin, care constituie subiectul acestei lucrări.

Contextul de descoperire

Imre Pongrácz a desenat obiectele aflate în colecția sa, astfel că în fondul documentar al Muzeului Național al Banatului se păstrează o mapă cu planșe desenate în creion pe care apare semnătura sa⁶, și care reprezintă un document important cu privire la reconstituirea istoricului colecției în ansamblu, precum și pentru fiecare piesă în parte.

Unele planșe au explicații legate de locul de descoperire a pieselor desenate; mai sunt menționate materialele din care acestea au fost lucrate, precum și epoca în care se datează.

Piese semifabricate de la Drobeta-Turnu Severin au fost desenate pe planșa X (Pl.II), fără vreo explicație, însă pe o planșă unde au fost desenate două brățări apar informații cu privire la locul lor de descoperire.

Astfel, pe planșa XXXIV au fost desenate două brățări aproape identice (Pl.I). În partea de jos a planșei se consemnează: “1a, 1b. Loc de descoperire: România, Turnu Severin. Mi le-a adus prietenul meu Theodor Gyóka împreună cu mai multe fibule și fibule turnate [nefinisate]. S-au găsit în apropierea capului de pod a lui Traian, romane”⁷.

Așadar, din acest enunț aflăm că alături de cele două brățări au mai fost găsite și alte fibule, precum și fibule turnate, adică piesele semifabricate, desenate pe planșa X. Cu toate că pe planșele desenate de colecționar există fibule cu piciorul întors dedesubt asemănătoare cu cele semifabricate, nu sunt indicii că ar fi fost găsite la Turnu Severin. Unele nu au nici o mențiune la planșă, iar cele care au loc de descoperire acesta este situat la sud de Dunăre.

Mai aflăm informații despre această descoperire în primul registru de inventar al muzeului, care a fost utilizat între anii 1872 și 1932. Astfel, piesele semifabricate au fost înregistrate la numărul 2527, unde a fost descrisă tehnologia de producere și se afirmă că acestea au fost găsite la Turnu Severin, lângă capul de pod al lui Traian, unde a fost atelierul principal de turnătorie. Această concluzie

cu privire la existența unui atelier a fost formulată cel mai probabil de persoana care a scris în registru, respectiv de către István Berkeszi, secretar al Societății Muzeale de Istorie și Arheologie a Ungariei de Sud și custode al muzeului⁸. La același număr mai sunt menționate alte trei fibule finisate, o cheie și o copcă, însă nu există o precizare explicată că au fost găsite toate împreună.

Totuși, într-o publicație din anul 1908, apar fotografii cu piesele din colecția lui Pongrácz așa cum erau expuse în muzeu la începutul secolului XX⁹. Pe una dintre planșe se pot observa, alături de aceste semifabricate, o cheie și probabil o cata-ramă, precum și trei fibule cu piciorul întors dedesubt. Așadar, este foarte posibil ca acestea să fi fost expuse astfel pentru că au fost găsite împreună. Din păcate, calitatea fotografiei nu permite identificarea precisă a fibulelor.

În legătură cu locul de descoperire există anumite incertitudini. Astfel, Adrian Bejan menționează faptul că a aflat de la profesorul Dumitru Tudor cum că arheologul Marius Moga i-ar fi spus că aceste piese au fost cumpărate de către Imre Pongrácz de la muncitorii care au participat la cercetările efectuate de Grigore Tocilescu în 1896 (?), la turnul Theodora de la Drobeta-Turnu Severin¹⁰. Însă pe planșa XXXIV, colecționarul scrie doar că piesele au fost găsite în apropierea capului de pod a lui Traian și nu spune nimic despre modul de achiziționare sau despre contextul de descoperire.

Din această înșiruire a informațiilor cu privire la proveniența pieselor, observăm că Marius Moga este sursa primară a lui Dumitru Tudor, care i-a transmis mai apoi și lui Adrian Bejan ceea ce aflase de la acesta.

Cel mai probabil, pentru Marius Moga sursele de informație au fost planșele colecționarului, consemnările din registrul de inventar al muzeului de dinainte de anul 1918, precum și publicații în limba maghiară de la începutul secolului XX în care este prezentată colecția, despre care aflăm de altfel și din studiul lui Adrian Bejan¹¹. Însă în niciuna dintre aceste surse nu se menționează explicit turnul Theodora sau muncitorii care să fi vândut piesele. Astfel, pare că Marius Moga a coroborat informațiile din aceste surse documentare cu ceea ce cunoștea despre cercetările arheologice desfășurate de Grigore Tocilescu la Turnu Severin între anii 1896–1899 și a emis supoziții bazate mai

⁸ Medeleț – Toma 1997, 52.

⁹ Berkeszi 1908, 205, Fig.4.

¹⁰ Bejan 1976, 257, nota 2.

¹¹ Bejan 1976, 257, nota 2; Történelmi és Régészeti Értesítő, 113; Berkeszi 1908.

⁶ Din păcate, o parte dintre planșe s-au pierdut, mapa de desene fiind astăzi incompletă.

⁷ Mapa de desene, planșa XXXIV, fondul documentar al Muzeului Național al Banatului Timișoara.

degrabă pe deducții logice cu privire la locul de descoperire, decât pe informații certe.

Din Arhiva Grigore G. Tocilescu¹², aflată la Biblioteca Academiei Române din București, știm că a fost reprezentat la săpăturile arheologice de câțiva colaboratori: Pamfil Polonic, arhitect-inginer J. Fakler, I. M. Ștefănescu, Otto Richter. Din corespondența legată de cercetările arheologice și din notițele și rapoartele făcute de aceștia, precum și din însemnările lui Tocilescu, aflăm că lângă turnul rotund din colțul sud-vestic al castrului roman de la Drobeta, construit în faza de locuire romano-bizantină, în vremea lui Iustinian I (527–565), s-au găsit temeliile mai multor clădiri în interiorul cărora s-au descoperit cantități apreciabile de grâne arse și cioburi de la oale de mari dimensiuni. Descoperitorii au considerat că acestea erau magazinele postului militar de la turn¹³.

Cei care au săpat la Drobeta au întocmit și liste ale obiectelor, dar nu au oferit și contextul exact de descoperire al fiecărui obiect în parte, astfel că este dificil de spus unde anume s-au găsit piesele respective¹⁴. În orice caz, sunt menționate monede romano-bizantine¹⁵, iar între obiectele găsite sigur în secolul al VI-lea este o cataramă de tip Sucidava¹⁶. Curios este faptul că nu s-au găsit obiecte de tipul celor semifabricate: fibule cu piciorul întors dedesubt, chei mobile sau cataramae ornamentate cu capete de pasăre.

În lumina celor expuse, este mai plauzibil ca piesele semifabricate și brățările să fi fost găsite într-una dintre magazinele adiacente turnului. Din descrierea săpăturilor de la turn nu sunt menționați despre obiecte găsite în interiorul său, ci doar în ruinele dependințelor¹⁷. Pe de altă parte, din același fond documentar reiese faptul că la piciorul podului lui Traian nu s-au găsit vestigii care să poată fi puse în legătură cu epoca romano-bizantină¹⁸.

Așadar, afirmația lui Imre Pongrácz destul de vagă, – ”apropierea capului podului” –, poate

desemna de fapt zona castrului și implicit a construcțiilor din epoca romano-bizantină, care se află la o distanță mică de piciorul podului. Când anume au fost descoperite piesele va rămâne o necunoscută, deoarece pe coperta mapei cu desene, colecționarul a scris: ”am început să colecționez în 1898”¹⁹, fapt care stârnește îndoieli cu privire la găsirea acestora în timpul săpăturilor arheologice efectuate de colaboratorii lui Grigore Tocilescu în anul 1896.

Istoricul cercetării pieselor semifabricate

În enciclopedia *Istoria României* din 1960, se menționează pentru prima oară faptul că la Drobeta, în turnul Theodora, s-au descoperit monede și tipare pentru turnat obiecte din bronz²⁰.

O altă semnalare în literatura științifică a acestor piese semifabricate a fost făcută de către arheoloaga germană Syna Uenze într-un studiu cu privire la fibulele cu picior întors dedesubt și spirală falsă, obținute prin turnare. Syna Uenze considera că fibulele cu piciorul întors dedesubt cu spirală falsă au fost produse în secolul al VI-lea în regiunea Porțile de Fier, bazându-se pe descoperirile de acest tip de fibule de la Orșova, unde s-ar fi găsit și piese semifabricate, fapt care o face să presupună că aici a existat un atelier²¹. Cercetătoarea germană a menționat semifabricatele ca fiind de la Orșova pe baza informațiilor oferite de doi arheologi reputați, Nándor Fettich (Budapesta) și Joachim Werner (München), care au călătorit în România și au văzut aceste piese în muzeul din Timișoara²².

Un studiu dedicat pieselor semifabricate de la Drobeta-Turnu Severin a publicat arheologul timișorean Adrian Bejan, care le consideră piese de bronz turnate și nefinisate provenite de la tipare în matrițele cărora se turnau fibule, cataramae și chei și spune că acestea provin dintr-un atelier al fortăreței antice Theodora²³. Piesele semifabricate au fost descrise amănunțit, apoi a fost elaborată o analiză tipologică detaliată pentru obiectele care le compun: fibule cu picior întors dedesubt, cataramae de tip Salona-Histria și chei, care au fost încadrate cronologic și cultural²⁴. Studiul este completat de un repertoriu al fibulelor turnate romano-bizantine

¹² Mulțumesc pentru amabilitatea de a-mi oferi informații din Arhiva Tocilescu domnului dr. Victor Bunoiu, cercetător la Institutul de Studii Socio-Umane ”Titu Maiorescu” al Academiei Române Filiala Timișoara.

¹³ Manuscris Arhiva Tocilescu, Biblioteca Academiei, nr. 5135, fila 23, fila 143, fila 231, fila 391.

¹⁴ Tudor 1976, 124.

¹⁵ Manuscris Arhiva Tocilescu, Biblioteca Academiei, nr. 5135, fila 121, fila 143, fila 208, fila 218.

¹⁶ Tudor 1976, 126, Pl. VII.3; 127; 134, Pl. XII.3.

¹⁷ Manuscris Arhiva Tocilescu, Biblioteca Academiei, nr. 5135, fila 143.

¹⁸ Descrierea săpăturilor de la capul de pod al lui Traian: manuscris Arhiva Tocilescu, Biblioteca Academiei, nr. 5135, filele 17–19, 39–40, 47–48, 53–55, 58–59; fila 62; fila 76; fila 82; fila 102; fila 109; fila 111; fila 115; fila 117; fila 135.

¹⁹ Mapa de desene, coperta, fondul documentar al Muzeului Național al Banatului Timișoara.

²⁰ *Istoria României* 1960, 661–662.

²¹ Uenze 1974, 489.

²² Uenze 1974, 494.

²³ Bejan 1976, 257.

²⁴ Bejan 1976, 257–263.

descoperite în regiunea Dunării Mijlocii și în cea a Dunării de Jos²⁵.

Ideea existenței unui atelier metalurgic la Drobeta-Turnu Severin, propagată de A. Bejan, a fost preluată în mediul științific, considerându-se a fi o dovadă a producerii locale prin turnare a fibulelor cu piciorul întors dedesubt, decorate de regulă cu striuri care imită sârma înfășurată, a cataramelor și a cheilor mobile²⁶.

Abia câteva decenii mai târziu, existența unui atelier în turnul Theodora a fost pusă sub semnul întrebării, și s-au adus din nou în discuție piesele semifabricate într-un studiu cu privire la fibulele cu picior întors dedesubt, de către Florin Curta și Andrei Gândilă²⁷. În opinia acestora, nu a funcționat niciun atelier de turnătorie în interiorul turnului Theodora, deoarece nu s-au găsit urme arheologice care să-i susțină existența, ca de pildă vreo vatră sau urme de zgură²⁸.

Autorii nu s-au aplecat doar asupra fibulelor cu piciorul întors dedesubt, ci și a cheilor mobile semifabricate, observând că acestea au analogii în regiuni aflate la depărtare de Drobeta-Turnu Severin, în Dobrogea, în nord-estul Peninsulei Balcanice și în Crimeea²⁹. La fel, fibulele semifabricate sunt asemănătoare cu cele descoperite în nord-estul Balcanilor, regiune în care este cea mai mare densitate de fibule cu piciorul întors dedesubt, ceea ce sugerează că nu ar fi de producție locală, ci că au fost aduse aici pe cale fluvială³⁰. Tot în partea de nord-est a Bulgariei, pe malul Mării Negre, la Kaliakra³¹, a fost găsită o cataramă decorată cu capete de pasăre asemănătoare cu cea semifabricată de la Drobeta (Pl.VII.1a-b, Pl. VIII.1a-b). De menționat aici că această cataramă nu este de tip Salona-Histria, ci se aseamănă cu tipul B18 de cataramă triunghiulară cu trei lobi, stabilit de Mechthilde Schulze-Dörrlamm³².

O cataramă foarte asemănătoare cu cea de pe semifabricatul de la Drobeta-Turnu Severin (Pl. VII.1a-b, Pl.VIII.1a-b), dar cu unul dintre capetele de pasăre rupt, apare pe planșa LXVI.15 a-b și a fost descoperită pe malul sudic al Dunării³³.

Din păcate, nu putem ști unde anume, deoarece Imre Pongrácz însușiue locul de proveniență pentru toate obiectele de pe planșă: "Au ajuns în posesia mea prin intermediul furnizorilor mei sârbi din Kladovo. Locul lor de găsim este în Serbia, la Prahovo, Kostol, Kladovo și Kurvingrad"³⁴.

Faptul că toate piesele semifabricate au analogii în partea de nord-est a Bulgariei face plauzibilă ipoteza ca un atelier meșteșugăresc din acea regiune să fi generat piesele semifabricate care au ajuns mai apoi la Drobeta-Turnu Severin.

Un rol în răspândirea acestor piese putea să aibă armata, ca și în cazul altor mărfuri, cum sunt amforele sau opaițele aduse împreună cu *annona*, deoarece infrastructura în secolul al VI-lea era doar militară³⁵.

În mapa cu desene a lui Pongrácz, pe planșa VIII.19, apare desenul părții inferioare a unei chei mobile, însă nu se face nici o mențiune despre locul de descoperire. În studiul din 1976, Adrian Bejan a prezentat o cheie mobilă din colecția muzeului din Timișoara, dar aceasta nu are loc de descoperire³⁶. Cu toate acestea, cu siguranță face parte tot din colecția lui Pongrácz, deși în actualul registru de inventar, la numărul 4049, nu este scris de unde provine și nici nu este menționat că ar fi făcut parte din aceasta. Se cuvine menționat aici faptul că o parte dintre planșele cu desene ale colecționarului s-au pierdut, astfel că piesa putea să fi fost desenată pe una dintre acestea. În orice caz, cheia a intrat în patrimoniul muzeal înainte de anul 1918 și nu poate proveni decât de la achiziționarea colecției lui Pongrácz, deoarece în registrul de inventar de la vremea respectivă aceasta nu a fost înregistrată separat.

Totuși, cele mai multe analogii în colecția lui Pongrácz le au fibulele cu piciorul întors dedesubt, semifabricate. Unele planșe³⁷ pe care apar fibule nu au vreo mențiune cu privire la locul de descoperire³⁸: planșa Ia.1, 7, 17–18, 21, 30, 42,

²⁵ Bejan 1976, 264–268.

²⁶ Teodor 1988, 202; Stângă 1998, 111–112; Tănase – Mare 2001, 194; Mare 2004, 15–17.

²⁷ Curta – Gândilă 2011, 51–81.

²⁸ Curta – Gândilă 2011, 64.

²⁹ Curta – Gândilă 2011, 65.

³⁰ Curta – Gândilă 2011, 65.

³¹ Vagalinsky 2018, 516, Fig.2–3.

³² Curta – Gândilă 2011, 65, nota 49.

³³ Piesa are numărul de inventar 2479. Bejan 1976, 262; 271, Pl.I.g; 277, Pl.VI.8; considerată eronat aplică: Tănase – Mare 2001, 194; 204, Pl.VI.8.

³⁴ Arhiva Istorică a Muzeului Național al Banatului Timișoara, mapa cu desene a lui Imre Pongrácz.

³⁵ Curta – Gândilă 2011, 66.

³⁶ Bejan 1976, 262; 271, Fig.1 f, h.

³⁷ Arhiva Istorică a Muzeului Național al Banatului Timișoara, mapa cu desene a lui Imre Pongrácz.

³⁸ Într-o lucrare cu privire la obiecte din colecție care se datează în secolele III–VI p. Chr., deoarece nu apăreau mențiuni pe planșe cu privire la locul în care au fost găsite, s-a considerat că piesele respective puteau proveni de la nord de Dunăre și astfel s-a menționat ca loc de descoperire Clisura Dunării: Tănase – Mare 2001, 181–193. Cel mai probabil obiectele respective au fost descoperite tot la sudul Dunării, având în vedere furnizorii sârbi de antichități ai lui Imre Pongrácz.

planșa Ic.131, astfel că nu putem preciza dacă au fost găsite la nordul sau la sudul Dunării. Însă o parte dintre acestea au fost descoperite mai ales în Serbia, cea de pe planșa I.i nr. 289 a fost găsită la Kostol, iar cele de pe planșele Id. 135, 156; I h. 259; Ij. 304–305, 311; Im 350, 356 au fost găsite la Kostol, Kladovo, Kurvingrad, Prahovo, Negotin. Fibulele au ajuns în posesia colecționarului prin intermediul furnizorilor săi, Vasa și Kostić³⁹.

În unele dintre aceste localități au fost odinioară fortărețe pe limesul dunărean: Pontes⁴⁰ este astăzi Kostol, în apropierea căruia se găsesc Kladovo și Kurvingrad, iar Aquae⁴¹ este astăzi Prahovo, în apropierea căruia se află Negotin. În preajma celor două castre, Pontes și Aquae, erau centre logistice care asigurau aprovizionarea trupelor de frontieră⁴², fapt care explică proveniența fibulelor din localitățile satelit ale acestora.

Descrierea obiectelor

1. Piesa reprezintă un grup de obiecte din bronz, turnate și nefinisate: trei fibule cu piciorul întors dedesubt, dintre care două au striuri care imită spiarele, iar una are doar marcat segmentul unde sunt de regulă spiarele. Fibulele au tije din fier, care erau subțiate prin ciocănire după turnare, obținându-se astfel acul. (Pl. VII.3, Pl.VIII.3a-b)
Dimensiuni: L: 11,2 cm, l max: 7,1 cm; L fibule: 7 cm, lmax fibule: 3 cm. Nr. Inv. 2878.

2. Piesa reprezintă un grup de obiecte din bronz, turnate și nefinisate: o cheie din două componente și trei fibule cu piciorul întors dedesubt. Una dintre fibulele mari are striuri care imită spiarele, iar celelalte două fibule au doar marcat segmentul unde sunt de regulă spiarele. Fibulele au tije din fier, care erau subțiate prin ciocănire după turnare, obținându-se astfel acul. (Pl. V.2, Pl.VI.2a-b)
Dimensiuni: L: 10,9 cm, l max: 8 cm; dimensiuni fibule: două au L: 7 cm, cea de-a treia are L: 4,5 cm, l max: 3 cm; dimensiuni cheie: L limbă: 3 cm, l limbă: 2 cm; D verigă: 3 cm. Nr. Inv. 2879.

3. Piesa reprezintă un grup de obiecte din bronz, turnate și nefinisate: două fibule cu piciorul întors dedesubt cu striuri care imită spiarele și o cheie din două componente. Două dintre fibule au tije din fier, care erau subțiate prin ciocănire după turnare, obținându-se astfel acul. (Pl.V.1, Pl.VI.1a-b)

Dimensiuni: L: 10,7 cm, l max: 6,4 cm; dimensiuni fibule: L: 7,2 cm, l max: 3 cm; dimensiuni cheie: L: 6,2 cm, l limbă: 2 cm, D verigă: 3 cm. Nr. Inv. 2880.

4. Piesa reprezintă două obiecte din bronz, turnate și nefinisate: o fibulă cu piciorul întors dedesubt și veriga unei chei. Fibula are o tijă din fier, care era subțiată prin ciocănire după turnare, obținându-se astfel acul. (Pl. VII.2, Pl.VIII.2a-b)

Dimensiuni: L: 11,2 cm, l max: 3 cm; fibula: L: 7 cm, l max: 3 cm; D verigă: 3 cm. Nr. Inv. 2881.

5. Piesa reprezintă două obiecte din bronz, turnate și nefinisate: veriga unei chei și placa unei cataramă în formă de cap de pasăre, stilizat, al cărei cioc este prevăzut în vârf cu două capete de pasăre. Despre placa de cataramă s-a afirmat inițial că aparține tipului Salona-Histria⁴³. (Pl. VII.1a-b, Pl.VIII.1a-b)

Dimensiuni: L: 7,3 cm, l: 1,4–2,9 cm. Nr. Inv. 2882.

6. Piesa reprezintă o fibulă cu piciorul întors dedesubt din bronz, turnată și nefinisată.

Are o tijă mică din fier, care era subțiată prin ciocănire după turnare, obținându-se astfel acul. Are teaca cu marginea ruptă. (Pl. III.3, Pl.IV.3)
L: 4 cm, l max: 1,8 cm. Nr. Inv. 2887.

7. Brățară de formă ovală, cu capetele trompetiforme, apropiate, decorate prin gravare cu bande de linii drepte care flanchează o bandă de linii în rețea și o linie în zigzag. Piesă realizată din bronz, prin turnare și gravare. (Pl. III.1, Pl.IV.1, 1a)
Dimensiuni: D lung: 6,9 cm, D lat: 5,6 cm. Nr. Inv. 2553/1.

8. Brățară de formă ovală, cu capetele trompetiforme, mai depărtate, decorate prin gravare cu bande de linii drepte care flanchează o bandă de linii în rețea și o linie în zigzag. (Pl. III.2, Pl.IV.2, 2a)
Dimensiuni: D lung: 7,5 cm, D lat: 5,9 cm. Nr. Inv. 2553/2.

Așadar, obiectele nr. 1 – 6 sunt piese semifabricate, nefinisate, la care nu au mai fost îndepărtate bavurile rămase după turnare. Semifabricatele au fost găsite împreună cu piese finite, brățări și fibule, după cum aflăm de pe planșa desenată de Imre Pongrácz. Din păcate, nu mai putem identifica

³⁹ Arhiva Istorică a Muzeului Național al Banatului Timișoara, mapa cu desene a lui Imre Pongrácz.

⁴⁰ Garašanin – Vašić 1987, 71–116; Vašić 1999, 33–37.

⁴¹ Janković 1981; Gargano 2022, 123–130.

⁴² Petrović 2018, 387–388.

⁴³ Bejan 1976, 262.

care fibule sunt de la Drobeta-Turnu Severin, iar pe planșele pe care mai apar desenate asemenea piese (Ia. 1, 7, 17, 18, 21 31; I c. 131) nu este scris locul de proveniență.

Cele două brățări cu capetele desfăcute, trompetiforme, decorate cu linii în zigzag și în rețea au analogii în Imperiul Romano-Bizantin la Sadovec (Bulgaria)⁴⁴, precum și în Crimeea, la Lučistoe (Ucraina) unde a fost găsită o brățară la încheietura mâinii unui schelet de copil⁴⁵.

Însă, brățări cu capete trompetiforme, decorate cu linii frânte sau în rețea, se găsesc mai ales dincolo de granițele imperiale.

Astfel, o brățară din aur cu capete trompetiforme, decorată prin tehnica filigranului cu fire netede sau perlate care compun linii în zigzag și linii drepte, a fost găsită la Gyula (Ungaria) împreună cu o monedă de aur bătută la Constantinopol între anii 537 – 542⁴⁶. Prin urmare, tipul acesta de brățări era la modă în rândul elitei din *Barbaricum* la jumătatea secolului VI, iar în următoarele decenii pare că portul lor a devenit popular și au fost produse în varianta de argint și de bronz.

În mod curios, cea mai mare concentrație a lor este în zona Niprului Mijlociu, în morminte de femei care se datează la sfârșitul secolului VI-începutul secolului VII⁴⁷. Cele mai apropiate analogii ale brățărilor de la Drobeta-Turnu Severin provin din Republica Moldova, unde o brățară din bronz cu capete trompetiforme, decorată cu o bandă de linii în rețea și triunghiuri, a fost descoperită în așezarea de la Rașkov III, locuința 67⁴⁸, precum și la Dănceni, într-un mormânt de înhumare unde apare o brățară din bronz cu capete trompetiforme decorată cu bande de linii drepte care încadrează o linie în zigzag⁴⁹. Brățările au fost datate în secolul al VI-lea, deși contextul lor de descoperire se datează în secolul al VII-lea⁵⁰.

Cu toate că se găsesc și în contexte databile în secolul VII, tipul acesta de brățări pare mai degrabă în vogă în ultima treime a secolului al VI-lea când se răspândește portul fibulelor cu picior întors dedesubt, cu decor spiralat. Aceste fibule au început să fie produse înainte de mijlocul secolului al VI-lea, dar în Peninsula Balcanică perioada de maximă înflorire a lor a fost ultimul sfert

al veacului⁵¹. La Justiniana Prima/Caričin Grad (Serbia) s-a găsit o fibulă cu piciorul întors dedesubt de tipul celor descoperite în zona Porților de Fier⁵², fapt care ajută la datarea lor începând cu a doua treime a secolului al VI-lea. Dat fiind faptul că orașul Justiniana Prima a ființat între anii 535 și 615, obiectele descoperite aici sunt importante pentru încadrarea cronologică a descoperirilor databile în cursul secolului al VI-lea⁵³.

Considerații finale

Așadar, dacă se compară informațiile din documentația celor care au săpat la sfârșitul secolului al XIX-lea, cu cea din arhiva colecționarului Imre Pongrácz, se pare că aceste obiecte diverse din metal (piesele semifabricate, brățările și fibulele) au fost găsite împreună în interiorul (?) sau în preajma turnului romano-bizantin Theodora, în clădirile anexă în care grâul carbonizat și vasele de mari dimensiuni dovedesc înmagazinarea proviziilor din *annona*. Monedele bizantine menționate ca fiind găsite în ruinele dependințelor turnului întăresc concluzia că aici se făceau schimburi comerciale.

Astfel că, este posibil ca la Drobeta să avem o situație asemănătoare celei de la Capidava, unde s-au găsit laolaltă diverse mărfuri și monede din secolul al VI-lea. Clădirea *Horreum* din această fortăreață a avut cea de-a treia fază de construcție în secolul VI-lea, în care exista o curte centrală cu funcție de înmagazinare, dar și de locuire⁵⁴. Într-una dintre clădiri, denumită C1, funcționa o magazie cu facilități de depozitare pentru mărfuri cu destinație comercială⁵⁵. În această clădire s-au găsit și piese de echipament militar (*umbo* de scut) și unelte diverse care au fost stocate pentru a fi destinate vânzării, ceea ce înseamnă că aici funcționa nu doar un magazin cu amănuntul de produse de lux și produse din *annona*, ci și un depozit⁵⁶. În transporturile de bunuri strategice (*annona*) erau incluse și bunuri de valoare, care se răspândeau apoi la nord de Balcani, de-a lungul Dunării și în bazinul Mării Negre⁵⁷.

Pe de altă parte, trebuie spus că în nici un turn al vreunei fortificații romano-bizantine din Balcani nu s-au găsit dovezi că ar fi funcționat vreun atelier metalurgic, numai arareori fiind folosite ca ateliere de produs ceramică, ca la Kranevo lângă Balchik

⁴⁴ Uenze 1992, Pl. 7/14, Pl. 8/10.

⁴⁵ Aibabin – Khairidinova 2009, Pl. 53.2.

⁴⁶ Tănase 2010, 141–142; 146, Pl.I.5; 147, Pl.II. 5a-b, 6..

⁴⁷ Volodarets – Urbanovych 2015, 94, Fig.3.9.; 95, Fig. 4; 107.

⁴⁸ Corman 1998, 245, Figura 52.5.

⁴⁹ Corman 1998, 274, Figura 85.1.

⁵⁰ Corman 1998, 49.

⁵¹ Curta – Gândilă 2011, 66–69.

⁵² Bavant – Ivanišević 2003, 77.

⁵³ Bavant – Ivanišević 2003, 56.

⁵⁴ Opriș – Rațiu 2017, 45–46.

⁵⁵ Opriș – Rațiu 2017, 65.

⁵⁶ Opriș – Rațiu 2016, 198; Opriș – Rațiu 2017, 20.

⁵⁷ Opriș – Rațiu 2017, 48; Curta 2017, 60–61.

(Bulgaria), unde s-a găsit o mulțime de tipare din teracotă pentru opaițe cu mâner în formă de cruce și în formă de cap uman⁵⁸.

Prin urmare, din documentația săpăturilor desfășurate sub patronajul lui Grigore G. Tocilescu, aflăm că nu s-au găsit urme arheologice ale vreunui atelier care să corespundă cronologic cu perioada secolului VI p. Chr. De aceea, nu putem afirma că piesele semifabricate au fost turnate în aria fortăreței romano-bizantine Theodora. Pare mai plauzibilă ipoteza că avem de-a face mai degrabă cu un loc de depozitare și de vânzare a bunurilor aduse prin *annona*, un caz asemănător celui de la Capidava sau din alte turnuri-fortăreață din Peninsula Balcanică, în care se găseau și alte produse decât cele strategice. Cel mai probabil, atelierul de origine al acestor semifabricate ajunse la Drobeta pe cale fluvială este undeva în nord-estul Peninsulei Balcanice, unde se găsesc toate tipurile de piese care le compun: fibule cu piciorul întors dedesubt, catarama și chei mobile.

BIBLIOGRAFIE

Surse documentare din Arhiva Istorică a Muzeului Național al Banatului:

Primul Registru de Inventar al Muzeului Banatului Timișoara (1872–1932)

Mapa cu planșe desenate de Imre Pongrácz

Literatură de specialitate:

Aibabin – Khairedinova 2009

Al. I. Aibabin, E. A. Khairedinova, *Das Gräberfeld beim Dorf Lučistoe. Band 1: Ausgrabungen der Jahre 1977, 1982–1984*, Monographien der Römisch-Germanischen Zentralmuseums 83, Mainz (2009).

Bavant – Ivanišević 2003

B. Bavant, V. Ivanišević, *Justiniana Prima – Caričin Grad*, Beograd (2003).

Bejan 1976

A. Bejan, Un atelier metalurgic din sec. VI e. n. de la Drobeta-Turnu Severin, *ActaMN* XIII (1976), 257–268.

Berkeszi 1908

I. Berkeszi, A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum Temesvárot, *MKE* II (1908), 198–212.

Corman 1998

I. Corman, *Contribuții la istoria spațiului pruto-nis-trian în epoca evului mediu timpuriu (sec. V-VII d. Chr.)*, Chișinău (1998).

Curta 2016

F. Curta, Shedding light on a murky matter: remarks

on 6th to early 7th century clay lamps in the Balkans, *Archaeologia Bulgarica* 20, no. 3 (2016), 51–116.

Curta 2017

F. Curta, Monede, castre și schimburi comerciale în Peninsula Balcanică (sec. VI–începutul sec. VII), *Pontica* 50 (2017), 49–70.

Curta – Gândilă 2011

F. Curta, A. Gândilă, Too Much Typology, Too Little History: A Critical Approach to the Classification and Interpretation of Cast Fibulae with Bent Stem, *Archaeologia Bulgarica* XV, 3 (2011), 51–81.

Garašanin – Vašić 1987

M. Garašanin – Vašić, Castrum Pontes. Izvestaj o iskopavanjima u 1981. i 1982. godina, *Đerdapske sveske* 4 (1987), 71–116.

Gargano 2022

I. Gargano, Aquae in De aedificiis. Territorial and administrative issues in Dacia Ripensis during the sixth century. A. Castrorao Barba, G. Castiglia (eds.), *Perspectives on Byzantine Archaeology. From Justinian to the Abbasid Age (6th–9th Centuries)*, Archaeology of the Mediterranean World, 2, Turnhout (2022), 123–130.

Istoria României 1960

Istoria României, coord. P. Constantinescu-Iași, I, București (1960). Partea a IV-a. Perioada de trecere la feudalism, cap. IV, subcap. 3. Legăturile din imperiul romano-bizantin și teritoriul din stânga Dunării în sec. IV-VI; D. Tudor: 647–665.

Janković 1981

Đ. Janković, *Podunavski deo oblasti Akvisa u VI i početkom VII veka*, Beograd (1981).

Mare 2004

M. Mare, *Banatul între secolele IV-IX. Meșteșuguri și ocupații tradiționale*, II, Timișoara (2004).

Medeleț – Toma 1997

F. Medeleț, N. Toma, *Muzeul Banatului. File de cronică. I. 1872–1918*, Timișoara (1997).

Opriș – Rațiu 2016

I. C. Opriș, Al. Rațiu, An early Byzantine building next to the main gate at Capidava. A. Panaite, R. Cîrjan, C. Căpiță (eds.), *Moesica et Christiana. Studies in Honour of Professor Alexandru Barnea*, Brăila (2016), 193–218.

Opriș – Rațiu 2017

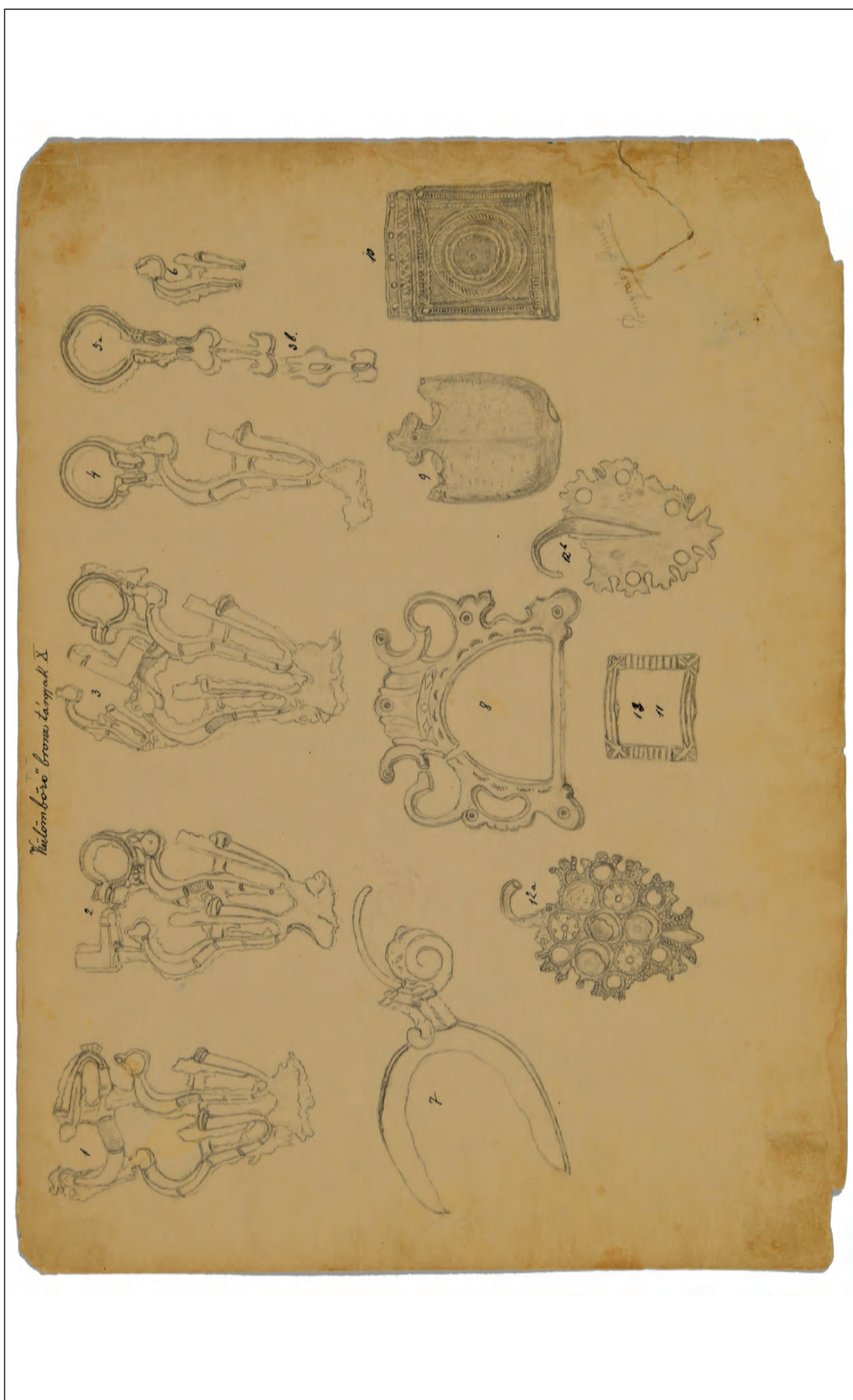
I. C. Opriș, Al. Rațiu, *Capidava II. Building C 1 – Contributions to the History of Annona Militaris in the 6th Century*, Cluj-Napoca (2017).

Petrović 2018

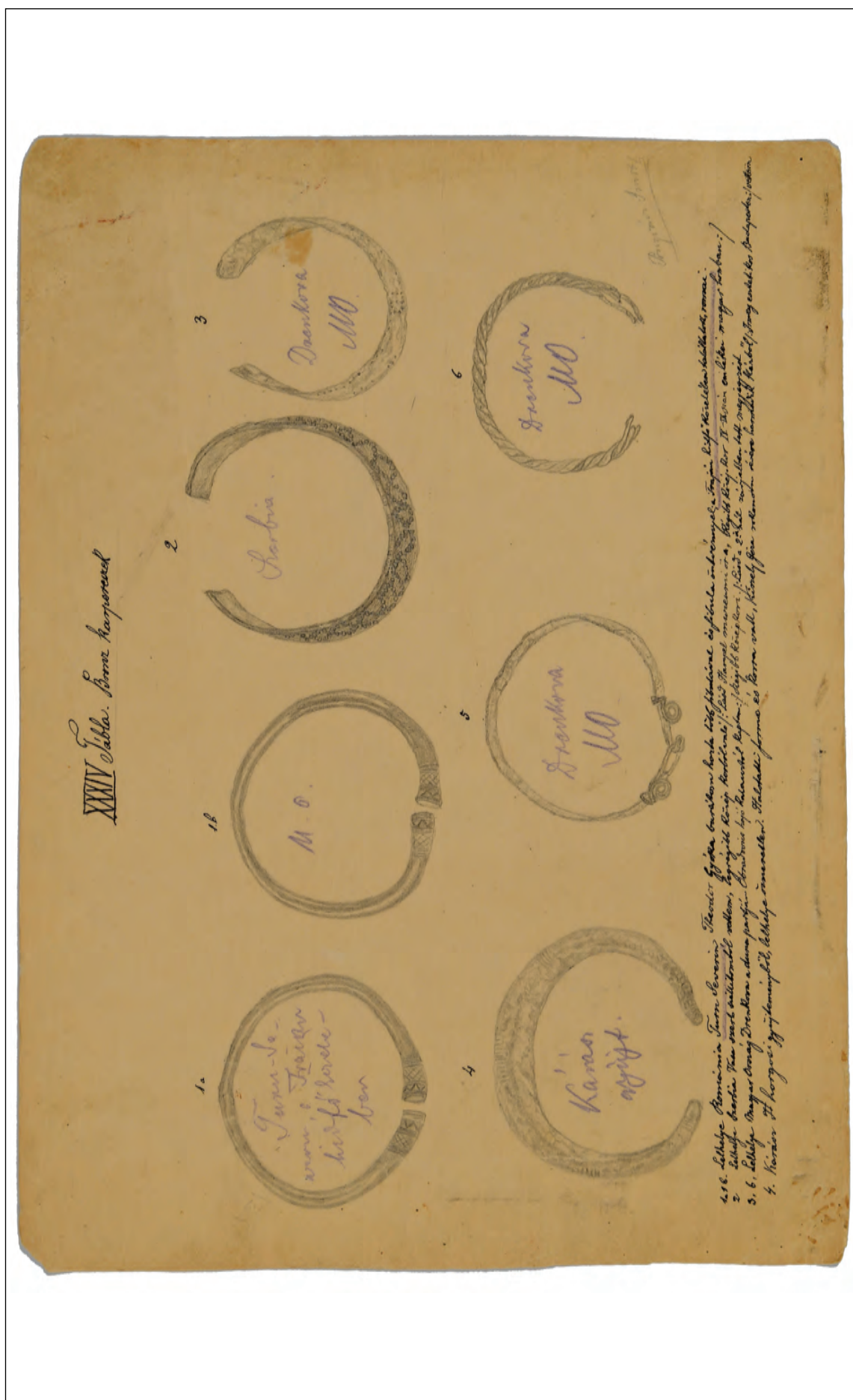
V. P. Petrović, The Aquae Station on the Roman Danube Limes Road in Upper Moesia, *Open Archaeology* 4 (2018), 386–393.

⁵⁸ Curta 2016, 85, 92, 102.

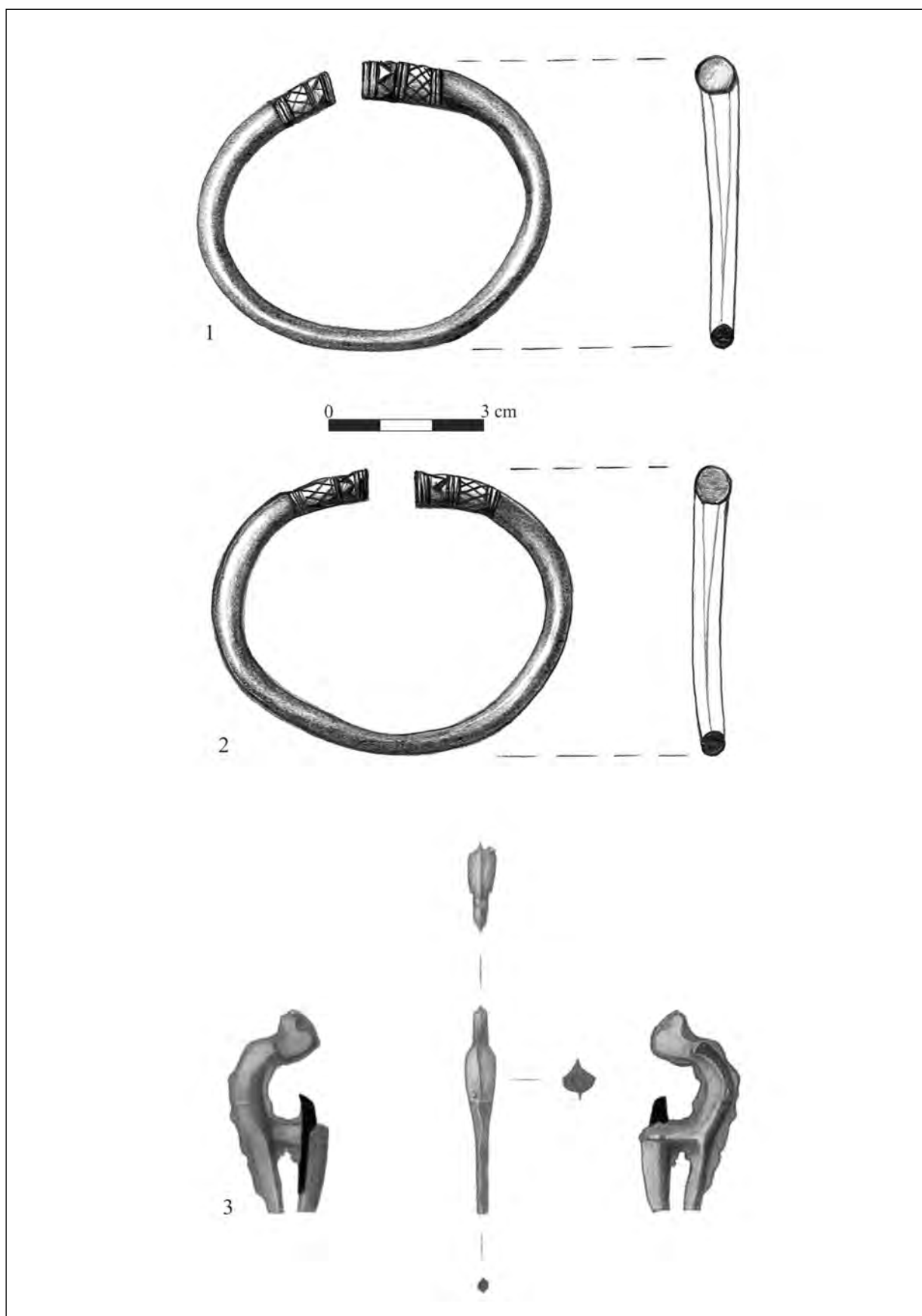
- Stângă 1998
I. Stângă, *Viața economică la Drobeta în secolele II-VI p. Ch.*, Bibliotheca Tracologica XXVI, București (1998).
- Tănase – Mare 2001
D. Tănase, M. Mare, Piese de port și de podoabă din secolele III-VII din colecția Pongrácz. Catalog, *AnB S.N.* IX, 2001 (2002), 181–206.
- Tănase 2010
D. Tănase, Piese de aur din epoca migrațiilor în colecția Muzeului Banatului Timișoara. A. Măgureanu, E. Gáll (ed.), *Între stepă și imperiu. Studii în onoarea lui Radu Harhoiu*, București (2010), 141–147.
- Tănase 2016
D. Tănase, Colecția Pongrácz, în *România. Civilizații suprapuse*, Catalogul expoziției (ed.: Corina Borș, Oana Ilie), București (2016), 448.
- Teodor 1988
D. Gh. Teodor, Considerații privind fibulele romano-bizantine din secolele V-VII e.n. în spațiul carpato-danubiano-pontic, *ArchMold* XII (1988), 197–233.
- TRÉT 1903
A Pongrácz-féle gyűjtemény, *TRÉT* XIX, 3–4 (1903), 112–118.
- Tudor 1976
D. Tudor, Obiecte de metal din Drobeta, descoperite în săpăturile lui D. C. Butculescu (1883) și Gr. G. Tocilescu (1896–1899), *Drobeta* 2 (1976), 117–137.
- Uenze 1974
S. Uenze, Gegossene Fibeln mit Scheinumwicklung des Bügels in den östlichen Balkanprovinzen. G. Kossack, G. Ulbert (eds.), *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie: Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag*, München (1974), 483–494.
- Uenze 1992
S. Uenze, *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec. Ergebnisse der deutsch-bulgarisch-österreichischen Ausgrabungen 1934–1937*, Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Band 43, München (1992).
- Vagalinski 2018
L. F. Vagalinski, A rare type of early byzantine eagle-head buckles, *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis*, Supplementum VI (2018), 515–518.
- Vasić 1999
N. Vasić, Transdrobeta (Pontes) in the Late Antiquity. G. von Bülow, Al. Milcheva (eds.), *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Herakleios. Vorträge der internationalen Konferenz Svištov, Bulgarien (1–5 September 1998)*, Sofia (1999), 33–37.
- Volodarets-Urbanovych 2015
Ya.V. Volodarets-Urbanovych, Bracelets of the period from the 5th to the first half of the 8th centuries from Poltava Region: new finds, *Arheologia* 2 (2015), 92–107.

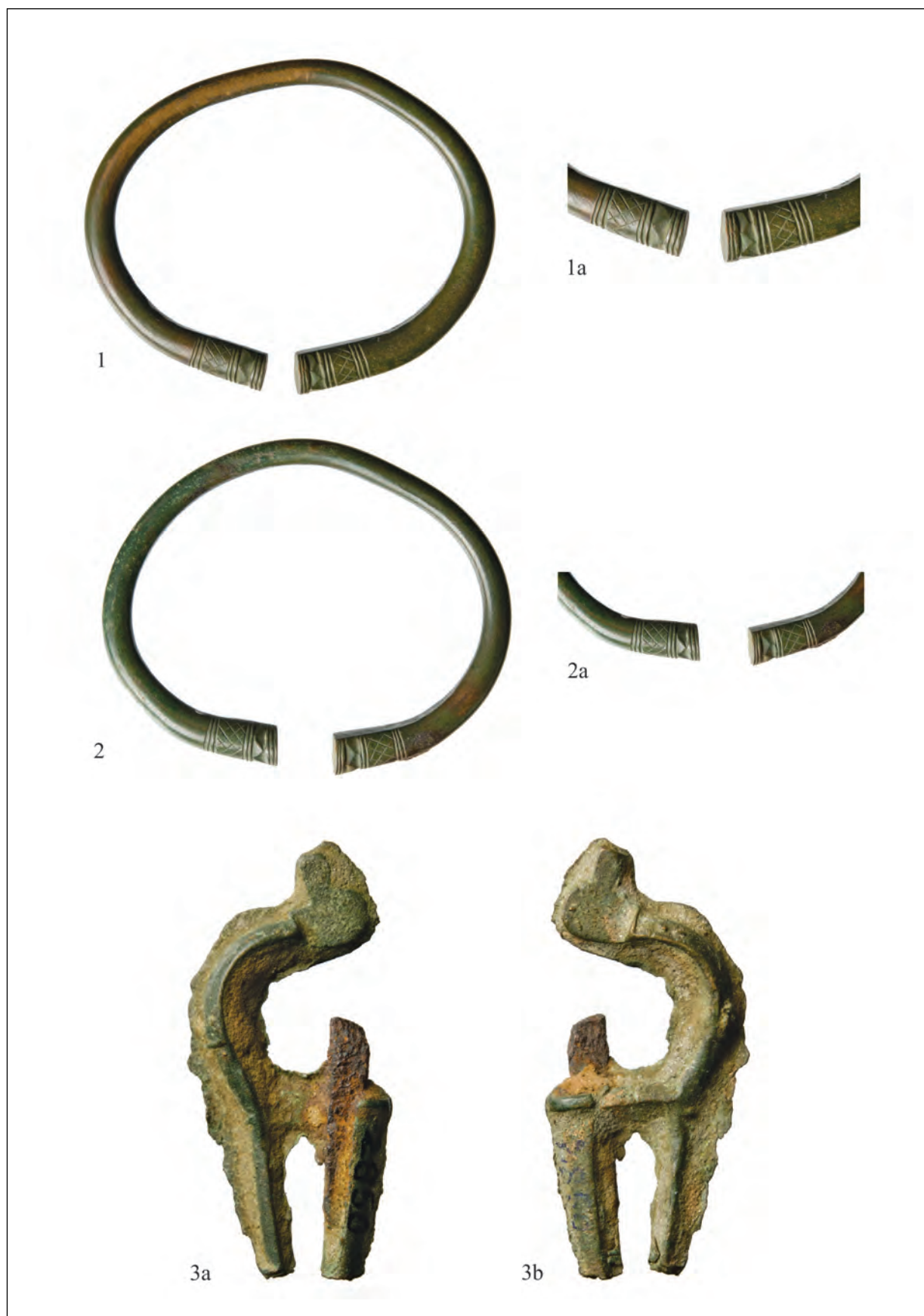
Pl. I. Planşa X, desenată de Imre Pongrácz. Foto: Milan Şepeţan. / **Pl. I.** The plate X, drawn by Imre Pongrácz. Photo by Milan Şepeţan.

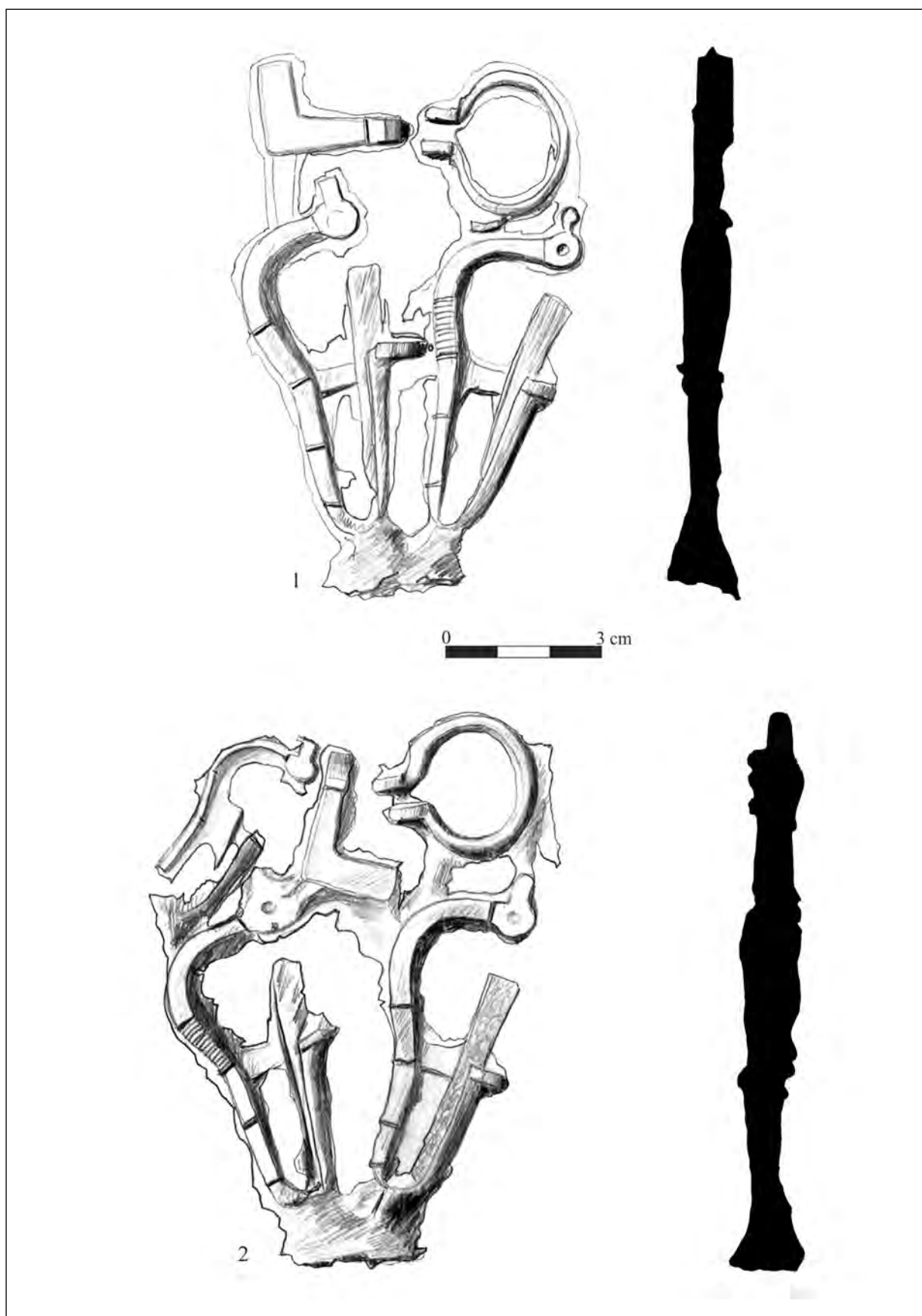
Pl. II. Plansa XXXIV, desenată de Imre Pongrácz. Foto: Milan Šeperan. / **Pl. II.** The plate XXXIV, drawn by Imre Pongrácz. Photo by Milan Šeperan.

Pl. III. 1–2. Brățări din bronz, 3. fibulă cu piciorul întors dedesubt, semifabricată. Desene de Silviu Saftu (1–2) și Bogdan Calotă (3). / **Pl. III.** 1–2. Bronze bracelets, 3. cast fibula with bent stem. Drawings by Silviu Saftu (1–2) and Bogdan Calotă (3).

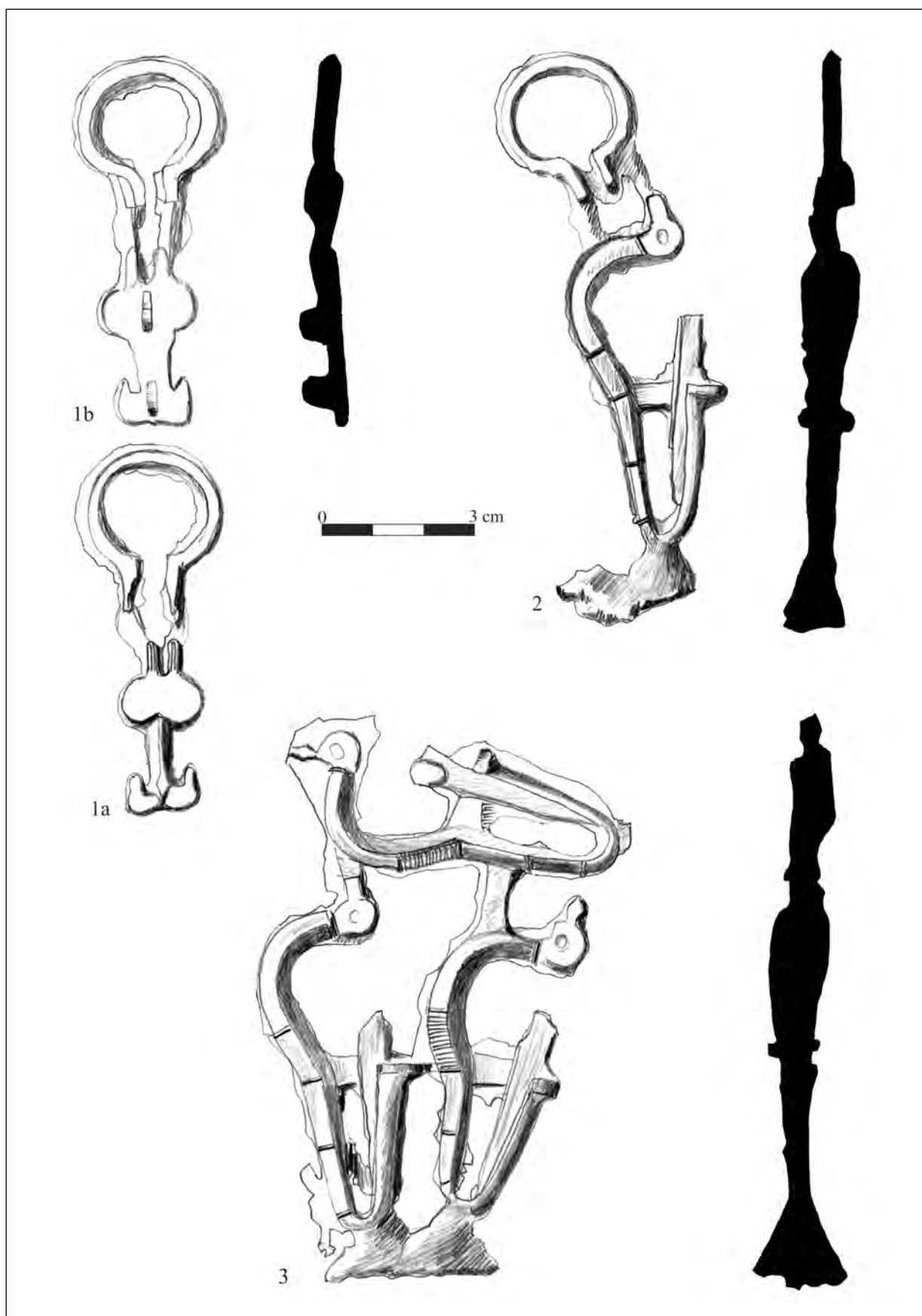
Pl. IV. 1.1a–2.2a. Brățări din bronz, 3a-b. fibulă cu piciorul întors dedesubt, semifabricată. Foto: Milan Șepeșan. / **Pl. IV.** 1.1a–2.2a. Bronze bracelets, 3a-b. cast fibula with bent stem. Photos by Milan Șepeșan.

Pl. V. 1–2. Fibule cu piciorul întors dedesubt și chei, semifabricate. Desene de Silviu Saftu./ **Pl. V.** 1–2. *Cast fibulae with bent stem and keys. Drawings by Silviu Saftu.*

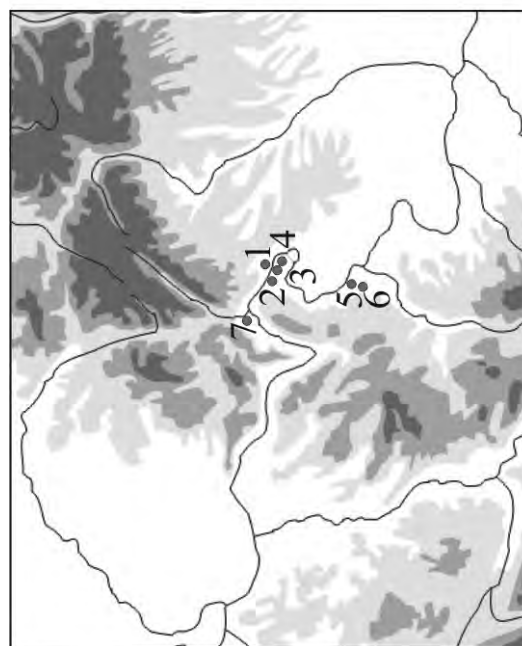
Pl. VI. 1a-b, 2a-b. Fibule cu piciorul întors dedesubt și chei, semifabricate. Foto: Milan Șepețan. / **Pl. VI.** 1a-b, 2a-b. Cast fibulae with bent stem and keys. Photos by Milan Șepețan.

Pl. VII. 1a-b. Cheie și aplică de centură, 2. fibulă cu piciorul întors dedesubt și cheie, 3. fibulă cu piciorul întors dedesubt; semifabricate. Desene de Silviu Saftu. / **Pl. VII.** 1a-b. Cast key and belt appliqué, 2. cast fibula with bent stem and key, 3. cast fibulae with bent stem. Drawings by Silviu Saftu.

Pl. VIII. 1a-b. Cheie și cataramă, 2. fibulă cu piciorul întors dedesubt și cheie, 3. fibulă cu piciorul întors dedesubt; semifabricate. Foto: Milan Șepeșan. / **Pl. VIII.** 1a-b. Cast key and buckle, 2a-b. cast fibula with bent stem and key, 3a-b. cast fibulae with bent stem. Photos by Milan Șepeșan.

- 1 - Drobeta - Turnu Severin
- 2 - Kladovo
- 3 - Kostol
- 4 - Kurvingrad
- 5 - Prahovo
- 6 - Negotin
- 7 - Orșova

Pl. IX. Harta localităților menționate în legătură cu colecția lui Imre Pongrácz. / **Pl. IX.** Map of localities mentioned in connection with the collection of Imre Pongrácz.

LUCRĂRI PREZENTATE ÎN CADRUL CONFERINȚEI

„POLITICS AND SOCIETY IN CENTRAL
AND SOUTH-EASTERN EUROPE. DAILY
LIFE IN MEDIEVAL AND EARLY MODERN
TIMES (11TH–17TH CENTURIES)”

(7–8 OCTOMBRIE 2021, TIMIȘOARA)

“LIVADE-ĐURĐEVAC” NEAR PANČEVO. RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF MEDIEVAL CHURCHES AND NECROPOLISES 2009–2013

*Jelena Đorđević**
*Vojislav Đorđević***

Keywords: Banat, churches, cemeteries, Middle Ages, Late Middle Ages.

Abstract

The article presents the results of the archaeological excavations of two medieval village churches and cemeteries with several stages of burials at the “Livade-Đurđevac” site near Pančevo in the southwestern part of the Serbian Banat, carried out in 2009–2013. The older church (Church 1) belongs to the 12th–13th centuries. After the demolition, a new church (Church 2) with a slightly different plan was built on its foundations, which belongs to the late medieval Gothic period (14th–15th centuries). Burials took place around both churches during the entire medieval period. The horizon of burials from the 11th century, before the construction of churches, was also singled out. We connected the late medieval Church 2 with the settlement of “Sent-Đurađ”, known in the area of Kovin County in written sources from the 14th and 15th centuries.

The site where the medieval churches and cemeteries were explored is located in the cadastral municipality of Pančevo, about 6 km east of the outskirts of the city and just as far north-east of Starčevo, in the southwestern part of the Serbian Banat. It is located on the right side of the Pančevo-Kovin main road, about 550 m away from the left bank of the Nadela River. This site was first spatially observed within the “Livade” area, located north of the Pančevo-Kovin main road. However, the site is occupied by the “Đurđevac” area, which extends south of this road. Therefore, it will be marked as “Livade-Đurđevac” (Pl. 1/1, 2). The site is located on a barely visible and gentle hilly elevation with a diameter of about 40m. The mound’s height above sea level is 79.56 m, and concerning the surrounding terrain, it is raised by about half a meter (Pl. 1/3). Until 2010, the site was located within the cadastral municipality of Starčevo, and under the name “Starčevo-Livade”, it entered the professional literature.

The site was registered for the first time during the systematic archaeological reconnaissance of the terrain in 2007, as part of the “Archaeological Topography of Banat” project, when a large amount of construction debris (fragmented bricks, mortar) was discovered on the surface of the mound, as well as fragmented and crushed parts

of human bones. The first probing archaeological excavations were carried out at the end of 2009¹. The existence of the medieval cemetery was then confirmed, and 22 graves were investigated out of a total of 28 that were found (graves No. 12, 13, 15–18 were not investigated). Excavations were carried out at the highest part of the mound, where the concentration of construction rubble was the densest. In 2011, trial excavations with a system of trenches continued, which did not confirm the existence of a church building, but five more graves in the medieval cemetery were investigated (graves No. 29–33). In the following year (2012), a more extensive excavation confirmed the remains of the foundation of the west and parts of the foundation of the south and north walls of the

* Pančevo National Museum, Trg Kralja Petra I/7, Pančevo, Republic of Serbia, e-mail: jelenadjordjevic2009@hotmail.com.

** Pančevo National Museum, Trg Kralja Petra I/7, Pančevo, Republic of Serbia, e-mail: djordjevic.vojislav1@gmail.com.

¹ Archaeological excavations from 2009–2013 were carried out by the archaeological team of the Pančevo National Museum under the direction of the signatory of this article. Financial resources for the research were provided by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Serbia, the Provincial Secretariat for Culture and Public Information from Novi Sad and the City Administration of Pančevo.

church building, and an additional 28 graves were investigated within the necropolis in the area west of the church (graves No. 34–62). Finally, in 2013, a systematic excavation of the church building was carried out, which was discovered in its entirety, and 18 more graves were investigated within the medieval cemetery (graves No. 63–80), mainly along the north and south walls of the church and in the area east of the church apse. In the same year, during the investigation of the interior of the church building, except for one grave from the oldest medieval burial horizon, in the southeastern part, an ocher-grave of the Yamnaya culture with the deceased in a crouched position from the Eneolithic period was discovered, whose skeletal remains were preserved and in an undisturbed shape were transferred to the Pančevo museum in 2014².

Between 2008 and 2011, an early medieval settlement was investigated on a larger scale in the area of “Livade” north of the Pančevo-Kovin main road³. Within its framework, two settlement horizons are distinguished, the older ones from the 8th–9th centuries and the younger ones from the period of the 10th – the first half of the 11th century. South and southwest of the “Livade” area, on the left bank of Nadel towards the hinterland and Starčevo, there is the “Đurđevac” area, where surface archaeological finds from several settlements from the 11th–13th and 13th–16th centuries are registered, as well as a group of ten mounds, which probably originate from the Eneolithic period⁴.

The results of archaeological excavations of medieval churches and cemeteries at this location have only been partially published. In the works dedicated to the research of medieval settlements

at the “Livade” site, a brief overview of the oldest burial horizon from the 10th–11th centuries was provided,⁵ while the results of the research of the church and medieval cemeteries are summarized in the Catalog of the exhibition, which was organized on the occasion of these researches⁶. Therefore, the report in this volume represents the most comprehensive presentation of the archaeological works that were carried out on this part of the “Livade-Đurđevac” site.

Medieval churches

The assumption about the existence of two chronologically different church buildings, which we made during the probe excavations in 2012, was confirmed by the systematic excavations in 2013. Namely, the stratigraphic superposition of the walls of the “younger” church building (marked in light grey on Pl. 2/2 below referred to as Church 2) with the “older” church (marked in dark grey on Pl. 2/2 below referred to as Church 1) was confirmed. It was established that the entire length of the western wall of the older church was negated by the west wall of the younger church, and the same negation was confirmed in the middle of the length of the southern and northern walls, as well as in the middle of the apex of the apse. From this, it can be concluded that the foundation of Church 2 was made over the foundations of Church 1, while the foundations of the younger church completely follow the orientation of the foundations of the older one. Both churches are oriented in the northeast-southwest direction, and they deviate from the east-west direction by 25° towards the north. In both churches, the entrance was on the west side, and the altar space was directed to the east.

Church 2 has a simple plan (Pl. 2/1, 2). It is a one-nave building with a semicircular apse, 12.7 m long and 7.4 m wide. The length of the central nave is 7.8 m, the length of the altar space is 4.9 m, and the width of the apse is 5.8 m. The outer faces of the walls of the church are broken by rectangular buttresses, along the north and south walls, with three each, as well as two buttresses at the corners of the west wall of the church. The foundations

² Ocher-grave from the Eneolithic period will be discussed in a separate article.

³ Jelena Đorđević-Vojislav Đorđević, Preliminary Results of Archaeological Research at the Medieval Site of Starčevo-Livade 2008–2010. I. Pantović (ed.), *Research, Preservation and Presentation of Banat Heritage: Current State and Long Term Strategy*, Vršac (2012), 75–84; Jelena Đorđević-Vojislav Đorđević, Ranosrednjovekovno naselje i groblje “Livade” kod Pančeva. Ka utvrđivanju hronologije ranosrednjovekovnog perioda u Banatu. O. Rumjanceva, S. Trifunović (eds.), *Balkan, Podunavlje i Istočna Evropa u rimsko doba i u srednjem veku: Materijali II rusko-srpske arheološke konferencije “Sloveni u svetu Balkana i Istočne Evrope: istorijsko-arheološka panorama” (14–21. maja 2017. g. Moskva)*, Moskva, Institut arheologije ruske akademije nauka, Muzej Vojvodine (2022), 184–207.

⁴ Jelena Đorđević-Vojislav Đorđević (eds.), *Arheološka topografija Banata*, vol. 4, Pančevo (2020), 418–419, Map 212 (Eneolithic mounds); 446, Map 217 (settlements from 11th–13th centuries); 448, Map 218 (settlements from 13th–16th centuries).

⁵ J. Đorđević- V. Đorđević, *Preliminary Results...*, 81–84, Fig. 8–9; J. Đorđević-V. Đorđević, *Ranosrednjovekovno naselje i groblje ...*, 197–198, 199, Fig. 9.

⁶ Jelena Đorđević-Vojislav Đorđević, *Livade kod Pančeva. Srednjovekovna crkva i nekropola na eneolitskoj humci. Rezultati arheoloških istraživanja 2009–2014. godine*, Pančevo (2016), 1–35.

of church 2 consist of dark brown compacted clay mixed with larger and smaller pieces of broken stone, broken bricks, and smaller and larger pieces of mortar (Pl. 3/1). Crushed human bones, animal bones, fragments of pottery, and even metal finds (iron clamp) were also found in the charge. The foundations were found at a depth of 0.6 to 0.83 m and were dug to a depth of 1.07 m. The width of the foundation is average of about 1 m. At the top of the apse, on the outside, an oval-shaped pit measuring 2×1 m, 1.23 m deep, was found, filled with rubble, in which five rows of regularly built, horizontally arranged bricks were found in an undisturbed form, which can be assumed to be "slipped" from the foundation (Pl. 3/2). This concentration of bricks speaks in favour of the fact that the church in the above-ground part was built of bricks, and the masonry started from a depth of 0.58 m. The preserved concentration of bricks could be the rest of the buttress on the outside of the top of the apse, created in the later stage of the church's duration and repair. On the other hand, it is not excluded that it is the rest of the traces of looting of the altar area in search of relics. A similar phenomenon was registered in the altar spaces of the Romanesque monastery complex Dumbo in Rakovac and the nearby parish church of St. George on Klisa⁷. The digging of this pit damaged the foundations of the younger church, as well as the foundations of the older church. During the excavation, no remains of roof bricks were found, which indicates that the church's roof covering was probably made of wood or some other perishable material. Two rectangular concentrations, filled with dark brown solid compacted clay measuring 1×0.83 m and 1×0.9 m, are located on the west side, about 0.7 m far from the foundation of the west wall, and also belong to Church 2 (Pl. 3/3). These concentrations could have had the function of the foundation/support of the pillars of some construction on the outside of the western side of the church, and the possibility that they are the pillars of the church bell tower should not be ruled out.

A church of a similar plan, with two buttresses on the north and south walls of the church, was excavated at the site of Paphalom near Senta, which is said to belong to the Romanesque period, and then to have undergone Gothic interventions⁸. Churches at the Csorvás and Kaszaper sites

in Békés County, Hungary, were built in the 11th–12th century and had buttresses added in the 15th century and similar plans⁹. In the mountainous part of the Romanian Banat, a church of comparable dimensions with buttresses was excavated in Berzovia (connected to the village parish church of Remetea, known from documentary sources from the beginning of the 15th century), which differs from the church in the "Livade-Đurđevac" site by its rectangular apse and added sacristy, and it is cautiously attributed to Gothic architecture in Banat¹⁰.

The foundations discovered along the inner side of the foundation trenches of the western, northern and southern walls of Church 2 at a depth of 0.8 m can be attributed to the older *Church 1* (Pl. 2/1, 2). The walls of the older church completely follow the direction of the walls of the younger one. The foundations of Church 1 have been preserved at a length of 6 to 6.6 m along the north and south walls. The width of the foundations of Church 1 along the north wall of Church 2 is 0.8 m, and along the south wall, 0.62 m. The depth of the sinking is 1.4 m. They were also confirmed in the area of the top of the apse, preserved in a length of 1.2 m and a width of 0.4 m, where they were damaged by the sinking of the buttress from the youngest phase of Church 2 or by a pit created during the possible looting of the altar space of the younger church. The foundations of Church 1 clearly differ in the quality of the charge, and it is a light brown clay charge without any traces of rubble or additions of stone or brick, sunken in light yellow subsoil (Pl. 4/1, 2). In the area of the western half of the central nave of the church, directly next to the inner edge of the west wall, there are the foundations of a rectangular platform measuring 3.4×0.8 m, made of solid dark brown compacted clay mixed with bricks, which are densely arranged in the upper parts of the platform, at a depth of 0.58 m (Pl. 4/2, 3). This platform could represent the foundation, i.e. the support of some architectural element inside the church, perhaps a gallery (empora) on the first floor, which is one of the main characteristics of church architecture of the 12th–13th centuries in the much broader framework of medieval Hungary¹¹.

⁷ Nebojša Stanojev, *Rakovac, Gradina, Klisa*, Novi Sad (2015), 93, 242.

⁸ Nebojša Stanojev, *Nekropole X–XV veka u Vojvodini*, Arheološko društvo Vojvodine, Novi Sad (1989), 105, 108.

⁹ Imre Szatmári, *Békés megye középkori templomai*, Békéscsaba (2005), 106, 174, Fig. 6/2 (Csorvás); 179, Fig. 23/2 (Kaszaper).

¹⁰ Dumitru Țeicu, *Mountainous Banat in the Middle Ages*, Cluj-Napoca (2002), 93, 104, Fig. 27.

¹¹ For numerous analogies with literature, see: Jelena Đorđević, Vojislav Đorđević, and Dejan Radičević, *Pozni*

The plan of Church 1 is simple. It is a single-nave building with a semicircular apse. Apart from the two outlets to the outside in the form of buttresses (pillars 2 and 3) in the middle of the western wall – which probably represents the remains of the supporting pillars of the church bell tower, no buttresses were found along the longitudinal walls of the church. Judging by the numerous traces of bricks in the cultural layer, also the extensive use of bricks during the construction of grave structures in the younger phase of burials, it is likely that the older church in the above-ground part was also made of bricks.

The closest analogies for the plan of Church 1 are found in nearby Omoljica, only 8.2 km to the southeast, where a village church was excavated, most likely built in the last decades of the 12th or the beginning of the 13th century, and which was assumed to have been demolished in Mongol invasions in 1241/1242¹². The research of the church in Omoljica did not confirm the remains of the supporting pillars of the church bell tower from the outside, which probably existed on Church 1 at the “Livade-Đurđevac” site. A church with a similar plan was partially explored at the site “Grad” in Dupljaja, where, based on findings from graves within the churchyard, it was dated to the 12th – first half of the 13th century¹³. Dupljaja’s city church and cemetery were probably used until the Mongol invasion¹⁴. An almost identical plan of the church with the foundations for the columns of the church bell in the form of outlets on the outside of the west wall can be seen in the church discovered in Gádoros, in Békés County, Hungary¹⁵.

Medieval cemeteries

During the archaeological excavations at this position, a complex vertical stratigraphy was

srednji vek i novo doba. Jelena Đorđević and Vojislav Đorđević (eds.), *Arheološka topografija Banata*, vol. 4, Pančevo (2020), 444.

¹² Jelena Đorđević, Vojislav Đorđević, and Dejan Radičević, *Arheološka istraživanja srednjovekovne crkve u Omoljici: preliminarni rezultati*, *Glasnik Srpskog arheološkog društva*, XXII (2006), 159–166; Jelena Đorđević, Vojislav Đorđević, Dejan Radičević, *Srednjovekovna crkva u Omoljici: istraživanja u 2006. Godini*, *Glasnik Srpskog arheološkog društva*, XXIII (2007), 187–192; J. Đorđević-V. Đorđević, *Arheološka topografija*, 167–169; J. Đorđević, V. Đorđević and Radičević, *Pozni srednji vek*, 443–445.

¹³ Dejan Radičević, *Medieval Fortification in Dupljaja near Bela Crkva (Southern Banat)*, *Studia Universitatis Cibiniensis*, X (2013), 88–89, 97, Fig. 13.

¹⁴ *Ibidem*, 89.

¹⁵ Szatmári, *Békés megye*, 114–115, 177, Fig. 12.

noted, especially outside the church buildings and between the graves. The first stratigraphic layer (1st and 2nd excavation layer) consists of modern humus and ploughing layer, which extends to a depth of 0.33–0.38 m. It is composed of dark brown compact earth in which many small fragments of broken bricks and mortar are found, and at the bottom of this layer, dislocated human bones begin to be registered. The next stratigraphic unit (3rd excavation layer) consists of a layer of light brown loose earth that extends to a depth of 0.62–0.65 m and is filled with the amount of dislocated human bones. The third stratigraphic unit (4th excavation layer) consists of a layer of light brown loose earth that extends to a depth of 0.82–0.9 m, in which a number of dislocated human bones, fragments of finely broken bricks, and mortar also appear. The last stratigraphic unit (5th excavation layer) consists of a layer of brown earth with a large amount of dislocated human bones, which extends to a depth of 1.2–1.24 m, on which appears sterile subsoil without archaeological finds.

A total of 73 graves belonging to the medieval period were investigated¹⁶. The number of investigated graves does not correspond to the number of recorded burials (80). A large number of cases of mutual overlapping and negation of burial units, the burying of graves one above the other, and construction of the foundations of the walls of the younger Church 2 over older medieval graves are recorded, which testifies to the long duration of the cemetery. We will mention the more significant and relatively chronologically indicative cases of grave overlap. Children’s graves No. 6, 7, and 8 were buried over and above grave No. 9, the bottom of which has charred wood. On the other hand, this grave negated grave No. 10, which belongs to the oldest medieval burial period in the cemetery (Pl. 10/1, 4a). Children’s graves No. 3 and 5 were buried above grave No. 10. Child grave No. 4 was buried above and over the lower part of grave No. 11 and can be a family burial. An example of a family burying can be seen in child grave No. 2, which was buried to the right of grave No. 23. Grave No. 19, in which an anonymous silver denarius, possibly minted during the reign of King Stephen III of Hungary (1162–1172), was found and was buried over graves No. 20 and 21 (whose bottom pit also has a “carpet” made of charred woods), as well as over a child grave No. 28. Grave No. 14 was buried in children’s grave No. 25 (with a brick construction), and, this grave is one

¹⁶ Anthropological processing of the skeletons is ongoing.

of the youngest in the cemetery. Grave No. 32 is negated by the burying of graves No. 33 and 56 (in the filling of pits, traces of construction debris were discovered) and grave No. 54 (which has a brick "carpet" above the grave pit). This specific grave (54) was also buried over graves No. 39, 45 and 51. The foundations of the western wall of the younger Church 2, apart from negating the foundations of the older Church 1 during construction, damaged a series of graves (No. 40, 41, 42, 44, 47, 48, 58 and 59) along their entire length (Pl. 13/2). These graves extended to the foundation of the western wall of the older Church 1 and chronologically correspond to it. The very chronological group includes the graves that were damaged by digging the foundations of the northern (No. 45, 49, 52, 57, 60, 61, 62) and southern supports of the pillar structure (No. 40, 41, 44) from the outer west side of the younger Church 2. Graves damaged by the construction of the foundations of the southern (No. 63, 66, 67) and northern walls of the younger Church 2 (No. 68, 71, 76, 77, 79) can be added to them. These graves extended along the foundations of the southern and northern walls of the older Church 1, which were also negated by the construction of younger foundations. From this group of graves, we can single out grave No. 68, which was buried above the pit of grave No. 77, in which iron wedges left from a wooden chest, were found, and the other hand, it was damaged by the brick construction of grave No. 78, which belongs to the youngest burial phase. No graves were found in the interior of both church buildings that corresponded to their duration. Only one grave (65), belonging to the oldest medieval phase of the cemetery before the construction of the church, was discovered in that area (Pl. 2/2; 10/2), as well as the mentioned ocher-grave from the period of the Eneolithic Yamnaya culture. Based on all the presented stratigraphic facts, at least three burial horizons can be reliably distinguished within the medieval necropolis at this position.

The oldest horizon of the medieval cemetery (*Phase 1*) was formed before the construction of Church 1, and four graves can be attributed to it (graves No. 10, 20, 45 and 65). One of the reasons for the small number of graves in this phase may lie in the assumption that the excavations probably covered the periphery of this oldest cemetery. Another reason is the long-term intensive burying carried out within the younger phases of the cemetery, which led to the devastation of the oldest horizon of the graves. The graves were dug at a depth of 0.7 to 0.95 m. In terms

of orientation, they clearly differ from the graves of the younger phases of the cemetery, e.g. grave No. 10 (Pl. 10/1). They are oriented west-east, with a deviation of 20–31° towards the north. The deceased were buried freely in burial pits without structures, and in one case, an oval-shaped pit was recognized. Only one skeleton has been preserved as a whole, although extremely bad (grave No. 65), which was buried in the area that was inside the church in the subsequent period when it was built, and the building of the church somehow saved it from destruction, while the rest of the skeletons were damaged by the burials of younger graves. Of one deceased, only the pelvis and the upper parts of the femurs were preserved (grave No. 20, Pl. 11/1). Something more can be said about burial customs for the two graves. The deceased were laid on their backs with their head on the nape and their legs extended. The arms are bent at the elbows and crossed on the abdomen, or one arm extended next to the body, and the other placed on the abdomen. Grave goods and pieces of jewellery and costumes are scarce, although this is the richest burial level in terms of finds. In grave No. 10, in the area around the skull, a pair of earrings-links made of circularly bent silver wire 0.1 cm thick, folded ends, was found (Pl. 5/2, 3), and on the ring finger of the right hand – a cast bronze ring with an approximately triangular cross-section 0.2 cm thick, decorated with alternating embossed lines (Pl. 5/1). Similar links appear over a long period from the second half of the 10th century until the end of the 12th century, after which they disappear in burial assemblages, while finds of rings with a notched link are a frequent find in the Carpathian Basin, typical for burial assemblages of the Bijelo Brdo culture and more sensitive for dating, placed in the time range from the beginning to the end of the 11th century, that is, from 1000–1060¹⁷. In grave No. 65, on the ring finger of the left hand of the deceased, a cast bronze ring-link with separated and somewhat thinned ends, rectangular cross-section 0.2 cm thick, characteristic of the 10th and 11th centuries, of the same date as the ring from grave No. 10, was found (Pl. 5/5)¹⁸. A silver coin minted at the time of the Hungarian king

¹⁷ Jochen Giesler, *Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken*, *Prähistorische Zeitschrift*, LVI, 1 (1981), Pl. 4/33; Silviu Oța, *The Mortuary Archaeology of the Medieval Banat (10th – 14th Centuries)*, Leiden-Boston (2015), 116, 136, 230, Pl. 2/3, 241, Pl. 13/13.

¹⁸ Giesler, *Untersuchungen*, Pl. 4/27; Oța, *The Mortuary*, 135, 241, Pl. 13/7, 8.

Stephen I (1000–1038) was found in the skull of this deceased (Pl. 5/6)¹⁹. Part of the inventory from the graves of this horizon, which was disturbed by younger burials, was found in the cultural layer, outside the destroyed burial units, e.g. a silver ring made by casting, with a round link of rectangular section, decorated with clusters of granules (Pl. 5/8), as well as a fragmented ring or earring made of fivefold twisted silver wire (Pl. 5/7). Similar findings were registered at the Farkaš Tanja (Farkas Tanya) cemetery near Senta, dated to the 11th century, by a coin of Stephen I (1000–1038)²⁰. For rings made of twisted wire are believed to be typical of grave assemblages of the Bijelo Brdo culture²¹. Grave No. 45 could also belong to the oldest horizon of graves, based on the stratigraphic position and orientation, in which the lower part of a fragmented bronze, S-earring was found in the region of the skull, extremely poorly preserved so that more could be said about it (Pl. 5/4).

Based on the proximity of the positions, we can assume that the inhabitants of the investigated settlement on the left side of the Pančevo-Kovin main road, about 150 m in the north direction, were buried in this cemetery. In the rubble layer of one of the houses, a bronze Byzantine anonymous follis of class A2 minted at the turn of the 10th to the 11th century (976–1030/1035) was found, which dates the younger horizon of this settlement to the end of the 10th and the first half of the 11th century²². The oldest burying horizon contains elements of the Bjelo Brdo-type necropolis horizon typical of the 11th century, and the settlement and necropolis at this position were probably in operation during the conflict between the local lord Ahtum (Ajtony) and King Stefan I during the first third of the 11th century over supremacy in the southern areas of medieval Hungary at that time²³.

Graves that were devastated or damaged during the construction of the foundations of Church 2 and its bell tower, and by graves from the youngest burial phase, can be included in the next burial

horizon (*Phase 2*). A total of 42 graves belong to this group. The number of skeletons is poorly preserved – in some cases, only the lower parts of the lower limbs (lower legs) or individual parts of the upper limbs, which is a consequence of very intensive burying. Dislocated bones of previously buried deceased are often lined up along the edges of the graves. Based on the stratigraphic position, a group of graves can be distinguished that could be relatively chronologically older within this phase of burying, and a total of 9 graves belong to it: grave No. 28, all graves with traces of soot and pieces of charred wood under the skeleton at the bottom of the pit, wherein the form of the substrate on which the deceased was laid, they properly cover the entire surface (graves No. 9, 21, 22, 41, 44, 51, 69 – Pl. 6; 10/4a, b; 11/1), and grave No. 77 with several iron wedges arranged around the skeleton, indicating burial in a wooden coffin (Pl. 6; 11/2). The case of the superposition of graves No. 19 and 21 (Pl. 6; 11/1) is indicative, where the deceased from grave No. 19 (with the find of an anonymous silver denarius from the 12th century) was buried over the deceased from grave No. 21, in which the remains of soot were found at the bottom of the pit. The same was noted in grave No. 27, which was dug over the older grave No. 22 with the soot at the bottom of the burial pit. The remains of charred wood in the burial pits are generally interpreted as a trace of the practice of “purification” of the tombstone by burning it, probably before the burying of the deceased, which is rarely in Banat²⁴. This custom is also registered in graves within the older phase of the cemetery in nearby Omoljica and in two graves in the churchyard at the site of “Grad” in Dupljaja²⁵.

Graves from Phase 2 of the cemetery were dug at depths of 0.54 m to 1.18 m. The orientations of the graves generally follow the orientation of Church 1. In two cases, they are ideally oriented in the west-east direction, while in other cases, deviations from this direction range from 14° to 43° to the south. The deceased were mostly buried freely without burial structures, and only in three cases were rectangular burial pits with rounded edges observed. As in the case of graves of the oldest phase, all the deceased are on their backs, with the skull on the back of the head in the west and the legs extended. Due to poor preservation, it is only possible to determine the position of both

¹⁹ Obverse: in the middle, a one-pointed cross in a circle of beads, between the arms of the cross wedges, around the inscription STEPHANVS REX. Reverse: REIIACIVITVS*, same as the obverse (cross with wedges). Read by: Ladislaus Réthy and Günther Probst, *Corpus Nummorum Hungariae*, vol. I, Graz (1958), No. 1; Lajos Huszár, *Münzkatalog Ungarn. Von 1000 bis Heute*, Budapest (1979), No. 1.

²⁰ Stanojev, *Nekropole*, 113, Fig. 615; 114, Fig. 620.

²¹ Ota, *The Mortuary*, 135, 241, Pl. 13/11.

²² J. Đorđević-V. Đorđević, *Ranosrednjovekovno naselje i groblje*, 196, Fig. 8/18.

²³ Petar Rokai, Zoltan Đere, Tibor Pal and Aleksandar Kasaš, *Istorija Mađara*, Beograd (2002), 24–25.

²⁴ For all registered examples in Banat, see: Ota, *The Mortuary*, 57.

²⁵ J. Đorđević, V. Đorđević and Radičević, *Srednjovekovna crkva*, 189; Radičević, *Medieval Fortification*, 89.

hands in 14 of the deceased, and they are very different. The most numerous are the deceased with their arms outstretched next to their bodies, a total of five cases (graves No. 28, 52, 67, 75, 76); they are followed by two cases with both arms bent at the elbows and placed on the abdomen (graves No. 43, 26) and with both arms bent at the elbows and crossed on the abdomen (graves No. 68, 19). Individual cases were recorded where the right arm was bent at the elbow and placed over the abdomen, and the left arm was extended next to the body (grave No. 9); the right hand bent at the elbow and placed over the abdomen, and the left hand placed on the left pelvic wing (grave No. 42); both arms bent at the elbows and placed over the abdomen (grave No. 47); the left arm bent at the elbow and placed on the abdomen, and the right arm extended next to the body (grave No. 48); the left arm bent at the elbow and placed between the pelvic wings, and the right extended next to the body (grave No. 61); the right arm bent at the elbow and placed on the abdomen, and the left arm bent at the elbow with the fist placed on the shoulder of the same hand (grave No. 55).

The graves of this phase are very scarce in finds of grave goods. In the majority, Hungarian silver coins were found, placed in the mouths of the deceased or thrown into the ground during burial. An anonymous silver denarius from the 12th century was found on the upper jaw of the deceased in grave No. 19, possibly minted in the time of King Stephen III of Hungary (1162–1172) (Pl. 6/2)²⁶. An anonymous silver denarius from the 12th century, minted most likely in the time of King Béla II of Hungary (1131–1141), was found in the earth that buried grave No. 26 (Pl. 7/1)²⁷. An anonymous silver denarius from the 12th century was found on the upper jaw of the deceased in grave No. 55, also possibly minted in the time of Stephen III (1162–1172) (Pl. 7/2)²⁸. In the earth with which grave No. 48 (Pl. 6/12) was filled, as well as on the skull of the deceased in grave No. 61 (Pl. 6/11), specimens of silver coins were found which, even after conservation treatment, could not be read due to high corrosion and poor quality of silver, but based on the dimensions they can be attributed, to anonymous Hungarian coins from the 12th century. Apart from coins, only

32 glass beads found in the area of the upper arm and shoulder of the deceased in grave No. 21 were recorded among the other burial goods, so it can be assumed that they were part of a necklace (Pl. 6/1). The beads are of uniform dimensions, maroon-red, brown and green. Bead necklaces that were found in burial complexes in Banat date back to around 1200, and after that date, they are rarely deposited as grave goods²⁹.

Five more Hungarian coins were found in the cultural layer outside the burial units. 1. An anonymous silver denarius from the 12th century possibly minted at the time of King Stephen II (1116–1131) (Pl. 7/6)³⁰. 2. An anonymous silver denarius from the 12th century³¹. 3. An anonymous silver denarius from the 12th century (Pl. 7/7)³². 4. An anonymous silver denarius from the 12th century, possibly minted in the time of King Béla II (1131–1141) (Pl. 7/9)³³. 5. An anonymous silver denarius from the 12th century, possibly minted in the time of King Stephen II (1116–1131) (Pl. 7/8)³⁴. In addition, a certain number of iron wedges, clamps and fragments of forged iron knives (Pl. 7/10) were found in the cultural layer, as the coins were part of the grave inventory or the remains of metal parts of wooden chests of devastated graves.

This horizon of burials (Phase 2) in the cemetery dates from the 12th–13th century, but we cannot precisely date the end of the burials in the previous horizon and the beginning of burials in this phase. In any case, burials within this horizon were carried out at the time when Church 1 was built and lasted until its use ceased.

The youngest burial horizon (*Phase 3*) includes graves dug after the demolition of the older Church 1, i.e. graves contemporaneous with the newly built Church 2. This group consists of a total of 15 graves (5 children's), with human skeletons almost entirely preserved and undisturbed by subsequent burials. A particular phenomenon for this phase is a "carpet" made of broken bricks arranged over the burial pit or directly over the deceased (e.g. graves No. 54, 78 – Pl. 8/3a; 9). There are also grave structures made of vertically or horizontally

²⁶ Réthy and Probszt, *Corpus*, No. 129; Huszár, *Münzkatalog*, No. 117a.

²⁷ Réthy and Probszt, *Corpus*, No. 81; Huszár, *Münzkatalog*, No. 96.

²⁸ Réthy and Probszt, *Corpus*, No. 137; Huszár, *Münzkatalog*, No. 127.

²⁹ Oța, *The Mortuary*, 104.

³⁰ Réthy and Probszt, *Corpus*, No. 71; Huszár, *Münzkatalog*, No. 84.

³¹ Most probably: Réthy and Probszt, *Corpus*, No. 120; Huszár, *Münzkatalog*, No. 141.

³² Réthy and Probszt, *Corpus*, No. 87; Huszár, *Münzkatalog*, No. 99.

³³ Réthy and Probszt, *Corpus*, No. 74; Huszár, *Münzkatalog*, No. 89.

³⁴ Réthy and Probszt, *Corpus*, No. 78; Huszár, *Münzkatalog*, No. 94.

arranged bricks along the edge of the grave or under the feet and above the head of the deceased (e.g. graves No. 14, 25, 53 – Pl. 8/1, 2; 9; 12/3, 4). Burial pits, recorded in five cases, are mainly rectangular in shape, in one case with rounded edges. In five cases, the graves were filled with, in addition to earth, the remains of construction rubble (finely broken bricks, mortar). In one grave, the remains of wood were discovered, which may represent parts of a chest, or a board placed over the deceased (grave No. 54 – Pl. 8; 13/1b). The burying depth of the graves of this phase ranges from 0.41 m to 1.57 m. The orientations of the graves follow the orientation of Church 2, deviations from the west-east direction range from 2° to 43°. The deceased are on their backs in a stretched position, and the head is on the nape on the western side. In the case of the nine deceased, it is possible to determine the position of the hands, which is very uneven. In four cases, both arms were bent at the elbows and placed on the abdomen (graves No. 14, 23, 26, 54). Individual cases stand out where: both arms are extended next to the body (grave No. 33); the right arm extended next to the body, the left arm bent at the elbow and placed on the abdomen (grave No. 46); the left arm extended next to the body, the right resting on the pelvis (grave No. 56); the right arm extended next to the body, the left arm bent at the elbow and placed on the chest (grave No. 72), and the left arm extended next to the body, the right arm placed on the abdomen (grave No. 53). Based on the careful way of making the grave structure (“carpet” made of bricks, parts of the tomb structure inside the grave, the remains of a wooden chest), the depth of burial of the tomb (1.57 m) and the central position in front of the western entrance to the Church 2, grave No. 54 can be singled out and assumed to be the burying of a significant member of the community that lived here.

A major characteristic of this phase is the complete absence of grave goods, which significantly complicates its more precise dating. Late medieval necropolises in Banat, dated after the first decade of the 14th century and last until the 15th century, are classified in the so-called “Angevin and post-Angevin” necropolis horizon³⁵. Many cemeteries also have a church and are characterized by the absence of grave goods in the graves. For now, the last phase of burials at the “Livade-Đurđevac” site can only be broadly dated from the end of the 13th – the beginning of the 14th to the 15th century.

Finally, we should mention the group of 10 infants graves (graves No. 1, 3, 6–8, 30, 31, 37, 70 and 74), which could not be divided into separate phases of burying. No grave goods were found, so these graves can be broadly assigned to the period from the 12th to the 15th century only based on the orientation of the skeletons, which generally follow the basic positions of the churches.

Conclusion

At the complex site “Livade-Đurđevac” on an Eneolithic mound, a cemetery was formed at the end of the 10th or the beginning of the 11th century, which was used by the inhabitants of the simultaneous settlement, which extended about 100 m to the north. According to its characteristics (method of burial, typological features of the finds), it would belong to the circle of the necropolis of the Bijelo Brdo burial horizon. Buryings at this cemetery took place during the 11th century, but due to the small number of investigated graves, we cannot determine its upper chronological limit. Nevertheless, certain continuity can be observed, because in the following period, the same place was chosen for burying.

Somewhere during the 12th century, this sacred place acquired a religious character when the village Church 1 was built. Buryings continued around the church, and this horizon includes graves dated based on coin finds from the 12th–13th centuries. The beginning of buryings around the church can perhaps be linked to the legal provisions related to village churches enacted during King Ladislaus I of Hungary (1077–1095), which ordered that village cemeteries must be located near church buildings³⁶. The large amount of bricks that were used to mark the graves, as well as the filling of the burial pits of the last burying phase (14th–15th centuries), in which there is a lot of construction rubble, leads us to the conclusion that village Church 1 was demolished at one point, and that its remaining construction material used to build a new village church and used for the construction of grave structures during buryings. This is evidenced by the partial negation of its earthen foundations, with better-made earthen foundations of the new church. The reasons for the demolition of the first village church are not known, but perhaps they can be linked to the Mongol campaigns at the beginning of the fifth decade of the 13th century and the consequences they left behind. The same

³⁵ Ota, *The Mortuary*, 194–196.

³⁶ Zoltan Čemere, Mreža srednjovekovnih katoličkih crkava u Banatu, *Glasnik Muzeja Banata*, VIII (1998), 70–71.

fate befell the church in nearby Omoljica. On the other hand, it is not excluded that the older church perished in the events of 1280/1281, when during the Cuman rebellion against the Hungarian king Ladislaus IV the Cuman (1272–1291), the southern parts of medieval Hungary perished, and in the northern Banat they have burned churches in the vicinity of Ostojićevo³⁷.

Unlike the religious-sacred complex in Omoljica, a similar complex was rebuilt at the “Livade-Đurđevac” site, as evidenced by the newly built village Church 2. In terms of the architectural style, this church fully corresponds to the Gothic period. Around it, burials were carried out within the last horizon of graves, which we dated to the period from the end of the 13th – the beginning of the 14th to the 15th century, and which is characterized by the complete absence of grave goods in the graves, as well as burials in tomb structures made of bricks.

We also do not know the reasons for the termination of the function of the younger village church, with the open possibility of its demolition, and the reasons for the termination of burials are also unknown. We have no archaeological evidence that burials were carried out in this place during the 16th and 17th centuries and later. Ottoman raids on southern Banat during the 15th century, which were especially frequent after the capture and destruction of Kovin in 1460,³⁸ probably led to this church being abandoned, and after that, its remains gradually collapsed and disintegrated.

The village of “Sent-Đurađ” (*Zenth Gyurgh* 1389, 1432; *Zenthgyerg* 1458; *Zenthgergh* 1472) is mentioned in historical documents related to the settlements of Kovin County in the 14th and 15th centuries, whose location has not yet been resolved³⁹. Some researchers (P. Engel, N. Stanojev) connect this settlement with the area “Đurđevo” which is located in the cadastral municipality of Pločice in the municipality of Kovin⁴⁰. However, this is unlikely, given that this area is located in the often flooded alluvial plain of the Danube,

and so far, no surface archaeological findings have been confirmed on it, which would indicate the existence of a settlement from the late medieval period⁴¹. A different proposal was presented by F. Mileker, who located the settlement of “Sent-Đurađ” on the area “Đurđevac” on the coast of Nadel, northeast of Starčevo and east of Pančevo⁴². During the Turkish rule, in 1579, the uninhabited place “Kuručeva Dolina”, or “Mali Đurđevac”, was mentioned⁴³. According to maps and documents from the 18th and 19th centuries, this area is uninhabited and is mentioned under different names (*Jorgiovaz*, *Zsurgovac*, *Juriovacs*, *Jurgovacs*, *Jorgovaz*, *Gyrgovatz prae.*, *Gyrgyevatz*)⁴⁴. In fact, it is an area in the northern part of which medieval village churches were explored (Pl. 1/1), which would support the location of the “Sent-Đurađ” settlement at this place. About 850 m southwest of the investigated church is the dominant mound, “Đurđevac”, with an altitude of 81.4 m. In the southwestern part of the “Đurđevac” area were registered surface finds that indicate the existence of a larger settlement from the 13th–16th century, which would correspond to data from historical documents⁴⁵. It can be assumed that the inhabitants of this settlement used the younger village church and its cemetery in the northern part of the “Đurđevac” area.

At the current level of research, it remains an open question whether both village churches from the “Livade-Đurđevac” site could have functioned as parish churches. There is a well-known regulation from the time of King Stefan I (1000–1038) that every tenth village had to build a parish church⁴⁶. Church 1 from the 12th–13th centuries could have been the parish church of numerous contemporaneous settlements, whose surface archaeological remains have been registered near it or along the left bank of the Nadel,⁴⁷ but we have no confirmation for this assumption in written sources. On the

³⁷ Rokai, Đere, Pal and Kasaš, *Istorija Mađara*, 89; Čemere, *Mreža*, 72.

³⁸ Aleksandar Krstić, *Iz istorije srednjovekovnih naselja jugozapadnog Banata* (15. vek – prva polovina 16. veka), *Zbornik Matice Srpske za istoriju*, LXXIII (2006), 38.

³⁹ *Ibidem*, 52; for historical data on the settlement of “Sent-Đurađ” and various proposals for its location, see: Aleksandar Krstić, *Srednjovekovna toponimija*. Jelena Đorđević-Vojislav Đorđević (eds.), *Arheološka topografija Banata*, vol. 4, Pančevo (2020), 459.

⁴⁰ *Ibidem*, 459; Nebojša Stanojev, *Edikt*, Novi Sad (2014), 34 (marked as Skorenovac).

⁴¹ Perhaps we could take into account the surface finds from the “Velika Greda” and “Borum” areas, which are located north of the “Đurđevo” area in the cadastral municipality of Banatski Brestovac (sites No. 23 and 24), but they belong to the period of the 16th–18th centuries, see: J. Đorđević-V. Đorđević, *Arheološka topografija*, 89–90, Karta 218.

⁴² Bódog Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, *TRÉT*, XXIX, 1–2 (1913), 28.

⁴³ Krstić, *Srednjovekovna toponimija*, 459.

⁴⁴ Milleker, *Délmagyarország*, 27–28.

⁴⁵ J. Đorđević-V. Đorđević, *Arheološka topografija*, 323–325, 328–330, T. 208/6–8 (Starčevo, sites No. 29 and 33).

⁴⁶ Rokai, Đere, Pal, and Kasaš, *Istorija Mađara*, p. 31.

⁴⁷ J. Đorđević-V. Đorđević, *Arheološka topografija*, Karta 217.

other hand, in the lists of papal tithes from 1333–1335, one can see a weak representation of parish churches south of river Tamiš, where parishes are mentioned in Halas (Čenta) and Želj (Opovo) in the southernmost part of the Archdeaconry of Torontal, as well as in Vršac and Hram in the southern part of the Archdeaconry of Krašov, while the parish churches from the south area of the Archdeaconry of Kovin of the Čanad Diocese are not mentioned at all in these documents⁴⁸. The possibility that the younger village Church 2 at the site “Livade-Đurđevac” had not yet been built at the time of the list of the papal tithes should be ruled out, because not much time had passed since the demolition of the older church, which took place sometime between 1241/1242–1280/1281, before construction of the new church, no later than the beginning of the 14th century, which is again significantly earlier than the data from the list of the papal tithes. The fact that parish churches from the area of the Archdeaconry of Kovin are absent from the list of papal levies has been interpreted in different ways and remains unclear. The possibility was highlighted that the river Tamiš

represented the borderline between Byzantine and Hungarian, that is, Hungarian and Serbian church organizations, and that the southern parts of Banat were under the strong influence of the Orthodox Church at that time, but also that they were less populated than the middle and northern Banat⁴⁹. On the other hand, groups of the Serbian population inhabited the area of Kovin County since the second half of the 14th century, and religious pressure on the Slavic and non-Catholic population of Kovin and Krašov Counties in 1366 during the reign of King Louis I of Hungary is also documented⁵⁰. It is recorded that in 1433, mixed Catholics and Orthodox lived in Kovin⁵¹. The question of the confessional and territorial affiliation of the younger Church 2 at the “Livade-Đurđevac” site remains open at the current level of research.

Based on the historically confirmed name of the settlement “Sent-Đurađ” (Saint George), to which the younger church belonged, as well as the preserved toponym “Đurđevac”, we cannot rule out the possibility that this warrior saint was also its patron.

⁴⁸ Čemere, *Mreža*, 70, 73, Karta 1; Krstić, *Iz istorije*, 32; Krstić, *Srednjovekovna toponimija*, 454.

⁴⁹ Čemere, *Mreža*, 70, 73.

⁵⁰ Krstić, *Srednjovekovna toponimija*, 454.

⁵¹ Krstić, *Iz istorije*, 32.

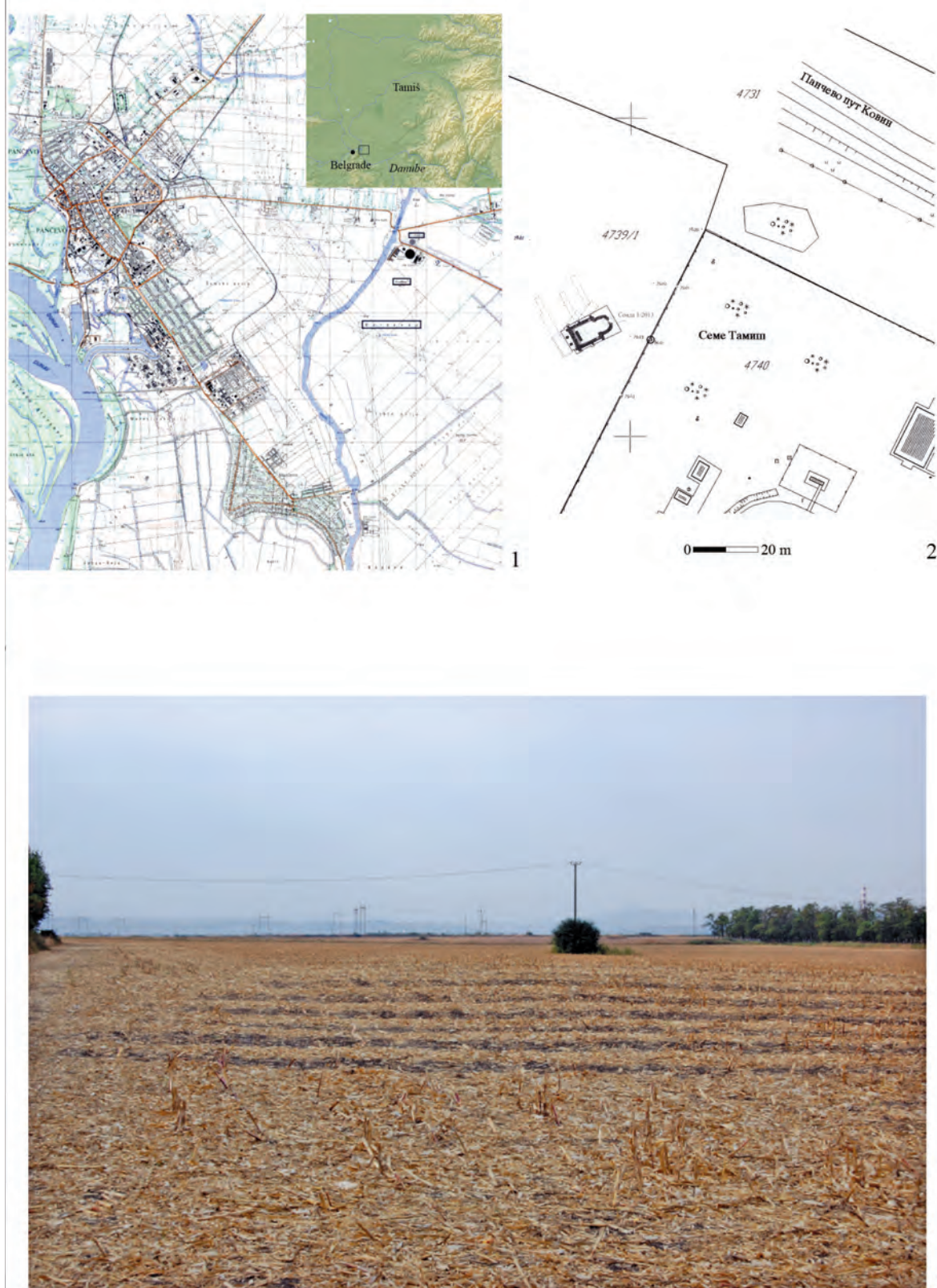
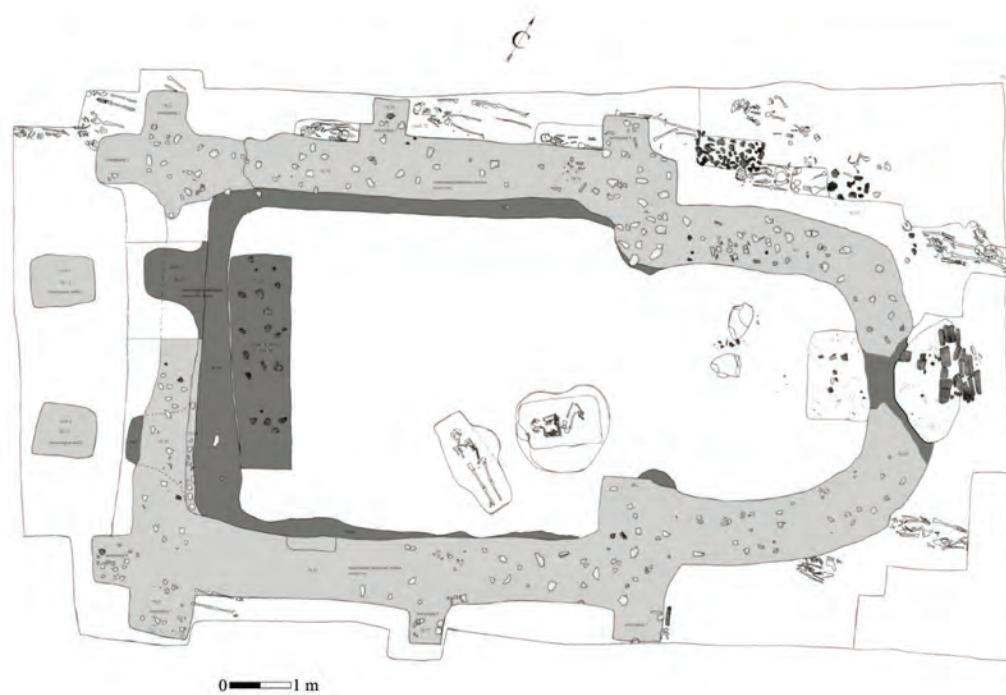

Plate 1. 1 – location of the “Livade-Durdevac” site, with the marked positions of the “Livade” and “Durdevac” areas and early medieval settlements; 2 – situational plan of the archaeological excavation; 3 – the appearance of the site.

1

 stone
  brick

 foundations of the Church 2 (14th-15th centuries)

 foundations of the Church 1 (12th-13th centuries)

2

Plate 2. 1 – situational plan of medieval churches; 2 – the appearance of medieval churches.

1

2

3

Plate 3. 1 – view of the foundations of Church 2; **2** – the appearance of the pit with rubble and bricks at the top of the apse of Church 2; **3** – view of the foundations of the belfry pillars west of Church 2.

Plate 4. 1 – the relationship between the foundations of Church 2 and Church 1; **2** – cross-section through the foundations of Church 2, Church 1 and the platform in the western part of Church 1; view of the platform in Church 1 western part.

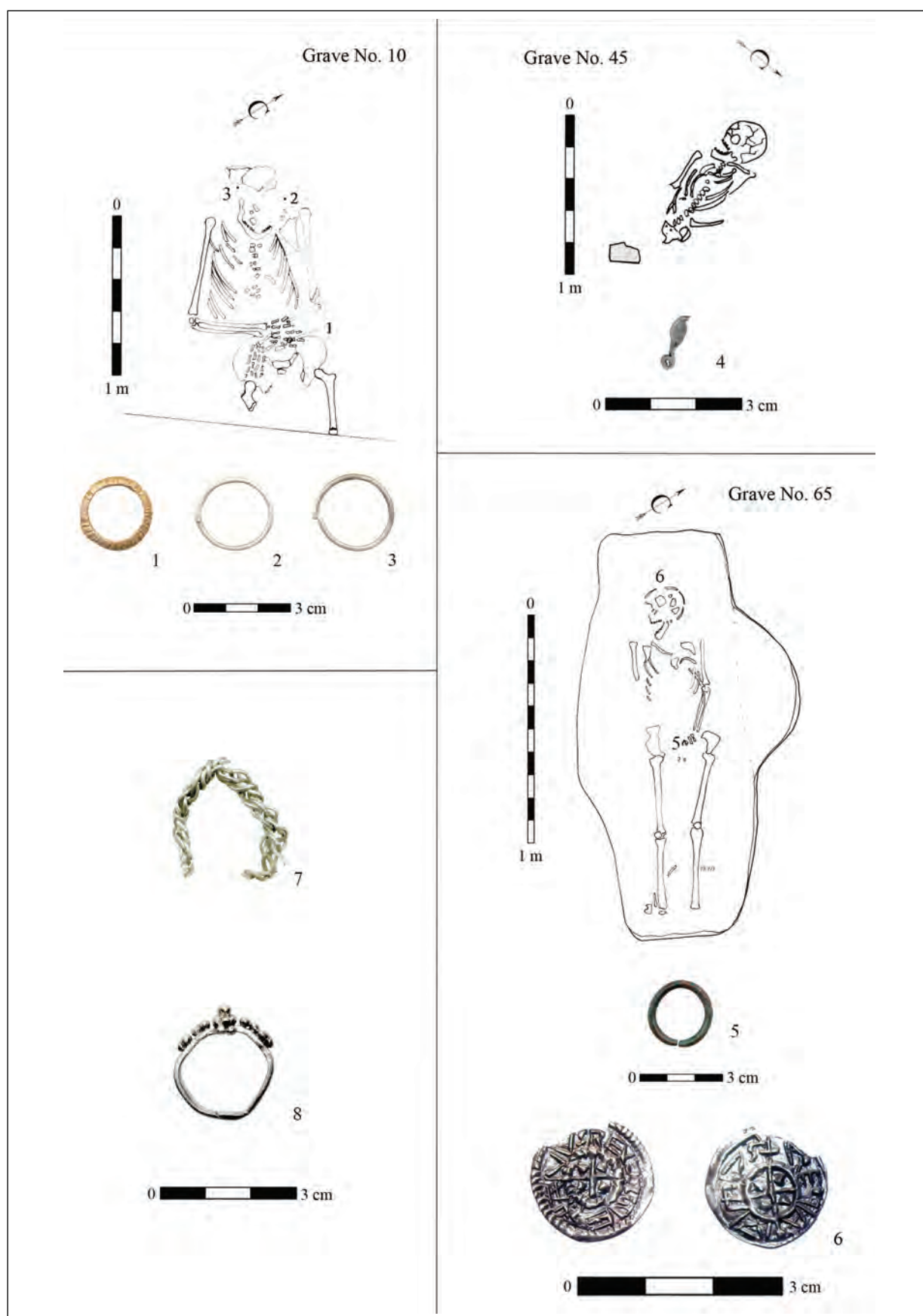

Plate 5. Graves and grave goods of Phase 1 of the cemetery (11th century) – graves No. 10, 45 and 65; 7–8, the finds from the cultural layer outside the graves.

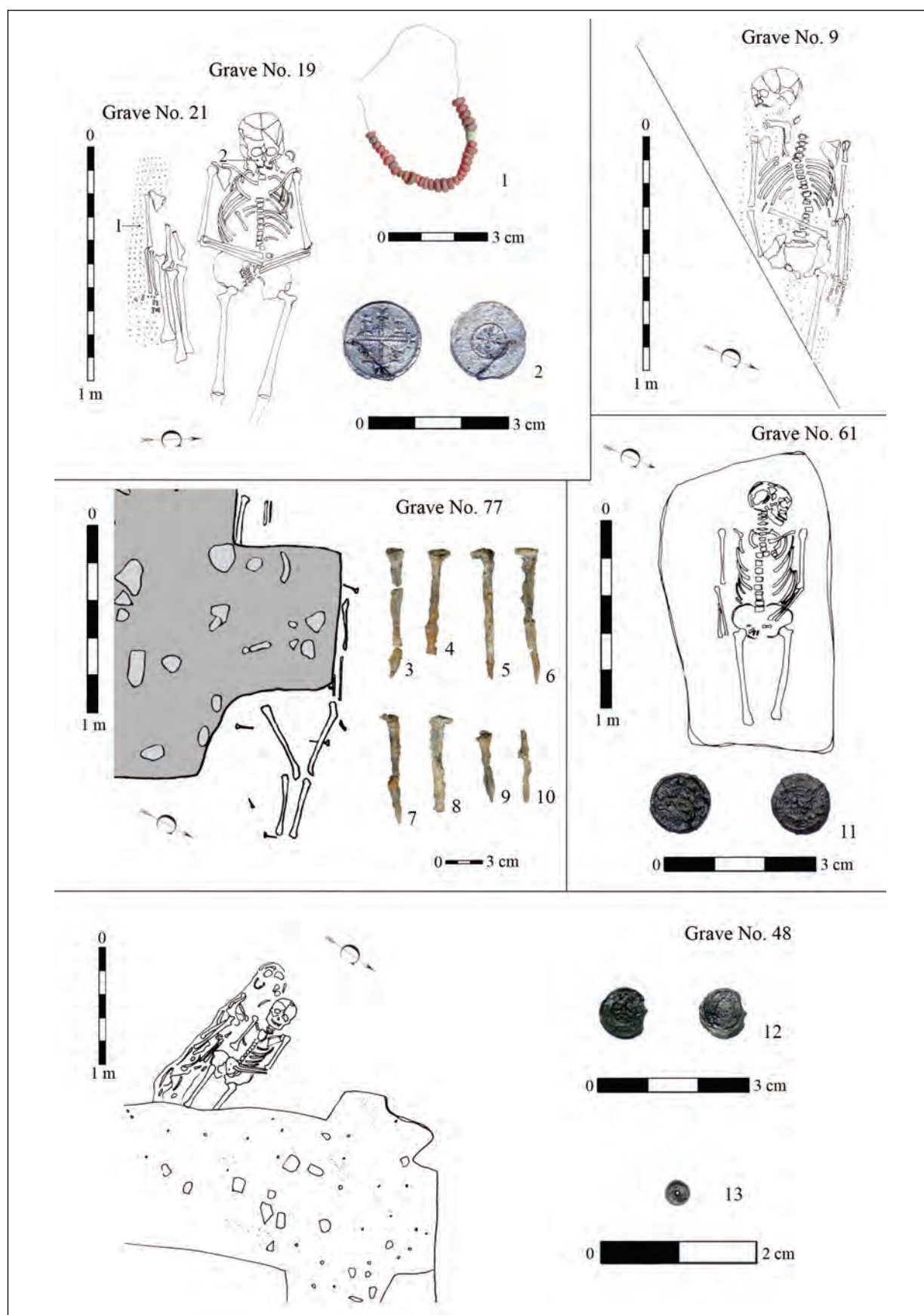

Plate 6. Graves and grave goods of Phase 2 of the cemetery (12th–13th centuries) – graves No. 19, 21, 48, 61 and 77.

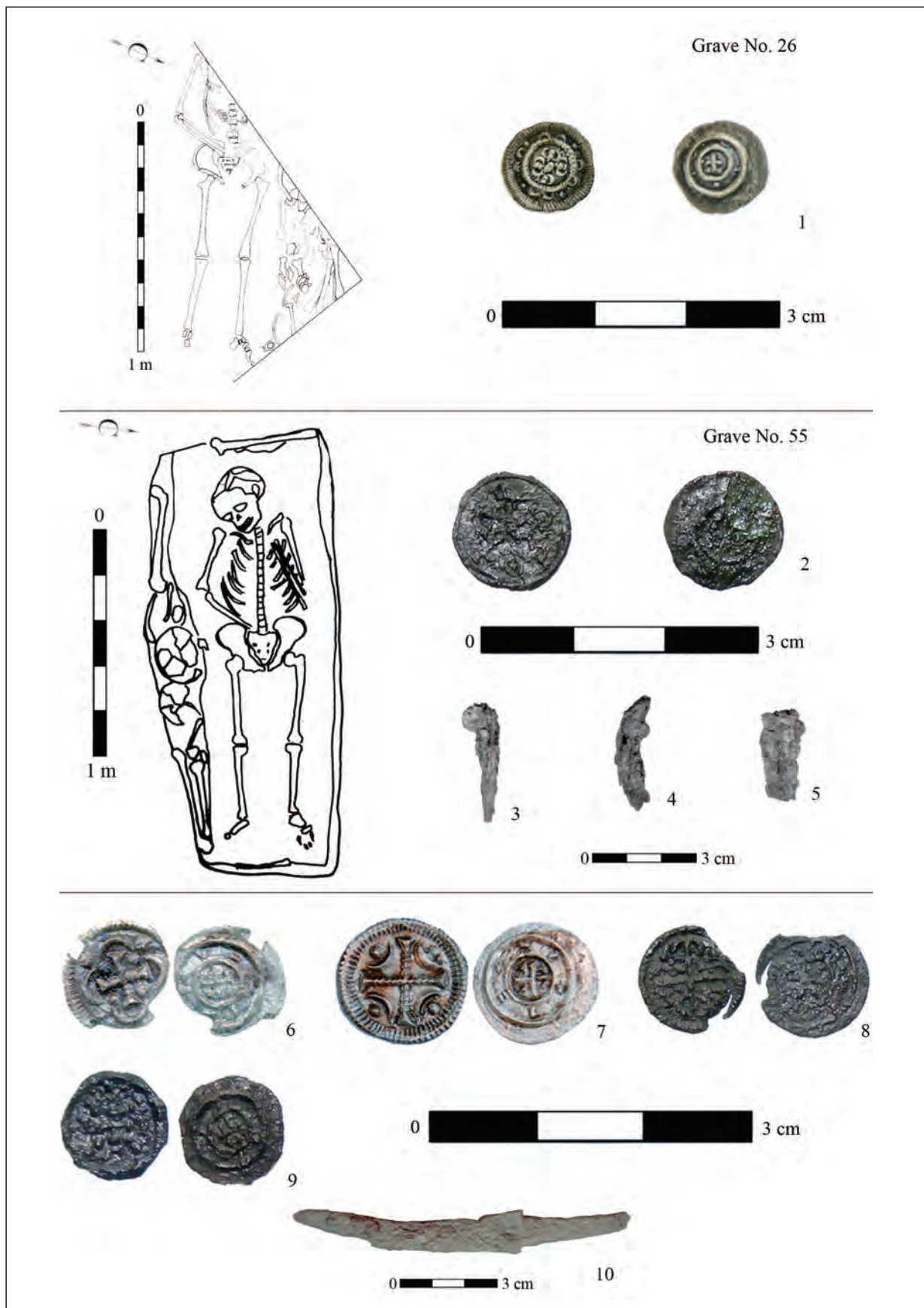

Plate 7. Graves and grave goods of Phase 2 of the cemetery (12th–13th centuries) – graves No. 26 and 55; 6–10, the finds from the cultural layer outside the graves.

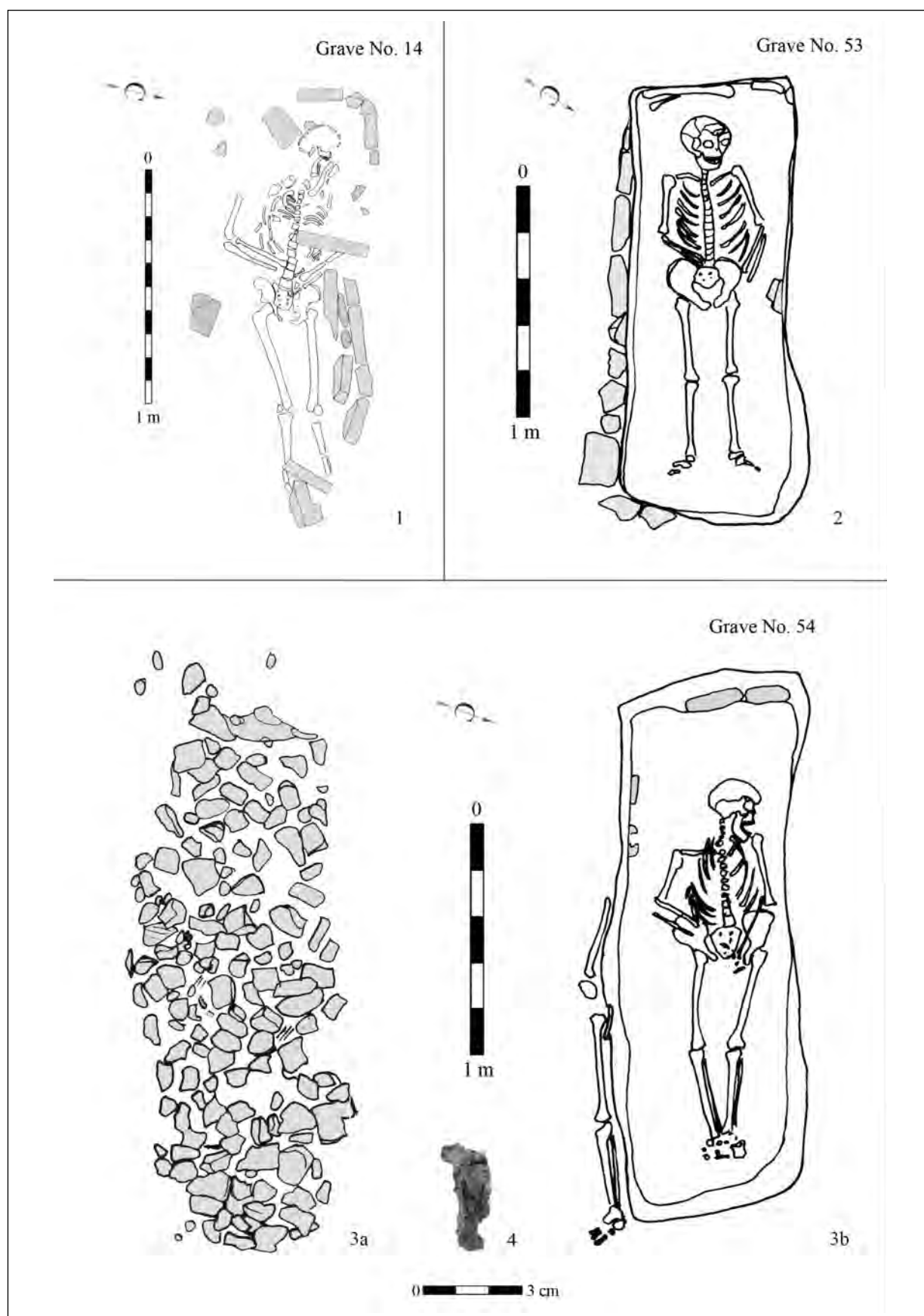

Plate 8. Graves and grave goods of Phase 3 of the cemetery (14th–15th century) – graves No. 14, 53 and 54.

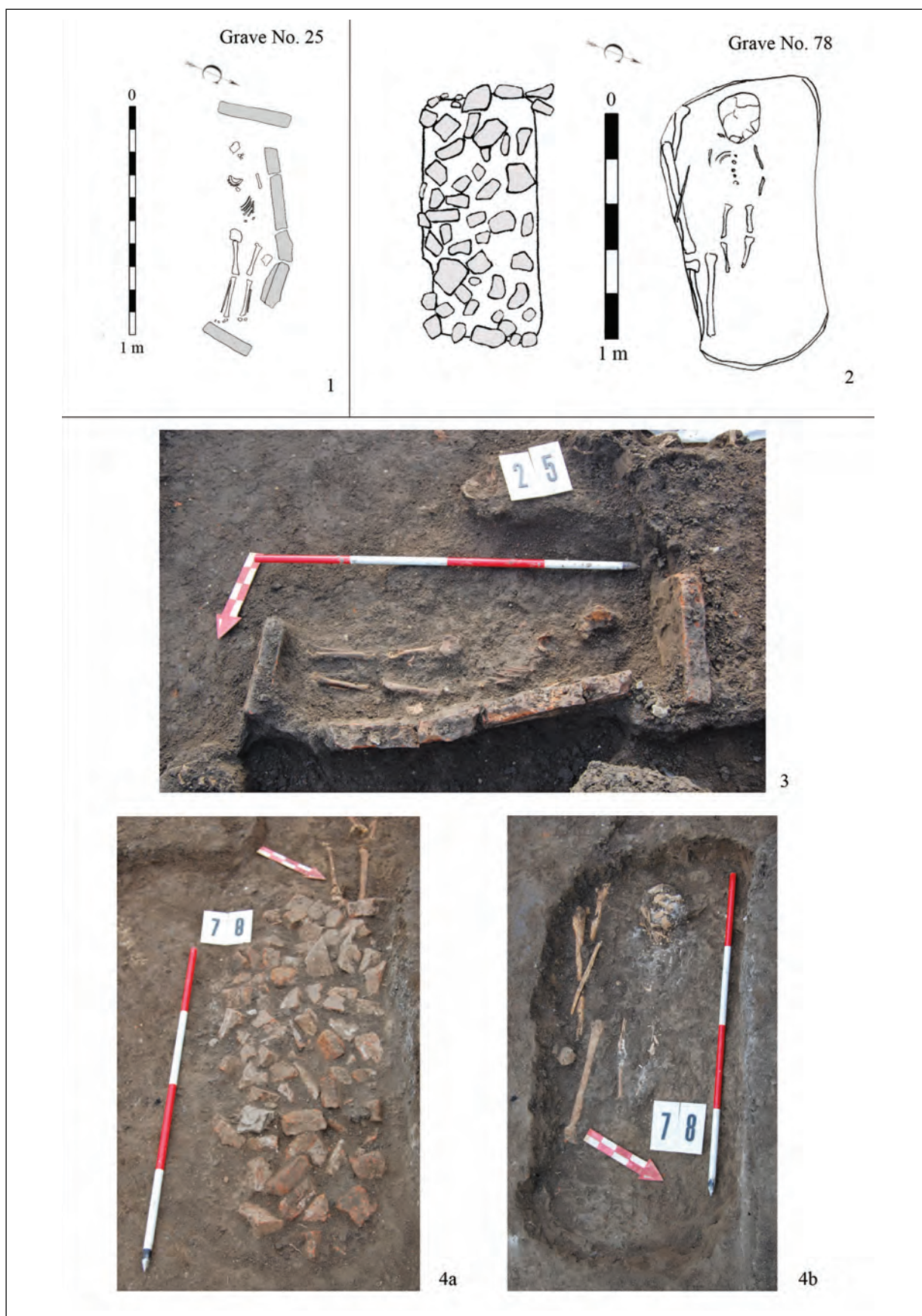

Plate 9. Graves of Phase 3 of the necropolis (14th–15th century) – graves No. 25 and 78; 3, 4a-b – the appearance of graves No. 25 and 78.

Plate 10. The appearance of graves No. 9, 10, 45 and 65.

1

2

3

4

Plate 11. The appearance of graves No. 19–21, 26, 48 and 77.

Plate 12. The appearance of graves No. 14, 53, 55 and 61.

1a

1b

2

Plate 13. The appearance of grave 54; damage to the graves of Phase 2 of the cemetery by digging the foundations of the western wall of Church 2.

REFLECTION OF DAILY LIFE IN MEDIEVAL INSCRIPTIONS AND NOTES FROM SERBIA AND BOSNIA (12TH–16TH CENTURIES)

Aleksandar Krstić

Keywords: Medieval Serbia, Medieval Bosnia, inscriptions, marginalia, daily life.

Abstract

Inscriptions on buildings, wall paintings and tombstones, as well as marginal notes of copyists and readers of books are important sources for the study of daily life in Serbia and Bosnia in the Middle Ages. They contain information about the erection and painting of churches and monasteries, their founders, builders and painters, and sometimes about the reasons and circumstances in which these buildings were created. The tombstone inscriptions can offer basic information about deceased persons and their lives and often depict the beliefs, ethics and culture of the nobility. Records of copyists, translators and manuscript illuminators reveal both religious motives that led them to accept this endeavor, as well as various difficulties they faced in their work (from inadequate sources, poor quality writing material, to the difficult conditions in which they copied, translated and decorated books – cold, hunger, lack of sleep, sight problems, social disturbances and wars). Similar marginalia about the difficulties they encountered in everyday life, about illness, death or fear of the Turks were often left by the readers of these books, and empty pages or margins in the books were sometimes used to list someone's income and expenses, draft private contracts or record global and local news.

Researchers of the medieval past of Serbia and Bosnia face great challenges due to the relatively small number of preserved historical sources. This refers both to documents issued by the rulers' chancelleries and, to an even greater extent, to those arising from private law relations, as well as to other types of written sources, such as letters, and various narrative texts. The lack of sources is to some extent supplemented by archival material from the cities on the Adriatic coast, primarily Dubrovnik and Kotor, which refers to the relations of the rulers of Serbia and Bosnia with these communes and the business activities of their citizens in the medieval Serbian and Bosnian states.¹ It is understood that the image thus obtained is necessarily one-sided and distorted. The lack of sources makes it very difficult to research numerous topics that fall into the area of daily life in those territories. Therefore inscriptions on buildings, wall paintings and tombstones, as well as annotations

of copyists and readers of books are important sources for the study of daily life in Serbia and Bosnia in the Middle Ages. Most of these texts are in Old Church Slavonic or vernacular, written in Cyrillic alphabet. The systematic collection and publication of these two different types of sources started at the beginning of the 20th century and continues to this day.²

² Ljubomir Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi* (hereafter: *Zapisi i natpisi*), vol. I–VI, Beograd: Srpska kraljevska akademija [hereafter: SKA] (1902–1926), reprinted: 1982–1988; Svetozar Matić, *Opis rukopisa Narodne biblioteke*, Beograd (1952); Marko Vego, *Zbornik srednjovekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, vol. I–IV, Sarajevo (1962–1970); Gordana Tomović, *Morfologija ćirilskih natpisa na Balkanu*, Beograd (1974); Rade Mihaljčić – Ludwig Steindorff, *Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, Wiesbaden (1982), reprinted as Rade Mihaljčić, *Imena na kamenu. Ranosrednjovekovni natpisi na teritoriji Jugoslavije*, in *idem, Izvorna vrednost stare srpske građe*, Beograd (2001), 106–326; Vojislav Đurić-Anna Tsifou-Athanasios Furlas-Ludwig Steindorff, *Namentragende Inschriften auf Fresken und Mosaiken auf Balkanhalbinsel vom 7. bis zum 13. Jahrhunderts* (Wiesbaden – Stuttgart (1986); Milan Ivanović, *Ćirilski epigrafski spomenici iz Srbije, Crne Gore i Makedonije (odlivi)*, Beograd (1984); Ljubica Štavljanin-Đorđević, Miroslava Grozdanović-Pajić, Lucija Cernić, *Opis ćirilskih rukopisa Narodne biblioteke Srbije*, vol. I, Beograd (1986); Petar Momirović, *Stari srpski zapisi i natpisi iz Vojvodine*, vol.

* The Institute of History, Belgrade, e-mail: albited@gmail.com.

¹ Đorđe Bubalo, *Pisana reč u srpskom srednjem veku. Značaj i upotreba pisanih dokumenata u srednjovekovnom srpskom društvu*, Beograd (2009), 27–66; *idem, Pragmatic Literacy in Medieval Serbia*, *Utrecht Studies in Medieval Literacy* 29, Turnhout (2014), 45–86.

The inscriptions contain information about the erection and painting of churches and monasteries, their founders, builders and painters, and sometimes about the reasons and circumstances in which these buildings were created.³ Among the numerous inscriptions on churches and monasteries erected by Serbian rulers of the Nemanjić dynasty from the 12th to the second half of the 14th centuries, which commemorate their piety and royal power,⁴ those on the church of the Most Holy Mother of God (Bogorodica Ljeviška) in the city of Prizren in Kosovo and Metohija are in particular relevant for our topic. King Stefan Uroš II Milutin (1282–1321) rebuilt this church, the cathedral of the bishops of Prizren, about which he left a very nice inscription on the apse of the church, carved in bricks in 1307.⁵ The second royal inscription on this church, made in fresco technique above the entrance to the outer narthex, is especially interesting, and from it we learn that alms were given to the poor and powerless. The king prescribed that on certain days, both during winter and summer, four buckets of flour should be distributed per

month, two of wheat and two of mixed cereals. The buckets of flour should be of the same measure as those given to the protomasters Nikola and Astrapa, while the church was being built and decorated with frescoes. In addition to the flour, wine was also distributed to the poor and powerless in front of the church – one tub every month, the same amount as previously given to the mentioned protomasters, while one bucket of salt was distributed every two months.⁶

In addition to the rulers, the nobility and church dignitaries also erected their endowments in the Nemanjićs' state. The inscription on the tomb of Bishop Joanikije (c. 1346–1355) in the church of St. Athanasius above the village of Lešak in the area of Polog near Tetovo (North Macedonia) says that the deceased, who had previously been a hieromonk named Antonije, came to the place, cut and planted out the thicket and levelled the hills and began to build the church in the time of King Milutin (1282–1321). The inscription then talks about the proclamation of the Serbian Empire and Patriarchate (1345/1346) and how Antonije was appointed the first bishop of Polog, when his name was changed to Joanikije.⁷ Preserved inscriptions on the endowments of the nobility of this period, carved in stone or written on frescoes, in addition to dedications to patron saints, mostly contain the titles and names of the founders and members of their families, mentions of the ruler and the date of construction or painting of the church.⁸ Rarely,

I–V, Novi Sad (1993–2001); Brankica Čigoja, *Najstariji srpski ćirilski natpisi (grafija, ortografija i jezik)*, Beograd (1994); Božidar Šekularac, *Tragovi prošlosti Crne Gore. Srednjovekovni zapisi i natpisi u Crnoj Gori (kraj VIII – početak XVI vijeka)*, Cetinje (1994); Vladimir Ćorović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, ed. Rade Mihaljčić, Beograd (1997); Šefik Bešliagić, *Ćirilčki epigrafski spomenici srednjovekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo (2015); Gojko Subotić-Bojan Miljković-Irena Špadijer-Ida Tot, *Natpisi istorijske sadržine u zidnom slikarstvu*, vol. I (XII–XIII vek), Beograd (2015); a new specialized journal has recently started to be published in Belgrade – *Natpisi i zapisi*, vol. 1–7 (2015–2021). Of the Bulgarian editions of inscriptions and marginalia relevant to our topic, it should be mentioned: Jordan Ivanov, *Bŭlgarski starini iz Makedonija*, Sofia (1970) (reprint of the 1931 edition); Ventseslav Nachev – Nikola Fermandzhiev, *Pisahme da se znae: Pripiski i letopisi*, Sofia (1984); Boriana Hristova – Darinka Karadzova – Elena Uzunova, *Belezhki na Bŭlgarskite knizhovnitsi X–XVII vek*, vol. I: X–XV vek, Sofia (2013).

³ Rade Mihaljčić, *Izvorna vrednost zapisa i natpisa*, in idem, *Izvorna vrednost stare srpske građe*, Sabrana dela, vol. V, Beograd (2001), 98–102; idem, *Natpisi*. Sima Ćirković – Rade Mihaljčić (eds.), *Leksikon srpskog srednjeg veka*, Beograd (1999), 436–438; Đorđe Trifunović, *Azbučnik srpskih srednjovekovnih književnih pojmova*, Beograd (1990²), 198–191, where previous literature about these sources is also listed.

⁴ Tomović, *Morfologija*, 37, 43, 46–47, 50–51, 54; Subotić et al., *Natpisi istorijske sadržine*, 36–37, 57, 94–95.

⁵ Tomović, *Morfologija*, 44–45; Aleksandra Davidov Temerinski, *Church of the Holy Virgin Ljeviška in Prizren*, Belgrade (2017), 11–13, 21–39. Slobodan Ćurčić, “Renewed from the Very Foundations”: The Question of the Genesis of the Bogorodica Ljeviška in Prizren. Judson Emerick-Deborah Mauskopf Deliyannis (eds.), *Archaeology in Architecture: Studies in Honor of Cecil L. Striker*, Mainz am Rhein (2005), 23–35.

⁶ Draga Panić-Gordana Babić, *Bogorodica Ljeviška*, Beograd-Priština (1988²), 22–27; Branislav Živković, *Bogorodica Ljeviška. Crteži fresaka*, Beograd (1991); Davidov Temerinski, *Church of the Holy Virgin Ljeviška*, 13–14, 70, 74–77. Painter Michael Astrapas from Thessaloniki was the famous artist of Milutin's time, who decorated with frescoes several churches for this Serbian ruler, known for his numerous pious foundations. See Branislav Todić, *Srpsko slikarstvo u doba kralja Milutina*, Beograd (1998), 228–262; idem, Astrapa Mihailo. *Srpski biografski rečnik* (hereafter: *SBR*), vol. I, ed. Čedomir Popov, Novi Sad (2004), 291, were the previous literature on this artist is listed. Less is known about protomaster Nikola, who was the architect of the Bogorodica Ljeviška, cf. Branislav Todić, Činjenice i pretpostavke o protomajstoru Georgiju iz Dečana. *Saopštenja* 48 (2016), 120–121; Branka Gugolj, Nikola, graditelj. *SBR*, vol. VII (2018), 346. The church of Bogorodica Ljeviška was burned and its fresco paintings were heavily damaged during the anti-Serbian riots on March 17, 2004, Davidov Temerinski, *op. cit.*, 16–17.

⁷ Radoslav Grujić, Pološko-tetovska eparhija i manastir Lešak. *Glasnik Skopskog naučnog društva* 12 (1933), 60–62; Tomović, *Morfologija*, 65–66; Marija Janković, *Episkopije i mitropolije srpske crkve u srednjem veku*, Beograd (1985), 71, 61; Sava Vuković, *Srpski jerarsi od devetog do dvadesetog veka*, Beograd-Podgorica-Kragujevac (1996), 232.

⁸ Tomović, *Morfologija*, 48, 55, 63; Ivan Đorđević, *Zidno*

the inscriptions also mention the areas that the *ktetors* governed⁹ or the possessions that they donated to their endowment.¹⁰ As a testimony of the piety of the *ktetors*, some inscriptions also contain their prayers addressed to God, the Mother of God or to the holy patrons of the temple. Although very valuable, sometimes the only sources about the personalities of the founders and their families, these inscriptions do not contain much information concerning the sphere of daily life. For the sake of illustration, we will mention the founder's inscription of nobleman Dragoslav Tutić in the small church of St. Nicholas in Prizren from 1332. We learn from it that Dragoslav, who became a monk under the name Nikola, built a church together with his wife Bela because they had no descendants. He donated to the church the land he had in Prizren, a house, a vineyard and two black mulberry trees that were located near this temple.¹¹

In Bosnia, at the time of Ban Kulin (1180–1204), judge Gradeša built the church of St. George near present-day town of Zenica, about which we are informed by an inscription on a stone pillar. One can read that Gradeša was buried in his endowment, and that his wife expressed a desire to be laid beside him. The monument was erected by a certain Draže Ohmućanin, and the inscription was compiled by a priest whose name, due to the damaged inscription, can be transcribed differently.¹²

slikarstvo srpske vlastele u doba Nemanjića, Beograd (1994), 131–132, 135, 136, 138, 140–141, 143, 145, 148, 150, 163, 164, 167–168, 177, 178, 188.

⁹ Tomović, *Morfologija*, 56, 62.

¹⁰ Two inscriptions on the stone lintels above the western and southern entrances to the church of the Lesnovo monastery in north-eastern Macedonia lists the possessions which Grand Duke Jovan Oliver donated to his endowment with their precisely stated boundaries (1341). Although partially damaged, the inscriptions are significant because the founding charter has not been preserved. In the church itself, on the fresco next to the founder's portrait of Despot Jovan Oliver, there is a somewhat later inscription, which testifies to his progress in the state hierarchy – Gordana Tomović, *Povelja manastira Lesnova. Istorijski časopis* 24 (1977), 83–101; Smiljka Gabelić, *Manastir Lesnovo: istorija i slikarstvo*, Beograd (1998), 27–38, 112–118, 167–172; Đorđević, *Zidno slikarstvo*, 153–157, 272; Branislav Todić, *Natpis uz Jovana Olivera u naosu Lesnova. Prilog hronologiji lesnovskih fresaka, Zbornik radova Vizantološkog instituta* (hereafter: ZRVI) 38 (1999–2000), 373–384; Đorđe Bubalo, *Jovan Oliver, SBR*, vol. IV (2009), 437–438.

¹¹ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 27–28, nr. 60; Tomović, *Morfologija*, 52–53; Janko Radovanović, *Tutićeva crkva Sv. Nikole u Prizrenu*, in *idem, Ikonografska istraživanja srpskog slikarstva XIII i XIV veka*, Beograd (1988), 111–115; Đorđević, *Zidno slikarstvo*, 134. This church was also burned and heavily damaged in March 2004.

¹² Vego, *Zbornik*, vol. IV, 66–67; Tomović, *Morfologija*,

Tombstones with inscriptions, and sometimes with relief depictions are also very important for the study of everyday life in the Middle Ages. They sometimes contain basic information about deceased persons from higher social strata and their lives, and often depict the beliefs, ethics and culture of the nobility. This is largely true for a specific type of tombstones, often called “stećci”, characteristic of Bosnia and Herzegovina, but also of Croatia, Montenegro and western Serbia.¹³ Sometimes the tombstone inscriptions are the only testimonies we have about buried persons.

For example, the inscription carved on a tombstone near Trebinje during the first decades of the 15th century reads: “Here lies Župan Medulin. I never had much, and I lacked nothing, but I was giving.”¹⁴ On the tombstone of Bogdan Hateljević in Dabro Polje in Herzegovina, erected between 1398 and 1404, one can read that he was a “servant”, i.e. a familiar of Voivode Radič (Sanković) and that he was “born in a good hour in Dabar; he did the right things in the company and died faithfully serving his master.” The tombstone was erected by his sons.¹⁵ There are interesting inscriptions on two stećak tombstones in the necropolis in Lađevine near Rogatica in Bosnia. In the first of them, Vlatko Vlađević, who died between 1399 and 1407, and who was in the service of one of the most powerful Bosnian magnates of that time, Knez Pavle Radenović, speaks in the first person how (during his life) he did not beg any man, and he visited many countries, and died at home. He left no son or brother. Vlatko's familiar Voivode Mitoš, who served his master “with God's help and by the grace of Knez Pavle”, “cut a stone” above his tomb.¹⁶ This commemorative inscrip-

35–36; Čigoja, *Najstariji natpisi*, 22–24; Mihaljčić, *Imena na kamenu*, 267–271; Bešliagić, *Ćirilčki epigrafski spomenici*, 98–106.

¹³ Unfortunately, out of about 70,000 preserved *stećci* tombstones, only 386 have inscriptions, Šefik Bešliagić, *Stećci. Katalosko topografski pregled*, Sarajevo (1971); *idem, Stećci – kultura i umjetnost*, Sarajevo (1982); *idem, Leksikon stećaka*, Sarajevo (2004); Jelena Erdeljan, *Stećci – pogled na ikonografiju narodne pogrebne umetnosti na Balkanu. Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti* 32–33 (2003), 107–119.

¹⁴ Vego, *Zbornik*, vol. II, 59, nr. 115; vol. IV, 170.

¹⁵ Vego, *Zbornik*, vol. II, 40–41; Tomović, *Morfologija*, 91–92; Jovanka Mijušković, *Humaska vlasteoska porodica Sankovići. Istorijski časopis* 11 (1960) [1961], 40, reprinted in Jovanka Kalić, *Evropa i Srbi: srednji vek*, Beograd (2006), 272; Siniša Mišić, *Humaska zemlja u srednjem veku*, Beograd (1996), 35, 118, Đuro Tošić, *Srednjovjekovna humska župa Dabar*, Beograd (2005), 22, 36, 84–86.

¹⁶ Vego, *Zbornik*, vol. IV, 32–33; Tomović, *Morfologija*, 97–98; Mihailo Dinić, *Dukin prevodilac o boju na Kosovu*.

tion, carved on three sides of the stone block, can only be read in a mirror. It is assumed that the illiterate stonemason received the text of the inscription written in ink that passed on the other side of the paper, so he mistakenly copied the letters on the reverse side. It is quite probable that the person who ordered the inscription, Voivode Mitoš, was not literate either.¹⁷ He was buried with his son Stepan “at the feet” of his master Vlatko Vladević, as it is said in the inscription on the tombstone of Mitoš, where the narration is also in the first person. Mitoš ends his inscription with a short review of himself, which reads: “Much has been done on earth by my hand, and I did not (suffer) from any (hand). And no one has been dead; I didn’t want to kill anyone”.¹⁸

The tombstone of Knez Pokrajac Oliverović, who was in the service of another great Bosnian magnate from the first third of the 15th century, Duke Sandalj Hranić Kosača (1392–1435), gives a picture of a proud nobleman. The deceased says: “Brethren and noblemen, I, Pokrajac, servant to my master, have fulfilled my commitment. With God’s help, I was able to entertain my master and my friend. In doing this good, death reached me and saddened my home.”¹⁹ While Pokrajac Oliverović died a natural death between 1422 and 1435, another familiar of Duke Sandalj Hranić, Radonja Ratković, died under the Ključ fortress for his master, as the inscription on his tombstone in Ključ near Gacko in Herzegovina informs us. Duke Sandalj captured that area in 1404, but it is not known when and in which circumstances Radonja

Ratković died.²⁰ On the tombstone inscription by the village of Kopošić near Sarajevo we read that Batić, who was the Bosnian *knez* “by the grace of God and the glorious King Tvrtko (II)”, lies at that place on his land. The following words about Batić’s illness and death suggest that the compilers of the inscription were aware of certain symbolism in the topography of the last days of the deceased’s life: “I fell ill in Visoko and the (death) day came to me in Duboko.” Namely, Visoko (literally “high place”) was a fortified medieval town in central Bosnia with a royal residence, and Duboko (“deep place”) was probably the eponymous stretch of land northeast of Kopošić. The tombstone was erected by his wife Lady Vukava, who “faithfully served me alive and subserved me dead.” Knez Batić Mirković died between 1420 and 1428.²¹

In addition to the inscriptions on the tombstones of men, several inscriptions on the graves of women of higher social strata from the territory of medieval Serbia and Bosnia have also been preserved. In accordance with the understanding of the traditional role of a woman in a patriarchal society, they primarily emphasize the family relationships of the deceased and have very few information about her life. For example, the tombstone inscription from the narthex of the monastery of Visoki Dečani reads that Marina Vitoslava, who died on April 1, 1374, was the daughter of Uglješa Nenadić, the niece of Despot Oliver and the wife of Branko Pećpal.²² Nun Polihranja, whose laic name was Lady Radača, was buried in the necropolis of the village of Veličani in Herzegovina between 1383 and 1391. The inscription on her tombstone reads that she was the wife of Župan Nenac Čihorić, the sister-in-law of Župan Vratko,

ZRVI 8 (1964), 57–59; Nada Miletić, Neke karakteristike stećaka Zemlje Pavlovića. Milan Vasić (ed.), *Zemlja Pavlovića: srednji vijek i period turske vladavine*, Banja Luka – Srpsko Sarajevo (2003), 466; Esad Kurtović, Historijska kontekstualizacija stećaka. *Godišnjak BZK Preporod* 15 (2015), 448–449. On Knez Pavle Radenović and his territory, see Jovan Radonić, O knezu Pavlu Radenoviću. Priložak istoriji Bosne krajem XIV i početkom XV veka, *Letopis Matice srpske* 211 (1902), 39–63, and the articles of Sima Ćirković, Miloš Blagojević, Peter Rokai, Dragi Maliković, Marica Malović Đukić, Đuro Tošić and other authors in the mentioned volume *Zemlja Pavlovića*.

¹⁷ Tomović, *Morfologija*, 97; Daniel Bunčić, Linksläufige kyrillische Schrift bei den Bogumilen? Anna-Maria Meyer – Ljiljana Reinkowski (eds.), *Im Rhythmus der Linguistik. Festschrift für Sebastian Kempgen zum 65. Geburtstag*, Bamberg (2017), 116–124, 128–129.

¹⁸ Vego, *Zbornik*, vol. IV, 30–31; Tomović, *Morfologija*, 98–99.

¹⁹ Vego, *Zbornik*, vol. II, 60–61; Tomović, *Morfologija*, 102; E. Kurtović, Inscription on the Stećak of Prince Pokrajac Oliverović from Vrhpolje. The Issue of setting the Date of Origin, *Baština* 1 (2005), Sarajevo (2007), 371–381.

²⁰ Vego, *Zbornik*, vol. III, 32–33; Tomović, *Morfologija*, 96; Kalić, *Evropa i Srbi*, 282; Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo (2009), 127–128, 130–131, 134–135, 456.

²¹ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 74, nr. 231; Vego, *Zbornik*, vol. IV, 56–57; Tomović, *Morfologija*, 103; Srđan Rudić, *Bosanska vlastela u XV veku. Prosopografska studija*, Beograd-Banja Luka (2021), 116–118, where the previous literature about Knez Batić and his tombstone is also listed.

²² Another member of the Pećpal family, Đurađ Ostouša who became the monk named Jefrem, was also buried in the narthex of the Dečani monastery in 1377, Tomović, *Morfologija*, 80–81; Danica Popović, Srednjovekovni nadgrobni spomenici u Dečanima. Vojislav J. Đurić (ed.), *Dečani i vizantijska umetnost sredinom XIV veka*, Beograd (1989), 232–234; Dragan Vojvodić, Portreti vladara, crkvenih dostojanstvenika i plemića u naosu i priprati. Vojislav J. Đurić (ed.), *Zidno slikarstvo manastira Dečana: grada i studije*, Beograd (1995), 282–284; Đorđević, *Zidno slikarstvo*, 151–152; Todić, Činjenice i pretpostavke, 131.

Sluga Dabiživ and Tepčija Stipko, the daughter of Župan Milten Draživojević and the sister of Kaznac Sanko. The tombstone was erected by her son Dabiživ and his men in the time of Bosnian King Tvrtko I.²³

Some tombstones inscriptions record sudden deaths by accident. The inscription on the grave of Nikola, the son of previously mentioned Vratko Čihorić near the church of St. Nicholas in Kuršumlja in Serbia, says that the deceased drowned in the Nišava River on July 5, 1349.²⁴ The inscription has a wider significance, because it is one of the few preserved sources that directly or indirectly testify that the city of Niš and its surroundings were under the rule of Emperor Stefan Dušan.²⁵ A tombstone inscription on a stone cross in Đedići near Trebinje in Herzegovina from the 15th century testifies of a somewhat bizarre situation – the unfortunate deceased Radoje Mrkšić stopped to pray to God, but died of a thunderbolt.²⁶ The tombstone inscriptions, especially in medieval Bosnia, often contain variations of the *topos* “I was like you, and you will be like me” which was widely spread in the Middle Ages in its Latin and other forms (like *Sic come tu se, ego fui; Sicut ego sum, tu devi essere*, etc.).²⁷

²³ Vego, *Zbornik*, vol. II, 48–49; Tomović, *Morfologija*, 85–86; Bešliagić, *Ćirilički epigrafski spomenici*, 122–130; Constantin Jireček, *Die Edelleute von Hum auf der Inschrift in Veličani. Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Herzegovina*, vol. III, Wien (1895), 474–480; Kalić, *Evropa i Srbi*, 248–266, 287; Arandel Smiljanić, *Pismo Dabiživa Čihorića Dubrovčanima [1384]. Građa o prošlosti Bosne 2* (2009), 48–51; Azra Begović, *Kult posmrtnih memorija: epitafi na stećcima. Pro tempore. Časopis studenata povijesti (Zagreb)* 13 (2018), 52–53; Rudić, *Bosanska vlastela*, 120–121. About the titles and offices of župan (the representative of local government), *sluga* (the cupbearer), *tepčija* (in charge of royal estates) and *kaznac* (in charge of collecting royal revenues), see Miloš Blagojević, *Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama*, Beograd (1997), 17–55; *Leksikon srpskog srednjeg veka*, 197–198, 268, 674–675, 728.

²⁴ Tomović, *Morfologija*, 62–63. Župan Vratko Čihorić belonged to the noble family which had possessions in Popovo polje in Herzegovina. He and his brothers were in the service of Stefan Dušan and his son Emperor Uroš, Siniša Mišić, Vratko Čihorić/Drugović, župan. *SBR*, vol. II (2006), 320. See the previous note.

²⁵ Jovanka Kalić, *Niš u srednjem veku. Istorijski časopis* 31 (1984), 29, reprinted in: eadem, *Evropa i Srbi*, 396–397. The Bulgarian historiography mainly considers that the entire Nišava valley remained under Bulgarian rule during that period, cf. Ivan Božilov – Vasil Gjuzelev, *Istoriia na sred-novekovna Bălgariia VII–XIV vek*, *Istoriia na Bălgariia v tri toma*, vol. I, Sofia (1999), 586, 614.

²⁶ Vego, *Zbornik*, vol. II, 60–61, nr. 118; Mihaljčić, *Izvorna vrednost*, 102.

²⁷ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 46, 48, nr. 141, 151,

A unique memorial in Serbia from the first half of the 15th century should also be mentioned. At the place where Despot Stefan Lazarević died suddenly of a heart attack or a stroke during a hunt, on July 19, 1427, his nobleman Đurađ Zubrović erected a monument. This stone obelisk located near the church in the village of Markovac south of Belgrade has a total of five inscriptions. In the main inscription, the late Despot Stefan with an extensive title and in the first person, solemnly and piously, briefly talks about his thirty-eight-year reign, and then about his death: “Thus came the order from everybody’s Emperor and God and the angel sent to me said: ‘Go’ and so my soul departed my poor body.” Unlike this inscription of a restrained and dignified tone, on the sides of the monument Đurađ Zubrović and priest Vukša, who participated in compiling or carving of the inscription, strongly and directly express grief for their master: “God blessed Lord Stefan, good Lord and very good and dear and sweet Lord Despot, poor is the one who saw him dead at this site!”²⁸

*

Colophons of copyists, translators and illuminators of manuscripts reveal strong religious motives that led them to accept such an endeavor. It is often pointed out that it is a spiritually useful and God-pleasing task for writers, transcribers or translators, as well as for readers, who will ensure the salvation by transcribing and reading the Bible, liturgical books and other Christian literature.²⁹ Usually, the names of the purchasers of these books, whether ecclesiastical or secular, are mentioned in these annotations.³⁰ Monastically modest, the scribes did not leave much information about themselves and their origins. For example, monk Simeon finished his transcription of

vol. IV, 16, nr. 6073; Vego, *Zbornik*, vol. I, 12–13, 48–49; vol. II, 32–33; vol. III, 18–19, 22–23; vol. IV, 10–11, 38–39, 68–69, 96–97; Tomović, *Morfologija*, 79, 95; Čigoja, *Najstariji srpski ćirilski natpisi*, 109–111; Vladimir Ćorović, *Utjecaj i odnošaj između starih grčkih i srpskih zapisa i natpisa. Glas SKA LXXXIV–50* (1910), 51–52; idem, *Uzajamne veze i uticaji kod starih slovenskih zapisa. Glas SKA CLXXVI–90* (1938), 168–169; Mihaljčić, *Izvorna vrednost*, 104.

²⁸ Tomović, *Morfologija*, 105–108; Biljana Mišić, *Spomenik na mestu smrti despota Stefana Lazarevića. Monument at the place of death of Despot Stefan Lazarević*, Beograd (2008), 1–9; Miodrag Al. Purković, *Knez i despot Stefan Lazarević*, Beograd (1978), 134; Jovanka Kalić, *Srbi u poznom srednjem veku*, Beograd (2001), 114.

²⁹ Ćorović, *Utjecaj i odnošaj*, 29–34; Trifunović, *Azbučnik*, 81–82; Mihaljčić, *Izvorna vrednost*, 92–93.

³⁰ Ćorović, *Utjecaj i odnošaj*, 6–9.

the Evangeliary in 1202, when Vukan Nemanjić temporarily took over the Serbian throne from his brother Great Župan Stefan. In his record on the last 189 sheet of the manuscript, Simeon erased the part of original text, certainly dedicated to the former ruler, whose name was replaced with Vukan's name in two other places in the note. As a result, the modified text glorifies the new Great župan and his nobility.³¹ In the first part of the colophon, in addition to several biblical quotations, Simeon also said something about himself. Thus, we learn that this old man at one time left his feeble mother, brothers and sisters and other relatives and came to the monastery, which is why he was exposed to criticism, slander and condemnation.³² In the end, he withdrew from the monastery and, as a hermit in a cave near the town of Ras (nowadays Novi Pazar), he copied and illuminated the so-called "Vukan's Gospel", one of the oldest and the most valuable preserved Serbian Cyrillic manuscripts.³³

The scribes often pray for their loved ones and for the purchasers of the manuscripts.³⁴ For example, in a book written in Skopje in 1313, at a time when the military detachments of King Milutin as Byzantine allies successfully fought against the Turks, the copyist says: "May God mention my parents who raised me and my teacher, and God forgive priest Grd, this book was written for him. Forgive God and me, the sinful priest Nikola".³⁵

³¹ Đorđe Trifunović, *Zapis starca Simeona u Vukanovom jevandlju. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 67 (2001), 71–76, 79–80 (reprinted in idem, *Sa svetogorskih izvora* Beograd [2004], 65–87); Ivana Komatina, *Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka*, Beograd (2016), 251–252; cf. Smilja Marjanović-Dušanić, *Zapis starca Simeona na „Vukanovom“ jevandlju. Starinar* 43–44 (1992–1993), 201–210. On the conflict between Vukan and Stefan Nemanjić, see also *Istorija srpskog naroda*, vol. I, ed. Sima Ćirković, Beograd (1981), 266–270; Đorđe Bubalo, *Srpska zemlja i pomorska u doba vladavine Nemanjića*, vol. I, Beograd (2016), 84–86.

³² Trifunović, *Zapis starca Simeona*, 77–78, 82–84; Vladimir Aleksić, *Taking care of parents in medieval Serbian countries. Crkvene studije* 9 (2012), 284–285.

³³ The photo-type edition of the manuscript, which is kept in the Russian National Library in Sankt Petersburg, Josip Vrana, *Vukanovo jevandlje*, Beograd (1967). The manuscript is now digitalized and available at <https://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyy-katalog?prm=B6787682-05A5-4EFE-A251-2FBBFF954930>. There were several scribes who wrote the first, smaller part (sheets 1–29) of this manuscript before Simeon, cf. Vrana, *op. cit.*, pp. 6, 12–22; Mitar Pešikan, *Koliko je pisara pisalo Vukanovo jevandlje? Južnoslovenski filolog* 35 (1979), 147–149.

³⁴ Ćorović, *Utjecaj i odnošaj*, 34, 36–37.

³⁵ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 19, nr. 43.

The transcribers and translators often referred to the various difficulties they faced in their work. They complained about inadequate sources from which they copied and translated texts, corrupted by constant copying or by insufficient knowledge of the original language, most often Greek. Thus, for example, a priest named Panareg in a record from 1424 says that he copied a book from a Serbian source, but when he compared it with the original text in Greek, he saw that the translation was not good. He began to erase one part and write another in an effort to modify the Serbian text according to the Greek original. Panareg put a lot of effort, but in the end he was not satisfied with the result, because "no one can turn the Sun into the Moon, nor the Moon into the Sun".³⁶ Jakov and Joanikije, the monks of the Serbian monastery in Jerusalem, had numerous problems translating a liturgical book from Bulgarian into Serbian in 1374.³⁷ Therefore, as well as due to the manner of showing Christian modesty and unworthiness, the scribes often end their colophons with words addressed to future readers: "correct and bless and do not curse,"³⁸ and God will do the same to you, because this was not written by the Holy Spirit, but by a sinful and unworthy hand", and similar, asking the reader to pray for the copyist and the salvation of his soul. Such and similar messages and petitions are found in numerous Greek, Slavic and Romanian texts.³⁹

The problems the scribes faced were the poor quality of writing material, but also the difficult conditions in which they transcribed, translated and decorated books. A scribe in the late 13th or early 14th century complained: "How sad I am, an evil pen, and bad parchment!"⁴⁰ At about the same

³⁶ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 75, nr. 235.

³⁷ Like many other scribes, they cursed anyone who dared to alienate the manuscript from the Jerusalem monastery of the Holy Archangels or to cut or tear the sheet with their record, Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 41; Vidosava Nedomački, *Manastir arhandela Mihaila i Gavrila u Jeruslimu – zadužbina kralja Milutina. Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti* 16 (1980), 45–46.

³⁸ Cf. *The Epistle of Paul to the Romans* 12:14.

³⁹ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 6, 15, 19, 21, 24, 31, 37, 41, *passim*; vol. II, 404, *passim*; vol. III, 141, *passim*; vol. IV, 14, *passim*; vol. VI, 95, nr. 10027; Ćorović, *Utjecaj i odnošaj*, 16–29, 45–47; idem, *Uzajamne veze*, 130–145; Trifunović, *Azbučnik*, 81–82; Mihaljičić, *Izvorna vrednost*, 93; Kristina Nikolovska, "When the living envied the dead": Church Slavonic Paratexts and the Apocalyptic Framework of Monk Isaija's Colophon (1371). Giovanni Ciotti – Hang Lin (eds.), *Tracing Manuscripts in Time and Space through Paratexts*, Berlin – Boston (2016), 189, 194–195.

⁴⁰ Đorđe Sp. Radojičić, *Razvojni luk stare srpske književnosti. Tekstovi i komentari*, Novi Sad (1962), 90.

time, the scribe named Bogoje complains that his parchment absorbs too much ink and dries out due to the wind, which is why it was hard to write.⁴¹ In addition to the difficulty and extensiveness of the work they accepted, the scribes had problems with cold, lack of food and sleep and bad eyesight. A certain Ravul, who transcribed the Gospel on parchment in Sirinička župa near Prizren, on the slopes of Šara mountain at the time of King Vukašin Mrnjavčević (1365–1371), left several short notes on different pages in that manuscript. In two places, he noticed that he fell asleep, in the third he complained of a headache; in the fourth he was very sad, because they did not even have millet, let alone wheat.⁴² Hieromonk Mihailo, who also transcribed books during King Vukašin's rule in the area of Polog in western Macedonia, notices: "I wrote again in winter, and in summer every work is better".⁴³ Another scribe complains that he wrote in the dusk, why he was dissatisfied with the sheet on which he left his note.⁴⁴ Somewhat later, at the time of Prince Lazar, priest Nikola apologized to the readers for possible mistakes in copying, because he wrote very indisposed, sitting in the dungeon in the Koznik fortress, hungry and thirsty and in the cold. At the end of his colophon, priest Nikola prayed to God for the Orthodox rulers and Prince Lazar, "to subdue all foreign nations to him". It seems that this record was made on the eve of the decisive battle of Prince Lazar with the Ottomans in Kosovo in 1389.⁴⁵

Sometimes the scribes and decorators of the manuscripts were dissatisfied with the inadequate treatment of the books' purchasers. Thus, scribe Gligorije, who decorated the gospel for Prince Miroslav of Hum, the brother of Serbian Great Župan Stefan Nemanja in the late 12th century, left two marginal annotations on the last pages of

this oldest and most valuable Serbian manuscript. From these notes, it can be seen that the illuminator was not satisfied with his position with Prince Miroslav, whom he blamed for not taking care of him, and he prayed to God to be at the mercy of his master.⁴⁶ An anonymous scribe from Bosnia left a message in a Gospel manuscript around 1375: "The most venerable Ratko, let me have lunch, I am hungry, poor me". Ratko was probably a dignitary of the heterodox Bosnian church, who ordered the manuscript.⁴⁷

On the other hand, the copyists, translators and illuminators often expressed their gratitude to those who helped them in their work in some way, and made the hard days and nights of copying and decorating books easier for them. Around 1300, a scribe records in the Evangelary manuscript: "May God forgive master Rade because he made me boards for books, and Dragan's mother because she spun my strings for books, and the priest's wife Uteha, because she washed my clothes, and the whole Christian world. May God forgive those who taught me."⁴⁸ In 1350, another scribe invoked God's blessing on several people from his environment, among them the blacksmith Rajko, who forged an awl for sewing books and a "haraksalo", a tool used to trace the lines of a manuscript.⁴⁹

In another manuscript, transcribed in the area of Poreč in western Macedonia during the rule of King Marko Kraljević (1371–1395), there are several interesting marginalia. In one, the transcriber named Dobre, states that he wrote the book during a marriage affair of King Marko,⁵⁰ and asks

⁴¹ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. II, 404, nr. 4175.

⁴² Although it is not known what year he wrote, his notes show that it was in the spring (May) and summer. On July 22, Ravul recorded that the king arrested certain Taban and took away his sheep, wherefore he wrote to a *lagator* (military commander) in Sirinić. The next day, Ravul noticed that a person named Kovelica died – Đorđe Sp. Radojičić, Beleški na „grešniot“ Ravul od vremeto na kral Volkašin (1365–1371). *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija*, 10 (1966), 165–170; idem, *Književna zbivanja i stvaranja kod Srba u srednjem veku i u tursko doba*, Novi Sad (1967), 142–144; Bubalo, *Pisana reč u srpskom srednjem veku*, 220–221, 233; idem, *Pragmatic Literacy*, 292–293. Cf. Srđan Rajković, *Lagator. Leksikon srpskog srednjeg veka*, 359–360.

⁴³ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. IV, 14, nr. 6054.

⁴⁴ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. VI, 2, nr. 9334.

⁴⁵ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. II, 410, nr. 4226; Radojičić, *Razvojni luk*, 126; Ćorović, *Utjecaj i odnošaj*, 55.

⁴⁶ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 3, nr. 4–6; *Miroslavljevo jevanđelje: fototipsko izdanje*, Beograd (1998), 358–360. The digitalized version of Miroslav's Gospel is available at https://www.loc.gov/resource/gdcwld.wdl_02363/?st=gallery. Ćorović, *Uzajamne veze*, 152; Jovanka Maksimović, *Srpske srednjovekovne minijature*, Beograd (1983), 17–23, 87–88; Dušan Mrdenović – Veljko Topalović – Vera Radosavljević, *Miroslavljevo jevanđelje: istorijat i komentari*, Beograd (2002), 7–10; Đorđe Trifunović, Grigorije Dijak. *SBR*, vol. II (2006), 810.

⁴⁷ Radoslav Grujić, Jedno jevanđelje bosanskog tipa XIV–XV veka u južnoj Srbiji. *Zbornik lingvističkih i filoloških rasprava u čast Aleksandra Belića*, Beograd (1937), 263–277; Đorđe Trifunović, *Iz tmine pojanje. Stari srpski pesnički zapisi*, Beograd (1962), 76, 205; Radojičić, *Razvojni luk*, 126–127; Dragoljub Dragojlović, *Istorija srpske književnosti u srednjovekovnoj bosanskoj državi*, Novi Sad (1997), 60–61, 100.

⁴⁸ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 16, nr. 35; Ćorović, *Uzajamne veze*, 139.

⁴⁹ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 37, nr. 98; Irena Špadijer, Život sa knjigom. Smilja Marjanović-Dušanić – Danica Popović (eds.), *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*, Beograd (2004), 449–454.

⁵⁰ According to Dobre, King Marko handed over Teodora,

readers not to curse him for possible errors in the text, which arose either because he talked to someone while writing, or because he got drunk, but to pray for him and his parents.⁵¹ The manuscript was ordered by priest Todor from the village of Kaluderica, in whose home Dobre probably worked. In two other notes, Dobre prays for Todor and blacksmith Miroslav because they forged scissors for him, so he could make pens.⁵² Another scribe named Torno wrote his note at the moment when a certain Stefan fell asleep. The scribe complains that he suffered a lot, but he prayed to God for some priest Manojlo, who mentioned him in a prayer during the liturgy, as well as for priest Đorđe who brought him strawberries and a certain Vasilj, because he brought him red ink.⁵³ In the 1420s, another copyist of a manuscript book prayed to God for nun Marina, who provided him with clothes, and Kalina and nun Theodosia, who brought him various dishes and fruits, as well as wine, from which “his eyes corrected and his hands strengthened”, because he was very tired writing all day.⁵⁴ At the beginning of the 15th century, a copyist of a manuscript wrote: “May God forgive keyholder David Dandeba, who gave me wine”.⁵⁵ There are several similar examples.⁵⁶

Another very interesting record is that of Teodor the Grammarian, who in 1263, in the colophon to the *Hexameron* book, described his suffering, but also the paternal care and protection provided by

hieromonk Domentijan from the Serbian monastery Hilandar on Mount Athos. Domentijan was the disciple of the first Serbian archbishop Saint Sava and he wrote Sava's hagiography. Namely, Teodor, who was young but skilled at copying books, arrived at Mount Athos, where he began his copying activity under Domentijan's mentorship. However, Teodor was beardless, and at that time the persecution of beardless monks began on Athos, and they were expelled from this monastic community. Teodor took refuge in Thessaloniki, but Domentijan brought him to Mount Athos again after half a year. However, enemies sued Teodor to the *prothos* and the administration of the Holy Mountain, which is why he and Domentijan were exposed to great inconveniences and condemnations. Although he strongly advocated for his protégé, Domentijan failed to save him from the re-persecution from Athos. However, he placed Teodor on a property of the Hilandar monastery out of Athos, where he successfully completed the transcription of the manuscript in which he left his precious record.⁵⁷

Uncertain and difficult times full of riots and wars brought fear to the copyists, translators and illuminators and disrupted their work. There are a number of records which illustrate their spiritual condition and beliefs at those times, but often also contain important information for supplementing our knowledge about some significant military and political events. The colophon of monk Isaija, who translated the tractate of Pseudo Dionysius the Areopagite, is often considered as an important testimony to the difficult situation in the Balkans immediately after the battle of Maritsa river and the death of King Vukašin and Despot Uglješa Mrnjavčević on September 26, 1371. This learned monk describes in moving words the destruction and plunder of Ottoman detachments, the abduction of slaves and the cruel famine that ensued. Although Isaija largely borrows from Byzantine apocalyptic literature to depict the battle of Maritsa and its aftermath, which certainly limits the value of his record as an accurate historical account, there is no doubt that the dramatic events made a strong impression on him.⁵⁸ The extensive

“Grgur's wife” to his father-in-law Radoslav Hlapen, and took back his first wife Jelena, Hlapen's daughter. After the Battle of Maritsa (1371), Radoslav Hlapen became one of the most powerful provincial lords who govern the territory in northern Greece. There are different opinions on the identity of mentioned Grgur, cf. Rade Mihaljčić, *Kraj Srpskog carstva*, Beograd (1989), 198; Dušan Mrđenović, Aleksandar Palavestra, Dušan Spasić, *Rodoslovne tablice i grbovi srpskih dinastija i vlastele*, Beograd (1991), 93, 95, 97; Gojko Subotić, Manastir Bogorodice Mesonisiotise. *ZRVI* 26 (1987), 158–159; Marko Šuica, O kesaru Grguru. *ZRVI* 34 (1995), 172; Vladimir Aleksić, *Naslednici Mrnjavčevića i i teritorije pod njihovom vlašću od 1371. do 1395. godine*, unpublished PhD thesis, Belgrade (2012), 211–214; Radivoj Radić, Marko (Kraljević). *SBR*, vol. 6 (2014), 121.

⁵¹ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 58–59, nr. 189; Mihaljčić, *Izborna vrednost*, 94–95.

⁵² Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 59, nr. 190, 191.

⁵³ Đorđe Sp. Radojičić, *Savremenici Kraljevića Marka i njihovi zapisi. Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, VI–VII (1959), 36–40.

⁵⁴ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. IV, 24–25, nr. 6114–6117; Radojičić, *Razvojni luk*, 92–93; Nikolovska, “When the living envied the dead”, 195.

⁵⁵ Radojičić, *Razvojni luk*, 93.

⁵⁶ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. VI, 4, nr. 9349, Matić, *Opis rukopisa Narodne biblioteke*, 21.

⁵⁷ The latest edition with facsimiles and the translation into the modern Serbian language – Trifunović, *Sa svetogorskih izvora*, 94–114. See also Radojičić, *Razvojni luk*, 110–117; Mirjana Živojinović, *Istorija Hilandara I. Od osnivanja manastira 1198. do 1335. godine*, Beograd (1998), 111–112, 120, n. 18; Špadijer, *Život sa knjigom*, 465–466.

⁵⁸ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. III, 41–44, nr. 4944; translation to the modern Serbian language – Đorđe Sp.

colophon of an anonymous monk from the Dalša monastery in the vicinity of Golubac, who came to Serbia from Athos at the invitation of Despot Stefan Lazarević to transcribe books, is also well-known. With the despot's help, he founded a new monastery in the Danube region, but the turning point came after the despot's death, when the Turks captured Golubac, and then the Hungarian king Sigismund tried unsuccessfully to regain this fortress. The Dalša monastery suffered from both the Ottomans and the Hungarians, the fraternity fled, and the newly founded sacral center was destroyed.⁵⁹

There are many other, shorter and literarily not so valuable records that speak of the Ottoman destruction or fear of the Turks from the last decades of the 14th to the end of the 16th centuries and later. Only a few of them will be mentioned here. For instance, in the turbulent period after the Battle of Kosovo (1389), the "sinful" Mihailo was afraid of the Turks, but due to gout he could not escape from the monastery of Bogorodica Hvostanska (Mala Studenica) in northern Kosovo. In another note in the same manuscript he recorded that "his soul suffered from the Turkish beys", which is why he asked for help and protection to the Mother of God.⁶⁰ In 1409 a priest named Pribil, who transcribed a book in the state of Đurađ and Lazar Branković, apologized that "my thoughts bothered me ... because the Turks fought, and the battles were great", noting that the end of the world would come soon.⁶¹

After the establishment of the Ottoman rule,

Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka)*, Beograd (1960), 99–101; *Stari srpski zapisi i natpisi*, Milorad Pavić (ed.), Stara srpska književnost u 24 knjige, Beograd (1986), 70–72; Đorđe Trifunović, *Pisac i prevodilac inok Isaija*, Kruševac (1980), 84–88; 159–160; Mihaljčić, *Kraj Srpskog carstva*, 183–185; Nikolovska, "When the living envied the dead", 204–217.

⁵⁹ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 78–84, nr. 250; Radojičić, *Antologija*, 177–182; Špadijer, *Život sa knjigom*, 466–468; Ema Miljković, Aleksandar Krstić, *Braničevo u XV veku: istorijsko-geografska studija*, Požarevac (2007), 205–207; Bubalo, *Pragmatic Literacy*, 303.

⁶⁰ However, in his third note in another part of the manuscript, Mihailo did not forget to pray for a certain judge, who gave him three large glasses of wine – Matić, *Opis rukopisa Narodne biblioteke*, 21; Radojičić, *Razvojni luk*, 126; Jovanka Kalić, "Strah turski" posle Kosova. *Sveti knez Lazar. Spomenica o šestoj stogodišnjici Kosovskog boja (1389–1989)*, Beograd (1989), 185–186; Marko Šuica, Osmanlijski jahači apokalipse. Siniša Mišić – Katarina Mitrović (eds.), *Pošasti na tlu srednjovekovnih srpskih zemalja*, Beograd (2021), 50–51.

⁶¹ Matić, *Opis rukopisa Narodne biblioteke*, 140; Milorad Panić Surep, *Kad su živi zavideli mrtvima*, Beograd (1960), 22; Nikolovska, "When the living envied the dead", 205–206.

colophons often speak of the difficult position of Christians. In 1528, scribe Nikola Kričak wrote that Sultan Suleiman "dispersed many lands in the East, he was even in Buda and plundered those lands, and his soldiers held us and ruled us fiercely."⁶² In 1537, Vasilije, the heguman of the monastery of the Holy Trinity in Vrhobreznica (Pljevlja, Montenegro), wrote with his fraternity that their great misery was from the Turks, "what property we had, they took from us, some came to us, others went away, and they took everything we gained."⁶³ Grammarian Petar, who was born in Kruševac, grew up in Niš, and then moved to the "Zagorje side", i.e. to the Bulgarian town of Loveč, left a moving record of fear for his children in 1545. Namely, Ottoman officials who gathered male Christian children for janissaries (devshirma) came to his place. Although Petar's sons were not yet of the required age, he was overwhelmed by great fear because the "sycophants" who denounced people to the Turks came to him as well.⁶⁴ Many complaints of the Ottoman violence date back to the time of Sultan Selim II (1566–1572), when the monastic property in the Balkans was taken away. The monks who could not buy their monasteries back were forced to leave them.⁶⁵ Records from the end of the 16th century, from the time of the Fifteen Years' War, mention a large number of murders and tortures, mass slavery, plunder, burning of villages and towns, looting and desecration of churches and monasteries, great scarcity and famine.⁶⁶

Scribes often made records about illnesses or death. When scribe Petar, at the order of a priest named Marko, began transcribing the Evangeliary in the village of Kožinac in the area of Dubočica, an epidemic of plague broke out (apparently in

⁶² Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 147–148, nr. 462.

⁶³ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 158–159, nr. 492. About the scriptorium in the monastery of the Holy Trinity near Pljevlja, see Anika Skovran, Osvrt na puteve nastanka i obnove riznice manastira Svete Trojice kod Pljevalja. *Glasnik Zavičajnog muzeja Pljevlja* 5 (2006), 124–129.

⁶⁴ Beno Tsonev, *Opis na rukopisite i staropechatnite knigi na Narodnata biblioteka v Sofija*, vol. II, Sofia (1923), 26, nr. 489; Panić Surep, *Kad su živi zavideli mrtvima*, 85.

⁶⁵ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 183–184, 206–207, 220–221, nr. 580, 664, 716–718; vol. IV, 68, 73–76, nr. 6337, 6359, 6369, 6371; Radojičić, *Stara srpska književnost*, 248; Aleksandar Fotić, The Official Explanations for the Confiscation and Sale of Monasteries (Churches) and Their Estates at the Time of Selim II. *Turcica*, XXVI (1994), 33–54.

⁶⁶ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 251, 257, 259, 262, 266, 272–273; nr. 868, 894, 905, 916, 940, 966, 967, 970; Trifunović, *Azbučnik*, 86–87; Radivoj Radić, U početku svega je strah. Aleksandar Fotić (ed.), *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, Beograd (2005), 511–512.

1536). The disease “reaped people like wheat.” Peter also received the “seal and gift of the Holy Spirit,” that is, three pimples on the body, and lay sick for a total of 105 days. After he was healed by the grace of God, and with the help of the Holy Mother of God and Saints Nicholas, George and Demetrius, he managed to transcribe the entire manuscript.⁶⁷ It seems that a note from the 16th century speaks about a strong epileptic seizure. Namely, certain painter (*zograf*) Petar collapsed while the anonymous scribe was transcribing the Gospel and his blood stained one sheet of the manuscript. The unfortunate man did not come to his senses for 15 days (“not knowing anything, he fantasized somewhere”), and the scribe noted: “Alas, the evil disease, while it was coming he was like rabid”.⁶⁸ Another copyist of a manuscript from the 16th century left a note that his head hurt a lot due to a toothache, with the remark: “a tooth is a small bone, but a big illness”. He worried about what awaited him, the sinner, in another life, when he was already suffering great torments in this world.⁶⁹ In 1591/1592, monk Timotej from the monastery of Ozren in Bosnia complained that he has been completely deaf for 12 years, and that it was sad to watch those who tried to communicate with him by waving their hands, nodding heads and moving their lips.⁷⁰

Readers also left notes on the books about the difficulties they encountered in daily life. For example, there is a moving note in a manuscript book by a certain Rajčin Sudić, who was imprisoned with his fellow Kijevac around 1360 by *kesar* Vojihna, an aristocrat of Emperor Stefan Dušan and Despot Uglješa who ruled the city of Drama and its wider surroundings in eastern Macedonia. Rajčin cried out that their “souls were distressed to death”, because they were imprisoned in chains in the narrowness and stench of the dungeon for five months without any guilt, praying to God and the Mother of God for deliverance.⁷¹

Some marginalia from the 16th century mention

freezing of vine and fruitful and other plants (1551, 1579), the great famine and high costs of various grains (for instance, 1558, 1571, 1575, 1587).⁷² One note informs us about the death of sheep on Šarplanina and in all mountains in 1540, while other from 1557 reads: “It was a harsh winter, peril to the animals.”⁷³ Wall inscriptions mentioning various life misfortunes and problems have also been preserved. For example, a short inscription scratched in 1492 in the stone of the church of the monastery of Visoki Dečani reads: “There is no bread. Year 7000” (according to the Byzantine calendar).⁷⁴

Astronomical, geological and meteorological phenomena have also left their mark in old Serbian marginalia. For instance, they mentioned the eclipse of the sun on June 17, 1433⁷⁵ and the earthquake that struck Mount Athos on July 23, 1585, causing many human casualties and great devastation.⁷⁶ Priest Teofan recorded serious damage caused by hail on July 18, 1450.⁷⁷ There is also a record of a great storm on Athos on December 17, 1571, which destroyed ships and boats and docks of Athosite monasteries.⁷⁸ A note in a manuscript book informs us that on May 18, 7026 (1518) there was a flood due to the overflow of the river Raška in western Serbia and that this book, as well as others in the church of St. Simeon, stood in water for nine hours.⁷⁹

⁷² Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 179, 187, 215, 221, 227, 236, nr. 561, 594, 698, 717, 718, 745, 789; vol. III, 162, nr. 5625; vol. IV, 74, nr. 6362; Bogumil Hrabak, *Izvoz žitarica iz Osmanlijskog carstva u XIV, XV i XVI stoleću*, Priština (1971), 71, 81; Radić, *U početku svega je strah*, 523.

⁷³ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 164, nr. 499; Sava Petković, Zbirka rukopisa manastira Kuveždina, Divše, Šišatovca i Grgetega. *Spomenik SAN, CI* (1951), 53.

⁷⁴ Panić Surep, *Kad su živi zavideli mrtvima*, 62–63.

⁷⁵ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 85, 87, nr. 258, 259, 269; vol. IV, 26, nr. 6127; Nenad Janković, *Astronomija u starim srpskim rukopisima*, Beograd (1989), 138, 147, 193, 199; Radić, *U početku svega je strah*, 527–528.

⁷⁶ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 233–234, nr. 775–776; vol. IV, 83, nr. 6412–6413; Aleksandar Fotić, *Sveta Gora i Hilandar u Osmanskom carstvu (XV–XVII vek)*, Beograd (2000), 151. Almost half a century later, three accounts record the volcanic ash falling from the sky as a consequence of the eruption of Mount Vesuvius in 1631 – Jelena Mrgić, “Pade prah sa nebesa na zemlju”: erupcija Vezuva 1631. godine i balkanske zemlje. *Balkanica* 35 (2004), 223–238.

⁷⁷ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 92, nr. 292; cf. Siniša Mišić, Glad u srednjovekovnim srpskim zemljama. Siniša Mišić – Katarina Mitrović (eds.), *Pošasti na tlu srednjovekovnih srpskih zemalja*, Beograd (2021), 11; Radivoj Radić, Jer takva glad bi po svima krajevima (Glad u srpskim zemljama XIII–XV veka), *ibidem*, 35.

⁷⁸ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 216, nr. 699; Fotić, *Sveta Gora i Hilandar*, 151.

⁷⁹ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 132, nr. 432.

⁶⁷ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 154, nr. 484; Bogumil Hrabak, Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450. do 1600. *Godine. Istorijski glasnik* 1–2 (1957), 29.

⁶⁸ Radojičić, *Razvojni luk*, 97.

⁶⁹ Radojičić, *Razvojni luk*, 97.

⁷⁰ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 243, nr. 822. Cf. different translations into the modern Serbian language Trifunović, *Iz tmine pojanje*, 135; Pavić, *Stari srpski zapisi i natpisi*, 181.

⁷¹ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 42, nr. 118; Ćorović, *Utjecaj i odnošaj*, 55; Aleksandar Solovjev, *Odabrani spomenici srpskog prava*, Beograd (1926), 166; Sima Ćirković, *Oblast kesara Vojihne. ZRVI* 34 (1995), 183; Trifunović, *Azbučnik*, 87; Mihaljčić, *Izborna vrednost*, 96.

However, not all records arose out of a desire to leave testimonies of the difficulties and problems that affected their authors. Some scribes and translators were not indifferent for the natural beauty in their surroundings. The copyist of a manuscript book in the monastery of the Annunciation in the Gornjačka gorge in Braničevo was writing “during the time of dear spring, while nightingales sing with cuckoos” (undated record from the 16th century). Another record from 1568 is similar – although suffered from the pains in his hands, an anonymous scribe noticed: “while I was writing this, orioles and nightingales and various other birds were singing with cuckoos.”⁸⁰ There are also cheerful and witty notes. A note in a manuscript from 1464 reads: “I wrote this, Priest Ivan, full-fed and drunk on an empty stomach.” The sentence rhymes in the original.⁸¹ Another note, preserved in several versions, speaks of a conflict between a scribe and a fly that drank the ink on the just-written letter. The angry scribe tore off the fly’s wing with his pen, and the sad insect cried.⁸² In the *Vodičnički pomenik*, the 16th century commemorative book of a monastery from Skopska Crna Gora, there is also a witty note left by a scribe, with the use of alliteration: *Stojan pisac, pijan pijanij u pomenik pisa* (“Stojan the scribe, the drunk of drunks wrote in the commemorative book”).⁸³ I will also mention one marginal note, which a reader left with the sermon of Apostle Paul on abstinence: “This speech was spilt by an old man and an old woman.”⁸⁴

Empty pages or margins in manuscripts and old printed books were sometimes used to list revenues and expenditures, draft private contracts⁸⁵ or record global and local news. Such records of priest Nedeljko from the famous mining town of Novo Brdo were made during the third and fourth

decades of the 16th century on the margins of a Greek manuscript. He recorded fights among miners, private contracts, wages paid to workers, income and expenses for clothes and shoes for his wife and children and for groceries, bills for drinks in local pubs, etc.⁸⁶ There are also short messages written on some books, which were sent from one person to another. Those messages concern various problems that arose in daily life, such as a short report sent to priest Bogdan about a finger injury caused to a man in the church in the village of Trstenik in Kosovo around 1433, or an appeal addressed to certain “Muhmul Pasha” for the deferment of payment of some debt (undated, probably from the 15th – 16th centuries). Several requests for sending bread and money to the workers, as well as for steel and nails were written on the margins of a 14th century manuscript and dispatched by the *hutman*⁸⁷ to the representative of the mine holders in some Serbian mine. It seems that these messages also originated from the 15th – 16th centuries.⁸⁸ The reason for writing and sending such messages in books instead of letters was certainly the lack of available paper.

At the end of this brief overview, which only showed to a small extent the richness of these types of source material for the study of daily life in medieval Serbia and Bosnia, I will quote another typical note used by the scribes to mark the completion of their work. Among them was also Jov, the monk of the Serbian monastery Hilandar on Athos, who wrote in 1408: “Just as detainees rejoice to see their homeland and sailors rejoice to see the port, so the one who writes rejoices to see the end of the book.”⁸⁹

⁸⁰ Petković, *Zbirka rukopisa*, 43–44; Trifunović, *Iz tmine pojanje*, 130, 140; Radojičić, *Razvojni luk*, 95.

⁸¹ *Sije pisah az, pop Ivan*. Čte jes sit i napijan, Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. IV, nr. 6162; Trifunović, *Iz tmine pojanje*, 105; Ćorović, *Uzajamne veze*, 152.

⁸² *Zde pokusi perce i upisa slove i priide mušica i popi mi i az se oskrbo zelo i vrgo se percem i odbio krilce. I reče mušica: Jao, jao, ubo mne ljuto žao*, Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. VI, 14, nr. 9417; Trifunović, *Iz tmine pojanje*, 171; Špadijer, *Život sa knjigom*, 456–457. For other versions of this joking note in Serbian and Bulgarian manuscripts from 17th and 18th centuries cf. Ćorović, *Uzajamne veze*, 169.

⁸³ Stojan Novaković, *Srpski pomenici*. *Glasnik Srpskog učenog društva* 42 (1875), 19–20, 26; Trifunović, *Iz tmine pojanje*, 114.

⁸⁴ Radojičić, *Razvojni luk*, 92.

⁸⁵ Bubalo, *Pisana reč u srpskom srednjem veku*, 156, 181–182; idem, *Pragmatic Literacy*, 204–205, 232–234, note 18, where the sources are listed.

⁸⁶ Aleksandar Solovjev, *Novobrdski zapisi iz početka XVI veka*. *Jugoslovenski istorijski časopis* 3 (1937), 313–319; Radojičić, *Razvojni luk*, 268–273; Đorđe Bubalo, *Pisana reč u svakodnevnom životu*. Smilja Marjanović-Dušanić and Danica Popović (eds.), *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*, Beograd (2004), 491–492.

⁸⁷ The overseer of the extraction of ore, from the German Hüttenmann, see Sima Ćirković, *Rudari*, in *Leksikon srpskog srednjeg veka*, 630.

⁸⁸ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. I, 85, nr. 260; Jadranka Prolović, *Hilandarski rukopisi XIII i XIV veka u Beču i manastir Hilandar*. *Hilandarski zbornik* 6 (1986), 183–184; Radojičić, *Razvojni luk*, 136–138; Bubalo, *Pisana reč u svakodnevnom životu*, 489; idem, *Pisana reč u srpskom srednjem veku*, 221–222; idem, *Pragmatic Literacy*, 295–296; Marko Popović – Smilja Marjanović-Dušanić – Danica Popović, *Daily Life in Medieval Serbia*, Beograd (2016), 226.

⁸⁹ Stojanović, *Zapisi i natpisi*, vol. IV, 21–22, nr. 6110. On this *topos* see Robert Zett, „Sicut navigantibus portus“ – Ein Abschlusstopos kirchenslavischer Handschriften. *Colloquium Slavicum Basiliense. Gedenkschrift für Hildegard Schroeder*, Bern – Frankfurt am Main (1981), 781–792; Ćorović, *Uzajamne veze*, 164–165; Mihaljčić, *Izvorna vrednost*, 93.

„IN NUMERUM PROSCRIPTORUM MALEFACTORUM ASSIGNATI“. PROSCRIPTION IN BANAT AND TRANSYLVANIA IN THE MIDDLE AGES (14TH–15TH CENTURY)

Miloš Marek*

Keywords: Proscription, crime, general congregations, Transylvania, Banat, 14th–15th century.

Abstract

An important part of medieval Hungarian justice was the proscription. It was a legal procedure taken at special assemblies of regional aristocracy held upon the order of the king and presided by the palatine or a person in the dignity of baron (e. g. duke of Transylvania). At these judicial assemblies people accused of crime were listed in registers. When they did not attend the assembly the county authorities found them guilty in absentia, proclaimed as public malefactors and the palatine outlawed them, which meant sentencing to death and confiscation of their property. In comparison with other parts of the kingdom of Hungary only one proscription register from the voivodate of Transylvania and its seven counties and from the territory of modern Banat has been preserved. From this and from other medieval documents we know that also in these parts of kingdom, the general congregations dealt with criminals, who had been summoned before their courts and recorded in proscription lists. Several documents about the proscribed persons and their destinies have been preserved, the data of which are discussed in this papers.

Crime and punishment as a natural consequence of a committed delict are a part of human life throughout the duration of human society. Times change, but people, their crimes and their motivations have remained the same for centuries, only their ways have changed, as has society's attitude towards crime and criminals, but it has always been true that crime should be eradicated from human society and the criminals punished¹. Several authors dealt with the problem of crime in the medieval Hungarian Kingdom and the issue of prosecution of criminals by local authorities². A specific feature of

medieval justice, which was known not only in Hungary, but also in other countries of Western and Central Europe, was the proscription of criminals³. According to the testimony of written sources in the Kingdom of Hungary until the end of the 15th century (1486) the proscription was

* Institute of History. Faculty of Philosophy and Arts. University of Trnava. Hornopotočná 23, Trnava, Slovak republic. Email: milimarek@gmail.com; milos.marek@truni.sk.

¹ William Chester Jordan, *From England to France. Felony and Exile in the High Middle Ages*, Princeton and Oxford (2017). Trevor Dean, *Crime in medieval Europe 1200–1550*, London and New York (2001). Bronisław Geremek, *Slitování a šibenice. Dějiny chudoby a milosrdenství*, Praha (1999). Nicole Gonthier, *Le châtiment du crime au Moyen Âge (XIIe–XVe siècles)*, Rennes (1998).

² István Tringli, *Hatalmaskodások a középkori Magyarországon*. Akadémiai doktori értekezés (Vác-Budapest 2020). Mihai Florin Hasan, *Banditry in the kingdom of Hungary in the Middle Ages: Case study. Some gangs on the 'royal land' (15th century)*, *AMN*, 53 (2016), 23–31. Pál Engel, *Le règlement des conflits dans la Hongrie médiévale*.

Le règlement des conflits au Moyen Âge. Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public, 31e congrès. Angers (2000), 305–315. With an emphasis on Transylvania and Banat: Mihai Florin Hasan, *Proscriși și infractori în Transilvania în secolele XIV–XVI*, Cluj-Napoca (2017), 534. Adrian Magina, *Cum manibus armatis: Facets of violence in the medieval Banat*, *Banatica* 24, 2 (2014), 47–64. With an emphasis on the urban environment: Enikő Csukovits, *Zločin a trest v stredovekej mestskej praxi. Trestné prípady banskoštiavnickej mestskej knihy zo 14.–15. storočia*. Enikő Csukovits – Tünde Lengyel (eds.), *Z Bardejova do Prešporku. Spoločnosť, súdnictvo a vzdelanosť v mestách v 13. – 17. storočí*, Prešov – Bratislava (2005), 128–148. Vladimír Segeš, *Kriminalita a justícia v stredovekom Prešporku*, Bratislava (2020), 256.

³ Eduard Eichmann, *Acht und Bann im Reichsrechts des Mittelalters*, Paderborn (1909); Friedrich Battenberg, *Reichsacht und Anleite im Spätmittelalter*, Köln–Wien (1986); Armin Feuring, *Die Verfestung nach dem Sachsenspiegel und den Quellen des Magdeburger Rechtskreises*, Bonn (1995); Paweł A. Jeziorski, *Proskrypcja i banicja w miastach pruskich późnego średniowiecza*, Warszawa (2017). Here we can find the list of previous literature on this issue.

resolved at palatine general congregations, later at county judicial assemblies⁴.

The oldest references to the public declaration of delinquents outside the law can be found in the laws of the first Hungarian kings or in various cases listed in the well-known Oradea Register (or *Registrum Varadinense*)⁵. The younger King Stephen summoned a congregation to punish criminals as early as 1263, in which the nobles of the Borsod, Ujvár, Zemplin, Heves and Gemer counties took part, who accused and convicted the criminals “per publicam proclamationem”⁶. The first mention of palatine congregations aimed at combating crime dates back to 1273, when palatine Denis, on the order of the king and on the advice of the barons of the kingdom, held an assembly of the nobles of the Zala county, at which thieves, robbers and other criminals were accused and publicly proclaimed⁷. Five years later (1278), palatine Matthew Chak was commissioned by the king to hold judicial assemblies to exterminate thieves, bandits, ravagers and other criminals. The palatine summoned one such assembly in the Somogy county that year⁸. The first proscription registers drawn up at general congregations date from the 1340s, from the time of King Louis I. But there are mentions of them already from the 20s of this century⁹.

Proscription was a judicial decision by which an individual or a group of persons was placed outside the law, i.e. deprived of his rights. This punishment was intended for all public criminals:

notorious thieves, robbers and those who provided them with protection and refuge, as well as forgers of money, seals and documents, arsonists and also criminals who earned the label of an unfaithful person (“nota infidelitatis”) for their crime. At general congregations held upon the order of the king and presided over by the palatine or at county judicial assemblies, elected county officials made lists of proscribed persons, in which simple peasants, burghers, but also clergy, nobles or groups of persons and institutions could be enrolled. These lists were published by a three-fold announcement in public places (markets). In case that declared criminals did not appear at the judicial assembly to respond for their crimes, they were sentenced to death and loss of their property. According to Hungarian medieval customary law, anyone could capture, detain and execute the proscribed or otherwise punish him at will and seize his property¹⁰. Later, the authorities reserved the administration of justice for themselves and the properties of such criminals also fell to the authorities of the county¹¹.

The first (unfortunately false) mention of

⁴ Géza Istváni, A generalis congregatio I, *Levéltári Közlemények*, 17 (1939), 50–83. *Idem*, A generalis congregatio II, *Levéltári Közlemények*, 18–19 (1940–41), 179–207. Tibor Szűcs, A nádori generalis congregatio intézmények előképe és kialakulása, *Acta historica* (Szeged), 135 (2013), 45–58. *Idem*, A nádori intézmény korai története 1000–1342, Budapest (2014), 163–180. Éva B. Halász, Generalis congregatiók Szlavóniában a 13–14. Században, *Történelmi Szemle*, 59–2 (2017), 283–298.

⁵ Sancti Ladislai regis decretorum liber secundus. Article IV. Levente Závodszy (ed.), *A szent István, szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*, Budapest (1904), 167.

⁶ Emericus Nagy (ed.), *Codex diplomaticus patrius VIII*, Budapest (1891), 93–94, nr. 73.

⁷ Gustavus Wenzel (ed.), *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus IX*, Pest (1871), 38–40, nr. 22.

⁸ Georgius Fejér (ed.), *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (hereafter: CDH) VI/2, Budae (1829), 477.

⁹ According to the words of the Slavonian ban Mikch (1334), his predecessor, ban Nicholas, son of Omodeus from the Gutkeled family (in office in the years 1322–1325), had Farkas, son of Filip and his companions sentenced to death for their crimes, as evidenced by his register. Emericus Nagy (ed.), *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. III*, Budapest (1883), 83, nr. 67.

¹⁰ Miloš Marek, *Zločinnosť v stredoveku (podľa svedectva proskripčných listín)*. *Studia historica Tyrnaviensia*, XIII. Historiae vestigia sequentes, Kraków (2011), 126–168. László Bártfay Szabó, Proscriptio I. Mátyás király korából, *Turul. A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye*, vol. 23, 1 (1905), 10–17, 63–76. István Tringli, Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés. Enikő Csukovits (ed.), *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*, Budapest (1998), 291–318. István Tringli, Jagelló-kori levelesítő jegyzék Zalából, *Levéltári Közlemények*, 69, 1–2 (1998), 3–31. László Solymosi, Szabolcs és Bereg vármegye gonosztevőinek lajstroma 1435-ből. *JAMÉ*, 42/2000, 139–147. Ferenc Piti, Kont Miklós nádor levelesítő okiratai 1366-ból, *AUSz. Acta Historica*, CXXXII (2011), 51–57. Ferenc Piti, Opuliai László nádor proskribáló oklevele (1370), *AUSz. Acta juridica et politica*. Tomus LXXV (Ünnepi kötet dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára), Szeged (2013), 553–557. István Tringli, Két szokásjogi norma a közgyűlések működéséről. *Szokás és szabadság. Tanulmányok a középkori magyar jogszokások és kiváltságok történetéhez* (2017), 15–27. Norbert C. Tóth, Tolvajok és rablók 1393-ban Szabolcs megyében, *Történelmi Szemle*, vol. 31, 1 (2019), 149–164.

¹¹ According to the decree of King Sigismund from 1405, the proscription of criminals was carried out as a special legal procedure in Hungary at general congregations and judicial tribunals “ex antiqua regni nostri consuetudine” already in the time of the holy kings. In the mentioned year, Sigismund also extended it to cities and free villages, which were given the right to proscribe delinquents, draw up proscription registers and documents and inform all judges in the kingdom about them („illi, qui proscriptionem fecerint, tales malefactores proscriptos”). Franciscus Döry (ed.), *Decreta Regni Hungariae: Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*, Budapest (1976), 194–195. Franz Zimmermann, Carl Werner (eds.), *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Band III: 1391–1415*, Köln (1902), 371–382,

proscription from Transylvania dates back to 1272. It refers to Andrew son of Jacob from the Kaplon family, who after the coronation ceremony of the new king Ladislaus IV. attacked the young king, then only ten years old child, and struck him several times with his club. On the proposal of the king's loyal barons and nobles, Andrew was declared unfaithful and proscribed for this daring act. The king donated his property to Nicholas, duke of Transylvania, who once freed him from captivity. It is one of the rare cases from the Hungarian Middle Ages when individuals committed an open attack on the king's person. This unheard of act was automatically considered a crime of insulting the king's majesty and the perpetrator was sentenced to death and the loss of all property¹².

General congregations in Transylvania from the 14th century to 1412 were held under the presidency of the duke. As early as 1322, Duke Thomas led the first general congregation in this area aimed at restoring royal power¹³. Perhaps the oldest known general congregation in Transylvania convened explicitly for the suppression of crime and punishment of thieves, robbers, bandits and any persons of whatever condition who made a living from harmful activities¹⁴, took place in the town of Turda on October 22, 1344 under the presidency of Stephen Lackfi, Duke of Transylvania and in the presence of the local nobility, the Siculs, Saxons and other ethnic groups. According to the document, which tells about the progress of the congregation, its purpose was to rectify the situation in this region, so that people burdened by the gravity

of their crimes would be punished with an appropriate penalty and struck with due retribution. Of all the seven counties of this voivodship: Hunyad, Alba, Küküllő (Târnava), Turda, Cluj, Dăbâca and Solnoc Interior, seven representatives were elected, honorable persons who were to testify under oath taken on a cross with crucified Christ that they had been chosen as truthful jurors in the court of the duke¹⁵.

These chosen and elected associates in the voivodship court had the right to convict criminals outside the law, as it happened in 1350, when, together with officials and associates of Solnoc County, they convicted Stephen and John, the sons of Peter from Gurghiu („Georgyn“), as provincial criminals for their ungodly acts and at three public assemblies they had them declared as proscribed which meant condemnation to death and loss of property¹⁶. Their possession *St. George („Zentgeorgh“) on the river Someșul Mic („Wyzamos“)¹⁷, which went to the Transylvanian duke Stephen Lackfi, the duke and at his request also the King Louis I. donated to the members of the family from Felpestes (today Pestișu Mic), who served faithfully in the royal army during the military expeditions in southern Italy.

A document from 1353 provides us with additional information about this proscription. In the presence of King Louis I, the chief treasurer Denis, the son of already mentioned Stephen Lackfi (at that time Croatian and Slavonian ban), in accordance with his mother's last will, returned the property of Iar (Jaar) and Apalina (Abafája) in the county of Turda to John, the son of Peter from Gurghiu („Georgyn“). These possessions originally belonging to John's inheritance fell into the hands of Denis's father Stephen Lackfi, formerly the Duke of Transylvania, after John's brother Stephen was proscribed by the Transylvanian jurors and nobles at several general congregations as a royal criminal.

nr. 1547. <<http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/1646>>.

¹² CDH V/2, 426–427. Gyula Nagy (ed.), *A nagymihályi és sztárai count Sztáray család oklevéltára I.*, Budapest (1887), 16–18, nr. 14. *Documente privind istoria României veacul XIII. C. Transilvania. Vol. II (1251–1300)*, Bucharest (1952), 167–169, nr. 174 (in Romanian). However, the document is considered a forgery. Emericus Szentpétery (ed.), *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica II/2–3*, Budapest (1961), 203, nr. 2846.

¹³ Hungarian National Archives (hereafter MNL OL) Collection of Charters (hereafter DL) 62 681. Zimmermann, Werner, *Urkundenbuch I*, Hermannstadt (1892), 361, nr. 390. József Vass, *Erdélyi országgyűlései a vajdák alatt (időköz 1002–1540)*, Pest (1869), 81.

¹⁴ „pro compescendis furibus, latronibus, raptoribus et qualibet nocivitatibus arte suos victus querentibus ac pro reformatione status eisdem (!) partis, ut huiusmodi malefactorum gravaminibus inbuti pena debita plecterentur et condigna ulcione ferirentur“ MNL OL, Budapest, Collection of Photocopies (hereafter DF) 238 228; Zsigmond Jakó (ed.), *Codex diplomaticus Transylvaniae (hereafter CDT) III*, Budapest (2008), 101–102, nr. 227; Ferenc Piti (ed.), *Anjou-kori Oklevéltár XXVIII*, Budapest – Szeged (2010), 404, nr. 712.

¹⁵ The prosecution of criminals is no longer written here, except for the dispute over the occupation of Felvinc village by the community of Siculs. Ibidem.

¹⁶ „propter nefarios, publicos et enormes actus nocivos Stephani et Joannis, filiorum Petri de Georgyn, registratorum et proscriptorum ac in tribus generalibus congregationibus nostris iuxta dictum et assertionem iuratorum assessorum ac universorum nobilium partis Transsilvaniae et districtus memorati per iudiciariam sententiam condemnatorum“, József Torma, A zonuki grófságról. XIV. Közlemény, *Magyar Történelmi Társ* (1888), 71–72. Éva Teiszler (ed.), *Anjou-kori oklevéltár XXXIV*, Budapest-Szeged (2013), 211–212, nr. 358. Jakó, *CDT III*, 219, nr. 564 a 565.

¹⁷ An extinct settlement in the cadastre of the village Széplak (rum. Aluniș), in Solnoc Interior county, today Județul Cluj. Jakó, *CDT III*, 599.

In return, John, Peter's son, gave up all rights to the property of *St. George ("Zentgeoergh") near the river Someșul Mic ("Wizzamos") in Interior Solnoc county, which came into the hands of former ban Stephen as a confiscation, and at his request the king gave it to another person (to Ladislaus, son of John of Felpes and his brothers)¹⁸. According to this document, out of the two brothers, only Stephen was affected by the proscription, and Ján was finally cleared of the accusation.

It seems that in the middle of the 14th century the public security situation in Transylvania became serious. There lived Hungarians (Siculs), Saxons, Slavs (Serbs) and Vlachs (Romanians) side by side in the area, whose social status was as different as their culture, customs and religion. Peaceful coexistence between them turned into conflicts accompanied by open violence. The local Hungarian nobility blamed the Vlachs (Romanians) for the escalation of violence. According to them, they experienced many difficulties every day, caused by indecent behavior of various criminals, especially Romanians. Therefore, during his stay in Transylvania, King Louis I issued a special decree in 1366, in which he established the rules of the legal procedure with the intention of suppressing crime. According to the place of its publication, it is sometimes called the Turda Decree¹⁹.

The decree does not contain the actual reasons for its issuance. According to some researchers, the conflicts there arose from the nomadic way of life of the local Wallachians, different from the life of the surrounding Hungarians or Saxons. Others are looking for a motive for issuing a decree in the intense efforts of the catholic Anjous to suppress the influence of the Orthodox church in Hungary and to convert the Serbs and Romanians living in the kingdom to Catholicism. The Orthodox population living in large numbers in the peripheral areas

of the Kingdom of Hungary were considered schismatics by the king and the Catholic Church. The papal curia in Avignon saw them as a threat to the positions of Latin Christianity and urged the king to try to convert them to Catholicism. Members of the Franciscan order were active in this direction. The victory in the previous year (1365) in the war against the Bulgarians and the conquest of the fortress of Vidin prompted the king to act against the Orthodox Christians in his kingdom²⁰. It is known that in the same year when the decree of Turda was issued king Louis I. ordered to assembly all the Serbian priests together with their families with the intention of their baptism in the Catholic faith²¹. Another reason for the intervention against the Wallachians could have been their opposition to the efforts of the local nobility and the king to deprive them of their hereditary landed property, which they owned according to customary law, without having a written document for it, a deed of donation²². Anyway, the situation in these parts was restless at the time, and the king tried to solve it by issuing a decree.

The decree from Turda dealt with, among other things, the issue of proscription. It is mentioned in several places. According to the decree, Transylvanian nobles and their subjects in cities or free villages were not to be detained for theft or robbery or any other criminal act unless they were publicly caught in one of these crimes. The nobles in these Transylvanian towns and villages were not even allowed to be proscribed, i.e. placed outside the law.

On the contrary, if any of the non-privileged population ("homines communes") or the Vlachs outlawed and proscribed at congregations or judicial assemblies held by the Duke of Transylvania, vice-duke or his authorized county officers did not receive royal grace could be detained by anyone and punished without problems, but the nobles could

¹⁸ Jakó, *CDT III*, 261, nr. 708.

¹⁹ DL 30 690, 31 104, 37 229. Ioan Dani, Konrad Gündisch et alii (eds.), *Documenta Romaniae Historica, vol. XIII, Transilvania (1366–1370)*, Bucharest (1994), 161–162; Zsigmond Jakó – Géza Hegyi – András W. Kowács, *CDT IV*, 206–207, nr. 492; Ioan-Aurel Pop, Nations and Denominations in Transylvania (13th–14th Century); Csaba Lévai, Vasile Vese (eds.), *Tolerance and Intolerance in Historical Perspective*, Pisa (2003), 111–123; Ioan-Aurel Pop, "De manibus Valachorum scismaticorum...": Romanians and Power in the Medieval Kingdom of Hungary: The Thirteenth and Fourteenth Centuries, Frankfurt am Main (2013), 461; István Petrovics, Foreign Ethnic Groups in the Towns of Southern Hungary in the Middle Ages. Derek Keene, Balázs Nagy, Katalin Szende (eds.), *Segregation-Integration-Assimilation: Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*, Ashgate (2009), 67–88.

²⁰ Miloš Marek (ed.), *Monumenta Vaticana Slovaciae. Tomus III. Regesta ex actis Innocentii papae VI. res gestas Slovaciae illustrantia. Volumen 3 (1352–1362)*, Trnavae – Romae (2014), 191–192, nr. 114, 199, nr. 119; Pál Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of medieval Hungary, 895–1526*, London – New York (2001), 172.

²¹ *CDH IX/3*, 543. „De baptizazione quorundam Sclauorum“, Elisabeth Galántai, Gyula Kristó (eds.), Iohannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum. I. Textus*, Budapest (1985), 185 (cap. 178).

²² Adrian Magina, Răufăcători sau ...schismatici? Statutul ortodocșilor bănățeni în jurul anului 1400. Dumitru Țicu, Ionel Căndea (eds.), *Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei*, Brăila (2008), 283–294.

not be proscribed anywhere but only in the special congregations or courts of the Duke of Transylvania, and in case of their capture and detention they were to be extradited to the Duke, even if they did not receive royal grace for their excesses.

The last article of the decree, which mentions proscription, talks about the obligation to hand over proscribed persons for the administration of justice to the royal hands. It says that: Whoever would not detain the king's unfaithful and proscribed people, though he could, and would not hand them over to the king's hands or keep their side, would himself be guilty of the crime of unfaithfulness to the king and listed into the proscription register, of whatever condition he might be. This principle was also in validity in other places of the Kingdom of Hungary as evidenced by several written documents. The hosts and protectors of criminals formed a significant part of the proscription registers.

Nevertheless, the conflicts in Transylvania lasted in the following period, as we learn from the complaint or declaration of the nobles of Arad County, which in 1400 was filed against the local Slavs and Vlachs. According to them, these perfidians („Sclavi, Olahique perfidi huius provincie“) harassed and tormented almost all local Christians, clergy and local nobles, women and men without distinction. Their violence, murder, rape, theft and arson caused damage to the entire county and its surroundings. Therefore, the local authorities, on behalf of the Duke of Transylvania, appointed three people to whom they gave a power of attorney for armed intervention against the mentioned Slavs and Wallachians²³.

The only surviving proscription list from the researched area (Transylvania and Banat) was issued in 1370 at the Palatine General Congregation of Caraş county nobles, which took place on May 12 in the city of Mezösomlyó (Romanian: Şemlacu Mare)²⁴. It was chaired by the then Palatine, Ladislaus of Opole. At his initiative, the sub-prefect, four servants and 12 elected jurors²⁵, under

oath and after mutual consultation, compiled a list of names of public and notorious thieves, robbers and criminals. The register contained 75 names of persons who were mostly subjects. The only person (Magister Ladislaus of Dench) was from the ranks of the nobility, although he was not named as a nobleman in the document. He was registered together with his three peasants. Among those proscribed were 20 royal subjects and 21 peasants were subjects of private landowners. Apart from two barons: Frank, son of Ban Kónya from the Kačić kindred and George, son of Duke Emeric, their landlords were local minor nobles. We also find three kenezii, representatives of the Wallachian community. The proscription register distinguishes between criminals permanently settled in a particular place and itinerant criminals roaming the country. He refers to them by three different terms: vagabundus, divagans and latitans. Interestingly, the type of crime committed is mostly not reported, except in the case of counterfeiters and hosts of criminals. Generally, proscription documents from the 14th century are scarcer in this regard, and the crimes of the proscribed persons are often not mentioned²⁶.

The list of proscribed malefactors from Caraş county contains following names:

1. Prosa, iobagio magistri Ladislai filii Galli de Vmur in possessione eiusdem Kundench commorans
2. Dominicus dictus Cantatur, iobagio eiusdem magistri Ladislai in possessione sua Dench
3. magister Ladislaus in possessine sua Dench residens
4. Benedictus dictus Orrus, iobagio ipsius magistri Ladislai in dicta villa Dench commorans
5. Thomas Rufus in civitate Mezeusomplyo residens, iobagio domini regis
6. Iohannes filius Abrahe in dicta civitate commorans
7. Hranoya Kenezius, iobagio regalis in villa Zuhor commorans, hospes furum
8. Ladislaus filius Bratanch (or Bracanch), kenezius, iobagio regalis in villa Zcepteleky residens, similiter hospes furum

²³ DL 92 129. Elemér Mályusz (ed.), *Zsigmondkori oklevéltár. III/1*, Budapest (1958), nr. 25. The charter was published by Adrian Magina and István Petrovics. Magina, Răufăcători sau ...schismatici?, 293–294. Petrovics, *Foreign Ethnic Groups in the Towns of Southern Hungary*, 67–88.

²⁴ The proscription document came from the Festetics family archive. DL 91 759. Frigyes Pesty (ed.), *Krassó vármegye története III. Oklevéltár*, Budapest (1882), 96. *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania. Volumul XIII (1366–1270)*, Cluj-Napoca (1994), 770–774, nr. 511.

²⁵ Twelve jurors elected at the congregation came from the ranks of the local minor nobility.

²⁶ Proscription registers from two other Hungarian counties come from the same year. The first of them was made at the general congregation of nobles of the Ung county on August 11th, 1370 (DF 263 393, I. Nagy, *Sztáray család oklevéltára. I.*, 366), and the second at the general assembly of Gemer county on October 2nd, 1370 (DL 85 388. F. Piti, *Opuliai László nádor proskribáló oklevele (1370)*, 553–557). All under the leadership of Palatine Ladislaus of Opole.

9. Bratk, similiter iobagio regalis, in villa Sama et pertinenciis Erdsomplyo commorans

10. Valentinus filius Nicolai, kenezius, iobagio regalis in villa Petri filii Wolk in pertinenciis Borzwafeu commorans

11.–12. Bratyzlou et Bucha, iobagiones magistrorum Benedicti et Petri filiorum Pauli filii Heem in villa Radymlya residentes

13. Vanchuk in quarta filiali in possessione Doman commorans

14. Drugan, iobagio regalis in villa Basta ad castrum Erdsomplyo pertinens commorans

15. Ladislaus Faber, iobagio regalis in Moxond residens

16. Andreas filius Thome dicti Kutus, divagans

17. Iacobus filius Kopaz, latitans

18.–19. Choga et Petrus filius Thodor Chodor in villa Hom commorans, iobagiones Francisci filii magistri Konya condam Bani

20.–21. Ztoyk et Woych, filius eiusdem, iobagiones dicti Francisci in villa Ters commorantes, hospites furum

22. Bakaan latitans

23. Buguzlou divagans

24. Radouch Raduch in villa Bozyas, iobagio Nicolai filii Nicolai de Iank residens

25.–26. Rada filius Myrus in villa Hom commorans, iobagio predicti Francisci filii magistri Konya et Wolxa filius Ztyrew, iobagio domini regis in villa Nouak commorans

27. Mychael frater predicti Bucha, iobagio regalis in villa Kwzeg residens ad castrum Galambuch pertinens

28. Kychyn filius Nogyhna divagans

29. Radus filius Tysen, iobagio regalis in villa Terenyen residens

30. – 34. Farkas alio nomine Faryan, Veytyh, Benche, Buchan et Lukasius divagantes

35. Ztoyan filius Bratyzlou in villa Karalus in pertinenciis civitatis Somplyo residens

36.–37. Demetrius dictus Bychench et Drusoya, iobagiones Thome in villa sua Matyaz vocata residens

38. Mykola in villa Kygyos residens, cursor falsorum denariorum

39. Ladislaus frater predicti Mykala, circa magistrum Kerepch II commorans, falsorum denariorum cursor

40. Ladislaus filius Kragny, iobagio regalis in villa Kragunfalua residens in pertinenciis ad Ilyed, hospes furum

41. Ratk, iobagio magistri Petri filii Heem in villa Egurzeg residens

42. Gozcyn divagans

43. Dubruy, iobagio Georgii filii Emerici condam woyuode in villa Teyed commorans

44. Ztoha divagans

45.–46. Bolda et Hoal, iobagiones regales in villa Almas residentes

47. Sysa vagabundus

48.–50. Dobruy et Prodan filii Walkonya ac Pryan, iobagiones regales in villa Herchek commorantes

51. Blasius dictus Rendes divagans

52. Wolha, iobagio Zemere in villa Tolyanfalwa residens

53. Synka filius Ztanyzlou latitans

54. Thomas dictus Loaz, iobagio regalis in villa Baya commorans

55. Horgach iobagio filiorum Nicolai de Iank in Chazarteteu commorans

56.–57. Basylo et Lukasius filius Maladin divagantes

58. Veze vagabundus

59. Radyn filius Donk, iobagio Andree dicti Ordas in villa Vodad commorans

60.–61. Mark dictus Dmya et Rada frater eiusdem divagantes

62. Valentinus filius Lukachii latitans

63. Dragoya alio nomine Thefoya divagans,

64. Andreas filius Iohannis latitans

65. Zlana divagans,

66. Blasius, iobagio magistri Petri filii Heem in Egurzegh commorans

67. Raduan filius Raduzlou divagans

68. Radyka latitans

69. Krayzlou iobagio regalis in villa Tyuko commorans,

70. Obrad filius Dragonya latitans

71. Krya filius Druguzlou in villa Leuryfalua commorans, iobagio Francisci filii magistri Konya,

72. Ztayk iobagio regalis in villa [.]aktalan in pertinenciis ad Kwesd residens,

73. Kukul, iobagio regalis in villa Merchyn in pertinenciis Iabulnuk

74.–75. Rahyn, iobagio Mychaelis dicti Bubal in villa Gyuluez residens et Mekenye filius Kunbogdan in Mezeusomplyo commorans

The nationality of proscribed persons is not indicated in the list. Based on the nature of the names, we could perhaps say that the majority were of Slavic origin and some came from the ranks of Wallachians. One of the criminals was the son of Kunbogdan, which suggests a Cuman origin. Incidentally, the village of Kundench, listed as his residence, is also eloquent in this regard²⁷.

²⁷ The following locations are listed as the residence of

Most of the documents where the proscripts from the researched area are mentioned come not from the proscription lists, but from several other types of charters such as letters of investigation, pardon and so on. They contain numerous references to proscribed individuals and their fates. It can be concluded from them that the most common reason for proscription was theft and robbery. Robbers and people who concealed malefactors were also represented in every proscription register. Murderers, mutilators of people, forgers of money, documents and seals, arsonists, even adulterers, sodomites, heretics and witches were also contained in proscription lists. Here we find not only public and notorious perpetrators of property crimes but also people who committed violence²⁸.

Anyway, property crimes prevailed. Many times the victims of the theft tried to track down the thieves themselves. For example, Peter, son of Ladislav of Andreasháza (Rădaia, in Cluj county) in 1370, from whom thieves stole three horses. Peter searched for them and during the search the tracks led him to the village of Doba (Solnoc medioris county, now judetul Salaj), where he found and recognized one horse by color. He found out that the horse had been stolen from him by Stephen, called Fudor, a proscribed man, entered in the list of criminals, who had been given refuge by the local nobleman Nicolas, the son of Bekus. When Peter wanted to detain him, the mentioned nobleman came out in his defense, but he suffered a serious hand injury. We do not know what the consequences of this incident were, but Peter issued a public protest about everything in front of the officials of Solnoc County on April 29th, 1370²⁹.

On October 13th 1394, the officials of Timiș

and Caraș counties and the entire noble community of both counties issued a statement that George called "Cholnuk" from Omor (Romanian: Rovinița Mare) and his accomplices committed violence against the local nobility and their subjects and caused them constant damage by ravaging their properties. Despite many admonitions and requests to desist from these crimes, they continued to commit them even more often than before. The county authorities therefore allowed anyone who could take revenge on Juraj for the committed acts in the name of the noble community to do so. In the end, however, they authorized Magister Stephen, the son of Peter from Remethe (Romanian: Remetea-Pogănici) to intervene against Stephen and his accomplices³⁰.

It was completely in line with the decree from Turda according to which it was the duty of the landowner to present his proscribed subjects for punishment, otherwise he could be himself accused of providing refuge or concealing the malefactors and declared as „hospes malefactorum“. In 1394 (October 19th), Stephen, the son of Peter from Remete (Remethe, a vanished village near Berzovia), took and handed over to the officials of Timiș County for punishment his two subjects, Vrač and Dragul the lame, who were at the general congregation of the nobles of Cenad, Timiș and Caraș counties held (October 5th) under the presidency of the Hungarian King Sigismund of Luxembourg outlawed and enrolled among the proscribed. The authorities of Timiș County issued him a written confirmation for this³¹.

A similar case happened in 1398 in Cluj County. Nicholas called Bulgar from Tușinu („Thuson“, judetul Mures) then, on the orders of the deputy of the Duke of Transylvania, John Strich, had captured a proscribed Vlach named Kiskoman. However, two other Vlachs, Michael and Dionisius from Solmus, tried to free the imprisoned Vlach. They succeeded, but when they were going out of the neighboring village of Tomp (today Dâmbu), where he was imprisoned, they were attacked by Bulgar's servants. However, the Vlachs managed to defend themselves, on the contrary, they attacked, wounded and captured the attackers. Later, Nicolas Bulgar asked for the extradition of one of the kidnappers, the Vlach

the proscribed persons. *Almas 2, *Baja (Vaja) 1, Bocsa (Kővesd), Ersig 2, Denta 3, *Doman 1, *Gyülvesz 1, *Korulos, Kusic (Kőszeg?) 1, Maksond 1, Mercina 1, Semlacu Mare (Mezősomlyó) 3, *Ternjen 1. Unidentified settlements [Fak]aktalan 1 (vanished village, near Reșița), Basta, appurtenance of Vrșac (Érdsomlyó) 1, appurtenance of Borzvaľő 1, *Császártető 1, *Hercek 3, Hom (Haam) 3, Jank (Janik, Ivank) 1, Kigyos 1, Kragunfalva 1, Kundench 1, *Levrinfalva 1, Matias 2, Novák 1, Radomlja 2, Sama 1, Széptelege 1 (Széplak?), *Taliánfalva 1, Tejed 1, Ters 1, Tyuko 1, Vadad 1, and Zuhor 1. It is interesting that most of them gradually disappeared and did not survive to the present.

²⁸ István Tringli, Bűbajos és néző asszonyok levelesítő jegyzékekben. *Szokás és szabadság. Tanulmányok a középkori magyar jogszokások és kiváltságok történetéhez*, Budapest (1999), 28–41. Cf. ref. nr. 2.

²⁹ DL 73 734. Samu Barabás (ed.), *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. I. 1206–1437*, Budapest (1895), 161, no. 117. Jakó, Hegyi, Kowács, *CDT IV*, 329, nr. 838.

³⁰ DL 52 849. Elemér Mályusz (ed.), *Zsigmondkori oklevéltár I*, Budapest (1951), 399–400, nr. 3655.

³¹ DL 52 850. Tivadar Ortvay, Frigyes Pesty (eds.), *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez I. 1183–1430*, Pozsony (1896), 245, nr. 145. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár I*, 401, nr. 3671.

Michael, who was hiding in the village of Archiud („Erkud“), to personally administer justice under the customary law of the kingdom (“iudicium regni consuetudinis”), but the local mayor refused. Nicolas thus had to turn to the officials of the Cluj County (April 24th). However, we don't know how the whole case ended³².

It was quite uncomfortable for a landowner to have proscribed persons on his property. It was the case of Matthias from the village of Orosfaia (in Cluj county, now Județul Bistrița-Năsăud)³³, who also had property in the neighboring village of Nyulas (now Milaș), where the local Vlachs, kenezii Bogdan, Vajk and Dragmer also lived and who were at the general congregation of the Transylvanian nobility, held near the town of Turda (March 1st, 1406) entered in the number of proscribed criminals. Matthias, who was accused of being their lord, also had a problem with this. He refused this accusation, but he could not deny that another proscribed men from Nyulas: two Vlachs named Sorb and Dan and another Stephen with a cut nose called Peech were his subjects. And as he neglected his duty to hand them over to dukes Jacob Lack and John, Henrik's son³⁴, to do justice to them, he had to be purified by an oath. Together with 17 nobles, he was to take an oath in Apáthida (now Apahida) that the first three Vlachs were not his subjects and the other three persons he was unable to detain and bring to justice. Nevertheless, he did not get out of responsibility for his subjects. He was ordered to pay a homage for them worth 30 marks of silver pennies (marcas denariorum), which indicates that the prosecuted Vlachs committed the crime of murder³⁵. The nickname of one of them: Stephen „ciso nasu“ suggests that he was a recidivist who had already been punished for his crime by cutting the nose.

We encounter a similar case two years later. When, in 1408, the dukes of Transylvania at the general assembly of Transylvanian nobles in Turda (March 1th) outlawed Thomas Seles, a subject of Michael of Rediu (Cluj county), he was obliged as his landowner to detain him and to hand him over to justice. However, Michael did not do this,

so the dukes of Transylvania obliged him to purify himself of this by an oath, which he was to take in the presence of the duke's man, together with two other people, at St. Nicholas Church in Turda on the specified day (May 8th) and to pay for his subject a homage of 10 marks. Although Michael took the oath, he no longer had to pay for the homage. The then count of the Siculs (Michael, son of Solomon) asked for his pardon, to which the dukes of Transylvania responded positively and relieved him of the obligation to pay³⁶.

If a nobleman was outlawed, his subjects could leave his property. This happened in the case of the subjects Stephen and George, called Sicul, nobles from Sânpetru de Câmpie (Cluj county, now județul Maros), who were proscribed at the general congregation of Transylvanian nobles in the town of Turda and their subjects moved to the property of Nicholas called the Bulgar from Tușinu („Tuson“) (who was already mentioned in the previous case). However, they were not at peace here, because they became the object of harassment by the familiars of the Duke of Transylvania, Ladislav. That is why Nicolas Bulgar and the count of Timiș, Ladislav, son of Peter, turned to duke with a request for help. Thus, in 1391 (April 29th), the duke ordered his deputy and other familiars to leave their subjects to live in peace on the new estates³⁷.

Only the king could cancel the proscription, delete from the list of the proscribed, and grant grace. This was mostly done with regard to the merits on the battlefield. In one case, it was the king's military expedition to Moldova against Duke Michael. At the general assembly of the Transylvanian nobility held in Turda in 1395, the former Ban Ladislav, son of Stephen of Lučenec (January 30th)³⁸ and John, son of Nicolas of Benchench (today Aurel Vlaicu?) (February 3th)³⁹ were proscribed and outlawed due to their infidelity. Both of them took part in the expedition and, according to the king, thus proved their allegiance, so the king ordered that they be freed of the stain of unfaithfulness („nota infidelitatis“) and to cancel their entry in the proscription list. He forbade all judges in the county, especially the duke of Transylvania and his deputy, to harass them in

³² DL 73 818. Barabás, *Teleki család oklevéltára I*, 263–264, nr. 197.

³³ Orosfaia is adjacent to the village of Archiud mentioned above.

³⁴ Jacob Lachk de Zanthow and John Henrici de Tamasy. Dukes of Transylvania and counts of Solnoc in the years 1403–1419. Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Magyar középkori adattár*, Budapest (2001).

³⁵ DL 73 866. Barabás, *Teleki család oklevéltára I*, 308–309, nr. 238.

³⁶ DL 39 496. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár II/1*, 135, nr. 6094.

³⁷ DL 73 793. BARABÁS, *Teleki család oklevéltára I*, 231, nr. 175.

³⁸ DL 107 457. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár I*, 415, nr. 3801.

³⁹ DL 29 745. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár I*, 415–416, nr. 3804.

person and in property. In both cases, the king granted his pardon during the military expedition.

However, the king could grant a pardon to the proscribed person for reasons other than military merit. Convicts also stated health or social reasons in their requests for pardon. In 1361, Nicholas, son of Thomas of Buzieș („Bursouch“) in Crasna county, appeared before king Louis I. with a request to be freed from the stain of the proscription („nota proscriptionis“) imposed on him by the officials of this county. With regard on his blindness and the resulting misery, the king abolished this proscription and the relevant documents which contained the conviction and at the same time allowed him to redeem his pledged property⁴⁰.

According to medieval sources the king could pardon not only of his own will, but also at the request of the other party, as was the case with Stephen, son of Peter „de [...]lwa“, who was defiled by the stigma of proscription („proscripcionis nota offuscatus“) at the general congregation under the presidency of Ladislaus, Duke of Transylvania, in Turda in 1391 (October 10th). The king freed him from this defilement and also from all legal burdens. He granted mercy to his person and his possessions. He also canceled all the documents and lists that made him outside the law. At the same time he ordered him to make due satisfaction to the victim of his malicious act (it is not mentioned what crime he had committed) and to remain a blameless person in the future. He forbade the Transylvanian Duke Ladislav and all the judges of the kingdom to harass Ștefan in court and out of court because of his proscription⁴¹.

It can be said that the request for pardon followed almost automatically after the individual was registered among the proscribed persons. It was often accompanied by the intercession of influential persons. Let's mention the request for mercy of the nobleman Stephen, son of Dere („Gyerew“) of Miheșu de Câmpie („Mehes“) in Cluj county, who was proscribed for infidelity at the general congregation led by count of the Siculs, Ladislaus of Kanizsa in Târgu Mureș („Zeculuasarhel“). Several prelates and barons spoke for Stephen and the king granted him a pardon (1395, February 24th) on the condition that he provides adequate financial satisfaction to the victims of his crime and continues to lead a blameless life⁴².

Wandering peasant malefactors who escaped from their lords usually ended up on the gallows, as there was no one to intercede for them and pay an adequate satisfaction to the victims of their crimes. For the resident proscripts interceded with the king their landlords. The loss of even one peasant also meant a loss of income for them, so it was also in their interest to keep the proscribed subject alive. And so in 1414 (March 11th) Michael called Boryus, a subject of Anthony of Somkerek (Șintereag) living in the village of Grebenișu de Câmpie („Gerebenes“), who was proscribed at the general congregation of the Transylvanian nobility in Turda county, held under the chairmanship of the Timiș count Pipo of Ozora, was pardoned. At the same time, the king ordered the pardoned Michael not to continue his crimes and forbade all the judges of the kingdom from further prosecuting him⁴³.

Although most of the proscribed persons were pardoned by the king for the reasons we have already mentioned, some ended up on the gallows. The possessions of such unfortunates then fell to the palatine, count or other dignitary presiding over the general congregation, who had the right to dispose of them as he pleased. He most often offered them for purchase to surviving relatives who were most interested in these properties.

When Michael, son of Jacob, called Wrkun of Trittenii („Tetreh“), at the general assembly in Transylvanian Turda in 1368, was repeatedly called („inclamatus“) to respond for his criminal excesses, he did not appear at it and thus was on the basis of proclaimed public crimes („nomine publice malefacionis“) entered in the list of proscribed, his Transylvanian properties fell into the hands of the Duke of Transylvania and were offered for purchase by those who were most entitled to acquire these properties. And so Nicholas, son of Nicholas of Grindeni („Gerend“), appeared before the Duke and declared that he was a relative of the proscribed Michael and that his property: Trittenii, *Tordalaka, *Sokol, Ghiriș was the most suitable for him to buy at the estimated price due to his kinship and proximity. Finally, the estate was sold to him for 400 florins⁴⁴.

It often happened that disputes arose between members of the surviving family regarding this property. At the general assembly of nobles, Siculs and Saxons in Transylvanian Turda in

⁴⁰ DL 67 666. Jakó, Hegyi, Kowács, *CDT IV*, 73, nr. 104.

⁴¹ DF 257 555. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár I*, 247, nr. 2242.

⁴² DL 73 806. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár I*, 420, nr. 3841. Barabás, *Teleki család oklevéltára I*, 251, nr. 186.

⁴³ DL 73 936. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár IV*, 410, nr. 1766.

⁴⁴ DL 24 332. Jakó, Hegyi, Kowács, *CDT IV*, 281–282, nr. 700.

1376 the widow of Jacob of Ciuciu (today Stâna de Mureș) presented the case of her son Martin, who at the last congregation of the seven counties of Transylvania in 1363 was listed among the proscribers and his property was confiscated. After the death of her son, his mother then bought these properties from the Transylvanian vice-duke Peter, but the deceased's cousin, Bako of Ciuciu, was also interested in them, all the more so because he was his only male relative, since the proscribed Martin died childless, and so the properties were to go to him rather than the mother, who could claim only the payment of the pecuniary share according to the customary law⁴⁵.

However, not only relatives were interested in the properties confiscated from the proscribed persons. For example, in 1351, the sub-prefect of the Exterior Solnoc county, Deseu, allowed the purchase of the Fyle property once belonging to Majus, the son of Stephen, which fell to him after his proscription (for an unknown crime), for 10 marks of silver to Bishop Andrew of Transylvania, as it was located in his neighborhood⁴⁶.

In the previous lines, we presented several documents about the proscriptions of criminals in the Transylvania and Banat region in the 14th–15th century.

In connection with this form of medieval justice, the most important source of knowledge are proscription documents and proscription lists made from the proceedings of general or county judicial assemblies. A total of 38 registers have been preserved from the territory of the medieval Kingdom of Hungary. But only one from the region of Transylvania and Banat. The proscription register from 1370 on criminals from the Caraș county and other written sources from the counties of Cluj, Crasna, Solnoc, Timiș and Turda confirm the data, which contain documents preserved from other parts of the Kingdom of Hungary. For the most part, they do not mention the crimes for which they were outlawed and put on the proscription list, but it was mainly thieves, robbers, and their hosts. Several documents also from this area testify that a large part of proscribed persons received a pardon from the king and thus escaped possible death penalty and loss of property. It concerns not only nobles but also common subjects who had their intercessors in the person of landowners. It was worse for the peasants who ran away from their lords, wandered from place to place, grouped themselves into bandits and became a threat to society.

⁴⁵ DL 29 181. Jakó, Hegyi, Kowács, *CDT IV*, 189–190, nr. 448.

⁴⁶ DF 277 320. Jakó, *CDT III*, 232, nr. 606. Bishop Andrew of Rimavská Seč (Szécsi) held his office in the years 1320–1356. Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Magyar középkori adattár*, Budapest (2001).

THE LAST MEMBERS OF THE DOBOZI DÁNFI FAMILY*

Elek Szaszko**

Keywords: Dobozí Dánfi family, Temesköz, 15th century.

Abstract

King Matthias – like most of his predecessors – conducted both his domestic and foreign policies in a way that it enabled several ordinary noblemen to take their chances and to climb higher on the social ladder. One of the monarch's beneficiaries was Andreas Dánfi of Doboz whose career exemplifies well how someone from the relatively well-to-do, but local strata of the nobility could reach a significant castle owning, almost baronial status. The raise of the family did not even come to a halt when Andreas supported John Corvin, the pretender instead of King Wladislas II in 1490. Nevertheless, as Andreas had no heirs, he needed to consider the defunction of his line so he carefully paved the way for his cousin, Martin too, and tended his bestowal during his life. Martin, however, happened to be the last male member of the family. Following his death, the estates of the Dánfis enriched other distinguished families even though his wife could save some portions for herself and her daughter, Anne.

As far as the academic literature about the Dobozí Dánfi family is concerned, it cannot be stated that they would be completely unknown for either the Hungarian or for the Romanian historiography, let alone for those who are interested in the medieval history of the Temesköz region. The papers that have previously been dedicated to them emphasise the Romanian origin of the Dánfis and discuss this aspect of the family history respectively¹. While it cannot be questioned that the history of the Dánfis would deserve an all-out analysis, this short paper – following a prosopographical approach – focuses only on the career and the accumulation of the landed wealth of the last three members of the Dobozí Dánfi family, namely Andreas, Martin and Anne.

The Dánfi family traces back its origin to two Wallachian boyars, Dan and Negul who were able to establish themselves among the Hungarian nobility in the mid-14th century². Nevertheless,

the most outstanding figure of the family was Andreas, the son of Luke, whose life is documented from 1462 to 1495 through three decades. Besides him, we can identify three more siblings of him: a younger brother, John³ and two (most probably elder) sisters, Christina and Ilona. The former was the wife of Ladislas Pocsaji, the (vice) ispán of Temes⁴ who was one of the leading kinsmen of John Hunyadi⁵, the latter became the wife of Benedict of Elefánt, a nobleman from Nyitra County⁶. András was born in the early 1440s, thus was around the same age as King Matthias Hunyadi. Coming from the Southern-Alföld, the Temesköz region like John Ungor of Nádasd⁷, the

³ Engel Pál, *Középkori magyar genealógia. Magyar középkori adattár* (CD-ROM, Arcanum digitéka). Budapest (2001) (hereafter Engel P., *Genealógia*), Dán rokonsága.

⁴ 1453: Hungarian National Archives (hereafter MNL OL) Collection of Charters (hereafter DL) 55544. (an indirect data referring to her marital status with László Pocsaji), 1459: MNL OL DL 38325., 1492: MNL OL DL 67257. (mentioned as the widow of Pocsaji)

⁵ Engel Pál, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. (História Könyvtár, Kronológiák, adattárak 5.) Budapest (1996) (hereafter Engel P., *Archontológia*) I. 114. (ispán of Bihar), 145. (ispán of Krassó), 205. ([vice]ispán of Temes), 442. (the captain of Temesvár).

⁶ 1483: Nyitrai protocollum extras. fol. 4v. (see Appendix 1.)

⁷ Szaszko Elek, Ungor János (nádasdi). *Életrajzi lexikon* (under publication). For older literature see Lázár Miklós, *Az Ungur-család történetéhez. A Hunyad megyei történelmi és régészeti társulat évkönyve* 13 (1902), 68–76; Ioan Drăgan, *Nobilii Ungur din Nădășdia, Buletinul Filialei Cluj a Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie* 3 (1995–1996), 77–85;

* The research was supported by the NKFI K Nr. 134690.

** Karinthy Frigyes Secondary School, Budapest, e-mail: szaelek@yahoo.com

¹ With the summary of the former literature, the latest paper on the family from Romanian historiography is from Livia Magina, *La Famille Danfy de Duboz, Banatica* 20 (2010), 21–47. For the Hungarian literature see Karácsonyi János, *Békésvármegye története* III. s.l. (1896), 40–41.

² L. Magina, *La Famille*, 22–23. The author challenges the former concept of the kenezanian origin of the family. For the latter see Ligia Boldea, *Mărturie asupra cnezilor din banatul medieval de câmpie (secolul XIV–prima jumătate a secolului XV)*, *Banatica* 19 (2011), 267–284.

Dóci brothers⁸ or the members of the Móre family of Csula,⁹ similarly to the annotated persons he was one of the beneficiaries of the Hunyadi Era. His career exemplifies well how someone from a relatively well-to-do, but local strata of the nobility could become a *homo novus* and reach a significant castle owning, almost baronial status during the reign of King Matthias (1458–1490).

The first recorded mentioning of Andreas is known from 1462, when he was either in his late teenage years or in his early twenties. In this particular document he and his brother were sued by the widow of Ladislav of Nagymihály who owned some portions of the family estates around Doboz in Temes County due to a former pledge (worth of 1000 golden forints) by a certain Ladislav Dánfi (who might have been the grandfather of Andreas)¹⁰. We do not know much about how the case actually carried on, but, according to the later accounts, Andreas was able to secure his ownership firmly in his ancestral estates. Nevertheless, it was not until 1470 when Andreas – around the age of 25–30 – is mentioned in the documents for the second time.

Table 1: The Main Cornerstones of the Career of Andreas Dánfi (1470–1490)

Office, Title, Activity	Year	In the Service of ...
aule familiaris [regis]	1470 (spring)	King Matthias
sent to Silesia	1470 (autumn)	King Matthias
aule miles [regis]	1472	King Matthias
Ban of Dalmatia and Croatia	1475–1476	King Matthias
aule miles (with his troops in the Felvidék)	1478	King Matthias
presence in the Court	1483	
[military activities against the Ottomans and in Austria]	1480s	King Matthias and John Corvin
salvus conductus	August, 1490	

E. Kovács Péter, A Hunyadi-család. Rázsó Gyula – V. Molnár László (eds.), *Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. Évfordulójára*, Budapest (1990), 46.

⁸ Szaszko Elek, Dóci Imre (zádorlakai), Dóci Péter, Dóci László. *Életrajzi lexikon*. With an incomplete family history and with an inaccurate genealogical family tree see Márki Sándor, A Dóczyak Aradban, *Turul* 9 (1891), 188–192.

⁹ Szarka József, Ficsor László (csulai), Kende Miklós (csulai), Móre György (csulai), Móre János (csulai), Móre László (csulai). *Életrajzi lexikon*. For former literature see Török Pál, Középkori magyar nemes családok Erdélyben. VII. A Csulaiak, *Magyar Családtörténeti Szemle* 9 (1943), 102–111; Ioan Drăgan: Un căpitan român pe frontul antiotoman: Ladislav Ficior de Ciula (?–1492), *AMN* 22–23 (1985–1986), 261–266.

¹⁰ 1462: MNL OL DL 15700.

The grid above (Table 1) shows the main cornerstones of the career of Andreas until the death of King Matthias. Concerning the beginning of it, it could have been the marriage of his elder sister, Christina, to the kinsman of John Hunyadi that helped the young Andreas to establish contacts with the Hunyadi family. Then, however, by 1470 he had already made up to the Royal Court, where he appears as the kinsman of the Court (*aule familiaris*) and was bequeathed for his services in Pozsony personally by King Matthias¹¹. From this point on, the data from the first half of the 1470s evidently prove his frequent presence in the Court. It puts his services on a higher level if we consider that this era was an internationally eventful period for the Hungarian Kingdom (namely, the king's quest for the Bohemian throne, or the fights against the Ottoman raids). For instance, the monarch sent Andreas to Silesia for a longer period of time in the autumn of 1470,¹² then, while he was staying with the monarch in Sopron, he was titled the knight of the Court (*aule miles*) first in 1472,¹³ and again in 1478, too, when he was stationing with his troops in Upper Hungary¹⁴. In between the two, when Andreas was around 30–35 years old, the monarch appointed him to a prestigious baronial – and let alone, a militarily highly significant – office: the Ban of Croatia and Dalmatia which he held from 1475 until 1476¹⁵. (It has to be noted that he was the last person in this office, then it was merged with the office of Ban of Slavonia and László of Egervár, another trusted military man of Matthias became the office holder)¹⁶. While holding this office, Andreas was called *magnificus* (honourable),¹⁷ but he was never enlisted among the dignitaries¹⁸.

¹¹ 1470: MNL OL DL 27335.

¹² 1470: „idem Andreas ... de nostra commissione ad nostra et dicti regni nostri ardua negotia expedienda ad partes Slesie sub principatu nostro existentes iturus est ibique non tantum infra tempus unius anni, sed pluribus annis occupari debet”, see: *Diplome privind istoria Comitatului Timiș și a orașului Timișoara. Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez II. 1430–1470*. (Gyűjtötte: Pesty Frigyes. Magyarázó jegyzetekkel kiadta: Livia Magina, Adrian Magina), Cluj-Napoca (2014) (hereafter Temes II.), 426. (MNL OL DL 9117., DL 45508.).

¹³ 1472: MNL OL DL 17405.

¹⁴ 1478: MNL OL DL 37649.

¹⁵ C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás, *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók* (Magyar Történelmi Emlékek, Adattárak), Budapest (2016) (hereafter Arch. I.), 103.

¹⁶ Arch. I. 95.

¹⁷ 1476: MNL OL DL 103788.

¹⁸ see the lists of Arch. I.

Unlike the 1470s, very little is known about him and his activities from the 1480s. Nevertheless, deducing from the later accounts, it can be assumed that the military skills and the experience of Andreas were still expected to be performed during the conflicts of the era (namely against the Ottomans and in the Austrian campaigns)¹⁹. It is also highly likely that besides serving King Matthias loyally (without any offices, he still had access to the Court – see for instance in 1483²⁰), Andreas might have joined the retinue of John Corvin, or at least, established close connections with him. After all, when Matthias Hunyadi died, Andreas stayed loyal to the illegitimate son of the former king. Consequently, Dánfi most probably fought in the battle of Csontmező, too, in July 1490, after which John Corvin had to give up his aspirations for the throne. As a result, both Corvin and his kinsmen were pardoned, and, as a result of this, Andreas could take part in the coronation of Wladislas Jagello in September 1490.²¹

Table 2: The Main Activities of Andreas until his Death (1490–1494)

Office, Title, Activity	Year	In the Service of ...
Ban of Szörény	1491–1492	John Corvin (subservient to Wladislas II)
stayed in Buda (following the royal ratification of the Hungarian-Hapsburg Treaty)	Dec 13, 1491	
Diet in Buda (verification of the treaty by the estates)	Feb-March, 1492	
Ban of Nándorfehérvár	1493	John Corvin (subservient to Wladislas II)

With the succession of King Wladislas II (1490–1516), Andreas Dánfi contributed to the consolidation of power of the new monarch. He stayed in the service of John Corvin who was assigned with the defence of the Southern borders and Dánfi, as Ban of Szörény (1491–1492) for a short period of time,²² then, as the Ban of

Nándorfehérvár (1493),²³ was also involved in these tasks. Meanwhile, as a prestigious and experienced man, his presence in the Court was also recorded at important political events:²⁴ first, a week after the royal ratification of the Hungarian-Hapsburg Treaty at the end of 1491,²⁵ second, at the Diet of Buda in February 1492 where the Hungarian estates – including Andreas himself – verified and sealed the above-mentioned treaty and the succession of Maximilian of Hapsburg²⁶.

Parallel to the successful career, Andreas could systematically enrich his landed wealth, after which he reached a significant castle owning, almost baronial status (see the maps in the Appendix 2.1–2.5). The original family possessions, namely Doboz and approximately 50 villages around it, lay in Temes County²⁷. These assets provided his family a relatively well-to-do local status. From 1470, however, when his career started rocketing, it is documented that first, he was bestowed in Transylvania (Doboka and Belső-Szolnok Counties) with the estates of the formerly condemned Iklódi family, nevertheless, he had to decline these lands due to the rejection of the members of the latter²⁸. Secondly, he established claims over parts of a significant asset on ancestral grounds, that is the borough of Rékas, the fortified mansion (*castellum*) and its appurtenances, which he successfully put through by 1472 (nevertheless, he constantly had legal affairs with other families like the Jaksics and the Dóci, who also held portions in this estate)²⁹. Next year, three estates in Heves County were installed for him,³⁰ and in 1476, Andreas made an attempt to get the

²³ 1493: MNL OL DL 59829.

²⁴ Neumann Tibor, *Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló-Habsburg kapcsolatok egy fejezete* (1490–1492) (második közlemény), *Századok* 145 (2011), 293–346.

²⁵ 1491: MNL OL DL 19646., MNL OL DF 283825.

²⁶ 1492: DL 19800., *Beiträge zur Geschichte Ungarns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. 1490–1526. Mitgeheilt von Friedrich Firnhaber. Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* III. Wien (1849), 511–513. (DF 287345.)

²⁷ See L. Magina, *La Famille*, 45, and 1447: MNL OL DL 14066., 1462: MNL OL DL 15700. 1489: MNL OL DL 59777.

²⁸ 1470<1471: MNL OL DL 27335.

²⁹ 1470: MNL OL DL 17037., 1470<1472: Temes II. 423–428., MNL OL DL 9117., MNL OL DL 45508., 1478: MNL OL DL 88607., 1484: MNL OL DL 59734. (pledge of the Jaksics), 1489: MNL OL DL 59777. (legal issues with the successors of Ladislas Dóci), MNL OL DL 59782. (pledge of the Jaksics).

³⁰ Atkár, Szentjakab, Hasznos (Heves), 1472<1473: MNL OL DL 17405., 1478: MNL OL DL 97386., MNL OL DL 97387., 1488: MNL OL DL 97469. He also established his claims over Szurdokpuszki: 1487: MNL OL DF 236251.,

¹⁹ The donation of large estates in Csanád, Arad and Békés Counties mentions and proves indirectly his services. See footnote nr. 33.

²⁰ 1483: MNL OL Collection of Photocopies (hereafter DF) 265899.

²¹ 1490: MNL OL DL 37671.

²² Arch. I. 151.

palace of Garignica (*castellum*) in Körös County, but this claim also needed to be declined³¹.

Nevertheless, the landed wealth of András reached the next level in 1483 when he put his hands on the castle of Ugróc and its appurtenances in Trencsén County. The estates were pledged by captain Wilhem Tettauier for 7000 forints and were kept by Andreas firmly throughout the years until his death (and even after it by his widow), giving him the prestigious castle-owning status³². Finally, in 1490 soon before the death of King Matthias, one more large set of estates came down to him: Donáttornya in Csongrád County and its appurtenances in Arad and Békés Counties that had been detached from the Hunyadi family estates to award the former military merits of András – and to secure and ensure his loyalty to the king's illegitimate son. Consequently, it is not surprising at all that John Corvin strengthened the donation of his deceased father in May 1490³³. Not long after this, in December, Andreas decided to hand over Donáttornya and Királtság to the Dominican nuns on the Margaret Island in order that they perform masses for the salvation of him, his wife and his cousins. According to his will, the donation would only be due and valid after his death,³⁴ which actually happened four and a half years later between the 1st and the 12th of June, 1495 (roughly around the age of 50–55)³⁵.

Andreas married Borbála, the daughter of the former Bohemian captain, Petr Kollar of Saskő. This marriage, documented from 1483 (from the time of the acquisition of Ugróc),³⁶ exemplifies the honourable social status of Dánfi (and indirectly adds to his connections with those circles who were involved in the military activities). The two families, Andreas and his would-be mother-in-law, Apollónia (the widow of Petr Kollár), however, had already known each other for at least a decade. In 1473 Andreas had shared his newly acquired estates in Heves County with Apollonia and her then underage children: Borbála (his future wife)

and András³⁷. It also has to be noted that later on Dánfi made both of them beneficiaries while obtaining Ugróc and Donáttornya³⁸. After the death of Andreas, Borbála kept the family possessions firmly and – with the support of her brother and the cousin of her deceased husband, Martin Dánfi – she also turned down successfully all those claimers who tried to procure the Dánfi estates in Upper Hungary for themselves (for instance Andreas of Bánca, Demetrius Fica or Sigmund Kurzbach)³⁹. In 1498, the monarch renewed her rights of possession of Ugróc on the grounds of pledge⁴⁰. In addition, from 1506 she got involved in the ongoing legal proceedings with the Bánfi family as well⁴¹. Borbála, who by this time had already become the wife of Sebastian Szepetki,⁴² could rely on the support of the Zábláti family. With mutual guarantees (she pledged the castle of Ugróc to the Záblátis who allowed her to live and use the wealth of it during her lifetime), the latter could claim the castle and its appurtenances after the death of Borbála in 1520⁴³. Regarding the administration of the estates, Borbála's religious concerns should be taken into consideration as well since it is known that from 1496, she also made generous donations to the Pauline monastery in Elefánt with royal consent,⁴⁴ in addition, she managed to carry out the testament of his former husband in 1503, namely, to give 300 forints to the church dedicated to the Holy Trinity and the hospital nearby of it in Pásztó (Heves County)⁴⁵.

Nevertheless, the marriage of Andreas and Borbála remained childless and it looks as if the aging Andreas – around the age of 40 – had prepared for this scenario. At least, during the above-mentioned acquisitions it was not only his wife and brother-in-law who were nominated as beneficiaries but his seven or eight-year-old cousin, Martin as well, who later proved to become the last male member of the Dánfi family.

1489: MNL OL DF 236252–253., 1492: MNL OL DF 236254.

³¹ 1476: MNL OL DL 103788.

³² 1483: MNL OL DF 265899., 1492: MNL OL DL 19800., MNL OL DF 206365., 1493: MNL OL DL 20037., 1494: MNL OL DF 265910., MNL OL DF 265900. (royal confirmation by Wladislas II), 1498: MNL OL DF 206628. (the renewal of the royal confirmation for his widow)

³³ 1490: MNL OL DL 19646.

³⁴ 1490: MNL OL DL 19688.

³⁵ 1495: MNL OL DL 20316., MNL OL DL 20324.

³⁶ 1483: MNL OL DF 265899.

³⁷ 1472<1473: MNL OL DL 17405.

³⁸ See the references above.

³⁹ 1495: Erdődy lt. D 930., MNL OL DF 265901., 1496: MNL OL DF 273170.

⁴⁰ 1498: MNL OL DF 206628.

⁴¹ 1494<1498: MNL OL DF 265910., 1506: MNL OL DL 94664., MNL OL DF 273654.

⁴² 1497: MNL OL DF 261511., 1498: MNL OL DF 206628., 1503: MNL OL DL 97565.

⁴³ 1506: MNL OL DF 265904., 1520: MNL OL DF 265911.

⁴⁴ 1496: MNL OL DL 20490., MNL OL DL 62621., MNL OL DL 62622., MNL OL DF 273174., 1505: MNL OL DL 21477., 1506: MNL OL DF 206498., MNL OL DL 62640., MNL OL DF 273667.

⁴⁵ 1503: MNL OL DL 97565.

Martin was the son of John Dánfi (András' brother) and Elizabeth Dóci, who also had an elder sister, Christina (appearing in 1490 as the widow of Nicolas Bacsó of Hencida)⁴⁶. Martin was born right before 1477 (around the time when his father died⁴⁷ – most probably – in the Austrian campaign together with Martin's maternal grandfather – and John's father-in-law –, Ladislás Dóci⁴⁸). It is known that in 1478 and in 1479 Martin was testified to be around the age of three⁴⁹. Later, he was brought up in the house of Lawrence Ország of Gút with whom his mother tied the knot in 1478⁵⁰. After the death of his uncle (1495), Martin – at the age of 18 – became the head of the Dánfi family. What looks clear is that he totally gave up his rights for the castle of Ugróc and its appurtenances in Upper Hungary favouring Borbála, the widow of Andreas Dánfi. In return, he received the estates on the Alföld region completely (namely the “remains” of the Donáttornya estate complex with Szentandrás as its centre, and the ancestral estates in Temes County – Doboz and Rékas)⁵¹. Little is known about his life, but at least his marriage with Borbála Makó of Makófalva is recorded. Besides knowing that his wife gave birth to a daughter, Anna, it is also evident from this marriage that Martin did not “inherit” the social prestige of his uncle. By 1504, around the age of 27, he was already a deceased man, and the male line of the Dánfis died out⁵². Even though in 1512 the widow of Martin could save some portions for herself, her daughter and a certain Nicolas Toldi of Nagyfalus descending from her second marriage, the possessions of the family enriched other distinguished families such as the Patócsi of Kecskemét (1504), the Podmanicki (1508, 1521), the Paksi (1508, 1512), the Betlen of Iktár (1518), or John Gétyei vicepalatine (1520)

and Casper Cikó of Pomáz⁵³. In 1521, a certain Anna appears in a document as the widow of the latter⁵⁴. Nevertheless, despite of the assumption of the genealogical literature,⁵⁵ this Anna is surely not identical with the daughter of Martin Dánfi. The account from the above-mentioned year (1521) refers to a former agreement – previously made during the reign of King Władisław II (1490–1516) – regarding the possession of Doboz, namely between John Podmanicki and Casper Cikó. The agreement says that the two would exchange their estates: the former would give his possession of Doboz and its appurtenances to the latter for the rights of possession of Kisszántó in Pilis County⁵⁶. Now, it is known that Kisszántó was in the hands of Anna and her distant relatives, who happened to be from the Szarvastelki Vaski family,⁵⁷ consequently, her ties of origin are rather related to them. Besides this fact, the formerly listed accounts also tell us that the daughter of Martin Dánfi was a *puella* in 1512⁵⁸, while the wife of Casper Cikó had already had two sons by this time⁵⁹. A year later the names of their four daughters are also mentioned in a document⁶⁰, consequently, they must have been married by 1512 for at least a decade. This fact evidently proves that Anna Dánfi is not iden-

⁴⁶ 1490: MNL OL DL 19688.

⁴⁷ The last known recorded mentioning of John is from 1473: see MNL OL DL 59605.

⁴⁸ Ladislás is mentioned as a deceased person in February, 1478: MNL OL DL 18021. „in anno cuius iam septima instaret revolutio ... condam Ladislaus de Docz in regno Austrie occisus fuisset”, 1483: MNL OL DL 18784., MNL OL DL 18785.

⁴⁹ 1478: MNL OL DL 88607., 1479: MNL OL DL 59656.

⁵⁰ 1478: MNL OL DL 59641–643. (as the widow of Dánfi), MNL OL DL 88607. (as the wife of Laurence of Ország).

⁵¹ 1497: MNL OL DL 20625., MNL OL DL 20626., 1500: MNL OL DL 20952. and Karácsonyi: Békésvármegye III. 40–41.

⁵² 1504: MNL OL DF 262416., 1508: MNL OL DL 21848. (claims over his estates on the ground of defectus seminis), 1512: MNL OL DL 22283.

⁵³ For these issues see: 1504: MNL OL DF 262416., 1508: MNL OL DL 21848., 1512: MNL OL DL 22283., MNL OL DL 106083. nr. 137. photo nr. 50., MNL OL DL 22283., 1518: MNL OL DF 262417. and 1520: MNL OL DF 262419.

⁵⁴ 1521: MNL OL DL 106083. nr. 791. photo nr. 293.

⁵⁵ Engel P., *Genealógia*, Kartal nem 3. tábla: Cikó (pomázi).

⁵⁶ 1521: *A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára I–V*. Közzétette, családtörténeti bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Lukinich Imre. Budapest (1937–1943) (hereafter: Podmaniczky) II. 275–277. Five years later the rights of the Podmanickis for Kisszántó were acknowledged in a form of a royal donation (1526: *ibid.* 381–384.).

⁵⁷ 1517: DL 106083. p. 407–408., 1521: Podmaniczky II. 275–277. – the landed estates of the Szarvastelki family lay in Upper Hungary, in Galánta (Pozsony County, MNL OL DF 225652., MNL OL DF 273669., MNL OL DF 259157.) and in Krassó and Temes Counties (Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, II. Budapest (1894), 91, 113).

⁵⁸ 1512: MNL OL DL 22283., MNL OL DL 106083. p. 92.

⁵⁹ 1512: MNL OL DL 106083. p. 93., 220., 1513: *uo.* p. 227–229., 1517: MNL OL DL 22895., MNL OL DL 106083. p. 407–408., 1519: *ibid.* p. 489–490., 1521: *ibid.* p. 574., Podmaniczky II. 275–277.

⁶⁰ 1513: MNL OL DL 106083. p. 227–229., 1519: *ibid.* p. 489–490. (Nevertheless, there appears an inconstancy in the reference to the daughters. There is no problem with the first three names – Anna, Sophia and Magdalene –, however, the youngest girl is called Catherine in the former account, but she appears as Christina in the latter.)

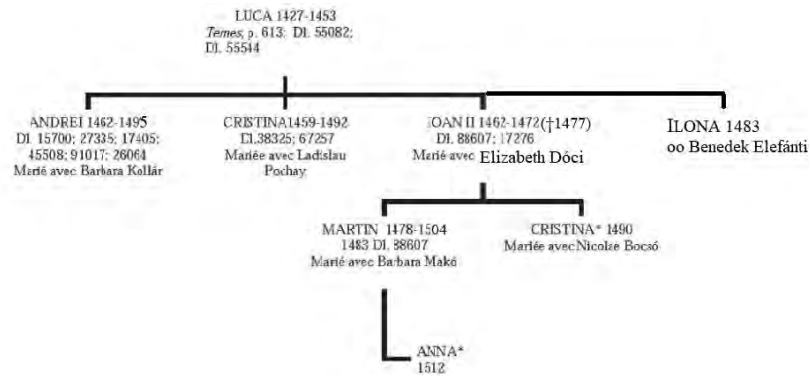
tical with the wife of Casper Cikó. Nevertheless, according to the assumption of the old literature, the husband of Anna Dánfi is identified with one

of the members of the Iktári Betlen family, who owned one quarter of Szentandrás estate in Csanád County.⁶¹

⁶¹ Karácsonyi J., *Békésvármegye*, III. 41.

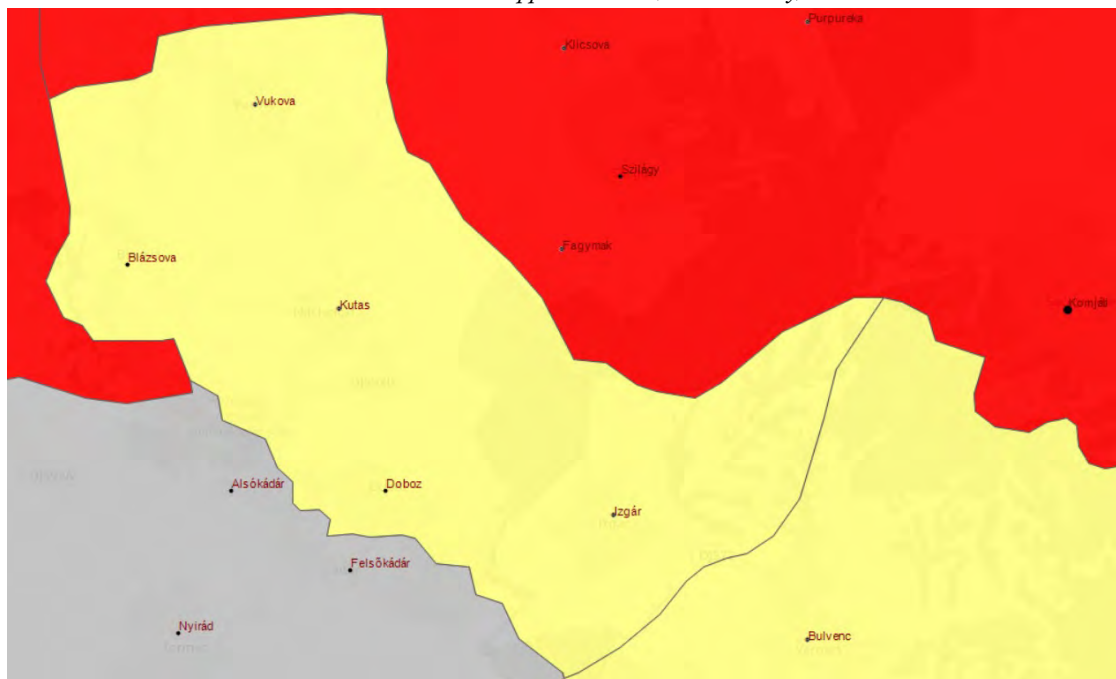
Appendix

1. The Genealogy of the Last Three Generations⁶²

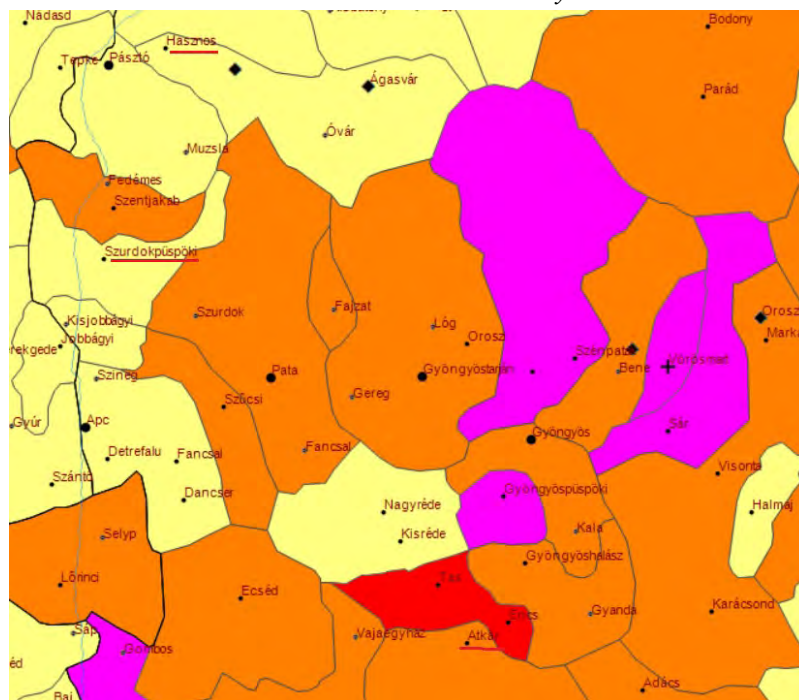
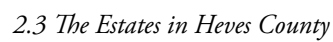
2. The Estates of Andreas Dánfi⁶³

2.1 Doboz and its Appurtenances (Temes County)

⁶² Based on L. Magina, *La Famille*, 46. For the additions see the relevant parts of this paper.

⁶³ Engel Pál, *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép a középkori Magyar Királyság településeiről 1383, 1439, 1498*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Atlasbuilder Térinfó Bt. 2020. (available: <https://abtk.hu/hirek/1713-megujult-engel-pal-adatbazisa-a-kozepkori-magyarorszag-digitalis-atlasza>)

[illegible]

TOPOGRAPHIC DATA IN OTTOMAN REGISTERS AS A RESOURCE FOR THE IDENTIFICATION OF VANISHED SETTLEMENTS IN BODROG COUNTY

Miklós Fóti^{*}
István Pányá^{**}

Keywords: Bačka Region, medieval Bodrog County, Ottoman tax registers, early modern period settlement network.

Abstract

The National Archives of Hungary, the Research Centre for the Humanities, and the Katona József Museum of Kecskemét have collaborated to reconstruct the medieval and early modern period settlement network and administration of the southern part of the Danube–Tisza Interfluvium region. During the works, all available medieval sources and Ottoman tax registers (including four sanjak surveys, four poll tax defters, three timar defters, and dozens of daybook registers) were processed. In parallel, a profound analysis of the medieval charters was carried out, as well as the topographic identification of the settlements with the help of historical maps and satellite images. The selected sample area was the nahiye of Zombor and the nahiye of Baja which existed in the western part of the sanjak of Szeged, roughly covering the territory of the medieval Bodrog County. Research has shown that mass analysis of defters results in far more topographic data than the examination of individual defters. Using both medieval charters and Ottoman sources, we can reconstruct a more accurate picture of the settlement network of the sample area.

Introduction

The settlement network of the central and southern half of the Kingdom of Hungary was largely transformed by the Turkish expansion in the 16th century, many settlements disappeared, and the population of the region changed significantly. If we want to reconstruct the settlement network and economic and social processes during the Turkish rule, it is of primary importance to examine the 16–17th century cadastral tax registers of the Ottoman Empire. Due to the shortcomings of medieval sources, they also provide supplementary data for the reconstruction of the medieval settlement network.

In 2014 was launched a project to process the cadastral registers (sanjak surveys, timar defters, daybook-, and poll tax registers) relating to about 30 sanjaks covering the territory of Ottoman Hungary (*A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak [tapu-defter] feldolgozása / Processing of the cadastral records [tapu-defter] of the peripheral region Ottoman Hungary*).¹

The primary goal of the project was to make the Turkish registers which had previously only been published sporadically and in mosaics, available online to the researchers. In the course of the works, the topographical identification of the former settlements (market towns, villages and deserts) took place. In 2020, the examination of the administrative units that existed in the southern part of the Danube-Tisza Interfluvium Region, including the area of the historical Bodrog County, was started in cooperation with the Katona József Museum of Kecskemét. Since 2010, the Museum has carried out basic research on Bács-Kiskun County to reconstruct more accurately the medieval settlement network.² Later the area examined

Sudár, Miklós Fóti, Ilona Dorogi, Béla Nagy, Zsolt Záros, László Kollányi, Péter Kollányi, Databases of Cadastral Surveys (Tapu Defteris) of Ottoman Hungary and its Frontier Zones (16–17th c.), *Archivum Ottomanicum*, 37 (2020), 259–272.

² István Pányá, A Solti-szék történeti földrajza, *Történeti Földrajzi Közlemények*, 3–4 (2017), 84–95; István Pányá, Történeti településföldrajzi kutatások Bács-Kiskun megyében 2011–2016, *Településföldrajzi Tanulmányok*, 1 (2017), 91–107; István Pányá, Fejér megye solti székének történeti földrajza, *Alba Regia* 45 (2017), 135–180; István Pányá, Possibilities and Methods for the Reconstruction of the

^{*} HUN-REN, Research Centre for the Humanities, Institute of History, e-mail: foti.miklos@abtk.hu.

^{**} Katona József Museum of Kecskemét, e-mail: panyai-istvan@gmail.com.

¹ Éva Sz. Simon, Klára Hegyi, Gábor Demeter, Balázs

was extended to Pest and Csongrád counties, and to Vojvodina, today part of Serbia. In the present study, the methods used during the topographical investigation of the *nahiyes* of Zombor and Baja will be discussed along with the results obtained.

Literature Review

The processing of Turkish registers began in the 19th century. At that time only the head tax censuses kept in Vienna were known which do not contain the depopulated settlements, wastelands, neither topographical comments, nor individual tax types levied on the settlements. Later on, in the 20th century, the sanjak surveys stored in the Prime Minister's Archives in Istanbul became accessible which provide a more detailed picture of the sample area. Tibor Halasi-Kun was the first, who undertook to examine and transcribe a survey of the sanjak of Szeged (the last one of 1578). Although he was not able to finish his work, his unfinished manuscript is currently in the possession of the Research Centre for the Humanities.³ In several smaller scientific publications he presented the special compounds of settlement names found in the defters of southern Hungary (*dolna-*, *sredna-*, *gorna-*, i.e. lower-, middle-, upper- prefixes; *nezd-i* – near to; *nam-ı diğer* – also known as compounds).⁴ His articles were thought-provoking, based on an in-depth examination of medieval and Turkish sources, however some of his results proved to be wrong. On the northern part of the sanjak of Szeged (the districts of Kalocsa and Szeged) additional data was published by Előd Vass, along with significant shortcomings and misreadings (e.g. Kenyértelek which existed in the area of Kalocsa, proved to be correctly Gyértelek).⁵ It is important to mention the only non-Hungarian

publication on the southern part of the Danube-Tisza Interfluvium Region: Branislav Đurđević and Olga Zirojević published the data of the earliest Ottoman survey of the sanjak of Szeged, however, their work, with few exceptions, has not attempted to topographically identify the Ottoman settlement network or to determine their medieval antecedents.⁶ Subsequently Gyula Káldy-Nagy published the translation of the survey of 1570 covering the entire territory of the sanjak of Szeged.⁷ The author presents in detail the population and economic data of the settlements in 1570, the tax types, and also gives their medieval antecedents. A more in-depth review of the data revealed that he had frequently incorrectly read the names of settlements. Quite often he paired incorrect transcriptions with modern toponyms without any medieval antecedents, thus misleading local historians and researchers, who use his publication without criticism. However, it was Káldy-Nagy's merit to prepare the first complete map of the sanjak showing its administrative divisions, unfortunately along with the topographical misidentifications.

Finally – although it is not related to the Danube-Tisza Interfluvium Region – it is important to mention Pál Engel's article on the sanjaks of Temesvár and Moldova which represents a completely different approach, compared to the above-mentioned defter editions made by Turkologists. His work is much more concise, basically defining the location and medieval name of the vanished settlements based on three surveys.⁸ In terms of our research, Engel's approach inspired us when setting up the methodology. In his book, he did not attempt to transcribe the complete surveys of the period 1554–1579, rather to give a topographical summary of the settlements. He drew attention to the fact that the settlement network of Banat (Hungarian Temesköz), like those of other southern sanjaks, was transformed completely by the disappearance of Hungarian population and by the immigration of various ethnic groups from the Balkans. Some Hungarian place names were only more or less distorted, while others were completely replaced by Slavic or Romanian equivalents. Similar phenomena were also observed

Settlement Structure of Medieval Bodrog Bounty, *Banatica*, 29 (2020), 321–352; István Pánya, A Mohácsi-sziget történeti topográfiája, *Történeti Földrajzi Közlemények*, 3–4 (2020), 105–120; István Pánya, Bodrog vármegye története, *Történeti Földrajzi Közlemények* 1–2 (2021), 27–43; István Pánya, Settlement Forms in the Territory of Medieval Bács and Bodrog County, *Banatica*, 31 (2021), 265–299.

³ The full text of the defter has recently been published. Miklós Fóti, *The Mufasssal Tahrir Defteri of the Sanjak of Szeged (1578)*, Budapest (2023).

⁴ Tibor Halasi-Kun, Unidentified Medieval Settlements in Southern Hungary. Ottoman: *dolna*, *sredna*- and *gorna*, *Archivum Ottomanicum*, 2 (1970), 154–190; Tibor Halasi-Kun, Unidentified Medieval Settlements in Southern Hungary. Ottoman: 'nam-ı diğer', *Studia Turcica*, 213–230; Tibor Halasi-Kun, Unidentified Medieval Settlements in Southern Hungary. Ottoman: *nezd-i* et *socii*, *Archivum Ottomanicum*, 3 (1971), 5–169.

⁵ Előd Vass, A kalocsai náhije 1548. évi török adóösszeírása,

Cumania VI (1979), 7–62; Előd Vass, *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai*, Kalocsa (1980).

⁶ Branislav Đurđević – Olga Zirojević, Opširni defter Segedinskog sandžaka, *Mešovita Grada*, 17–18 (1988), 7–80.

⁷ Káldy-Nagy Gyula, *A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben*, Szeged (2008).

⁸ Pál Engel, *A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései 1554–1579*, Dél-Alföldi évszázadok 8, Szeged (1996).

during our project in the southern part of the Danube-Tisza Interfluvium Region.

Engel was an excellent historian but without the skills of an Ottomanist. He believed – after having acquired a basic knowledge on Arabic paleography – that one should not get started from the uncertain and frequently in several ways readable Arabic script. Instead, it is more advisable to set out from the medieval sources of the region. The author emphasized that although the publication of a detailed sanjak survey is the task of an Turkologist but the transliteration and identification of settlement names can be done with some paleographical practice without the knowledge of the Turkish language. This is where the main shortcoming of his work comes from, yet he was the first to draw attention to the importance of comparing the data obtained from the defters with the medieval sources, exactly due to the many misinterpretations of Halasi-Kun and others. Thus, the work of Engel, as well as his map depicting the settlements of the medieval Kingdom of Hungary, is indispensable for researchers dealing with the historical geography of the southern part of the Carpathian Basin but his data must be approached with adequate criticism.⁹

The contradictions between the works of different authors can be illustrated by a deserted village in the vicinity of Kalocsa (HU): this wasteland was called Kenyértelék by Előd Vass, then “[?] Telek” by Gyula Káldy-Nagy. Pál Engel was aware of the uncertainty of their readings, thus preferred Halasi-Kun’s interpretation from his unfinished manuscript, and depicted it – incorrectly – as Kenéztelék on his medieval map. The correct reading can be determined from the 1748–1751 census of the Archdiocese of Kalocsa as Gyértelék, even it was depicted on the map of Sámuel Mikovinyi.¹⁰ However, the Arabic script without complementary signs allows all three readings. The correct version can be determined only by using additional Christian sources.

Summarizing our brief review of the literature, it can be said that although there have been numerous editions of Turkish defters related to the southern area of the Kingdom of Hungary, they are all

characterized by numerous methodological errors, misreadings and misinterpretations. Therefore we considered it necessary to take a new approach to the processing of the settlement network of our sample area by combining the knowledge of different fields: geography, local history and Turkology. Another shortcoming of the literature was the failure to draw conclusions and to present general trends in the development of the settlement network, while only dealing with a single defter and not with a series of registers.

Sample Area

The combined extent of the *nahiyes* of Zombor and Baja covers mostly the territory of the early 16th century Bodrog County which was swept away by the Turkish expansion after the Battle of Mohács (1526). Its Hungarian population was replaced by Slavic-Vlach elements of Balkan origin, except for a few settlements mainly near the Danube.¹¹

After the Ottoman occupation of Buda (1541) the *nahiye* of Zombor was established with the centre of Sonbor, formerly known as Czoborszentmihály (today Sombor, SRB). Later, just around 1560, the *nahiye* of Baja was created in the completely depopulated northern area of Bodrog County (Plates 1–2). It is important to point out that the Hungarian population has persisted in the *nahiye* of Zombor only in two former market towns, Küllöd and Szond, additionally a village, Gorna Santova (today Hercegszántó, HU) had a mixture of Slavic–Hungarian population. In the district of Baja a few settlements along the Danube have Hungarian population (Bátmonostor, Szeremle, Kákony, Csanád, HU) but the majority of the *nahiye* is Slavic.

Methods

The cooperation of the National Archives of Hungary and the Research Centre for the Humanities made it possible to collect and investigate all the available tax registers related to the sanjak of Szeged (the *nahiyes* of Solt, Kalocsa, Baja, Vásárhely, Szeged, Szabadka/Subotica, Bács/Bač, Titel, and Zombor/Sombor) which were scattered in different archives all around the world. From a methodological point of view, this is a significant innovation, as defter publications formerly focused on a single defter, and only a limited number of the sources was investigated. The processing of the entire available dataset and the comparison their

⁹ Pál Engel, *Magyarország a középkor végén: digitális térkép és adatbázis*, Budapest (2001).

¹⁰ HU MNL, OL E 156 – a. – Fasc. 072. – No. 044; OSZK, TK 1624: *Mappa Danubii cursum, situmque tam ex eo, quam aliis i[n]clyti comit[at]us Pesthiensis partibus, procurrentium alveorum, aquarumque meatuum, ac inde per districtum Solthiensem formatarum lacunarum et paludum, representantes*. S[amuel] Mikoviny, 1740.

¹¹ Pányi, *Bodrog* ..., 27.

geographical data provided a number of analytical opportunities. It was possible to observe the changes both in the population and in the settlement network after the Turkish occupation. Hungarian toponyms gradually changed, partly vanished, new Slavic names, unknown in medieval sources, turned up. An important part of the research was a thorough, critical, and philological examination of the Ottoman text which led to many new observations. Particular attention was paid to the various compounds adding topographical information to the settlements, facilitating their identification. The most important data of geographical nature are:

1) The formula *nezd-i* (“...nearby”) with a toponym followed by, reveals the location of a wasteland, belonging to a village or market town. Usually, it indicates immediate proximity but exceptionally more distant wastelands, up to 15–20 km away, may belong to a settlement, only if its lands are unsuitable for cultivation. This is mostly observed at settlements located in the floodplain of the Danube or in areas where the soil is sandy.

2) The formula *nam-ı diğər* (“also known as”) connects two toponyms, and its meaning can be considered on a case-by-case basis:

a) the medieval Hungarian toponym is usually followed by a Slavic one which emerged only in Ottoman sources (e.g. Nad’ Heteş *nam-ı diğər* Kupusina, see today’s Bácskertes/Kupusina, SRB).

b) Frequently *nam-ı diğər* connects two settlements which existed within the same borders (in the case of Keçene *nam-ı diğər* Bo’an, both Kecskés and Battyán are known in medieval sources. Evidently, the two elements were originally separate settlements.

c) Toponyms which consist of two elements without *nam-ı diğər*, were probably originally linked by a *nam-ı diğər* (Varfel Sakova means Varfel *nam-ı diğər* Sakova: it was created by merging two medieval, neighbouring villages, Valfer and Száka (northwest of Apatin, SRB); Telek Sivaç: its prefix refers to the former market town Telek located once in the proximity of today’s Szivác/Sivac, SRB).

d) In the case of the *nahiye* of Baja which is adjacent to areas inhabited by Hungarian population, both elements can be Hungarian place names (Sented’haz *nam-ı diğər* Torokhaz, Şagod *nam-ı diğər* Zöded’haz). The latter clearly illustrates that the population must also be examined. Ságod (north of Sükösd, HU) had exclusively Hungarian inhabitants until 1560 but this rapidly changed: from 1570 there are only Balkan Slavs. However, the name Zödegyház (Green Church) turns up

only in 1570 and 1578, and we cannot assume that the new settlers from the Balkans refer to the deserted church of Ságod, overgrown by vegetation, with a Hungarian descriptive place name. Zödegyház – by the way unknown in the medieval Hungarian sources – could have been a toponym which was adopted by the newcomers. The point is, whether Zödegyház was an alternative name of Ságod, or rather a ruined church in the proximity of Ságod.

e) There are cases where the use of *nam-ı diğər* is difficult to interpret and it is not clear for what purpose it was used by the Turks. Our previous example, Ságod demonstrated this difficulty. As another example, see Vatoa *nam-ı diğər* Vato. Its former Hungarian name – Avató – does not appear in any defter, and the aim of linking the two elements is unclear.

To summarise, it can be said that in an area where the settlement network has undergone a massive devastation, many settlements vanished completely, the *nam-ı diğər* compounds often reveal the alternative Slavic name of a Hungarian toponym. In total, we could count on slightly more than 40 *nam-ı diğər* in the districts of Zombor and Baja which is a considerably large number.¹² Similarly frequent use we can not observe more north, on the border region of the Ottoman Empire.

3) The tax types of villages can also add information to our topographical knowledge. Sometimes there are fishing places (*dalyan*) listed which are identifiable on 18–19th century maps. For example, the village of Harçan had a fishing place called Popoviç in 1560 and 1570 which is depicted on the maps as piscina Popovicza/Popovicza Bara on the western side of Bácsordas/Karavukova (SRB) where on the Habsburg military survey we find Harkány.

4) In addition, the defters also provide other topographic expressions: *der mukabele-i...* (“opposite to something”), *der mabeyn-i...* (“between [two settlements]”). E.g. *cezire-i* Jiva *der mukabele-i* Dal that means Zsiva island opposite to Dal (Dal is on the Croatian side of the Danube, identical with today’s Dalj). Yanoş Falu *der mabeyn-i* Bortan ve Popovçe, means that János Falu is between Bortány and Papi. Another compound proves that Ottoman Popovçe is identical with medieval Papi: Popovaç *nam-ı diğər* Papi, showing how a set of topographical information can identify a vanished settlement.

¹² For more on *nam-ı diğər* see: Miklós Fóti-István Pánya, Ottoman *nam-ı diğər* as a tool for the reconstruction of the settlement network of medieval Bodrog County, *Archivum Ottomanicum*, 39 (2022), 179–190.

5) An arable land shared by several settlements can also help us to locate an unidentified settlement. In 1578 three settlements, Mélkút, Tótház and Árokház paid taxes for an arable land called Szenmiklós Telek. We do not have any medieval data regarding the location of Árokháza. However, the location of Mélkút (today Mélykút, HU) and Tótház (later Tataháza, HU) is known, so we can roughly determine the possible location of Árokháza (and of course of Szenmiklós Telek as well).

6) Even medieval sources contain geographical informations unexploited by our predecessors. Our most important source on medieval Bodrog County are the lists of tithes between 1520–22. Analysing its data, turned out, if a peasant had a garden in another village, or worked as a harvester (*messor in...*) in a settlement other than the one he lived in, then the two were close to each other. Thus, in the case of the unlocalized Geszt, it proved to be a valuable topographical information that in 1522 two of its residents were “*messor in Kajánd*” (*i.e.* harvesters in nearby Kajánd).¹³ We know the exact location of Kajánd from medieval sources (south of present-day Gara, HU), now we can estimate the approximate location of Geszt.

7) Data on road network mentioned in medieval charters can supplement our knowledge on the county. In 1479, a road running from Kengyi to Ordód across Ivánfalva (all three existed west-southwest of Zombor/Sombor, SRB) was mentioned which helped to place the uncertain Ivánfalva between the identified Kengyi and Ordód.¹⁴

The above-mentioned topographic data were collected from the entries of 4 sanjak surveys, 4 poll tax defters, 3 timar defters and dozens of daybook registers, then compared with the medieval data.

In parallel with the in-depth examination of the Ottoman sources, a geospatial database of medieval settlements was completed in the Katona József Museum of Kecskemét, based on ethnographic, geographic, and historical sources, 11–16th century data of charters, as well as the 18–19th century manuscript maps. Of the medieval charters, documents containing border inspection, property

division, and other geographical data, suitable for border reconstruction (~130 pieces), are of particular importance. Other kinds of documents containing various property transactions and disputes on properties were mainly important for tracing the existence and legal status of settlements (inhabited / wasteland, village / market town), as well as the various name variations and name changes. Village sites (*locus possessionis antiqua, seliste*) and church ruins (*rudera templi, locus ecclesiae, klissa, gradina*) marked on manuscript maps made it possible to precisely determine the location of settlements in many cases. In addition, it was possible to identify many border elements known from medieval charters and Ottoman defters (fish pond, forest, mound, etc.). From a topographical point of view, field inspections in the northern part of the *nahiye* of Zombor and in the *nahiye* of Baja, were of particular importance.¹⁵

The final element of the methodology was the connection of data collected from Turkish sources with the geospatial database of the medieval settlements. This involved comparing the medieval and Turkish data, as well as determining the location of the settlements.

Results

The fundamental geographic-historical work of the historian Dezső Csánki knows the names of 12 market towns and 213 settlements in Bodrog County in the Hunyadi era.¹⁶ In comparison, we found traces of about 200 settlements in the *nahiye* of Zombor and Baja in the Turkish registers. There are 81 settlements that existed in medieval Bodrog County but disappeared with the Turkish conquest. In some cases field names, boundary names have preserved the memory of a vanished settlement. In this respect, the survival of place names is purely formal. A good example is Bátoregyháza (west-southwest of today's Katymár, HU) which had been depopulated during the Mongol invasion (1241) and was an uninhabited wasteland (*terra vacua Batureghaza*) even in the middle of the 14th century. Two centuries later, in the Ottoman surveys it was mentioned as the arable land of Katymár and Legyán (today Ólegyen, a wasteland, southwest of Katymár). An important finding which has not yet been stated by researchers, is that medieval Hungarian toponyms are continuously mentioned in the 17th century daybook registers (*timar*

¹³ For the complete census see: MNL OL DL 37163, the census of 1522: István Szabó, Bács, *Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*, Budapest (1954), 57–73.

¹⁴ István Pánya, *Úttalan utakon – Adatok a késő középkori Bodrog vármegye úthálózatához*. Varga Szabolcs (ed.), *Mohács tágas mezején. Tanulmányok az 1526. évi csata új kutatási eredményeiből*, Pécs (2021).

¹⁵ Pánya, *Possibilities...*, 321.

¹⁶ Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II*, Budapest (1894).

ruznamçe defterleri) but disappeared immediately after the expulsion of the Turks at the end of the 17th century. Then, as a result of the large-scale population exchange, a significant part of them fell into complete oblivion immediately, without transition. Thus, in the years before the expulsion of the Ottomans, we still find the names of Szentház, Halmos, Temérdekegyház in the defters, and then they were completely forgotten. Csánki and other historians believed that the Hungarian settlement network had been drastically eradicated after the Battle of Mohács. It has been demonstrated that a significant part of the Hungarian nomenclature dating back to the Middle Ages disappeared just at the end of the Turkish rule.

The distribution of the settlements is not homogeneous: in both examined periods (15th and 16th centuries), the western part of the county, close to the Danube, was the most densely populated, while the eastern areas (Telecska and Homokhátság) were much less populated, even in the Middle Ages. It can also be seen that the destruction was the greatest in the area of Czoborszentmihály/Zombor in the period following the Battle of Mohács where the identification of settlements was the most difficult (Plates 3–4). At the same time, when comparing with Dezső Csánki's data, it should be taken into account that the administrative division during the Turkish period includes several southern settlements historically belonged to Bács County. These were attached by the Ottomans to the *nahiye* of Zombor, the successor of Bodrog County (slightly less than 30 settlements).

At first glance, the settlement network of the Ottoman period seems only slightly smaller in number, than the medieval one but we have to take other factors into account. New place names are created by the adjective *kis* "small" (or Slavic *mala*) (e.g. Kis Szákova, Kis Varjas, Kis Telek, Mala Baracska, etc., a total of 9) which are unknown in the Middle Ages, while we know their eponyms (*i.e.* Száka, Varjas, Telek and Baracska are known). Another category which increases the number of Turkish era settlements is a range of new place names formed by the Slavic adjectives *dolna/gorna/sredna* "lower/upper/middle" (e.g. Szredna Szántova, Gorna- and Dolna Szentpál, Gorna- and Dolna Petrőc). Another examples which are enlarging the Ottoman settlement network: Páka Szele'ös (by the merging of Páka and Szele'ös); Gorna Varjas (formed by migration from Var[j]as[d]); other settlements (Szentpál, Petrőc) split up.

It is important to note that the Slavic adjectives *gorna-*, *dolna-* and *sredna-* are extremely common

in our region to distinguish settlements with identical names. However, they can be interpreted in different ways: either a medieval village was split up into several adjoining parts or the settlements were not neighbours but located in different areas of the same *nahiye*. E.g. the toponym Sári is very common in the medieval Hungarian Kingdom (*sár* "swamp, marsh"). There was three Sári in the *nahiye* of Zombor: Gorna Sára in the northern region adjacent to Szabadka (Subotica, SRB), while Dolna Sárija was located at Doroszló (Doroslovo, SRB), in a southern area that before the Ottoman conquest belonged to Bács County. In an intermediate position we find Szredna Sárija west of Zombor where a marshy land called Passinada is situated.

From a topographical point of view, two major achievements have been made. On the one hand, we performed a mass analysis of historical maps with a GIS system. On the other hand, the locations of the medieval settlements found in this way were examined by remote sensing. By combining these two methods, it was possible to identify the sites of former medieval settlements en masse in a short time and at low costs. After that, we carried out field inspections of the objects (village toft and crofts, ruins, old mills, hills, etc.) which were seen on the maps and aerial/satellite images. The field inspections proved that the phenomena marked on the maps are real, only a few cases were found to be misrepresentations or inaccuracies. Based on the results of the surveys in Hungary, a set of criteria and a pattern catalogue for the analysis of satellite images was prepared which made it possible to analyse the cartographic and satellite imagery of Serbian sites with great efficiency. Of course, it would be worthwhile to carry out field researches together with the Serbian heritage protection institutions on the sites of the settlements found in the areas beyond the border, to create a more accurate picture of their chronology and character. The database created by the GIS investigations could be used to select the locations of such future field researches.

With the intensive exploration of sources, it was possible to establish the correct reading and medieval antecedents of the names of many places that were not identified in the literature. For the toponyms in question, we examined the wider environment of the assumed location and compared the names of the medieval settlements known there with the text of the Ottoman registers. A good example is an unidentified wasteland of Tárnokmonostor (near to today's Csátalja,

HU) which was transcribed as Podolás by Gyula Káldy-Nagy. According to our medieval sources there was no such settlement in the area concerned but we know a village called Nyavalyád. After a closer examination, it turned out that the Arabic text, when the complementary signs are inserted differently as Káldy-Nagy did, reads Navolás, *i.e.* Nyavalyás which is a variant of the medieval Nyavalyád. At the same time, this case disproves Engel's view on the secondary importance of paleographic knowledge. The exclusion of such "phantom names" found in the publications of Halasi-Kun and Káldy-Nagy and determining their correct reading was an important element of the philological side of our work (e.g. Battyán is correctly Legyán; Kékes > Kengyös; Hatosszentgyörgy > Hajósszentgyörgy; Iszlokra > Islova; Baráta > Barka).

The example of Nyavalyád drew our attention to the issue of name variants and to their evolution in the 16th century. Where toponyms appear in medieval sources with suffix *-d*, they are often replaced by *-s* in the Turkish period (Nyavalyád > Nyavalyás, Ordód > Ordas, Varjad > Varjas, Varasd > Varjas, Kengy > Kengyes, Aranyand > Aranyas). The Turkish variants are completely unknown in the charters, while the medieval names are no longer used by the defters.

It can be observed that in many cases, the defters do not preserve the spelling as it was known in the medieval charters but a form pronounced in the local dialect characterised by using *ö* instead of *e* (Gyertyános > Györtyános, Eszter > Esztör, Kertvélyes > Kördivilös, Mesteri > Mestörfalva). The presented examples prove that this dialect was originally characteristic of the landscape. The evolution of the place names and the spread of the "ö" dialect may indicate that local, spoken language forms were recorded by the Turks. Further investigations are necessary to understand the explanation of the phenomenon in a region that has undergone an almost complete population exchange. Place names with "ö" dialect can be found even further south, in the Szerémség (Latin Syrmia / Serbian Srem) where a mixed Hungarian-Slavic population lived in the Middle Ages, and migrated later northwards as a result of Ottoman expansion. The Slavic population with roots in medieval Hungary may have played an essential role in the preservation of Hungarian place names, variants. It is also a common phenomenon that Hungarian toponyms were further modified by the Slavs: Harcsán > Vircsán (region of Gombos/Bogojeva, SRB), Erdőalja > Erdeval or Erdevan (northwestern region of

Zombor/Sombor, SRB), Jákó Falu > Jákó Hvalva (southeast of Szond/Sonta, SRB), Varfel Száka > Vakit Szákova (northwestern region of Apatin, SRB). There is no doubt that the Hungarian place names were not only names used by the Ottoman chancellery but were adopted and transformed by the Slavic settlers, who only later and gradually replaced them with their own names.

Authors of the previous publications on the sanjak of Szeged frequently identified medieval/Ottoman settlements with 19th-century Swabian, Hungarian and Serbian border names. For example, Kamarás, located in the area east of Zombor (SRB), has been associated by historians with a forest called Kamaristye at the Danube River; Mestörfalva was connected with Schulmeister szállás ("schoolmasters farm") at Karavukova. Such popular explanations which derived from modern maps, became refutable by topographical data collected from a range of defters.

Another observation revealed that some South Slavic settlements have no medieval antecedent (Bresztács, Virbofcse, Islova, Izvizsdár, Koranja, Orahova, Lepovács). Such Turkish-era Slavic settlements are not known in the Serbian literature. Most of them disappeared with the expulsion of the Ottomans after 1686, just like the medieval Hungarian names (from our examples only Bresztács was known in the 18th century near to Apatin, and Islova can be preserved strongly distorted in the toponym Sivolje on the northwest side of Zombor). After the expulsion of the Turks and Rákóczi's War of Independence (1703–1711), the landscape suffered a similar devastation as in the decades following the Battle of Mohács. Most of the medieval settlement network and place names were destroyed and erased during this period.

It is a common phenomenon that the village headman (*primikür*) was the eponym of a Slavic settlement. Unlike the centuries-long continuity of Hungarian names, these toponyms are usually short-lived (Bajmok also known as Tovority was kept by only one defter). As an exception Jákófalva, in the southeastern neighborhood of Szond (Sonta, SRB), can be mentioned which was recorded as Jákó Falu also known as Reszánovity in the Ottoman surveys. We see its *primikür* Reszán in the sanjak survey of 1560. The name Reszánovity should be used later also, because we see it on the Habsburg military surveys/manuscript maps as Reszánovity/sylva Reszánovácska. This makes it possible to determine the location of medieval Jákó Falu also.

There are more than a dozen Hungarian place

names in the Ottoman registers without medieval records (Gorna Szentkirály, Gesztön, Bánháza, Kis Paulus, Kis Lőrinc, Harcsán, Csipös, Bajmok [near Csonopla/Čonoplja, SRB, not today's Bajmok, SRB], Szen[t] Tomás, Szentegyház alias Torokház, island of Márton Szabó, Csege, Halmád). This shows that it is not possible to reconstruct the entire settlement network, based on medieval sources alone, as no data has survived on many settlements. While Ottomans systematically surveyed a given area, our medieval sources are incomplete and fragmentary.

After processing the entire set of defters, it was possible to track changes in the toponyms over time. In the initial period of the Ottoman era the place names were still mostly Hungarian, gradually replaced by Slavic names (Nagy Hetes > Kupuszina, Udvard > Iszterbincsa). The very first sanjak survey (1546) preserved the Hungarian version of many settlements for the first and last time (e.g. Bodoszló > Budiszava). Turkish names are extremely rare, occurring only in a few cases (Rég > Karga koru “Crow forest”, north of Zombor/Sombor, SRB; Tatárrév > Ocak-i Tatariyye, “Troop of the Tatars”, northwest of Zombor/Sombor, SRB; Tárnokmonostor > Çatal Kilise “forked church”, today east of Csátalja, HU). In the first two examples, the inhabitants of the villages are partly Muslims which explains the Turkish name, while in the latter, the descriptive name refers to the shape of the ruined monastery at Tárnokmonostor (*çatal* “two-pronged, forked”).

In the 17th century detailed surveys were no longer made, however we have a large number of *ruznamče defters* which list the land holdings of the military personnel. These were produced by copying the defters of the previous century which explains, while Hungarian toponyms are still in use despite the lack of Hungarians. We can conclude that the place names used by the Slavic inhabitants in the 17th century, were different from those used in the *ruznamče defters*. At the beginning of the 18th century when Habsburg officials visited and recorded the totally depopulated landscape, they found Slavic names that were unknown in Ottoman sources (Hájszentlőrinc > Szenlőrinc > Godecsovo; Battyán > Botyán > Bezdán; Kisszentkirály > Kis Szenkirál > Dolove; Esztör > Roglaticsa > Upper Roglaticza).

It has been proven that the analysis of the population of the defters can be used to clarify the location of an unidentified settlement. The villages Sári (there are three of them) are listed in the early defters as Sárija or Sára without any

adjective (*gorna-*, *sredna-*, *dolna-*). However, if we compare the names of the serfs in all registers, then it is possible to determine which adjectives was later applied to the villages. It is also worth paying attention to the names of the leaders of the communities: Marko Milit’ (Milić) was the *primikür* (headman) of Varjas (medieval Varasd, northwest of Zombor/Sombor, SRB), later we see his name – again as leader of the community – in a newly established village, Gorna Varjas. Latter has no medieval antecedent, so we can assume that a new settlement was founded north of Varjas (towards the uninhabited Baja region) by the South Slavic settlers. In another case, by comparing the names of the serfs, we observed that a part of the population in Dolna Szántova (medieval Morhátszántó, west of Zombor/Sombor, SRB) later appears in Szredna Szántova which we do not know from medieval sources. In this case, Szredna Szántova could have been created by the migration of the Slavic inhabitants of Dolna Szántova. Both cases explain why a Hungarian toponym (Varjas and Szántó) appears in the registers, inhabited exclusively by Slavs, without any medieval antecedents. The Slavic settlers migrated further north, *i.e.* into less populated areas, taking with them the name of their former village.¹⁷

At one village (Izvizdar) it was proven that its inhabitants may have come from the sanjak of Semendire (Smederevo, SRB) where there was a *nahiye* called Izvird (today the region Zvižd). As the province is a well-known homeland of the seminomadic Vlachs, so the inhabitants of Izvizdar may also be of Vlach origin, along with other Slavic settlements without medieval antecedents.¹⁸

Summary

The evaluation of topographical data collected from medieval and Ottoman sources in a research group differed significantly from previous studies on the historical geography of the area. As a first result, at the beginning of 2022 a concise topographical description of the settlements of the

¹⁷ Miklós Fóti, A zombori náhiye Varjas települései a török defterekben és azok középkori előzményei, *Keletkutatás*, Tavas (2021), 115–126.

¹⁸ Most of the Slavic names without antecedents from the Ottoman era can be found in a defter publication relating to the Northern Balkans, proving the place of origin of the settlers, Halil İnalçık – Evgeni Radushev – Uğur Altuğ, Ottoman Military and Administrative Order on the Lower Danube during the Time of Mehmed the Conqueror. Pál Fodor (ed.), *The Ottoman Tax Registers of Nicopolis, Vidin, and Braničevo, Text and Index*, Budapest (2018).

nahiye of Zombor and Baja has been published.¹⁹ The research will be continued with the reconstruction of the settlement network of medieval Bács County, using the same methods.

Finally, we would like to point out that it would be important to expand the investigated area to include more southern sanjaks. In the first place, Szerémség (Latin Syrmia, Serbian Srem) which has undergone similar historical processes, or the investigation of Temesköz (lowland areas between

the rivers Maros, Tisza and Danube) can be taken into account which would also contribute to answering the unresolved questions of the sanjak of Szeged. Pál Engel called his publication about the sanjak of Temesvár and Moldova a “rough version”, a first attempt which can only be enhanced by a systematic research work covering all sources.²⁰ We believe that carrying out this work may be of interest to researchers in Romania and Serbia to explore the common legacy of Ottoman past.

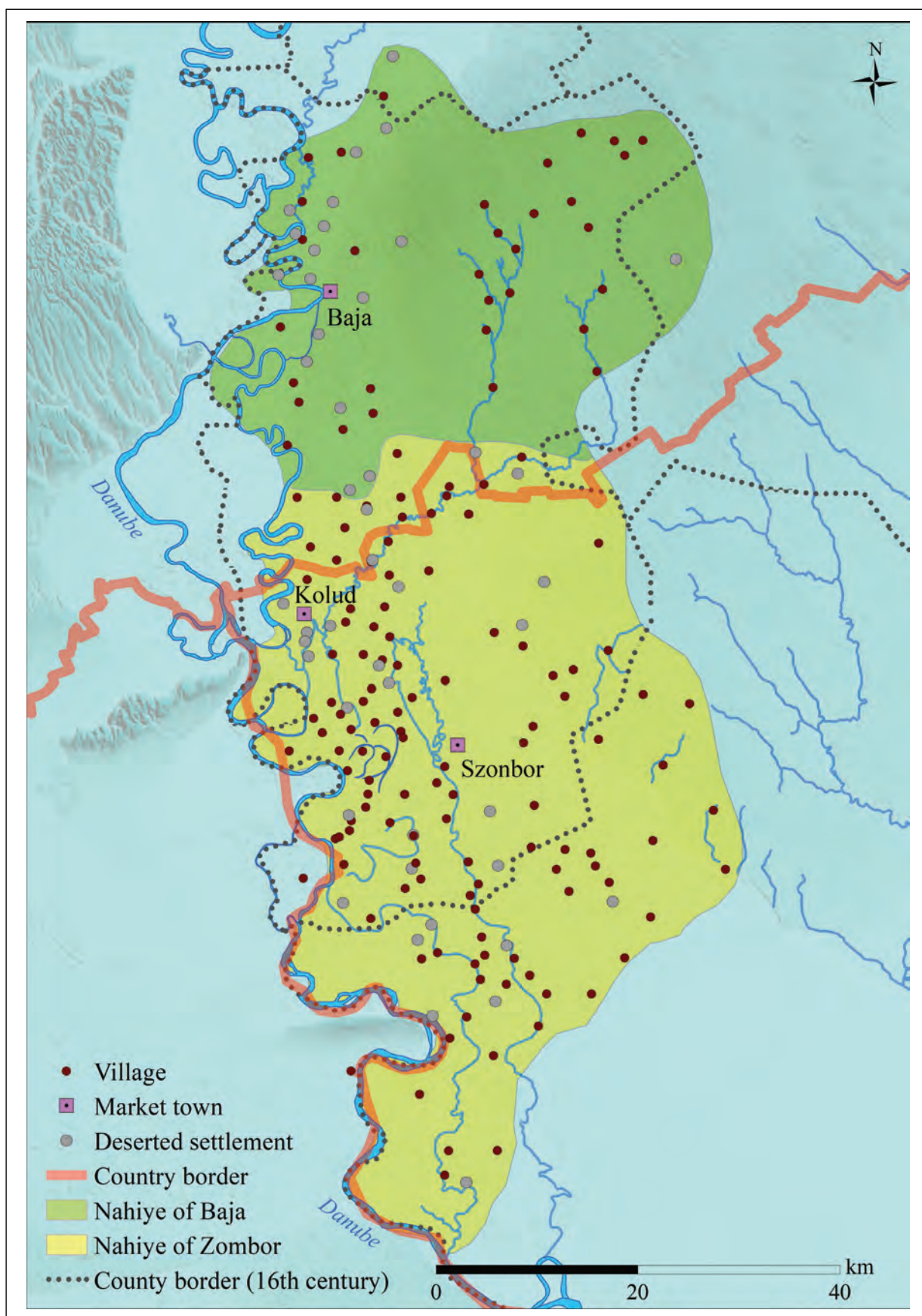
ABBREVIATIONS

MNL OL DL – National Archives of Hungary
OSZK – National Széchényi Library

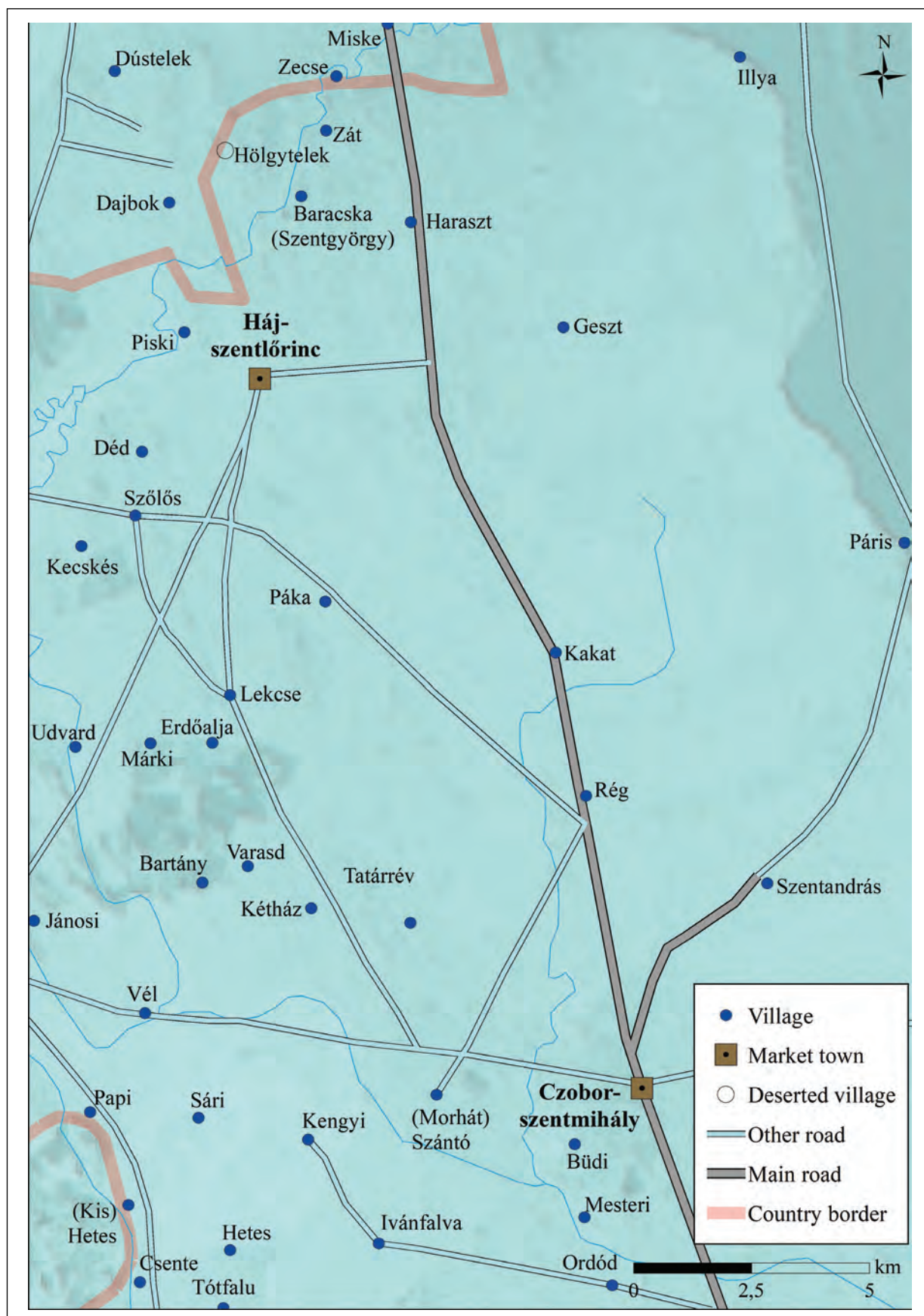
¹⁹ Miklós Fóti – István Pánya, *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján: A zombori és a bajai nahiye települései 1578-ban*, Budapest (2022).

²⁰ Engel, *A temesvári*, 13.

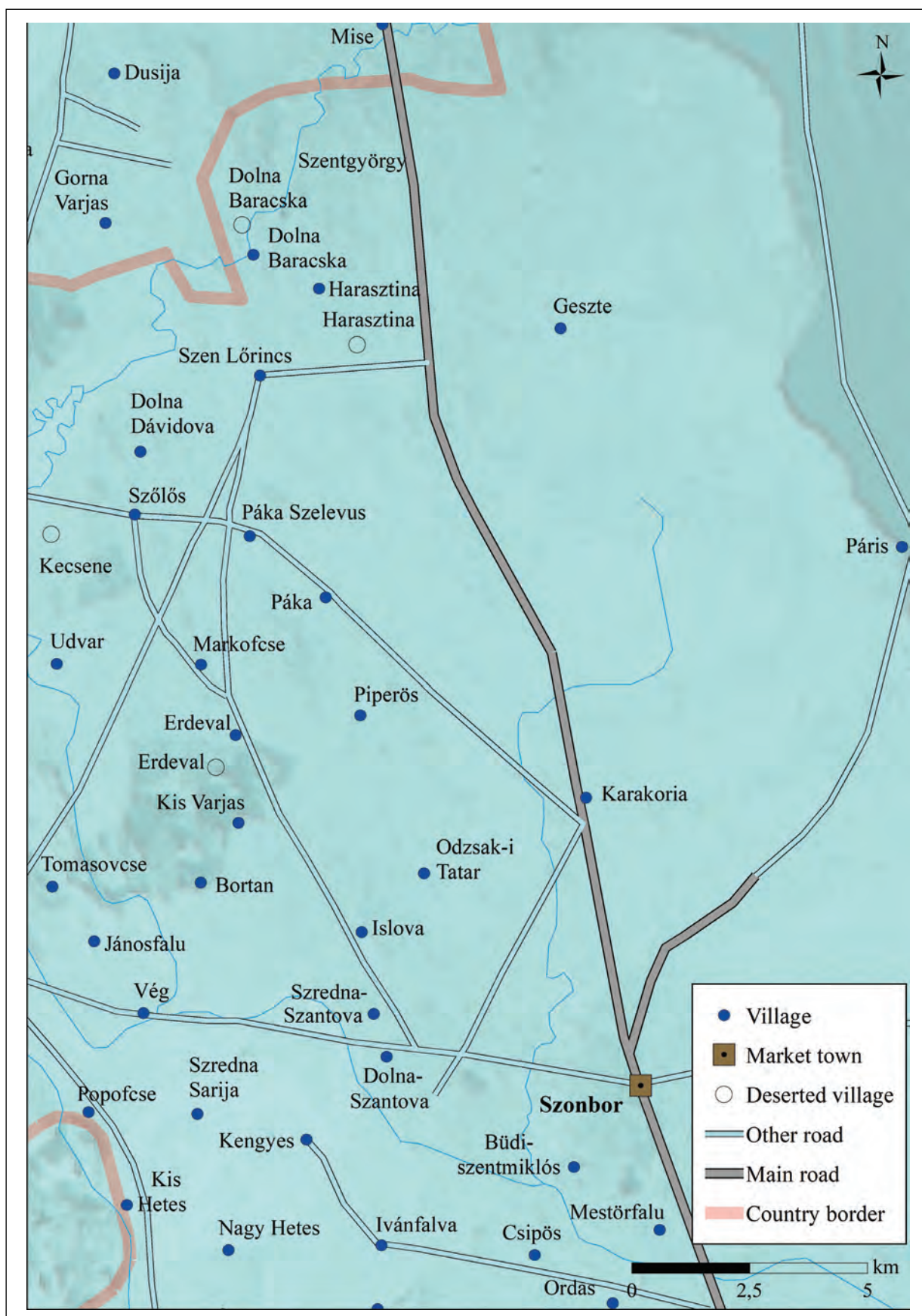

Pl. 2 The territory of the *nahiye* of Baja and Zombor in the second half of the 16th century

Pl. 3 The settlements of the northern neighbourhood of Zombor (Czoborszentmihály) at the beginning of the 16th century

Pl. 4 The settlements of the northern neighbourhood of Zombor (Czoborszentmihály) at the end of the 16th century

OTTOMAN POTTERY DISCOVERED IN HÂRȘOVA FORTRESS IN YEAR 2020

Niculina Dinu*

Keywords: ottoman pottery, Chinese porcelain, Miletus, Iznik, Damasc, Kutahya workshops.

Abstract

During the preventive archeological research carried out in 2020, for Restoration, Conservation, Arrangement and Cultural Tourism Capitalization Project of Carsium fortress, Hârșova city, Constanța County, two sections were drawn near Turnul Comandant (Commander's Tower) that started from the current level of treading. The researches followed the foundations of the tower, occasion which in SIB and CAS IB was discovered levels of habitation that can be dated very clearly to the XVIIIth century after the ceramic and metallic material and only destroyed levels from XV–XVII centuries, found mixed in pits. Thus Kutahya pottery, cups, bowls and small plates could be included in this dwelling, but in the case of vessels of Iznik and Damascus or Miletus it could be established that they were dislocated by the subsequent arrangements that the fortress suffers, without being able to say clearly whether it is housing or trade in these objects.

Introduction

Hârșova Fortress is located on the right bank of the Danube on a rocky promontory. The first archaeological research was done in 1939, 1943 and 1963 and since the 90's the research has been organized annually¹. Research has identified several stages in the fortification, starting from the Roman castrum and continuing with those from the Byzantine age to somewhere in the XIth century. Since 2007, the research in the area of the *Commander's Tower* (SIA) has started by widening a part of the ditch drawn on the axis from north to south (S I axis). During these campaigns it was observed that the dwelling levels for the XIVth – XVIIth centuries are unclear over time, those from the X–XIth or XVIIIth centuries appear quite well defined.

Archaeological campaign from 2020

In 2020, preventive archaeological excavations were carried out within *Restoration, Conservation, Arrangement and Cultural Tourism Capitalization Project of Carsium fortress, Hârșova city, Constanța County*. The project aims to highlight the ruins of the fortress (*Commander's Tower, Genoese Wall* from the port area, the western enclosures) through restoration and conservation, arranging a museum

circuit and fencing it. Objectives of the research were: identifying the moment of construction of *Commander's Tower* and the small enclosure, highlighting their structure and foundations for observing the state of conservation².

The new excavations carried out near the *Commander Tower* (S IB, CAS IB) noticed from the beginning the activity of destroying the walls through the existence of stone, mortar, brick remains. Only the XVIIIth century dwelling was observed on the surface: remnants of adobe and burnt wooden beams, houseware, stove tiles, scrap metal and a lot of cannon balls. Otherwise, the Ottoman material traces are identified in the pits without having a clear context.

Ceramic material

From the two sections (SIB, CAS IB) near *Turnul Comandant (Commander's Tower)* resulted also 45 fragments of Ottoman pottery and Chinese porcelain. Their distribution on the entire surface was uniform, without concentration in a certain place, which indicates an activity of restoration of existed buildings at one time near Commander's Tower. It was observed a dismantling of the fortress walls and the existence dwelling level during the XVIIIth century that suffered various stages of

* Muzeul Brăilei „Carol I”, e-mail: niculina_dinu@yahoo.com.

¹ Cronica Cercetărilor Arheologice 1994 – 2018; Covacef *et alii* 2008, 149 – 152; Nicolae *et alii* 2009, 70 – 72

² Talmațchi *et alii* 2021, 416 – 422.

arson. The situation is not unusual. Older excavations have revealed the presence of these objects in pits or in the filling / leveling earth, without being able to indicate a layer of habitation specific to their age.

The earliest fragments are those of Miletus. Two come, most likely from the same bowl and two from separate bowls or plates. The shreds that belong to small bowl are decorated inside with a geometric band framed in parallel lines that delimit the edge of the vessel from other decoration painted from this band to middle of bowl. The cobalt blue design is applied on white engobe, the edge is colored green – turquoise and the exterior has shades of light green and brown in the upper half. The enamel is damaged, and on some parts the fragments have cracks and the tendency to exfoliate, thus observing a thin applied decoration (Pl.2. 1 – 2).

Another fragment that can belong to either a bowl or a plate, part of the base of the vessel, also has a thin decoration applied, most likely a vegetable design, but with the glaze almost gone. The destruction of the glaze gave fine cracks on the decorated surface (Pl.1.1). The third fragment is much more damaged; the decoration is also applied in a thin layer of engobe with stylized floral design in dark blue (Pl.2.3). These types of Miletus vessels have analogies to Funa³, Edirne⁴, Iznik⁵, and Sarāḥane – Istanbul⁶.

The plates are present through the fragments with the accolade edge but also through the smallest ones, most probably from the coffee cups, typical of the XVIIIth century and workshops from Kutahya. Two accolade plates were found in the first section (S IB), even though one of them was on the surface and the other in the pit near the tower. The first fragment, larger in size, retains a large part of the edge decorated with the motif of broken waves, a reason for Chinese inspiration: circles drawn thick with cobalt blue and inside are drawn thin black-olive spirals. In the middle of the waves towards the center of the plate are drawn three leaves or petals outlined in blue, the first and the third are reserved in blue and the second is covered with red in relief (Pl.1.2). The second fragment

retains only the edge decorated in a similar way, but with enamel with shades of green – turquoise. The outline of the motif is thicker drawn in cobalt blue and the spirals in the middle of each circle are drawn in black – olive. Without any other indication of the interior decoration, the fragments can be dated according to the quality of the paste and the drawing somewhere in the second half of the XVIth century (Pl.1.3)⁷.

Another fragment, thin, schematically drawn with shades of blue representing flowers or petals in white and blue, probably from the kaleidoscope motif, could be dated to the early seventeenth century (Pl.2.4). Two fragments, small in size, but the hard paste of kaolin and lead enamel (Pl.1.4a – b, Pl.2.5a – b) could belong to Kutahya according to the way of make. Both come from the area where the foot joins the wall of the plate, the first one found in SI B could belong to a deep or deepened plate, the one in CAS IB would be from a flat plate. The decoration is thin, the first fragment having a portion of the wall with a red relief pattern underneath which starts on a white background a drawing with blue spirals; the glaze applied is greenish-turquoise, well fixed to the engobe, there are cracks on the outside (Pl.1.4b). The fragment of the second plate shows that it was in a burning area, on the outside glaze become metallic black and on the inside the color is diffuse, light green with small black lines that seem incised (Pl.2.5a – b).

The next two fragments, attributed to Kutahya, are similar in shape and decoration (Pl.2.6 – 7). The deep plates with a turned edge can be of coffee cups, so their dimensions were small. The decoration is present only on the sloping edge and is a band with stylized lotuses, drawn thin with black and colored with aqueous blue-gray. The black lines that frame the drawing are black, a color that fades along the plates (Pl.2.6a – 7a). The exterior of the fragments is decorated with three thick, black lines, which suffered the same color fading when the maker rotated this objects, as well as several brush leaks beyond the rotation.

The coffee cups are only from the XVIIIth century specific to Kutahya workshops. Of the five shreds, two are completely colored, on both sides, with dark blue (Pl. 1.5) and blue-turquoise (Pl.1.6), one is left white, uncolored, with damaged glaze (Pl.1.7). A slightly larger sherd, coming from the base of the wall, has a vegetal pattern with shades of blue on the outside and a few thin lines, parallel on the inside, but the thick layer of

³ Тесленко 2020, 59, Рис. 17.4 (a plate with similar leaf motive)

⁴ Yılmaz 2009, katalog no 3, 13,15; Yılmaz 2010, katalog no 1, 5 – 6, 12 (similar leaf motive used for bowls and deep plates)

⁵ Aslanapa 1965, Res. 6 – 11, Res 62; Özkul – Fındık 2001, 42, Fot.27

⁶ Hayes 1992, Plate 26.1, Plate 27.7, Plate 28.22,26

⁷ Atasoy, Raby 1994, ill.139–141, 165–166.

plumbiferous glaze made the whole decor opaque (Pl.1.8a – b). The last fragment (Pl.2.8a – b) has kept a part of the wall and the foot of the cup, the preserved decoration is only inside, with floral or vegetable pattern, black blue in the middle of the cup and red engobe in a thick layer that covered the whole interior (Pl. 2.8a). The exterior is white with blue double lines arranged towards the foot of the cup, on the foot but also on the inside in the middle of which was most likely drawn a square that imitates the marks of Chinese porcelain (Pl. 2.8b)⁸. In this case the fragment could also be attributed to a Persian workshop, but the model in the center can place it more among the workshops in Kutahya that produce in Persian style⁹.

The bowls are present only through two fragments chronologically located two centuries apart, the first is a fragment of Iznik or Damascus and the second is Kutahya product. The Iznik or Damask shard (Pl.1.9a – b) is from the edge of bowl, drawing on both side with double lines (marking the edge) – floral design in dark blue cobalt on white background, inside (Pl.1.9a), some half of circle or scale motive outside, in the same dark blue and white background (Pl.1.9b). These kind of shard it not unusual in Hârşova fortress and could be also considered an early ottoman pottery (Iznik or Damask) from XVIth century¹⁰. The second shard (Pl.1.10a – b) that belong to Kutahya workshops are made from thick kaolin paste full colored in turquoise on both side and a little spot of black on outside.

Another category present in these excavations was closed vessel (mug of various shapes, vases or bottles). The earliest are the fragments from a mug and a bottle that, according to their colors and design, can be attributed more to the workshops in Damascus than to those in Iznik. Both products are made of hard paste, kaolin with a layer of white engobe, the three fragments of the mug are thicker (0.5 – 0.7 cm) while the shard of bottle has a thin wall (0.3 – 0.4 cm). The fragments of mug are from the part between the neck and the body, a part with a band worked in relief, colored with cobalt blue and a serpentine line reserved in white. This band divides the decoration of the cup in two, the fragments keeping only portions from the neck (Pl.2.9 – 11). The design is on a white background, with a vegetable motif in khaki green and light purple flowers. The decoration of the bottle is

a pomegranate with black and the color of the fish scales is black – light gray with uneven white dots on each scale (Pl.1.11)¹¹.

A fragment of Iznik mug with a white background has a fragment of red tulip with thin emerald green leaves and traces of blue. The whole drawing is drawn in thin black (Pl.2.12). Is not a single shard, in other archaeological campaign was found other fragments like that¹².

The last closed vessel is a fragment of a thin – walled cylindrical mug that would belong to the workshops of Kutahya (Pl.2.13). The drawing on the edge has a strip of clouds and the main is a çintamani motif colored with watery blue on white background. This is a revival motive from Iznik pottery¹³.

Conclusions

In general, Ottoman pottery from Dobrogea but also products that accompany it (majolica, porcelain) are quite little known, the discoveries being sporadic, classification of a very fragmentary pottery is made after the production period more than the age were used into a place (town, village or fortress)¹⁴. In that context the new findings are in the same situations. Along with the discoveries of previous years¹⁵ raise a series of questions about the activity that took place in the part called by the Turks *Eski Kale*, the dwelling is present only in the XVIIIth century and in the earlier centuries it is only commercial activities that were they taking place in this space? Or were the traces of the earliest Ottoman settlements destroyed by newer ones from the 18th century?

These questions should be answered by the next excavations in the years to come.

Catalogue

1. HVA, Cetate, SIB, c.1, – 1,60 m. Fragment of vessel/ bowl – L = 3,2 cm, W = 2,9 cm, Th. = 0,5 – 0,6 cm; Gray paste, relatively compact with thick layer of white engobe on both sides; Decoration – on both sides painted in turquoise green; only on the outside there is a small black spot (it is possible that the whole decoration was black); transparent plumbiferous glaze; the interior is more intensely colored, the exterior has thin cracks but without exfoliating; Kutahya, 18th (Pl.1/5a-b).

⁸ Tănase – Dinu 2015, Fig.2.12a, 15b – various marks in the same style.

⁹ Golombek *et alii* 2001, 215.

¹⁰ Dinu 2009, Dinu 2010b.

¹¹ Atasoy – Raby 1994, cat. no.643–645; Dinu 2010a, 72.

¹² Dinu 2010b, Pl.5.11.

¹³ Atasoy – Raby 1994, cat. no 437 – 440.

¹⁴ Dinu 2016, 105 – 112.

¹⁵ See both articles Dinu 2009, Dinu 2010b.

2. HVA, Cetate, SIB, c.1, – 2,00 m. Fragment of plate with accolade edge – L = 11,54 cm, W = 6,38 cm, Th = 0,5 – 0,8 cm. White – gray paste with a layer of white engobe on both sides. Decoration: inside – the wide edge with brass pattern has a drawing – border in the same style, inside there is the motif of broken waves (pearl motif), Chinese motif consisting of circles drawn thick with cobalt blue and inside them are thin spirals with black – khaki; in the middle of the waves are drawn three leaves or petals outlined in blue, two reserved in white and the one in the middle colored with embossed red; towards the deep wall there are small drawings (commas, dots) with blue and red embossed with a slight black outline – khaki; on the outside – it has no visible decoration, a small portion below the edge indicates the presence of a drawing on the concave side of the vessel. Transparent glaze; Iznik XVIth century (Pl.1/2).

3. HVA, Cetate, SIB, c. 1 – 2, –0,90 – 1,10 m Fragment of closed shape (vase, liquid container etc.). L = 4,81 cm, W = 4,23 cm, Th = 0,3 – 0,4 cm; White – cream kaolin, compact with a thin layer of engobe; Decoration – only on the outside: pomegranate drawn in black on a white background and traces of blue towards the foot of the container; the shade of blue can be from the *comma* drawing found at a time among the imperial decorative motifs. Possible tin glaze. Damascus, XVIth century. (Pl.1/11).

4. HVA, Cetate, SIB, c. 2 – 3, – 1,65 m. Bowl fragment. L = 5,85 cm, W = 3,22 cm, Th = 0,6 – 0,8 cm; Red – brick clay, compact with layer of white engobe on both sides. Decoration: the interior on a white background are drawn blue lines that thin in the middle (leaves, bush) shades of dark and light blue; the exterior – a layer of white engobe on which a layer of green – yellow / olive – light glaze was applied; Lead glaze, damaged inside; Milet XVth – begin of XVIth century (Pl.1/1).

5. HVA, Cetate, SIB, c. 3, – 0,40 m. Fragment of cup. L = 3,67 cm, W = 3,63 cm, Th = 0,2 – 0,4 cm; Cream paste, relatively compact, layer of white engobe on both sides. Decoration – without drawing, slight relief in the lower half from which it narrows towards the edge; Lead glaze in thin layer, damaged. Kutahya, XVIIIth – XIXth (Pl.1/7a – b).

6. HVA, Cetate, SIB, c.3, – 0,70 – 0,80 cm; Cup or bowl fragment. L = 1,8 cm, W = 1,3 cm, Th = 0,3 – 0,4 cm; Cream – gray paste with layer of engobe on both sides. Decoration – surface colored in green – turquoise on both sides, traces of black

lines. Lead glaze in thin layer. Kutahya, XVIIIth (Pl.1/6a – b).

7. HVA, Cetate, SIB, c.3, – 0,80 m. Plate fragment. L = 3,66 cm, W = 3,56 cm, Th. = 0,7 cm. Paste cream – gray, relatively compact with a layer of white engobe on both sides. Decoration – interior: traces of blue drawing in the middle area at the junction of the walls with the foot of the plate from which starts a free space white – blue (bluish) and marked with a thin black line with another portion of green and a red dot (embossed but damaged), exterior – shade of blue – very light gray (aqueous color) with traces of black from a possible decoration. Transparent glaze more likely tin, numerous cracks on both sides but the quality of the product did not lead to exfoliate or damage. Kutahya, XVIIIth century (Pl.1/4a – b).

8. HVA, Cetate, SIB, c.4, –0,45 m, passim. Fragment of plate with accolade edge. L = 6,09 cm, W = 3,64 cm, Th = 0,6 – 0,7 cm. Grey paste, compact with a relatively thick layer of white engobe on both sides. Decoration: edge decorated with the motif of *broken waves*, Chinese origin, drawn with a thick outline, blue – cobalt with thin spirals black – khaki; the drawing starts at about 0,5 cm from the edge of the plate; the exterior is not decorated. Lead glaze, gray – green or turquoise, on the back there are cracks that do not exfoliate. Iznik middle of XVIth century (Pl.1/3).

9. HVA, Cetate, SIB, c.5, – 1,75 m. Bowl fragment. L = 2,59 cm, W = 2,21 cm, Th = 0,2 – 0,3 cm; Paste cream, compact, with a layer of white engobe on both sides. Decoration – interior: white background with blue – cobalt decoration, the edge has two wide blue lines; exterior: parallel lines slightly below the edge of the vessel, uneven drawing, from which start braces or curved dotted lines (fish scales?) drawn from left to right. Most likely tin enamel. Perhaps is Damascus XVIth century (Pl.1/9a – b).

10. HVA, Cetate, SIB, c. 5–6, – 0,90 – 1,10 m. Bowl or cup fragment. L = 3,85 cm, W = 2,42 cm, Th = 0,4 – 0,6 cm; Paste cream, relatively compact, layer of engobe on both sides (most likely colored with blue); decoration – colored with dark blue on both sides; Glaze is lead given in a thick layer; Kutahya, XVIIIth (Pl.1/5a – b).

11. HVA, Cetate, SIB, c. 7, –0,70 – 0,80 m. Cup fragment – L = 3,68 cm, W = 2,09 cm, Th = 0,54 cm. White – gray paste, compact with engobe on both sides; traces of burning or smoking. Inside decoration: thin parallel blue lines on a white – gray background; exterior – thin and thick lines, traces of vegetal decoration in shades of dark and

light blue. Lead glaze, thick layer opaque due to fire. Kutahya, XVIIIth (Pl.1/ 8a – b).

12. HVA, Cetate, CAS IB, c. 1 – 2, – 1,00 – 1,10 m. Cup fragment – L = 3,28 cm, W = 2,94 cm, Th = 0,2 – 0,6 cm, H = 2,8 cm. Creamy paste, porous, layer of white engobe on the outside and red on the inside. Decoration: inside – red engobe has a design only in the middle area, most likely a flower with four blue petals; exterior – shade of gray, without clear decoration, only with double black lines – bluish towards the foot, other double lines more accentuated on the inside of the foot where the doubling is incomplete and the middle had a design that imitated the Chinese stamps on porcelain. Lead glaze matte in contact with red engobe from the inside. Persia or Kutahya, end of XVIIth – beginning of XVIIIth century (Pl.2/8a – b)

13. HVA, Cetate, CAS IB, c. 1 – 2, – 1,60 m. Fragment of plate – L = 4,67 cm, W = 2,66 cm, Th = 0,5 – 0,6 cm. Cream white paste, layer of engobe on both sides. Decoration: inside it was most likely a *kaleidoscope* motif, blue with aqueous hues (overlapping flower petals) and middle reserved in white. Glaze could contain tin, Iznik or Damascus, end of XVIth century (Pl.2/4).

14. HVA, Cetate, CAS IB, c. 1 – 2, – 2,00 – 2,10 m. Bowl fragment. L = 15,5 cm, W = 4,5 cm, Th = 0,6 – 0,8 cm. Compact red paste, layer of white engobe inside and out in the upper half. Inside decoration with twisted band, double lines on the edge and towards the middle of the vessel; on the outside – shades of green – turquoise on the edge, the brown green color covers an engobe more cream – beige than white (perhaps is changed the shade of green); damaged lead glaze. Milet, end of XVth – begin of XVIth century (Pl.2/2).

15. HVA, Cetate, CAS IB, c. 1 – 2, – 2,00 – 2,10 m. Bowl fragment. L = 5,9 cm, W = 4,2 cm, Th = 0,6 – 0,8 cm. Red paste, compact, layer of white engobe inside and outside in the upper half; inside decoration identical with no. 14; on the outside, the color layer is mixed partly green partly brown; the glaze blistered during burning, degraded. Milet, end of XVth – begin of XVIth century (Pl.2/1).

16. HVA, Cetate, CAS IB, c. 2, – 0,90 m. Fragment of cup or bowl – L = 3,17 cm, W = 2,19 cm, Th = 0,4 cm – 0,7 cm, H = 1,1 cm. Paste – relatively compact, gray with a layer of white engobe on both sides. Decoration – on both sides: interior – vegetal decoration with dark blue on a white or cream background, which became very dark most likely in the burning area; exterior – brown background with traces of blue. Lead glaze

that has been melted in the fire; Kutahya, XVIIIth century. (Pl.2/5a – b).

17. HVA, Cetate, CAS IB, c. 2, – 2,20 m. Jug or bottle fragment. L = 4,56 cm X 3,28 cm, Th = 0,5 – 0,7 cm; Paste – white gray, compact, with a layer of white engobe on both sides. Decoration – exterior: embossed edge, slightly wavy from which the body of the vessel started; decorated with cobalt blue and separated by a thin line up and down the rest of the decor, which seems to have been vegetable with flowers (khaki green and light purple); the blue band has a wavy line reserved in white. Transparent glaze perhaps is tin glaze. Damask, XVIth century (Pl.2/11).

18. HVA, Cetate, CAS IB, c. 2, – 2,20 m) Jug or bottle fragment. L = 2,69 cm, W = 1,97 cm, Th = 0,6 – 0,7 cm. Paste – white gray, compact, with a layer of white engobe. Decoration – exterior: strip with blue in which the wavy or zig-zag decoration with white was reserved, traces of drawing with dark purple in the upper part. Transparent glaze perhaps is tin glaze. Damask, XVIth century (Pl.2/9).

19. HVA, Cetate, CAS IB, c. 2 – 3, – 1,60 m. Plate fragment. L = 4,33 cm, W = 3,64 cm, Th = 0,3 – 0,4 cm. Paste – creamy brown, layer of white engobe on both sides. Decoration – interior: on a white background the drawing is only on the edge of the plate – stylized drawn Chinese lotus pattern, thin black outline and colored with aqueous stain type blue; the drawing is framed by two thin parallel lines – black gray on the edge of the plate; exterior – three thick lines that mark the inclination of the plate, it is observed that the lines have been doubled in an attempt to obtain a dark color. Glaze is transparent. Kutahya, XVIIIth century (Pl.2/7a-b).

20. HVA, Cetate, CAS IB, c. 3, – 1,85 m. Fragment bowl. L = 5,74 cm, W = 5,14 cm, Th = 0,4 – 0,5 cm. Paste – cream – reddish clay, layer of white – cream engobe. Decoration – inside on a white background, blue and arabesque lines with black dots; damaged decor numerous cracks of the engobe. Glaze most likely lead. Miletus, end of XVth – beginning of XVIth (Pl.2/3).

21. HVA, Cetate, CAS IB, c. 3 – 4, – 1,10 m. Fragment of small plate. L = 3,57 cm, W = 3,33 cm, Th = 0,3 – 0,5 cm. Paste cream compact with a layer of engobe on both sides; decoration – interior: on the slightly overturned edge is formed a band with fairly wide black lines in which stylized lotus leaves or flowers have been drawn, black outline and aqueous blue color that makes darker spots; most likely the edge had such lotuses arranged on

the whole surface; exterior – black outline drawn under the lip in the area of curvature of the vessel and one towards the belly. Damaged lead glaze. Kutahya XVIIIth century (Pl.2/6a-b).

22. HVA, Cetate, CAS IB, c. 3 – 4, – 1,50 m. Fragment of cylindrical mug. L = 4,3 cm, W = 2,5 cm, Th = 0,3 – 0,4 cm. Paste beige, relatively compact, layer of white engobe on both sides. Decoration – only on the outside, the upper edge: strip with clouds, flowers with black – blue dots, thinly drawn on a white background; from under the tape started the pattern, flower or symbol cin-tamani drawn in its own way, the circles are drawn in black – green and the coloring was done with aqueous blue with darker dots where the brush rested; the decoration is slightly erased or drained most likely at the time of glazing. Lead glaze, damaged thin layer. Kutahya, XVIIIth century (Pl.2/13).

23. HVA, Cetate, CAS IB, c. 3 – 4, – 1,60 – 1,70 m. Fragment of mug; L = 3,62 cm, W = 3,61 cm, Th = 0,3 – 0,4 cm. Paste – white – cream, relatively compact with a layer of white engobe on both sides. Decoration – exterior: fragment of red tulip with thin emerald green leaves and traces of blue on the edge; the design is black, thin, the tulip is colored with slightly embossed red. Transparent lead glaze, damaged. Iznik, XVIth century (Pl.2/12).

24. HVA, Cetate, CAS IB, c. 4, – 1,00 m. Plate fragment. L = 4,29 cm, W = 3,70 cm, Th = 0,8 – 1,0 cm. Beige paste, compact, layer of engobe on both sides. Decoration – interior, thin black and green lines on a white – gray background; exterior – trace of metallic black in the foot area; glaze – lead, most likely damaged by fire. Kutahya, XVIIIth (Pl.2/5a-b).

25. HVA, Cetate, CAS IB, c. 4, – 1,10 m. Jug or bottle fragment. L = 2,20 cm, W = 1,8 cm, Th = 0,6 cm. Paste compact, white – gray with layer of engobe on both sides. Decoration – exterior: a thin blue line that continues towards the base of the vessel with a part of the blue band with zig – zags or waves, on the white side it has a fragment of flower with green leaves – khaki / olive and blue petals; the thin outline is black – gray. Transparent glaze perhaps is tin glaze. Damask, XVIth century (Pl.2/10).

Drawings by Camelia Geambai.

BIBLIOGRAPHY

Aslanapa 1965
O. Aslanapa, *Anadoluda Türk Çini ve Keramik Sanatı*, İstanbul (1965).

Atasoy – Raby 1994
N. Atasoy, J. Raby, *Iznik: The Pottery of Ottoman Turkey*, London (1994).

Covacef *et alii* 2008
Z. Covacef, C. Nicolae, C. Talmațchi, Hârșova, jud. Constanța [Carsium], *CCA* (2008), campania 2007, 149–152.

Cronica Cercetărilor Arheologice, 1994–2018.

Dinu 2009
N. Dinu, Ceramică otomană descoperită în Dobrogea (Ottoman Ceramics Discovered in Dobruja), *Pontica* 42 (2009), 323 – 345.

Dinu 2010a
N. Dinu, *Ceramica otomană din Dobrogea, Țara Românească și Moldova în secolele XIV–XVIII (Ottoman pottery from Dobruja, Wallachia and Moldavia in XIV–XVIIIth centuries)*, unpublished Ph.D., Iași (2010a).

Dinu 2010b
N. Dinu, Ceramică otomană descoperită în Dobrogea (Ottoman Ceramics Discovered in Dobruja). *Pontica* 43 (2010b), 303–320.

Dinu 2016
N. Dinu, Observații privind ceramica otomană din Dobrogea (secolele XV–XIX). A.D. Stănică, G. Custurea, D. Stănică, E. Ploeanu (eds.), *Dobrogea. Coordonate istorice și arheologice*, Tulcea (2016).

Golombek *et alii* 2001
L. Golombek, R. B. Mason, P. Proctor, Safavid Potters Marks and the Question of Provenance. *Iran* 39 (2001) 323–345.

Hayes 1992
J. M. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, vol. 2. The Pottery, Princeton (1992).

Nicolae *et alii* 2009
C. Nicolae, C. Talmațchi, A. Mototolea, G. Dumitru, Hârșova, jud. Constanța [Carsium], *CCA*, campania 2008 (2009), 70–72.

Özkul-Fındık 2001
N. Özkul-Fındık, *Iznik Roma Tiyatrosu kazı buluntuları (1980–1995) arasındaki Osmanlı seramikleri*, Ankara (2001).

Talmațchi *et alii* 2021
C. Talmațchi, C. Șova, I. Sodoleanu, A. Mototolea, N. Dinu, Hârșova, jud. Constanța, *CCA*, campania 2020 (2021), 416–422.

Tănase – Dinu 2015
D. Tănase, N. Dinu, Faianță și porțelan din epoca otomană descoperite în Timișoara, străzile Lucian Blaga,

Enrico Caruso și Radu Negru (campania 2014). *SCIVA*, tomul 66 (2015), 1–2, 69–96.

Тесленко 2020

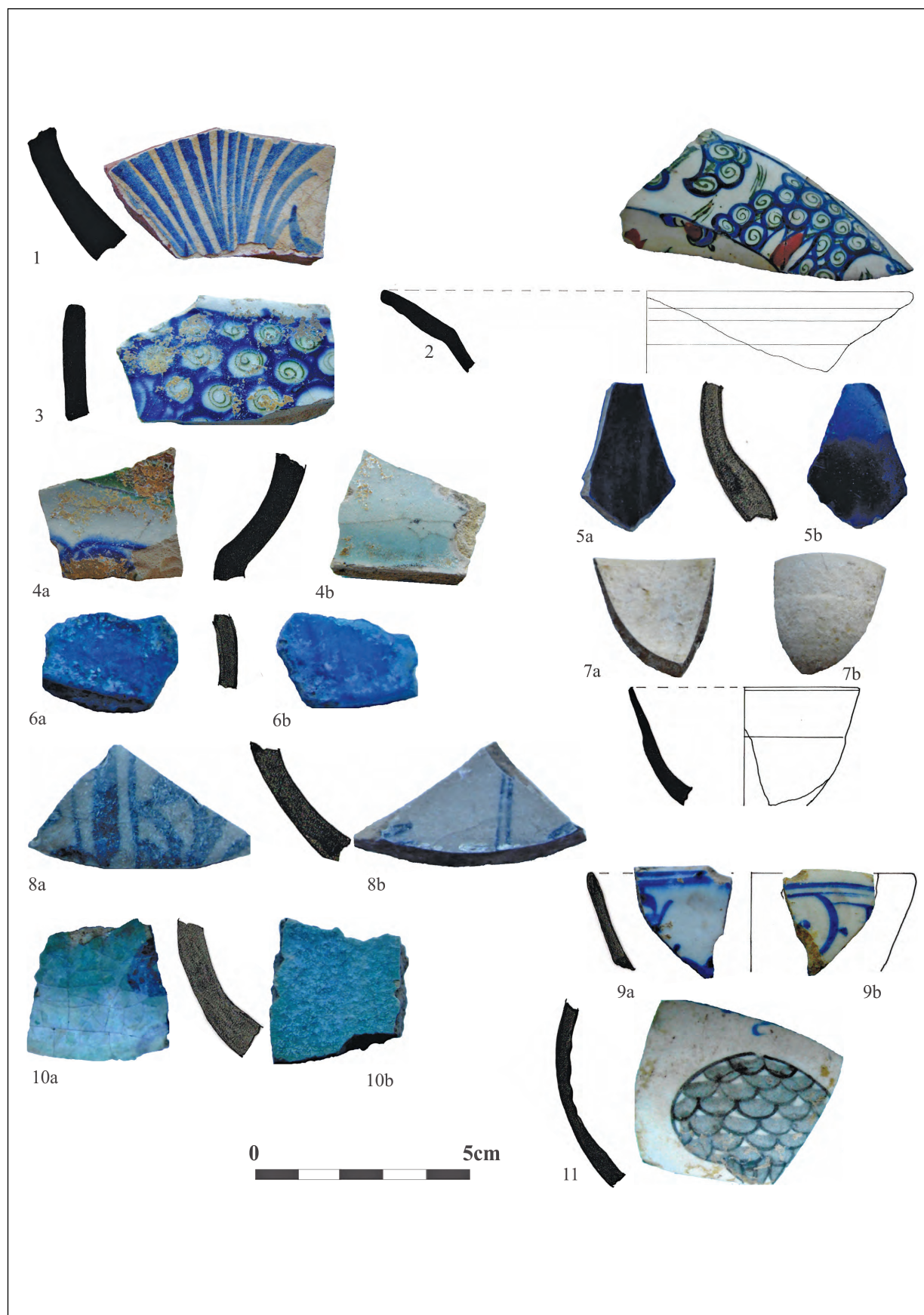
І. Б. Тесленко, Керамічні комплекси третьої чверті XV ст. замку Фуна: начиння «гарні зонної кухні»/ Ceramic assemblages of the third quarter of the 15th century from the Funa castle: utensils of the «garrison kitchen», *Археологія і давня історія України*, вип. 1 (34), Київ (2020), 31–67.

Yılmaz 2009

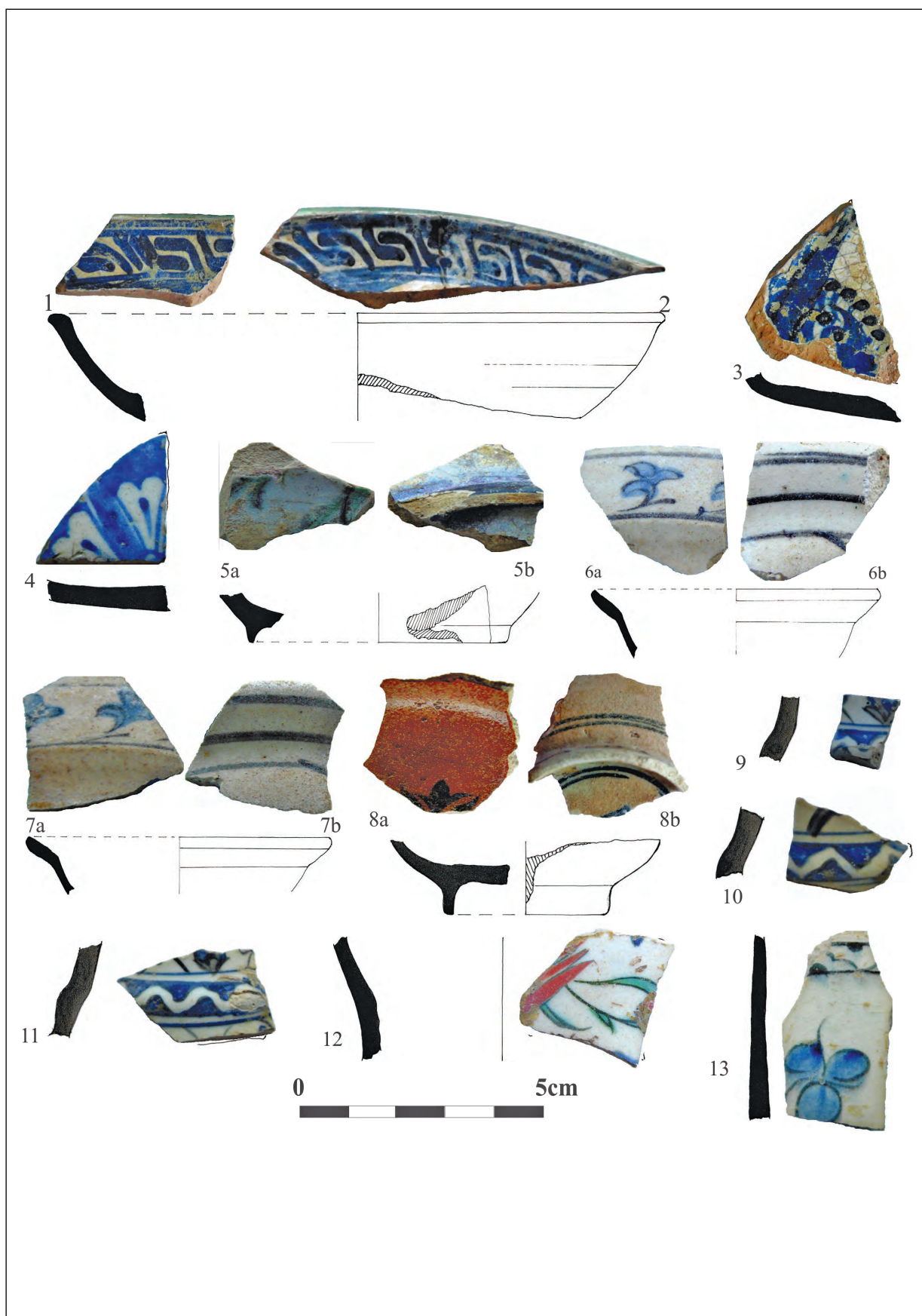
G. Yılmaz, Edirne – Zindanaltı Kazılarında Bulunan Erken Osmanlı Seramikleri. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, S.9, Ankara (2009), 25–42.

Yılmaz 2010

G. Yılmaz, Edirne – Zindanaltı Kazılarında Bulunan Erken Osmanlı Seramikleri. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, S.10, Ankara (2010), 39–55.

Pl.1. Hârşova. Section IB, ottoman pottery

Pl.2. Hârşova. Section CAS IB, ottoman pottery

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

O ÎNCERCARE DE REGLEMENTARE A VENITURILOR FISCALE DIN TRANSILVANIA ÎN TIMPUL CELEI DE-A DOUA OCUPAȚII HABSBURGICE (1603)

Costin Feneșan*

Cuvinte cheie: Transilvania, Rudolf al II-lea, generalul Gheorghe Basta, Ernst von Mollart, Nikolaus von Burghausen.
Keywords: Transylvania, Rudolph II, General George Basta, Ernst von Mollart, Nikolaus von Burghausen.

An attempt to regulate tax revenues in Transylvania during the second Habsburg occupation (1603) (Abstract)

In July 1602, after the third and last abdication of the fickle Sigismund Báthory, Transylvania came under the control of Habsburg troops commanded by General George Basta. Most of the province's territory had fallen prey to military operations and the excesses of mercenary troops. Burnt and ruined villages, a population decimated by famine and plague had brought Transylvania to the brink of collapse. Under these conditions, the tax revenues, which had been damaged anyway by Sigismund Báthory's easy and chaotic administration, were about to be unable to support the imperial occupation troops. Therefore, in a memorandum presented to Emperor Rudolf II in December 1602, Demetrius Napragi, the bishop-elect of Transylvania, proposed to the sovereign several measures to redress the situation, with the aim to insure at least a necessary minimum of tax revenue. On the other hand, General Basta, commander of the Habsburg troops an imperial commissioner in Transylvania, *de facto* governor of the country, tried to impose on the local Diet, dominated by the Hungarian nobility, measures that seriously affected its privileges and the autonomous status of the principality. In the Diets of Sibiu (December 15, 1602) and Alba Iulia (January 19, 1603), General Basta succeeded in imposing several measures on the Transylvanian states aimed at increasing the internal revenue needed to maintain his mercenary troops. To supervise Basta's increasingly discretionary regime on the one hand, and to reorganize/revitalize the tax revenue on the other, Emperor Rudolf II sent Ernst von Mollart, a close confidant and collaborator of his, and Nikolaus von Burghausen as imperial commissioners to Transylvania in December 1602. After taking part in the Diet of Alba Iulia, the two imperial commissioners drew up a comprehensive memoir in March 1603 (the text of which is published in the appendix), accompanied by nine appendices on various fiscal matters of Transylvania. Also, in their memoir the two imperial commissioners proposed to Rudolf II several measures for the temporary and future increasing of the province's revenues. The memorandum systematically analysis the two kinds of revenue of the Tax Office: the steady incomes and the extraordinary ones. Among the former are the *census* (ground-tax), the revenues of the fiscal domains and manors, the custom duties (*tricesimae* and *decimae*), the revenues from the metallic mines (gold, silver, copper, lead and quicksilver) and the salt mines and the revenues from the purchasing by the Tax Office (the so called *Cementum*) of the washgold and the gold extracted in mines. Among the extraordinary revenues are the extraordinary tax to support the country in a state of need, the revenues from the manors left without heirs, the recovering of alienated or mortgaged manors etc. The development of the military situation in Transylvania, especially the clash between the Habsburg party and the Transylvanian nobles supported by the Ottoman Porte, the state of general insecurity lead a large part of Mollart's and Burghausen's propositions to fail. Once more, the final report addressed to Rudolf II on September 23, 1603 by General Basta, Mollart and Burghausen, put an end to the main expectations of the Emperor to incorporate Transylvania in the Austrian cameral system.

La 2 iulie 1602, în bătălia de la Teiuș, din Lapropriere de Alba Iulia, trupele generalului imperial Gheorghe Basta le-au înfrânt pe cele transilvănene comandate de Moise Secuiul (*Székelly Mózes*), aflate în slujba principelui Sigismund Báthory. Cu aceasta a luat sfârșit, peste puține zile

(26 iulie 1602), cea de-a treia și ultima domnie a nestatornicului conducător al principatului autonom printr-un aranjament convenit cu împăratul Rudolf al II-lea. Transilvania a ajuns astfel la discreția generalului Basta care, în calitate de comandant militar al trupelor de acolo și de comisar imperial, *de facto* un adevărat guvernator, a instaurat un regim extrem de despotic și de spoliator.

* Cercetător independent (București); e-mail: costinfeneșan@yahoo.com

Obiectivul lui Basta a fost înainte de toate să stoarcă din provincia secătuită deja de operațiunile militare precedente, pustiită de epidemia de ciumă și afectată de situația economică extrem de precară, resursele financiare destinate plății și întreținerii trupelor de mercenari, oricând gata să se pună pe jaf. De asemenea, din Transilvania generalul Basta trebuia să strângă banii necesari continuării războiului dus de Imperiul habsburgic cu Poarta, care epuizase resursele financiare în așa măsură, încât la începutul secolului al XVII-lea datoria publică ajunsese la suma imensă de 16 milioane de florini¹. În anul 1601 contribuțiile așa-zis benevole aprobate de Reichstagul imperial pentru continuarea războiului cu Imperiul otoman scăzuseră de la 1,6 milioane de florini la 1,3 milioane de florini, bani care adeseori nu erau încasați la timp ori erau destinați altor scopuri². Mai mult, împrumuturile pe care împăratul Rudolf al II-lea fusese nevoit să le contracteze în contul încasărilor viitoare au fost obținute cu o dobândă împovărătoare de 20% sau chiar 30% pe an³. Potrivit estimărilor generalului Basta, Transilvania putea acoperi din colectarea diferitelor dări, taxe și alte venituri fiscale doar a cincea parte din cei 500.000 de florini necesari întreținerii trupelor imperiale staționate acolo⁴.

În acest context, împăratul Rudolf i-a cerut lui Napragi Demeter, episcopului ales al Transilvaniei și cancelarului desemnat al acesteia, să-i prezinte Camerei Aulice o analiză amănunțită a situației economice și a veniturilor țării⁵. Pentru punerea în aplicare a propunerilor cuprinse în memoriul lui Napragi, Camera Aulică i-a trimis în Transilvania în calitate de comisari imperiali pe Ernst von Mollart, un confident și colaborator apropiat al lui Rudolf al II-lea⁶ și pe Nikolaus von Burghausen.

Credem că trimiterea celor doi comisari imperiali în Transilvania a vizat, fără îndoială, două obiective: pe de o parte, ca reorganizarea/revitalizarea sistemului de venituri fiscale ale Transilvaniei să fie încredințată unor oameni cu experiență în domeniul administrației și economiei, pe de altă parte pentru a contrabalansa/ține sub control autoritatea tot mai discreționară a generalului Basta. Oricum, până ce Mollart și Burghausen au ajuns la Alba Iulia, la 23 decembrie 1602, în Transilvania problema noului statut și cea a veniturilor țării fusese deja dezbătută de Dieta ținută la Sibiu, care își încheiasse lucrările la 15 decembrie 1602. Ca urmare a discuțiilor care avuseseră loc, generalul Basta se convinsese o dată mai mult de starea mai mult decât precară a Transilvaniei. Așa cum i-a raportat apoi lui Rudolf al II-lea, la 28 decembrie 1602, generalul era îngrijorat în cea mai mare măsură de perspectiva de a nu mai putea plăti soldele trupelor de mercenari cu ajutorul cărora controla țara. Din partea nobililor transilvăneni, dintre care o bună parte le erau ostili imperialilor, nu se aștepta să poată recruta oșteni, așa că Basta i-a argumentat împăratului necesitatea de a se recurge la mercenari străini, a căror întreținere costa însă o grămadă de bani. În acest context, generalul imperial i-a reamintit împăratului că, într-adevăr, „această țară (Transilvania – n. n.) a avut întotdeauna faima că este plină de toate cele trebuincioase. A fost cu adevărat așa, numai că abia dacă a mai rămas ceva, în așa hal a fost distrusă prin fier, prin foc și prin foamete. Unii nobili de aici o duc cât se poate de bine, dar țăranul, care produce hrana și este sursa încasărilor, este terminat.” Întreținerea trupelor imperiale din Transilvania costa, potrivit lui Basta, suma de 360.000 de taleri pe an (30.000 de taleri pe lună), dar din țară nu puteau fi strânși decât 100.000 de taleri⁷. Pentru găsirea unei soluții a problemelor Transilvaniei a fost convocată din nou Dieta țării pe data de 15 ianuarie 1603, la Alba Iulia. Lucrările acesteia au început abia la

¹ Anton Gindely, *Rudolf II. und seine Zeit*, I, Praga (1868), 86.

² *Ibidem*, 87, 94–95.

³ Marie Mathilde Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Aspects de la crise de la domination des Habsbourgs en Transylvanie au début du XVIIe siècle* (Marie Mathilde Dersca-Alexandrescu Bulgaru, *Seldjoukides, Ottomans et l'espace roumain*, publié par les soins du dr. Cristina Feneșan, Les Éditions Isis, Istanbul (2006), 240.

⁴ *Ibidem*, 241.

⁵ În decembrie 1602, episcopul Napragi i-a înaintat lui Rudolf al II-lea un memoriu amplu pe această temă, vezi *Monumenta comitialia regni Transylvaniae/Erdélyi országyűlési emlékek*, ed. Szilágyi Sándor, V, Budapesta (1879), 162–175.

⁶ Ernst von Mollart (menționat și sub forma Molart, Molarth sau Mollard), baron de Drosendorf și Reineck (cca. 1555–1620) s-a bucurat de încrederea deplină a lui Rudolf al II-lea, fiind numit succesiv consilier al Camerei Aulice (8 aprilie 1600), guvernator al Austriei Inferioare și consilier al arhiducelui Matthias (23 decembrie 1601) și șambelan

suprem al Curții imperiale (1 octombrie 1606). Fratele său, Johann (Hans) Baptist von Mollart (1563–1619) a fost între 1610 și 1619 președinte al Consiliului Aulic de Război, al cărui consilier era încă din 1603, vezi *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. 22, Leipzig (1885), 117–118.

⁷ Veress Endre, *Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597–1607)*, II, Budapesta (1913), nr. 1155: „...havendo sempre questo regno havuto fama di essere pieno di tutte le cose necessarie. Fù veramente tale, ma ne restano à pena i vestigi, in tal modo il ferro, il fuoco, la peste, la fame l'hanno consumato. V'è e ben avanzata qualche nobiltà, ma il villano, ch'è quello che dà al vivere e fa l'entrate, e morto.” Vezi și extrase din scrisoarea lui Basta în *Monumenta comitialia*, V, 175–180, cu data greșită 20 decembrie 1601.

19 ianuarie 1603, cu un apel al comisarilor imperiali către stările transilvănene, de a-i păstra credința lui Rudolf al II-lea. Apoi stările le-au cerut răspicat reprezentanților imperiali să le fie confirmate vechile drepturi și privilegii prin depunerea unui jurământ. Basta, Mollart și Burghausen au replicat, că vremurile se schimbaseră, iar Transilvania ajunsese în stăpânirea împăratului pe altă cale decât odinioară, o aluzie cât se poate de limpede că generalul imperial preluase în mod nemijlocit țara după uciderea mișlească a lui Mihai Viteazul în septembrie 1602. Mai de voie, mai de nevoie stările transilvănene au depus jurământul așa cum li se ceruse. Transilvania era tratată, cu adevărat, ca o țară cucerită *iure gladii*, cu toate consecințele decurgând din acest statut. Numai că stările transilvănene nu s-au resemnat și le-au înaintat comisarilor imperiali, la 21 ianuarie 1603, un memoriu în 25 de puncte, cu rugămintea de a-i fi înaintat împăratului Rudolf al II-lea. Dintre cele 25 de puncte ale memoriului ne vom opri numai asupra acelor aflate în strânsă legătură cu problemele veniturilor fiscale ale Transilvaniei. În același timp, vom prezenta și răspunsurile comisarilor imperiali la acestea, de cele mai multe ori dilatorii și evazive, în așteptarea unei decizii imperiale.

Prin punctul 3, stările transilvănene au cerut ca toate actele de danie, convențiile, actele de zalogire și cele privilegiale, precum și orice alt document emis în formă juridică (*litterae donationales, consensuales, inscriptionales, privilegiales aliaequae iuridicae sub quacunque verborum forma*) provenind de la foștii regi ai Ungariei și de la principii Transilvaniei atât în beneficiul nobililor cât și al secuilor, precum și al orașelor și târgurilor libere să rămână în vigoare și să fie respectate. Exceptate erau doar documentele date de Mihai Viteazul pe seama românilor și sârbilor (*exceptis literis Michaelis Valachi Rascianis et Valachis concessis*). Șovinismul național, inaugurat instituțional prin *Unio trium nationum* (contra unam! – n.n.) triumfase încă o dată! De asemenea, prin punctul 4 stările transilvănene au cerut ca actele de danie, de zalogire și convențiile, care nu putuseră fi puse în aplicare din cauza evenimentelor militare și al căror termen de executare de un an se scursese, să aibă pe mai departe valabilitate, iar dacă sorocul ar fi expirat între timp, validitatea acestora să fie prelungită. La aceste două cereri comisarii imperiali s-au limitat să răspundă, că totul depindea de hotărârea Camerei Aulice luată după consultarea suveranului.

Prin punctul 11 stările transilvănene au făcut cunoscută cererea nobilimii, ca „aceasta să fie scutită de arenda dijmelor din anul trecut [1602] (*ut*

de decimarum arendae anni praeteriti illis relaxentur), deoarece „vrea să-și poată trage sufletul după ce a suferit atât de multe pagube și pentru a putea fi pregătită mai bine spre viitoarea slujire și spre apărarea patriei, dacă va fi necesar” (*post tot et tanta accepta damna respirare possit et ad futura servitia patriaeque defensionem, si quod necessitas postulet, instructiores esse possunt*). În acest caz, comisarii imperiali au răspuns „că nu poate fi vorba de așa ceva, atunci când o cere necesitatea” (*daß es wegen der Not nicht sein könne*), fără să mai fie nevoie de o decizie a împăratului.

În punctul 12 stările transilvănene au invocat faptul că aflaseră din rapoartele comiților și ale „strângătorilor de dări și contribuții” (*censuum et contributionum exactorum*), că mai ales „din cauza incendierii satelor, ținuturilor și târgurilor, care sunt aproape pustii” (*propter villarum, pagorum, oppidorum conflagrationes et pene extremam desolationem*) dările și contribuțiile nu putuseră fi strânse. De aceea stările au cerut ca „fie să se facă o nouă numărătoare, fie chiar să se înceapă pe o altă cale, mai lesnicioasă, încasarea dărilor stabilite” (*ut vel nova fiat connumeratio, vel etiam ratio aliqua commodior ineatur exigendi impositarum contributionum*). În acest caz comisarii imperiali au răspuns, că în viitor va fi efectuată o evaluare a surselor pentru dări, mai ales că scăzuse numărul porților ca unități de impozitare, iar înșelătoriile (*Contrabandi*) erau la ordinea zilei.

În fine, stările transilvănene s-au referit în punctul 17 al memoriului lor la ocnele de sare, o sursă importantă pentru venitul public al țării: „Să se binevoiască a se da, potrivit cu vechiul obicei și fără vreo piedică, vreo dare și plată extraordinară, sarea extrasă din orice ocna pentru nevoile caselor și curților nobiliare (*Sales ex quibuslibet fodinis iuxta antiquam consuetudinem, sine ullo censu et solutione extraordinaria ad necessitates domorum et curiarum nobilitarium sine difficultate aliqua dari facere velint*). Comisarii imperiali au răspuns că, pentru moment, vechiul obicei va fi respectat, dar în viitor suveranul dorea să obțină venituri consistente de pe urma exploatării ocnelor de sare⁸.

Tot la 23 ianuarie 1603 generalul Basta a răspuns la memoriul prezentat de stările transilvănene. Le-a asigurat, că Rudolf al II-lea fusese informat și rugat să dea curs solicitărilor din punctele 3 și 4 privind validitatea actelor de proprietate emise anterior și punerea în aplicare a celor scadente. În ceea ce privește scutirea de arenda dijmelor pe anul 1602, solicitată prin punctul 11, răspunsul lui

⁸ *Monumenta comitialia*, V, 143, 145–146, 148.

Basta a fost categoric: „În prezent, noi nu ne opunem scutirii de arendă, numai că lipsa de alimente pentru oșteni este atât de mare, încât este nevoie cât se poate de mult de această arendă și chiar dacă plățirea ei este socotită cam aspră, totuși în anii care vor urma ne vom cârpi din aceste arende” (*Nos quidem arendae relaxationem in praesentia non abnueramus, sed tanta est inaedia militum, ut hisce arendis maxime sit opus; et quamvis duriuscula nunc solutio esse videtur, ea tamen reliquis annis consequentibus ex eisdem arendis resarcietur.*).

În legătură cu problema străngerii dărilor, invocată de stările transilvănene în punctul 12 al memoriului, generalul Basta le-a cerut participanților la Dietă să-i aducă la cunoștință un mod cât mai eficient de procedură, care să poată fi adoptat. În fine, în ceea ce privește sarea acordată nobililor cu titlu gratuit, Basta le-a cerut acestora ca, ținând seama de starea precară a ocnelor de sare, a căror refacere reclama sume mari de bani (*magna ex parte desolatae atque destitutae sint, quae nonnisi magnis sumptibus restaurantur*), să-și modereze cererile și să nu pretindă mai mult decât li se cuvenea (*ut ipsi quoque abusum nitent, nec plus aequo postulent*)⁹. Din răspunsul pe care l-au dat stărilor transilvănene, comisarii imperiali în frunte cu generalul Basta, conducătorul *de facto* al țării, se vedește caracterul duplicitar și pervers al acestora: pe de o parte le fac promisiuni îmbrăcate în cuvintele cele mai alese, pe de altă parte își sfătuiesc în taină suveranul să nu le dea curs.

Tot la 23 ianuarie 1603 Basta și ceilalți doi comisari imperiali (Mollart și Burghausen) le-au lămurit stărilor transilvănene prezente la Dieta de la Alba Iulia rosturile unui alt domeniu important al veniturilor fiscale: minele de aur, argint și de alte metale: „Deoarece minele de aur și argint și cele de alte metale din această provincie sunt în parte distruse, în parte au rămas nelucrate, iar spălătorii de aur nu au putut lucra în siguranță și obține aurul din cauza violențelor comise de oamenii răi, până când nu vor fi făcute public privilegiile imperiale pentru cei care lucrează la minele din această provincie domnii comisari consideră că toți și fiecare dintre aceștia să nu fie împiedicat sau tulburat fie prin forță, fie prin înfometare, de vreunul dintre locuitorii țării, ba mai mult, în interesul minelor aceștia să-i sprijine și să-i ajute după putință”¹⁰.

⁹ Veress, *Basta György hadvezér levelezése*, II, nr. 1170, 155–157.

¹⁰ *Ibidem*, nr. 1171, 160: „Quandoquidem in haec provincia fodinae auri et argenti ac aliorum metallorum partim devastatae, partim totaliter incultae maneant ac alii auri dilutores propter violentiam malorum hominum tuto laborare et

În ziua următoare, la 24 ianuarie 1603, stările transilvănene le-au cerut comisarilor imperiali ca, până se va primi un răspuns de la împăratul Rudolf al II-lea la solicitările lor, să fie menținut *status quo-ul*. Doar în legătură cu problema minelor de aur și argint membrii Dietei s-au arătat concesivi: „În ceea ce îi privește pe cei care lucrează la mine și pe ceilalți slujitori de la exploatarea de metale, domnilor regnicolari le este pe plac ca aceștia să-și poată face treaba în siguranță și fără vreo piedică”¹¹. Ce-i drept, anterior Basta, Mollart și Burghausen le ceruseră deja stărilor transilvănene, ca „supușii și oamenii lor să nu le facă vreo pagubă celor care vor lucra la minele de metale”¹².

Față de impasul în care ajunseseră relațiile între stările transilvănene și comisarii imperiali în timpul Dietei de la Alba Iulia, s-a decis, cu aprobarea generalului Basta, constituirea unei delegații formate din Sigismund Sarmasági, Ioan Petki, Benedict Mindszenti și protonotarii Ioan Királyfalvi, Gallus Lutsch și Gheorghe Enyedi. Delegații dietali au decis ținerea la Cluj a unei diete parțiale în ultima zi din februarie (28 februarie 1603), la care să se redacteze un memoriu către împăratul Rudolf al II-lea¹³.

Suveranul era încă, fără îndoială, sub impresia propunerilor pe care i le înaintase generalul Basta după încheierea Dietei de la Sibiu (15 decembrie 1602). În viziunea guvernatorului imperial *sui generis* al Transilvaniei, provincia urma să-i fie încredințată, la fel ca în 1551–1556, unui voievod autohton, Rudolf al II-lea rezervându-și dreptul baterii de monedă și alte privilegii regaliene, însă cu respectarea autonomiei țării. Numai că, menținerea vechilor instituții contravenea sistemului cameral de administrare a teritoriului, considerat o proprietate a suveranului. De asemenea, proiectul propus de Basta afecta fundamental intenția nemărturisită a lui Rudolf al II-lea de a incorpora în viitor Transilvania în Ungaria Superioară și de a o coloniza cu germani. De aceea împăratul a respins propunerile lui Basta, a refuzat să confirme

aurum conquire non valeant, donec privilegia caesarea pro montanistis in haec provincia non publicabuntur, illis universis et singulis ut à quibusdam regnicolarum sive robusto sive famelico impediuntur aut molestentur, imo ad mercibus fodinarum, qui hanc pro posse ex his adiumento et auxilio esse censent domini commissarii.”

¹¹ *Ibidem*, nr. 1172, 161–162: „Quod ad montanistarum aliosque metallica ministros attinet, non displicet dominis regnicolis, ut illi secure et commode suos labores perficere possint.”

¹² *Ibidem*, nr. 1174, 164: „ne quid domini ab eorum subditis et hominibus iis qui fodinis metallicis operam cavebunt”.

¹³ *Monumenta comitialia*, V, 41.

vechile privilegii și instituții transilvănene, deoarece tendințele centralizatoare ale politicii sale nu erau compatibile cu menținerea unor autonomii locale. Drept urmare, Transilvania a fost socotită, așa cum am mai amintit, o țară dobândită *iure gladii*¹⁴. Până la urmă, încercarea de a găsi o soluție de compromis între sistemul administrativ al principatului autonom și cel de administrare camerală s-a dovedit a fi iluzorie. De altfel în Dieta parțială de la Cluj (28 februarie 1603) stările transilvănene s-au opus cu vehemență proiectului habsburgic de reformă¹⁵. În contextul încercării de reformă fiscală propusă Camerei Aulice de comisarii Mollart și Burghausen, precum și în toate documentele legate de acestea, principatul autonom apare deja ca o quasi-provincie imperială, pe cale să fie absorbită în sistemul de administrare camerală.

Pentru a purcede, pe de o parte, la luarea unei decizii fundamentate în legătură cu statutul viitor al Transilvaniei și a putea evalua, pe de altă parte, resursele ei financiare ca o temelie pentru structura proiectată, Camera Aulică i-a trimis la Alba Iulia – așa cum am văzut – în decembrie 1602 pe comisarii imperiali Mollart și Burghausen. Aceștia au participat, alături de generalul Basta, la dezbaterea Dietei de la Alba Iulia din ianuarie 1603 și au strâns o documentație pe temeiul căreia i-au înaintat Camerei Aulice, în martie 1603, o sinteză cuprinzătoare cu privire la veniturile fiscale ale Transilvaniei: „Registru și însemnare a veniturilor transilvănene, așa cum le-am aflat, le-am constatat și ceea ce am dispus în acest caz, dimpreună cu instrucțiunile date, cu arendările și contractele încheiate, la care este anexată însemnarea a ceea ce s-a dat și s-a înstrăinat din domenii și din drepturile senioriale” (*Libell vnd Verzeichnus der Sibenbürgischen Einkommen, wie wir dieselben befunden, sie verlassen vnd was wir dabey ungeordnet haben, sambt den gegebenen Instructionen, geschlossenen Arenden vnd Contracten, dabey auch angehengt ein Verzeichnus was von den Herschaften vnd Hofrichtereyen ungeferlich weggebenn vnd abalieniert ist*)¹⁶. Sinteza lui Mollart și Burghausen era însoțită de nu mai puțin de nouă anexe consistente (de la A la I), dintre care unele au fost deja publicate¹⁷.

¹⁴ Marie Mathilde Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Projets d'organisation de la Transylvanie sous la domination des Habsbourgs (1602–1604)* (Marie Mathilde Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Seldjoukides, Ottomans et l'espace roumain*, publié par les soins du dr. Cristina Feneșan, Les Éditions Isis, Istanbul 2006), 251.

¹⁵ *Ibidem*, 257.

¹⁶ Textul acestei sinteze se publică în anexă.

¹⁷ Anexa A (Lista domeniilor și moșiilor fiscale din Transilvania) este publicată în *Monumenta comitialia*, V, 212–214;

Analiza celor doi comisari imperiali este cât se poate de sistematică și, prin recomandările pe care le adresează Camerei Aulice pentru a-i fi prezentate spre ratificare lui Rudolf al II-lea, sunt în deplină concordanță cu viziunea suveranului în ceea ce privește stabilizarea situației din Transilvania pe calea reglementării veniturilor fiscale.

Mollart și Burghausen au distins în Transilvania două categorii de venituri ale Fiscului: cele obișnuite și cele extraordinare. În cea dintâi categorie erau cuprinse cenzul (darea/impozitul pe pământ), veniturile domeniilor fiscale și ale administratorilor acestora, tricesimele, decimele (dijmele), venitul minelor, venitul ocnelor de sare și venitul obținut din schimbarea/achiziționarea de către Fisc a aurului obținut prin extracție sau spălare (*Cementum*) și baterea monedei. Veniturile extraordinare erau reprezentate de contribuția (dările) către țară, de încasările bănești care îi reveneau Fiscului de pe urma moșiilor rămase fără de moștenitori (*ex defectu seminis*), din recuperarea moșiilor fiscale înstrăinate, din veniturile obținute prin scoaterea la licitație a moșiilor zălogite, din dările și veniturile care puteau fi obținute de la secui dacă ar fi fost lăsați liberi de obligațiile militare și din banii care s-ar încasa de la scaunele săsești dacă ar fi suprimate cheltuielile mari pe care le aveau cu întreținerea principelui și a nobililor. Cei doi comisari imperiali au trecut apoi cât se poate de aplicat la analizarea fiecărei surse de venit fiscal în parte, propunându-i Camerei Aulice măsurile pe care le socoteau cele mai potrivite. Așa cum se va vedea, unele dintre acestea vor fi în spiritul celor

anexa H (Contractul de arendare a tricesimei de la Lipova din 1 februarie 1601 și contractul de arendă încheiat cu brașovenii la 24 februarie 1603) este publicată în *Monumenta comitialia*, V, 202–204; anexa I (Raportul despre ocnele de sare din Transilvania) este publicată în *Monumenta comitialia*, V, 208–212. O variantă a anexei A se păstrează la Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, *A Kolozsmonostori konvent országos levéltára*, F. 27: *Urbaria*, f. 783–787. În anexa B au fost înregistrate moșiile care ținuseră odinioară de domeniile fiscale dar fuseseră înstrăinate. În anexa C erau cuprinse extrase din socotelile fiecărui administrator domenal. În anexa D erau înregistrate, în măsura în care a fost cu putință, veniturile fiecărei administrații domeniiale. În anexa E au fost consemnați banii primiți din partea administratorilor domeniiali de oștenii din diferite garnizoane, precum și alte venituri ale acestora, care urmau să le fie scăzute din soldă. În anexa F au fost cuprinse instrucțiunile date de comisarii imperiali administratorilor domeniiali și administratorului general al veniturilor fiscale din Transilvania în legătură cu activitatea lor. În anexa G au fost reproduse contractul de arendare a moșiilor Câmpeni, Sălciua și Mușca baronului Adam von Hofkirchen și cel de arendare a schimbătoriei de aur (*Cementum*) de la Cluj lui Peter Filstich.

dezbătute la Alba Iulia în ianuarie 1603 și la Cluj, în luna următoare.

În ceea ce privește censul, sașii plăteau așa-numitul *cens al Sf. Martin* (11 noiembrie) în sumă de 7.500 de taleri. Mollart și Burghausen au socotit cuantumul prea mic, fiind de părere ca, „la timpul potrivit” (*zu seiner Zeit*) acesta să fie mărit. În momentul întocmirii sintezei lor, comisarii imperiali erau însă nevoiți să constate că, deoarece oamenii fuseseră grav afectați de incendieri și de alte nenorociri (*aniezo aber, weil die Leute so gar verbrand und vertorben*), censul nu fusese plătit de comunitatea săsească, cu excepția orașelor, iar aceasta în pofida amenințărilor repetate. Comisarii imperiali i-au propus Camerei Aulice, ca administratorul veniturilor țării (*administrator proventuum*), care urma să fie numit, să purceadă cât mai grabnic la încasarea censului restant. O situație aparte o avea orașul Brașov. Acesta îi dăduse generalului Basta cu titlu de împrumut suma de 17.000 de taleri, dar plătea pentru castelul Bran o arendă de 200 de taleri. Capitlurile bisericii luterane plătiseră în contul censului 57 de mărci 12 pisete de argint fin (133 kg 879 gr)¹⁸ în valoare de o mie de ducăți, precum și 150 de taleri. Din ordinul generalului Basta, 30 de mărci de argint (70 kg 184 gr) au fost predate de orașul Bistrița Percepției transilvănene (*Zahlamt*), iar 500 de ducăți au fost dați iezuiților din Transilvania. Nu se știa însă cum urma să se procedeze cu ceea ce mai rămăsese, deoarece nu existau nici vreo evidență clară și corectă și nici instrucțiuni care să permită execuția financiară. În consecință, Mollart și Burghausen i-au cerut administratorului veniturilor țării să efectueze un control amănunțit și să-i încredințeze încasarea censului unei persoane capabile (*tüchtige Person*), care să perceapă această dare la termen și în cuantumul datorat.

Veniturile celor opt domenii fiscale ar fi trebuit să constituie o sursă importantă de venit pentru finanțele publice ale Transilvaniei. De aceea socotim binevenit să amintim domeniile în cele ce urmează¹⁹:

Domeniul Alba Iulia, cu 14 moșii și târguri, cuprindea orașul Alba Iulia cu suburbia/târgul Bărbant, târgul Sântimbru, moșiile Seleușul

Mic, Șard, Păclișa, Ciugud, Vărădia de Mureș, Biia, Râmeți, Ponor, Câmpeni, Bistra și Mușca. Ultimele trei moșii fuseseră cedate de comisarii imperiali pentru o arendă anuală de 3.000 de florini baronului Hans Adam von Hofkirchen. Acesta urma să plătească banii după ce avea să organizeze plutăritul pe Arieș. De la celelalte târguri și moșii ale domeniului, „în prezent cu totul pustii și pustite” (*icziger Zeit gar ödt vnnd verwüst*), nu se obținuse încă niciun venit, cu excepția taxei de pod de la Vărădia de Mureș și a vămii de la morile de grâne, dar sumele încasate au fost mici. De domeniul Alba Iulia mai țineau șase vii despre care comisarii imperiali nu aveau vreo informație.

Domeniul Făgăraș, cu 60 de moșii, plătește în fiecare an ca bani de serviciu (*Dienstgeld*) suma de 1.515 florini 55 denari. De acest domeniu țin și 20 de sate săsești din scaunul Cincul Mare, care dau dijmă din vin, grâu, orz, miere etc., precum și curtea nobiliară de la Comana. Aceasta are un șpan (comite) propriu, iar în serviciul ei se află mai multe sate, dintre care prestează robote doar Comana de Sus și cea de Jos, Veneția de Sus și cea de Jos, Cuciulata și Lupșa. De la Beclean erau percepuți 1.515 fl. 55 den ca bani de serviciu, la fel ca de la târgul Făgăraș.

Domeniul Gherla, de care țin moșiile Mintiul Gherlei și Orman. Acest domeniu mai beneficiază de un sfert din dijma de vin și grâu din scaunul Bistrița și de venitul morilor care țin de castelul Gherla.

Domeniul Deva, de care țin târgul Deva și 30 de moșii: Sântuhalm, Almașul Mic, Cozia, târgul Dobra, Rădulești, Plaiu, Strigoanea (Bujorul), Lăpușnic, Brănișca, Bănești, Fața, Panc, Făgețel, Roșcani, Pyna (?), Popești, Kordan (?), Grind, Sădișor, Lăsău, Brădet, Tisa, Bucurel, Lăpugiul de Jos, Lăpugiul de Sus, Chaba (?), Panc Săliște și Stănțești-Ohaba.

Domeniul Lipova nu a putut fi cercetat, „deoarece se află în gâttejul dușmanului” (*weill es in des Feindes Rachen gelegen*), adică în vecinătatea nemijlocită a turcilor din vilayetul Timișoarei, așa că administratorul domeniului n-a putut face vreun control. Oștenii de pe domeniul Lipovei se folosesc de toate veniturile acestuia, în vreme ce turcii de la hotar întreprind zi de zi incursiuni, astfel că n-a putut fi întocmită nici măcar lista moșiilor care țin de domeniul fiscal.

Domeniul Ineu, de care aparțin târgul Ineu și moșiile Rokzen (?), Vânători, Gella (?) și Pâncota, sunt în cea mai mare parte pustii. Husarii din garnizoana cetății Ineu folosesc veniturile din pertinența Kosond (?).

¹⁸ O marcă de argint = 233, 947 gr; o pisetă = 1/16 mărci = 4,41 gr, vezi Hans Joachim von Alberti, *Maß und Gewicht. Geschichtliche und tabellarische Darstellungen von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Berlin (1957), 369, 381. 57 mărci = 13.334,974 gr, 12 pisete = 52,92 gr, total: 13.387,899 gr, adică 133 kg 879 gr.

¹⁹ Este anexa A a raportului întocmit de Mollart și Burghausen.

Domeniul Caransebeș, de care țin moșiile Căvăran și Czymana (?), schimbate între timp cu altele.

Domeniul Lugoj, de care țin târgul Lugoj și 11 sate mici care „sunt în prezent cu totul pustii și pustiite de dușmanul ereditar (*icziger Zeit von dem Erbfeindt gar ödt vnd verwüestet worden*), adică de turci. De acestea beneficiază colonelul Petru Huszár, banul pus de generalul Basta.

Pornind de la acest inventar sumar, coroborat cu informații obținute din alte surse, comisarul imperiali Mollart și Burghausen au devenit pe deplin conștienți de situația precară a domeniilor fiscale. Au fost nevoiți să constate, că anterior acestea dispuseseră de moșii și venituri considerabile, numai că cea mai mare parte a proprietăților fusese donată și înstrăinată mai ales în timpul ultimei domnii a lui Sigismund Báthory (3 aprilie 1601–26 iulie 1602). Pe de altă parte, administrarea domeniilor era exercitată de nobili transilvăneni, care obțineau aproape toți salarii mai mari decât veniturile provenite din dijma domeniilor, iar aceasta în condițiile de „înstrăinare, de pustiire, de devastare și de lipsă de supuși” (*bey solcher Veralienirung, Verwüstung vnd Verödung, auch Mangel der Vnterthanen*). De asemenea, ceea ce a mai rămas din dijme sau fusese obținut de „bieții oameni” (*arme Leute*) le-a fost dat căpitanilor și oștenilor din garnizoane sau chiar luat cu forța de aceștia. Motivul îl constituise neplata soldelor, așa că trupele de mercenari nu mai păstrau nicio disciplină și nici nu puteau fi aduse la ascultare. Din cauza nesiguranței generale, administratorii domeniilor n-au mai putut efectua vreo verificare și nici întocmi urbarii, „deoarece supușii s-au împrăștiat, totul este ars și pustiit, iar oștenii din garnizoane le stau pe cap” (*indehm die Vnterthanen verlossen vnd alles verbrent vnd verwistet, die Kriags-Leute in den Besaczungen auch ihnen auf dem Halse liegen*). În pofida acestei situații, Mollart și Burghausen au insistat ca în viitor administratorii domeniilor să întocmească urbarii și să țină o evidență strictă a veniturilor. Chiar dacă au constatat pasivitatea și, de multe ori, incompetența însoțită de goana după căpătuială a administratorilor domeniali, cei doi comisari imperiali nu l-au schimbat din funcție pe niciunul. Excepție a făcut numai administratorul domeniului Alba Iulia, „deoarece nu știe nici să scrie, nici să citească, făcând doar puține controale și dând mult de bănuir” (*weil er weder schreiben, noch lesen vnd geringe Raithungen tuhen können, auch viel Verdechtes bey ihm*). Mai mult, funcția îi fusese dată acestuia de Sigismund Báthory mai mult „cu scopul de a se întreține pe sine și de a

câștiga” (*ihm zu Unterhaltung vnd Gewin*) decât spre folosul suveranului. În locul acestui administrator cu totul incompetent a fost numit Stenzel (Stanislav) Kracker, maestrul cu aprovizionarea (*Proviandmeister*) de la Alba Iulia²⁰, deoarece „s-a dovedit că este credincios, harnic și priceput și deloc neexperimentat la astfel de treburi” (*so sich trew, fleißig vnd erfahren zue solchen Sachen nicht vngeschickt bezeigt*).

Un caz deosebit l-au prezentat domeniul Caransebeș-Lugoj, „deoarece acesta se află în mâinile oștenilor, fiind atacat zi de zi de dușman” (*weil dasselbe gar in der Kriagsleute Hende, auch teglich vom Feinde angefochten wird*). În cazul în care oștenii din garnizoanele de la Caransebeș și Lugoj nu erau plătiți, „nu se poate face nimic cu ei și nu li se poate porunci ceva (*mit ihnen nichts füczunehmen vnd anczuordnen ist*)”²¹. Situația fiind asemănătoare și în domeniul fiscal Lipova, comisarii imperiali s-au văzut nevoiți să accepte perpetuarea acelei stări de lucruri până la o reformare radicală a sistemului defensiv de la hotarele spre vilayetul Timișoarei. Între timp, administratorul veniturilor transilvănene urma să strângă noi informații cu privire la domeniile fiscale aflate la frontiera cu teritoriul otoman.

În legătură cu arendarea moșiilor Câmpeni, Sălciua și Mușca (de pe domeniul Alba Iulia) baronului Hans Adam von Hofkirchen, Mollart și Burghausen au evidențiat faptul că la licitație mai mulți nobili unguri nu oferiseră decât 200–300 de taleri, în vreme ce austriacul urcase suma la 3.000 de taleri, așa că contractul fusese încheiat cu el. În acest caz se spera obținerea unui venit consistent, mai ales că Hofkirchen promisese organizarea plătirii pe Arieș cu ajutorul roboților români.

O sursă la fel de importantă ca domeniile fiscale pentru alimentarea bugetului Transilvaniei au reprezentat-o oficiile de tricesimă, care încasau taxele vamale. Sistemul de percepere a tricesimei era asigurat de funcționarea a zece oficii de tricesimă și 12 filiale ale acestora: oficiul Hunedoara, oficiul Zalău cu filialele Nușeni și Măeriște, oficiul Jibou, oficiul Zimbor cu filiala Hida, oficiul Dej cu filiala Reteag, oficiul Vărădia de Mureș,

²⁰ La 1 martie 1603, Kracker a semnat, ca succesor în funcție, inventarul de primire al bunurilor care se aflau în palatul princiar din Alba Iulia, care îi fusese predate de Francisc Budai, administratorul (provizorul) cetății, vezi *Monumenta comitialia*, V, 205–208.

²¹ Despre frământările interne de la Caransebeș și Lugoj în anul 1603, vezi Wolfgang Bethlen, *Historia de rebus transylvanicis*, ed. Josephus Benkö, ed. II-a, V, Sibiu (1789), libr. XII, 210–213, iar despre starea generală de pustiire cumplită a Transilvaniei, vezi *ibidem*, libr. XII, 73–74, 193–196.

oficiul Orăştie cu filialele Deva, Dobra și Șoimuș, oficiul Caransebeș cu filialele Valcău, Zeicani, Mehadia, Pogănici și Lugoj, oficiul Lipova și oficiul Ineu, toate acestea aflându-se sub conducerea unui tricesimator suprem (*Oberdreißiger*). Mollart și Burghausen au constatat cu mare neplăcere că, de la o vreme, de la toate oficiile de tricesimă din Transilvania nu se mai obținuse vreun venit cât de cât notabil. Situația se datora, pe de o parte, faptului că „aproape nu mai există negoț în țară” (*weil kein Handel im Lande*), iar pe de altă parte refuzului de a plăti tricesima din partea negustorilor clujeni. Aceștia invocau un document privilegiat emis în favoarea lor de Sigismund Báthory cu privire la comerțul cu Ungaria Superioară (Slovacia de astăzi), Viena și statele germane, în vreme ce tricesimatorii neplătiți refuzau să-și mai îndeplinească obligațiile.

Pentru a aduce ordine cât de cât în acest domeniu deloc neînsemnat al veniturilor fiscale, cei doi comisari imperiali au luat *stante pede* mai multe măsuri. I-au dat în arendă lui Stenzel (Stanislav) Kracker, administratorul domeniului Gherla și *Proviantmeister* la Alba Iulia, pentru suma de 10.000 de taleri oficiile de tricesimă Hunedoara, Zalău, Jibou, Zimbor și Dej, care îi aduseseră Fiscului în cursul anului precedent un venit insignifiant, de mai puțin de 1.000 de taleri, dar și dijma de la ocna de sare de la Dej. De asemenea, Mollart și Burghausen au numit un tricesimator general și noi tricesimatori, le-au dat instrucțiunile necesare și au mărit tariful vamal stabilit de Sigismund Báthory. Comisarii imperiali le-au mai poruncit celor nou-numiți în funcție să perceapă tricesima și de la negustorii clujeni, fără să țină seama de privilegiul obținut de la Sigismund Báthory după ce revenise pentru a treia oară la domnie (3 aprilie 1601). Motivul era că acești negustori, ca de altfel întreaga comunitate clujeană, i se alăturaseră nestatornicului principe și comiseseră numeroase acte de contrabandă (*Vnterschleiff*), iar privilegiul de care beneficiau prejudicia interesele comerciale ale celorlalte orașe din Transilvania. Mollart și Burghausen au sfătuit Camera Aulică, implicit pe Rudolf al II-lea, să nu dea curs memoriului înaintat de clujeni și să nu-i scutească de la plata tricesimei, deoarece aceasta era un venit regal, iar neîncasarea lui putea avea consecințe cât se poate de grave.

În strânsă legătură cu tricesima se afla executarea contractelor de arendare plătită vigesimatorilor de diferite orașe din Transilvania: 2.000 de taleri Brașovul, o mie de taleri Sibiu și 158 de taleri Bistrița. Problema era, că sumele datorate nu fuseseră plătite de aceste orașe, deoarece „nu

aveau niciun fel de negoț, fiind foarte afectate și trebuind mai înainte să dea foarte mulți bani” (*sie keinen Handel und Wandel hetten, wehren gar verterbet vnd hetten zuvor viel Geld hergeben müssen*). De altfel brașovenii au solicitat printr-un memoriu chiar scutirea lor pe o perioadă de *câțiva ani* (acest așa-numit *Sachsen-Artikel* a fost anexat de cei doi comisari imperiali raportului lor către Camera Aulică/Rudolf al II-lea).

Dijmele (*decimele*) ar fi trebuit să asigure, la rândul lor, un anumit quantum al veniturilor fiscale transilvănene. Mollart și Burghausen au menționat în raportul lor că, odinioară, dijmele îi reveneau bisericii, iar mai apoi principilor țării. În opinia celor doi comisari imperiali, după încetarea operațiunilor militare și stabilizarea situației interne dijmele ar fi urmat să constituie o sursă deosebit de importantă pentru întreținerea trupelor. Numai că, la vremea întocmirii raportului, strângerea dijmelor era dominată, pe de o parte de „mari dezordini, abuzuri și de reaua lor folosință” (*in großer Vnrichtigkeit, Mißbrauch vnd Verwendung*), iar pe de altă parte quantumul lor scăzuse foarte mult (*in groß Abnahm*) din cauză că „recolta din țară este slabă, iar pământul cel mai mult și mai bun zace nelucrat” (*daß der Anbau im Lande schlecht vnd das meiste vnd beste Land wiste lieget*).

În Transilvania de atunci erau percepute trei categorii de dijme: cele încasate de administratorii domeniali de pe domeniile lor, de pe bunurile care îi aparțineau suveranului și cele percepute sașilor; dijmele de pe moșiile care le aparțineau nobililor; *quarta* dată de Capitlurile *săsești* pentru aprovizionarea cu alimente a principelui. În ceea ce privește dijmele din prima categorie, Mollart și Burghausen au constatat că la perceperea acestora domnea „multă dezordine și incorectitudine” (*viel Vnordnung vnd Vnrichtigkeit*). Astfel decimatorul din fiecare sat – judele fiind scutit de dijmă deoarece îi asigura întreținerea – reținea pentru sine în mod abuziv 12 câble de grâu, 12 câble de ovăz și un ciubăr de vin, practică întâlnită frecvent mai ales pe domeniul Alba Iulia. Cât privește dijmele de pe moșiile nobililor, încasarea acestora era dată în arendă. Odinioară, în vremurile bune (*zuvor, bey guter Zeit*), quantumul lor se ridicase la în jur de 15.000 de florini. La data întocmirii raportului suma ajunsese de-a dreptul ridicolă, deoarece nobilii refuzau să mai dea ceva, invocând, pe de o parte, sărăcirea lor, pe de altă parte faptul că Sigismund Báthory ar fi lăsat dijma pe seama lor, scutindu-i de plata acesteia. Chiar dacă cei doi comisari imperiali au avut mai multe discuții cu Gabriel Haller, fostul arendaș al dijmelor, ei n-au putut afla mare

lucru în legătură cu acestea. Haller a invocat pierderea registrelor de dijmă și deopotrivă încasărilor extrem de mici. Mai mult, potrivit lui Mollart și Burghausen, „nobilimea vrea să fie scutită de toate, iar toți țin unul cu altul” (*der Adel will sich von allem exempt machen und hangt der Hauffe aneinander*), dorind mai degrabă să scadă veniturile decât să le sporească. Toți nobilii invocau vremurile lui Ștefan și Cristofor Báthory, când, afirmau ei, era bine, și sperau ca, odată cu restabilirea păcii, țara să fie iarăși „în floare”. Concluzia celor doi comisari era cât se poate de pesimistă: nimeni nu voia sau nu știa cum să se realizeze încasarea acestui venit pe seama suveranului, ci toți „își doresc doar să le fie dăruite privilegiile, scutiri și sate” (*wollten nur immer lieber Privilegien, Freyheiten vnd Dörffer geschenket haben*).

În ceea ce privește *quarta* dată de Capitlurile săsești încă din vremea principelui Cristofor Báthory, arendarea acesteia fusese înlocuită cu o anumită sumă de bani, dar nimănui nu îi erau cunoscute cuantumul și destinația acelor bani.

Confrunțați cu această situație îngrijorătoare la strângerea dijmei din cele trei categorii amintite, Mollart și Burghausen le-au poruncit administratorului veniturilor publice din Transilvania²² și administratorilor domeniali să purceadă la colectarea fără întârziere a banilor datorăți, să nu mai acorde niciun fel de scutiri sau de beneficii colaterale și să efectueze o evidență clară și corectă a dijmelor de pe moșiile nobiliare. Cei doi comisari imperiali ar fi dorit să numească un decimator general pentru administrarea unui domeniu atât de important, numai că „în vremurile tulburi de acum și din cauza lipsei de persoane” (*bey der iczigen Verlegenheit vnd Mangel an Leuthen*) era cu neputință, trebuind să fie așteptate „vremuri mai bune” (*ad meliora tempora*).

Situația precară a minelor din Transilvania îi era cunoscută Camerei Aulice încă din raportul prezentat suveranului de episcopul Napragi la sfârșitul anului 1602. Confirmarea a venit la scurt timp

după ce minele transilvănene fuseseră inspectate din ordinul lui Rudolf al II-lea de minerii austrieci Hans Utmann și Hans Kaufmann, iar comisarii Mollart și Burghausen își însușiseră întru totul concluziile acestora. În sinteza către Camera Aulică ei au evidențiat, la rândul lor, faptul că toate minele de fier, plumb, cupru, mercur, dar mai ales cele de aur și argint, precum și spălătoriile de aur „sunt toate la pământ și distruse” (*liegen alle darnieder vnd sind eingegangen*). Numărul minerilor scăzuse foarte mult, aceștia fie murind, fie împrăștiindu-se. De asemenea, multe sate care serveau nevoilor minelor fuseseră arse, iar altele, care ținuseră anterior de acestea, fuseseră donate de Sigismund Báthory unor nobili „care îi năpăstuiesc în prezent într-un chip jalnic pe bieții oameni care au mai rămas, păgubind mai mult minele decât ajutându-le” (*die noch vbrigen armen Leute elendiglich plagen vnd den Bergwercken mehr Hinderung als Fürschub tuhen*). Drept cerințe de neocolit pentru revenirea la normal a activității miniere, cei doi comisari imperiali s-au pronunțat pentru restabilirea libertăților miniere, pentru emiterea unor ordonanțe miniere, organizarea de oficii miniere și numirea unor funcționari miniere, pentru recuperarea moșiilor înstrăinate care se aflaseră în serviciul minelor și în favoarea aducerii de concesionari miniere care să impulsioneze exploatarea minieră. Odată cu refacerea minelor, suveranul și finanțele publice aveau să înregistreze câștiguri însemnate din dijma montană, din achiziționarea (schimbarea) aurului și baterea monedei, fără să mai fie necesare investiții mari.

În condițiile existente la data întocmirii sintezei, Mollart și Burghausen n-au putut dispune decât unele măsuri de urgență. Au trecut sub autoritatea imperială minele de aur și de argint de la Zlatna împreună cu cele cinci sate românești care le serveau. Șpanul (administratorul) pus în fruntea acestora s-a dovedit a fi însă un escroc patentat, fără de scrupule: „... i-a stors pe oameni de puteri, voind să mai primească leafă și bani, dar n-a justificat vreo para chioară, iar atunci când i s-a cerut decontul a șters-o” (*welcher die Leute ausgesogen vnd noch Besoldung vndt Geldt haben wollen, auch keinen Heller verraitet, sondern als er Raitung tuhen sollen davon verlauffen*). În ceea ce privește exploatarea minieră propriu-zisă de la Zlatna, minerii trimiși au început, sub conducerea unui maistru minier, lucrul la galeriile de suprafață și cu zgura de topire rămasă. Urma ca din veniturile obținute astfel să fie construită topitoria și să se continue exploatarea galeriei principale. Toată această activitate trebuia să fie supravegheată de administratorul domeniului Alba Iulia.

²² La 1 martie 1603 în funcția de „administrator și inspector suprem al bunurilor regale și al veniturilor transilvănene” (*der siebenbürgischen Landt-Regalien- und Einkommen Administrator und Inspector supremus*) a fost numit Hans (Johann) Paul Renner (Rehner), care a primit o instrucțiune de serviciu în 23 de puncte, inspirată de aceea dată în iunie 1553 lui Petru Haller, în timpul primei ocupații habsburgice a Transilvaniei. Lui Renner, subordonat întru totul generalului Basta și lipsit de orice libertate de acțiune, i-a fost atașat drept consilier maestrul aulic de plăți (*Hofzahlmeister*) Georg Reichel/Reichl, vezi Mátyás-Rausch Petra, Az erdélyi pénzügyigazgatás átszervezésére tett kísérletek 1598 és 1604 között. *Századok*, 151 (2017), nr. 5, 1101–1104.

Minele de la Baia Mare și din împrejurimi reclamau, la rândul lor, reparații. De asemenea, exploatarea trebuia să se efectueze cu cheltuieli mai mici. Pe de altă parte, incompetența arendașilor Wagen și Lisibona i-au determinat pe minierii germani angajați acolo să nu lucreze cu profit pe seama Fiscului imperial. Mai mult încă, Mollart și Burghausen erau revoltați de faptul că orașul Baia Mare, invocând un privilegiu de dată recentă, sabota activitatea minieră, îi asuprea pe mineri și refuza să dea orice sprijin minelor afectate oricum de mortalitatea ridicată din rândul personalului și de scumpete. Ca o soluție, cei doi comisari imperiali au propus ca orașul Baia Mare și minele să-i fie încredințate unui comite al Cămarii (*Kammergraf*), care să dispună de autoritate deplină²³.

În strânsă legătură cu activitatea minieră s-a aflat schimbarea aurului, adică achiziționarea de către Fisc a acestuia de la concesionarii minieri și de la spălătorii de aur, așa-numitul Cement, și baterea de monedă. Încă din vechime acest drept regalian, care îi aducea Fiscului venituri importante, fusese arendat pentru 3.000 de ducăți pe an, dar în ultima vreme – aveau să constate Mollart și Burghausen – nimeni nu se mai ocupase de acest domeniu. Pentru o soluționare măcar temporară a situației și pentru a fi împiedicată scoaterea aurului din țară, comisarii imperiali i-au arendat schimbarea aurului cetățeanului clujean Peter Filstich.

În opinia lui Mollart și Burghausen, ocnele de sare reprezentau pentru Fisc „venitul cel mai rentabil și mai sigur din Transilvania” (*wol der ertreglichste und gewisseste Einkommen in Sibenburgien*). De aceea au și cerut inspectarea celor șase ocne de sare din Transilvania: Ocna Dej, Ocna Turda, Ocna Sibiului, Sic și „ocna din secuime” (desigur, cea de la Praid). Cămara sării de la Lipova, prin care sarea transilvăneană era exportată spre Ungaria și Europa Centrală, precum și negoțul cu sare, deosebit de rentabil, spre Imperiul otoman fuseseră însă afectate, pe de o parte, de pustiirile cauzate de operațiunile militare, pe de altă parte de mortalitatea ridicată în rândul populației în urma foamei și a ciumei. Numărul insuficient de lucrători și lefurile mari cerute de aceștia au contribuit, la rândul lor, la scăderea producției de sare. La toate acestea s-a adăugat arendarea ocnelor și administrarea lor frauduloasă, care au dus la o scădere

drastică a veniturilor, așa că se impuneau măsuri grabnice de redresare.

Ocna Dej fusese administrată, fără să fi fost controlată vreodată, de Benedict Mindszenti. Acesta primise ocna în arendă de la Sigismund Báthory în schimbul celor 17.000 de taleri pe care îi luase cu împrumut. Speranțele de câștig ale arendașului nu s-au îndeplinit, deoarece din cauza reparațiilor și a cheltuielilor de regie câștigul obținut se ridicase doar la 105 ducăți. Mollart și Burghausen au socotit necesar să intervină, așa că au arendat Ocna Dejului administratorului domenal de la Gherla pentru 16.000 de taleri pe an, sumă plătită în rate trimestriale de câte 4.000 de taleri. Mindszenti s-a opus acestei măsuri, cerând să-i fie restituiți cei 17.000 de taleri împrumutați lui Sigismund Báthory. Mai mult, a intervenit la generalul Basta și a reușit să câștige mai mulți nobili de partea sa. Situația, care ajunsese în impas, a fost rezolvată până la urmă printr-un acord încheiat cu Mindszenti. În virtutea acestuia, în anul 1603 urma să-i fie plătită suma de 3.000 de taleri, iar în următorii doi ani câte 4.000 de taleri și restul de bani, până la stingerea datoriei.

Mollart și Burghausen s-au mai confruntat cu o situație la fel de neplăcută și la Ocna Turda. De la Cămara sării din Turda într-un an nu fusese obținută decât ceva mai mult de o mie de taleri, cu mult sub așteptări. De aceea, comisarii imperiali l-au înlocuit pe Deák János, administratorul Cămarii de acolo a sării (care fusese numit în 1602) și au arendat ocna și Cămara de la Turda administratorului Hans Reiner și asociatului acestuia Peter Cradoni pentru 8.500 de taleri plătiți în fiecare trimestru. Deák a cedat cu greu conducerea ocnei și Cămarii, pretinzând să i se restituie suma de o mie de taleri pe care i-o împrumutase lui Sigismund Báthory. Cererea i-a fost însă respinsă sub motiv că, pe de o parte împăratul nu era obligat să plătească datoriile contractate de Sigismund Báthory, pe de altă parte fiindcă fostul arendaș comercializase în timpul mandatului său cantități importante de sare care, pe lângă asta, nici nu fuseseră menționate în registrele de evidență. Baniii urmau să-i fie restituiți abia după ce ar fi prezentat o situație clară a sării extrase și dacă și-ar fi luat obligația să-l slujească pe Rudolf al II-lea.

Nici situația de la Ocna Sibiului nu era limpede. Venitul obținut aici era mic, „deoarece a fost pustiită aproape în întregime, iar oamenii au murit și mor încă de ciumă și de foame” (*weil es fast gar verheeret vnd das Volck von Pest vnd Hunger gestorben vnd noch stirbt*). Consilierii imperiali au vrut ca ocna de sare să-i fie arendată orașului Sibiu,

²³ Cu privire la situația mineritului din Transilvania în anul 1603, vezi Costin Feneșan, *Mineritul din Transilvania la începutul secolului al XVII-lea*. Raportul lui Giulio Cesare Muralti (1603), *Analele Banatului, S.N., Arheologie-Istorie*, XXX (2022), 177–194.

dar Senatul acestuia a cerut să-i fie lăsată cu titlu gratuit pentru a-și putea acoperi pierderile suferite din cauza credinței pe care o păstrase împăratului Rudolf al II-lea. Cererea a fost însă respinsă, iar ocna de sare i-a fost arendată de comisarii imperiali cetățeanului sibian Daniel Wallmer pentru 6.000 de taleri pe an, plățibili în patru rate trimestriale de câte 1.500 de taleri.

Ocnele de sare de la Cojocna și Sic erau exploatate de către clujeni. Aceștia susțineau că fac aceasta pentru a recupera peste 40.000 de taleri pe care îi împrumutaseră lui Sigismund Báthory. Mollart și Burghausen au intenționat să confişte cele două ocne pe seama lui Rudolf al II-lea și așteptau hotărârea suveranului în acest sens. În aceste condiții, clujenii au fost sfătuiți să se adreseze cu pretenția lor bănească direct împăratului, de fapt fiind îndrumați spre un eșec garantat. Până la decizia imperială, cei doi comisari au lăsat însă ocnele de la Cojocna și Sic pe mai departe în administrarea clujenilor pentru suma de 1.200 de taleri plățibili trimestrial. Cauza acestui compromis a fost starea proastă a celor două ocne, iar scoaterea lor din circuitul de extracție ar fi prejudiciat comerțul/defalcarea sării pe piața externă.

Ocna de sare din secuime, cea de la Praid, urma să fie exploatată de oamenii lui Rudolf al II-lea în regie proprie. De aceea Mollart și Burghausen i-au poruncit administratorului veniturilor țării și administratorului domeniului Făgăraș să verifice dacă suveranul ar fi putut obține printr-o administrare proprie a ocnei de la Praid câștiguri notabile. În același timp, administratorului domeniului Făgăraș i s-a poruncit să se aprovizioneze cu sare de la Praid pentru a menaja Ocna Sibiului, care urma să fie arendată cât de curând.

Potrivit celor aflate de Mollart și Burghausen, în afacerile cu sare transilvăneană fusese implicat și un antreprenor italian, Bonfadinus de Bonfadini. După prima abdicare a lui Sigismund Báthory (10 aprilie 1598), acesta pusese la dispoziția comisarilor imperiali de atunci (Bartholomäus Pezzen, episcopul Ștefan Szuhay de Vác și Nicolae Istvánffy) sare în valoare de 30.000 de taleri, pe care o primise de la principe pentru a plăti soldele oștenilor care luptau cu turcii la hotarul de la Lugoj, Lipova și Ineu. După ultima abdicare a lui Báthory, comisarii imperiali îi promisese lui Bonfadini în numele lui Rudolf al II-lea că, în termen de trei luni, urma să primească aceeași cantitate de sare sau echivalentul ei în bani în vederea stingerii datoriei. Generalul Basta primise de altfel instrucțiuni în acest sens. Până la urmă s-a reușit, prin negocieri, scăderea sumei datorate de

la 30.000 de taleri la 20.000 de taleri, sumă de bani care urma să fie plătită în următorii patru ani: 4.000 de taleri în primul an, câte 5.000 de taleri în următorii doi ani, iar restul în ultimul an. Drept garanție au fost puse veniturile ocnelor de sare din Transilvania. Credem că, decizia a fost luată de comisarii imperiali doar sub imperiul necesității, deoarece Mollart și Burghausen erau cât se poate de conștienți că Fiscul putea obține câștigurile cele mai mari de pe urma sării transilvănene în timp de pace, prin exportul spre Imperiul otoman, cu plutele pe Mureș, și prin organizarea corespunzătoare a Cămării sării de la Lipova.

Despre mina de fier și forja din secuime (probabil de la Vlăhița sau Bălan), cei doi comisarii imperiali au constatat doar, că erau exploatate de secuici în folos propriu, deoarece nu se prezentase niciun doritor gata să le preia.

Raportul lui Mollart și Burghausen a trecut apoi de la cercetarea veniturilor obișnuite ale Transilvaniei la prezentarea veniturilor extraordinare. Contribuția țării (darea țării) era socotită cea mai importantă. În caz de nevoie, aceasta era plătită de locuitorii de rând și de nobili după *porți*, ca unitate de impunere, în vreme ce sașii contribuiau cu o taxă. Potrivit cu cele stabilite anterior de Dietele Transilvaniei la propunerea principilor, nobilii aveau de plătit 99 de denari pentru o *poartă* (în general, patru gospodării iobăgești), în vreme ce pentru sași suma pașală se ridica al 20.000 de florini. Comisarii imperiali au mai menționat faptul că nu găsiseră vreo mențiune despre secuici, aceștia fiind scutiți în virtutea serviciilor militare aduse. În opinia lui Mollart și Burghausen, în momentul în care își redactau evaluarea nu se putea spera la obținerea unei sume de bani consistente, „fiindcă țara este atât de rău sărăcită, arsă și jefuită, ba chiar și slab cultivată” (*weil das Land so gar verarmet vnd geplindert, auch vbel angebauet*). Cei doi comisarii imperiali, conștienți pe deplin că, din cauza sărăcirii populației, nu putuse fi strâns nici măcar jumătate din cuantumul contribuției, au cerut ca, înainte de toate, să se pună ordine în evidența *porților*, deoarece în calcul nu fusese luat nici măcar jumătate din numărul real al acestora. Mai mult, Mollart și Burghausen au propus reintroducerea dării de cap, ca pe vremea lui Sigismund Báthory și Mihai Viteazul, și folosirea sistemului de evaluare practicat în vremea împăratului Ferdinand I.

În legătură cu înstrăinarea moșiilor fiscale mai ales în timpul ultimelor două domnii ale lui Sigismund Báthory, comisarii imperiali erau conștienți că acestea nu puteau fi recuperate toate dintr-o dată. Ei își sfătuiau suveranul să țină seama

de persoana proprietarului vizat, de meritele acestuia și de alte circumstanțe. În același timp unele moșii, mai ales cele care țineau de cetăți, puteau fi zălogite în schimbul unor sume de bani până să fie recuperate complet. De asemenea, moșiile zălogite urmau să fie scoase la licitație, cu perspectiva obținerii unor sume de bani cât mai mari. În acest scop era necesară întocmirea exactă a unei evidențe a bunurilor zălogite. Chiar și atunci, acțiunea putea fi greu pusă în aplicare din cauza condițiilor existente.

În privința impunerii secuilor la plata contribuției, opinia lui Mollart și Burghausen era cât se poate de tranșantă. Ea se întemeia pe constatarea că „secuii se folosesc și abuzează de o mare libertate, totul sub aparența că sunt oșteni, numai că activitatea lor militară este îndoielnică și redusă și pe ei se poate conta doar puțin” (*die Zagkler brauchen und mißbrauchen sich großer Freiheit, alles vnterm Schein daß sie Kriags-Leute sein, da doch ihr Kriagswesen zweifelhaftig vnd gering vnd wenig darauf zu bauen*). În consecință, cei doi comisari imperiali au propus ca, „deoarece la secuie este un pământ bun pentru grâne și pentru creșterea animalelor, existând și ocne de sare și mine de fier, iar ei au fost afectați cel mai puțin în acest război” (*weil bey den Zagkeln ein gut Landt von Traidt vnd Vihezucht, auch Salcz- vnd Eisenbergwerck verhanden, sie auch in diesem Krieg am wenigsten verterbet*), aceștia să plătească în viitor contribuție.

În ceea ce privește contribuția plătită de sași, Mollart și Burghausen au fost de părere ca pretențiile față de aceștia să fie moderate, deoarece fuseseră grav afectați de obligațiile de aprovizionare a principelui și nobilimii. Mai mult, nobilii se folosiseră de orice document princiar pentru a obține gratuități (de ex. cărașie) din partea sașilor. Cei doi comisari imperiali au recomandat în același timp reformarea sistemului de dări a satelor săsești, pentru a se putea asigura creșterea veniturilor obținute de la acestea.

La încheierea raportului lor, Mollart și Burghausen au socotit necesar să scoată în evidență imposibilitatea de a găsi în Transilvania „persoane capabile” (*tüchtige Personen*) și în același timp loiale lui Rudolf al II-lea, cărora să le încredințeze administrarea problemelor fiscale. Ce-i drept, îl numiseră pe cetățeanul sibian Hans Reimer, unul dintre cei șapte juzi ai sașilor, ca administrator al veniturilor țării, deoarece „are o minte destul de iscusită și nu este deloc prieten al ungarilor” (*einem zimlichen anschlegigen Kopf hat vnd thetig, den Hungarn auch nicht befreundet*), iar pe lângă asta îi era credincios lui Rudolf al II-lea. Pe Gabriel

Haller nu îl avuseră în vedere pentru acea funcție, deoarece se știa că urmărea doar câștiguri personale. În schimb pentru funcția de contabil, comisarii nu găsiseră nicio persoană potrivită, așa că îi aduseseră în Transilvania, ca o soluție provizorie, pe doi raționiști de la Cămara din Zips (Špis, în Slovacia). Nici cu numirea unui perceptor general Mollart și Burghausen n-au fost mai norocoși. L-ar fi numit în această funcție pe Georg Reichel/Reichl, aflat în slujba maestrului aulic de plăți, dar candidatul ceruse un salariu prea mare și scoaterea sa din subordinea administratorului general al veniturilor țării.

Până la urmă²⁴, la 23 septembrie 1603 Basta, Mollart și Burghausen i-au înaintat împăratului Rudolf al II-lea un raport foarte cuprinzător despre situația precară din Transilvania și propuneri de soluționare ale acesteia²⁵. Numai că între timp ciocnirea imperialilor cu Moise Secuie susținut de Poartă și confruntările interne ale războiului civil din Transilvania au făcut ca planurile habsburgice de reformă fiscală să rămână mai mult o dorință pioasă.

²⁴ Pentru evoluția ulterioară a problemelor reformei fiscale în Transilvania în 1603–1604, vezi, Mátayás-Rausch Petra, *Az erdélyi pénzügyigazgatás*, 1104–1106, 1108, 1111.

²⁵ Relation der kais. Kommissäre Basta, Molart und Burghauß an Kaiser Rudolph II.. über die siebenbürgischen Angelegenheiten, wie auch selbe am besten zu ordnen seien, 1603 den 24. Sept., *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, IV (1850), nr. 2, 86–128.

1 [1603 martie]. Raportul comisarilor imperiali Ernst von Mollart Freiherr zu Drosendorf und Reineck și Nikolaus Burghausen von Stolz adresat Camerei Aulice cu privire la reglementarea veniturilor fiscale din Transilvania.

Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv Wien, *Hofkriegsrätliches Kanzleiarchiv*, VII/50, f. 1–18; original.

Anno 1603

Libell vnd Verzeichnus der Sibenbürgischen Einkommen, wie wir dieselben befunden, sie verlassen vnd was wir dabey angeordnet haben, sambt den gegebenen Instructionen, geschlossenen Arenden vnd Contracten, dabey auch angehengt ein Verzeichnus, was von den Herschaften vnd Hofrichtereyen vngeferlich weggebenn vnd abalieniret ist.

Die *Einkommen* in Sibenbürgen sind theils ordinari, theils extraordinari.

Ordinari sindt:

1. Census
2. Herschaften oder Hofrichtereyen
3. Tricesimae
4. Decimae
5. Bergwerck
6. Salczbergwerck
7. Cement- vnd Münzwesen

Extrordinari sindt:

1. Contributiones Regni
2. Felligkeiten ex defectu seminis
3. Recuperation der veralienirten Güter
4. Steigerung der Pfandschaffer
5. Was etwa künftig bey den Zackeln, wan sie freigelassen, vor Contributiones und Einkommen, dahero jezo keine sindt, mechten zu behandeln seinn.
6. Was etwa von den Sächsischen Sedibus, was des Fürsten vnd der Edelleut einlädiger, große Zehrung postiren, damit sie den Leuten bis anhero sehr beschwerlich gewesen, abgeschaffet würde, davor könnte gegeben werden.

CENSUS

Der ordinari Census der Sachsen ist auf Martini 7.500 Thaler. Dieser Census ist zwar gar ein geringes vor so eine große Universitet vnd könnte zu seiner Zeit wol gesteigert werden. Aniezo aber, weil die Leute so gar verbrand vnd vertorben, außer der bloßen Städte haben sie auch das auf Martini verseßene, wiewol wie auch selber sie ernstlich darob ermahnet, doch noch nicht erleget. Vnd sol der constituirte Administrator proventuum denselben ehstens einbringenn.

Die Stadt Cronstadt erleget Arenda wegen

des Schlosses Durchyawara¹ 200 Thaler. Weil sie aber Herrn Feldobristen², wie aus des Reichels Raitungen zu sehen, ein groß Geld hergegeben, auch nach dem gemeinen Wesen zum besten aniczo 17.100 Thaler fürgestreckt, sind sie auf diese vnd andere der Stadt Gefelle gewiesenn.

Die Sächsischen Capitula oder Geistlichen geben Census an Feinsilber 57 Margk 12 Pisset, an hungarischen Ducaten 1.000 Ducaten, an Geldt 150 Thaler.

Aus dem Stuel Zeredahel³ die Priester 209 fr. Alles nach Andeutung Gabriel Hallers, iczigen Arendatoris. Von diesem sind dreißig Margk Silber einkommen vnd auf des Herrn Feldobristen Georg Basta Bevelich in das Zalamt gegeben worden. Vnd fünfhundert Ducaten, so auf gleichen Bevelich den Jesuiten zuegestellt. Das vbrige aber ist von gedachten Capiteln, wegen der Arenda so man Ihnen vor die Quarta schuldig, teils abgewartet worden, teils stehet, wie auch neben andern, weil alles verwirret vnd niemand recht zu berichten will, auch bey solcher Vnordnung vnd nicht besteltem Regiment kein(e) Execution zu haben, in Vnrichtigkeit, vnd weil noch kein richtiger Bescheidt darüber ervolgen. Es ist aber auch dem Administrator mitgegeben, fleißige Nachforschung hierin zu haben vnd das Wesen mit einer tüchtigen Person zu bestellen, damit künftig, wan die Termins kommen, fleißig vnd richtig die Gebühr eingemahnet werde.

Herrschaften oder Hofrichtereien sind diese: 1. Weißenburg, 2. Fogaras, 3. Dewa, 4. Jenö, 5. Lippa, 6. Lugas, 7. Caransebes.

Diese Hofrichtereien vnd Herschaften alczumal sind zuvorn wol mit ansehnlichen Güter vnd Einkommen begabt gewesen, ist aber das meiste vnd fast alles davon verschencket vnd vergeben (außer was noch etwa Fogarasch hat) durch die lezte vnd anderes des Sigismundi⁴ donationes.

Zum andern, so sind die Hofrichtereien mit Sibenbürgischen Edelleuten also bestellet, daß sie fast alle mehr Besoldung ihnen zueigenen als bey solcher Veralienirung, Verwistung vnd Verödung, auch Mangel der Vnterthanen die Herschaften außer der Decimen ertragen.

Vnd vber dis, zum dritten, was etwa noch vbrig von den Zehenden gewesen oder was auch etwa die armen Leute vermacht, ist teils den Haubtleuten vnd Krigsleuten so in Besatzungen liegen gegeben, das andere nehmen sie ihnen selber. Vnd weil sie nicht bezahlet, so wollen sie auch nicht keiner guten Ordnung gehorsamben, sind auch nicht daczue zu bringen.

Derowegen wir hibeifolgende Verzeichnus,

soviel vns möglich bey icziger Zeit zu tuhen vnd so gut wir sie von den Hofrichtern haben können, beigelegt, also erstlich sub A, was anicz vor Stück zue jederen Hofrichterey gehörig; sub B, was vor Zeiten dazzu gehöret vnd davon veralieniret; sub C, Extract aus eines jedern Hofrichters Raitung, wie dieselben befunden; sub D, was bey einer ieden Hofrichterey vnd sonst vor Post zu erkundigen gewesen, vnd dan, sub E, was die Krigsleute so in Besatzungen liegen von den Hofrichtern vnd sonst empfangen, damit es ihnen könne bey der Bezahlung abgezogen werden.

Vber dieses haben wir den Hofrichtern Instructiones gemacht, auch dem Administratori proventuum so wir constituiret, daß er gute Inspection halte, Raitungen abnehme vnd weil man anicz gar nicht Vrbaria hat können aufrichten, indehm die Vnterthanen verlossen vnd alles verbrent vnd verwistet, die Krigs-Leute in den Besatzungen auch ihnen auf dem Halse liegen, er künftig Vrbaria machen vnd nach vnd nach, wie sich die Einkommen befinden, verzeichnen solle, committiret vnd anbevohlen, innmaßen alles die ihnen von vns gegebene Instructiones so wir neben anderm zusamben schreiben lassen vnd sub lit. F beigelegt ausweisen.

Sonsten haben wir keinen Hofrichter verendert, als dehnen zue Weißenburg, weil er weder schreiben noch lesen vnd geringe Raitungen tuhen können, auch viel Verdehtiges bey ihm, vnd die Hofrichterey wie auch andere mehr aus des Sigismundi⁴ Gnade ihm zu Vnterhaltung vnd Gewin als Ihrer Key(serlichen) M(ajestät) zu Nucz gehalten, vnd an dessen statt den hiesigen Proviandmeister Stenczel Krakern, so sich trew, fleißig vnd erfahren vnd zue solchen Sachen nicht vngeschicket bezeigt, angeseczet.

Die andern Hofrichter alle haben wird also bleiben lassenn vnd nicht allein keine andere taugliche bekommen können, sondern auch die iczigen die da sein, *propter insolentiam militum et praesidiariorum* Vrlaub begehren, kaum erhalten können.

Mit Lugas vnd Caransebes, weil dasselbe gar in der Krigsleute Hende, auch teglich vom Feinde angefochten wird, vnd bey der nicht Beczahlung mit ihnen nichts fürzunehmen vnd anzuordnen ist, wie auch mit Lippa, haben wir es in diesem Stande, bis das Regiment vnd Krigswesen reformiret wirdt, verbleiben lossen müssen. Vnterdes sol der Administrator allerdings Erkundigung einzihen.

Bey der Hofrichterey zue Weißenburg sind drey Dörfer gewesen, mit Nahmen Dupamfalva⁵ oder Kempin, Siczwa⁶ vnd Muska⁷, welche auch

der Hofrichter mit wenigem verwürtet vnd die Krigs-Leute Ihre Roß- vnd Einlager darauf gehalten, auch der Ispan aldar die Nüczungen vor seinem Vnterhalt ihm selbst deputiret. Weil dan dieselben weit vnd drei Siebenbürgische Meilen von Weißenburg gelegen, als haben wir sie Herrn Adam von Hofkirchen Freiherrn vmb 3.000 Thaler verarendiert vnd in Bestand gelassen. Die Arenda ist zwar hoch vnd mit mennigliches Verwunderung geschehen, können auch nicht so hoch genossen werden wie wir sie dan eczlichen Vngern fürgeschlagen vnd nicht mehr als 200 oder 300 Thaler dafür geben wollen. Es vermeinet aber Herr von Hofkirchen aldar eine Holczflöße anzurichten vnd der Pauren Robot darczue zu gebrauchen vnd dardurch das Bestandtgeldt zu erlangen. Welches dan der Ausgang geben wirdt vnd wurde nochmals solche Holczflöße, wan sie ins Werck gerichtet, Ihrer M(ajestät) zue größerm Nucz gereichen. Solche Arenda oder Bestandsbeschluß ist auch in einen richtigen Contract verfasst, welchen wir auch bey diesem Libel sub lit. G., da alle Contract vnd Arenden die wir alhier geschlossen zusamben consigniret, beygelegt.

TRICESIMAE

Der Dreißigerstellen sind bisher gewesen folgende, sambt ihren Filialen:

Huniad Zilah⁸.....Nagifalw⁹ vnd Hidweg¹⁰
Sibach¹¹

Sombor¹².....deren Filialen sindt.....Hidalmas¹³

Deesch¹⁴..... „ „ „Rettegh¹⁵

Waradger¹⁶

Zaczwaras¹⁷.....Dewa, Jofü¹⁸ vnd Solymos¹⁹

Caransebes.....Valka²⁰, Zayka²¹, Mihald²²,

Pogonicz²³ vnd Lugas Lippa

Jenoa

Vber diese alle ist ein Oberdreißiger, so die Zetel austeilet, geseczet worden.

Diese alle haben die Zeit hero (weil kein Handel im Lande, auch die Clausenburger, so fast allein nach dem Handel nach Oberhungarn, Wien vnd Deutschlandt haben, wegen einer vermeintten Donation vom Sigismundo⁴ nichts geben wollen) mehren theils nichts getragen vnd nicht viel vber der Dreißiger Besoldung, wie aus dem Bericht vber Ihre Raitung zu sehen sub lit. H.

In diesem haben wir folgende Reformation fürgenomben vnd mit dem Salczbergwergk Deesch, wie nachmaln ferner Bericht soll geschehen vnd aus den Contracten zu sehen, die ersten fünf (Huniad, Zilah, Sibach, Sombor, Deesch), so das gancze verschiedene Jahr Ihrer M(ajestät) mit-sambt dem Salczbergwergk nicht 1.000 Thaler genüczet, sambt einem Zehendt zu Deesch gehörig

vmb 10.000 Thaler dem Hofrichter von Samosch-Vywar²⁴, Herrn Stenczeln, auf ein Jahr im Bestand gelassen.

Zum andern haben wir auch einen Generaldreißiger vnd die andern Dreißiger wieder bestellt, wie aus den Instructionen so wir ihnen gegeben wird zu sehen sein, vnd ein ordentlich Vectigal, wie es beim Sigismundo⁴ erhöht sol sein worden, aufgerichtet, wiewohl, weil nicht Friede im Lande, wenig daher zu hoffenn.

Wegen der von Clausenburg aber, weil ihre Donationes gar nicht bestehen können, dan sie dazumaln geschehen da der Sigismundus⁴ wieder ins Land kommen daß sie ihnen eingelassen, auch dieselben viel Vnterschlif dabey gebraucht vnd derselben sehr abutiret, in andern Stedten den Handel sehr sperren wurden wan sie so exempt sein sollten, haben wir zwar den Ober- und Vnterdreißigern in ihren Instructionibus mitgegeben, daß sie von ihnen auch den Zol wie von andern fodern sollen. Weil sie sich aber zum höchsten beklaget vnd sich bey ihrem Indult nur bis auf Ihr M(ajestät) Resolution zu lassen gebeten, als haben wir es dahin angeordnet, daß sie alle Waaren damit sie künftig handeln werden beim Dreißiger angeben vnd verzeichnen sollen lassen, was vor Dreißigt darauf kommen wurde, vnd nachmaln, da sie dessen von Eur M(ajestät) nicht erlassen wurden, auf einmahl zahlen.

Es ist aber Ihrer M(ajestät) gar nicht zu rathen, daß sie ihnen solchen Grenz-Zol sollen nachlassen, weil es ein fürstlich Regal, viel böse Consequentias machen vnd dardurch andern Städten, wan die Clausenburger frey wehren, der Handel geringert, auch viel Vnderschlif dabey gebraucht wurde, wie dan zue Caschaw, da sie dergleichen praetendiren, auch geschieht.

Zu den Tricesimis gehören auch die Arendae der Vicesimorum, so etliche Städte erhalten als: Cronstad vmb 2.000 Thaler, Hermanstad vmb 1.000 Thaler, Nösen vmb 158 Thaler. Welches sie auch nicht erleget, fürwendend daß sie keinen Handel vnd Wandel hetten, wehren gar verterbet vnd hetten zuvor viel Geld hergeben müssen. Zuedehm, so sind die den Cronstädtern, wie aus Ihrem Contract zu sehen, von vns verpfendet vnd bitten die andern auf eczliche Jahr Nachlassung, wie dan auch aus der Sachsen Artikel, so wir bey vnserer Relation zue Handen der Reichs-Canczeley beigeleget, dis vnd das obige *de censu* zu sehen.

DECIMAE

Die Decimae in diesem Lande, so vor Zeiten alle zum Bisthumb gehört haben, sind nachmaln der Fürsten in Sibenbürgen fürnehmiste

Einkommen gewesen, kan auch, wen wieder Friede vnd Nahrung im Lande, dardurch das ganze Krigs- vnd Grenzwesen mit Proviand versehen werden. Es ist aber anicz nicht allein in großer Vnrichtigkeit, Mißbrauch vnd Verwendung kommen, sondern auch daß der Anbaw im Lande schlecht vnd das meiste vnd beste Land wiste lieget, in groß Abnehmen gerathen.

Vnd es bestehen die Decimae fürnemlich in dehn drei Classibus:

Erstlich, was die Hofrichter so in derselben Hofrichterey gelegen auf Ihrer M(ajestät) Güttern vnd teils vnter den Sachsen decimiren. Dabey bisher viel Vnordnung vnd Vnrichtigkeit gebraucht, auch fast in einem jeden Dorf ein Decimator gehalten, der Richter, daß er denselben ausgefraget vnd ausgehalten, zehentfrey gelassen vnd ein jeder dazue 12 Cübel Traidt vnd 12 Cübl Hafern vnd ein Kuffen Wein vor sich, sonderlich bey der Weißenburgischen Hofrichterey, genomben.

Zum andern sind Decimae auf der Edelleute Gütter. Diese sollen zwar an Gelde eine geringe Arendam dafür geben, so doch wol in die 15.000 fr. zuvor, bey guter Zeit, sollen ertragen haben. Anicz aber wollen sie fast gar nichts geben, wenden teils Armut für, die meisten, der Sigismundus⁴ hette es ihnen geschencket, hetten bishero nichts geben dörrffen. Vnd ob wir wol dem Wesen fleißig nachgefraget, so hat vns doch der Arendator Gabriel Haller keinen richtigen Bescheid davon geben können, fürwendend, die Register wehren alle verlohren vnd keme wenig oder nichts davon ein. Mag wol was daran sein, aber vielleicht wollen sie niemander auch nicht wehe tuhen, den der Adel wil sich von allem exempt machen und hangt der Hauffe aneinander. Wolten alle lieber die Einkommen geringern als verbessern. Vnd was gleich mancher viel fürgiebet, wie sich dan dieselben teglich finden, so befindet sich doch nochmals *in rei veritate* nichts, glossiren es auf das vorige, daß sie es auf die Zeit meinen, da es bey Stephano vnd Christophoro Bathorj wol gestanden, oder auf das künftige, wan Friede vnd das Land wieder *in flore* wehre. Wie aber anicz den Einkommen zu helfen vnd dis was Ihrer M(ajestät) gebühret zu Handen zu bringen, wil oder weiß keiner zu zeigen, wolten nur immer lieber Privilegia, Freiheiten vnd Dörrffer geschencket haben, zu welchem doch gar nicht zu rathen, noch Mittel verhandenn.

Zum dritten gehört zu den Zehenden die Quarta so von den sächsischen Pfarrern durch Accordo des Christoff Bathorj von ihnen zue des Fürsten Taffel erlanget. Vor solche Quarta gibt man Ihnen *loco arendae* ein gewisses vnd leidlich Geldt

vnd hergegen ertregts auch ein großes. Es weis aber oder wil niemand keinen richtigen Bescheidt davon geben was es ertregt vnd was das Gelt so man ihnen gibt eigentlich sey. Derowegen dan, obschon wol bey dieser Vnrichtigkeit vnd Mangel verstendiger, fleißiger, treuer Leut wenig kan verbessert werden, so haben wir doch dem Administrator vnd den Hofrichtern in ihren Instructionibus eingebunden vnd mitgegeben, daß sie die Decimas fleißig colligiren, die vbrigen Vnkosten vnd Deputat abstellen, auch etwa den Dörffern selbst vnd andern so dabey gesessen, welche vielleicht, damit sie des Decimirens vberhabens sein oder auch wegen der Gelegenheit ein mehres tuhen vnd reichen mechten (wie dan bey der Zipserischen Cammer durch derogleichen Arendan in zehen Jahren bis in die 30.000 Cübel Traides erhalten), vmb Getreid vnd nicht vmb Geldtl verarendiren solten. Im andern Punct aber, den Decimis bey den Edelleuten auch fleißig nachforschen vnd Consignationes darüber machen, damit man künftig zur Gebühr treiben vnd eine Gewisheit mit Ihnen aufrichten könne. Der Arendation der Quartarum bey dem Sächsischen Capitel sol auch der Administrator nachfragen, damit eine Gewisheit zu machen vnd dieselben Quartas zue colligiren oder wieder zu verarendiren, doch vmb Getreide vnd nicht vmb Geldt.

Die Decimae zwar sind wol so ein ertreglich Einkommen, daß ein General-Decimator darüber zu bestellen vnnd gleichwie ein sonderlich Amt darüber künftig zu halten wehre, welches auch der beste Weg sein würde vndt den Vnkosten reichlich ertragen. Es lest sich aber dasselbe bey der iczigen Vngelegenheit vnd Mangel an Leuten nicht tuhen, sondern muß *ad meliora tempora* aufgeschoben werden. Vnterdes soll der Administrator das Beste suchen.

BERGWERCK

Die Bergwerk haben die von Ihrer Ma(jestät) hereingeschickte Bergleute Hans Vtman vnd Hans Kaufman fleißig besichtigt. Wie sie alles befunden wird Ihre Relation ausweisen. Weil wir sie dan in solcher Ihrer Verrichtung verstendig genug, auch mühesamb vnd vnverdrossen befunden, so stimmen wir mit Ihrem Bericht vberein.

Kurcz aber ist es in diesem Lande also beschaffen, daß zwar allerley Bergwerk von Eisen, Bley, Kupfer, Quecksilber, sonderlich aber von Goldbergwercken vnd Waschwergk verhanden. Dieselbe liegen alle darnieder vnd sind eingegangen, daß das Volck sehr darnieder gehauet, gestorben vnd vertorben, die Dörffer verbrennet, auch viel dazugehörige Dörffer, die zuvorn

dem Bergwerck zugehöret, vom Sigismundo⁴ verschencket vnd in der Edelleut Hende kommen, die anicz die noch vbrigen armen Leute elendiglich plagen vnd den Bergwercken mehr Hinderung als Fürschub tuhen. Vnd ist vor allem von Nöten, sollen die Bergwerck wieder erhoben werden, daß zufoerst die Defension und Ruhe im Lande bestellet, wie auch das Regiment. Zum andern, daß ein Verlag angeordnet werde, fürnemlich aber Bergfreiheiten, Bergordnungen aufgerichtet, Bergämbter vnd Bergknechte eingesetzt, die veralienirten Gütter wieder recuperiret, dardurch dan Gewercke vnd Bergleute zu Erbau- vnd Erhebung der Bergwercke hereingebracht mechten werden vnd alsdan die Berg-Zehenden, der Goltkauf-Cement vnd Münzwesen auch ohne sonderlichen großen Verlag Ihrer Ma(jestät) vnd dem Lande ein ansehnlichen Nucz ertragen könne. Anicz, bey dem Mangel aller dazugehörigen Notturfftten haben wir nichts können fürnehmen, als daß wir das Bergwerck zue Slatna²⁵ vnd fünf walachische Bergdörffer dazue (darauf ein Ispan verordnet gewesen, welcher die Leute ausgesogen vnd noch Besoldung vnd Geldt haben wollen, auch keinen Heller verraitet, sondern als er Raitung tuhen sollen davon verlauffen) eingezogen, aldar vermittle der hereingeschickten Berg-Leute, einen Schichtmeister vnd zwene Schmelzer geordnet, welche die dabeiliegenden Schlackenn vnd offene Brüche vmb ein gewisses gutmachen sollen, vnd von dem Vberschuß die Hütten erbauen, den Stollen erhalten vnd am Ort forttreiben sollen, damit es bis auf weitere Verordnung nicht gar eingehe, innmaßen das aus dem Memorial, so dem Hofrichter zue Weißenburg neben der Instruction gegeben worden, daß er darauf Inspeccion haben solle, zu sehen.

Wir haben auch bey der Landszusambenkunft durch öffentliche Patent die Edelleut vnd meniglich ermahnet, daß sie den Bergwercken vnd Waschwergken vnd deroselben verwandten Leuten keinen Schaden zufügen vnd sich an ihnen nicht vergreifen sollenn. Dies aber *obiter* hibey erinnert, daß do man die Bergwercke zue Nagibania, Fegetebania vnd dieselben vmbliegenden Bergwerck (welche *in partibus Hungariae* vnd mit leichten Vnkosten zu erbauen vnd zu erhalten sein, auch noch etliche Teutsche aldar verhanden, aber anicz wegen der Arendatorn, des Wagen vnd Lisibona Vnvermögen, wie sie dan Eur Ma(jestät) noch nichts davon gegeben, auch wegen der Stad Nagibania, so trotziger vnd mutwilligerweise vnterm Schein eines neulich ausgebrachten Privilegii das Bergwerck vnd die Bergleute

vnterdrücken vnd niemanden nichts deferiren wollen, vnd dan wegen der Sterbe vnd Teurung gar in Abnehmen kommen vnd entlicher Vntergang verhanden) wiederum ehstens erhebe, welches den leicht, wie aus andern Berichten zu sehen, zu effectuiren vnd man sonderlich die Stadt vnd das Bergwerck einer Person vnd Cammergrafen, der beide Teil i(h)m gebend vnd gehorsamb halte vntergebe. So wurden dannenhero nochmals Leute vnd Ordnung zu nehmen sein, durch welche auch die sibenbürgische Bergwerck können erhoben werden, damit ein Anfang an einem Ort mus gemacht werden.

CEMENT

In Sibenbürgen vnter den Regalien vnd Einkommen ist auch nicht das geringeste vnd vnansehnlichste das Cement, welches von den Seifwergen vnd Waschwergen einkommt vnd nochmalen vmb ein gewis Gelt jedes Fürsten Cammer erkaufft vnd mit Nucz vermünzset wirdt. Dieses ist zwar vor Alters verarendiret gewesen wie berichtet, vmb 3.000 Ducaten, aber die Jahr daher hat es niemandt in Acht genomben, sondern jederman damit gehandelt vnd partiret in vnd außer dem Lande.

Ob nun wol das Wesen zu erheben wir keinen Verlag nicht gehabt, auch nicht Leute damit es zu bestellen gewesen, jedoch damit es zu nundem etwas aus der Vnordnung gebracht vnd das Gold nicht aus dem Lande geführet werde, man auch soviel möglich könnte erfahren, wie es vmb das Wesen beschaffen vnd künftig zu erheben wehre, haben wir doch nur bis auf Ihr Ma(jestät) Wolgefallen solche Cement einzukeuffen vnd den Verlag darauf zu tuhen vnd zu vermünzen Peter Filstichen, einem Bürger vnd Inwohner zu Clausenburg, verarendiret, innmaßen solches alles aus dem mit ihm geschlossenen Contract, so vnten neben andern Contracten (wie wir dan dieselben alle zusamben sub litera G angehengt) zu sehen. Vnd haben zu diesem, wie auch zue Arendation der Salczbergwerck, die heringeschickten Bergleute, so an Ihrem Fleiß nichts erwinden lassen, gebraucht.

SALTZBERGWERCK

Nicht ein geringes, sondern wol der ertreglichsten vnd gewissesten Einkommen in Sibenbürgen sind die Salczbergwerck. Die Salczbergwerck so in Esse sein sind folgende: 1. Deesch¹⁴, 2. Torda, 3. Visagna²⁶ bey der Hermanstadt, 4. Kolosch²⁷, 5. Seghk²⁸ 6. das im Zeckellande.

Solche Salczbergwerck alczumal sind bisher, wie wir sie gleichfals durch die Berg-Leute in Augenschein nehmen lassen, also beschaffen: erstlich, daß sie wegen der Verwüstung, daß nicht

Handel vnd Wandel im Lande, die Salcz-Cammer zu Lippa vnd der Handel nach der Türckey (welches den fürnehmsten Nucz treget) eingegangen, sowol auch daß das Volck von Hunger vnd Pest weggestorben vnd noch stirbet, vnd wenig oder gar teuer Arbeiter zu bekommen, gar in Abnehmen gerathen, ja auch mit Verpfendung derselben vnd böser, vntreuer Administrirung noch das vorige so zu genissen gewesen auch vollent gar wegkommen vnd Ihrer Ma(jestät) keinen Nucz getragen, wie dan aus dem Bericht der Raitung sub litera I wird zu sehen sein. Derohalben wir dan auch damit, soviel sichs tuhen lassen, einen Anfang vnd Ordnung, daß sie Ihrer M(ajestät) auch was zu Nucz kommen mechten, gemacht.

Vnd soviel, ertslich, *Deesch*¹⁴ anlanget, hat dasselbe ohne alle Raitung gehalten der Benedict Mintszentj, weil es ihm vom Sigismundo⁴ vmb 17.000 Thaler gelihenes Geldes, daß er es nur wegen Nuczungen des Geldes gebrauchen solle, verpfendet vnd völlig verschrieben, vom Herrn Basta aber, daß er es auf Raitung vnd neben einem Kegenschreiber halten solle, confirmiret worden. Dieses hat das gancze Jahr vber die Vnkosten so auf die Officialn vnd, weil es verwistet gewesen, auf die Reparirung gangen nicht mehr ertragen, als daß sich der Mintszentj auf die Summa der 17.000 Thaler mit 105 Ducaten bezahlet gemacht. Solch Bergwerck haben wir nun ein Jahr dem Hofrichter zue Samosch-Vywar²⁴ sambt dem vorangedeuteten Dreißigst, welche auch alle nicht 1.000 Thaler dis Jahr ertragen, vnd einem Zehendt vmb 16.000 Thaler, quartemberlich 4.000 zu erlegen, nach Besage des mit ihm geschlossenen Contracts, so auch beiliegend bey den andern Contracten zu finden, verarendiret vnd vermittelt. Vnd ob wir wol gerne den Mindszenti hetten abgewiesen von seiner Schuldt bis auf Ihr M(ajestät) Resolution vnd Erklehrung, ob dergleichen vnd diese Schulden zu czahlen, so hat er doch nicht allein auf die Obligationes des Sigismundi⁴ vnd Basta hart gedrungen, sondern auch das Bergwerck im Besitz gehabt vnd davon sich gar nicht wollen treiben lassen, hette auch den andern Adel gar an sich gehenget, sonderlich weil er sich von den Principal-Gesandten anicz im Hierausziehen gebrauchen lest. Derowegen dan auch, weil anicz fast nichts kan moviret werden, *de facto* mit ihm zu procediren sich nicht tuhen lassen. Solte nun das Bergwerck bey ihm bleiben²⁹, so hetten Ihr M(ajestät) aufs wenigiste dis Jahr 12.000 Thaler entrathen müssen, da hergegen ihm nur dis Jahr 3.000 dörffen gegeben werdenn. Haben derowegen also mit ihm einen Contract geschlossen, daß ihme

dis Jahr 3.000 vnd folgende zwei Jahr 4.000 vnd das letzte der Rest der Hauptsumma sol geczahlet werden, wie aus seinen zu den andern geschriebenen Contracten zu ersehen. Vnd werden also eines Jahres Einkommen so hoch lauffen, als die Schuldt welcher er sich nicht wol in vier oder fünf Jahren, wan er das Bergwerck mit der Gestalt in Henden behalten, bezahlet gemacht hette. Vnd wan man ihm gleich die Schuldt gar hette wollen cassiren, so wehre doch leicht ein Jahr damit vorüber gegangen, dan bey diesem Particular (daraus leicht eine große Vngelegenheit hette können entstehen) nicht wehre der Anfang zu machen gewest. *Torda* hat auch ein Salcz-Cammerer gehalten, welcher das gancze Jahr nicht viel vber 1.000 Thaler Nucz vnd Vberschuß verraitet. Dieses haben wir auch vmb achthalb tausent Thaler quartemberlich abzulegen dem constituireten Administrator Hansen Reinern vnd einer andern Person als Peter Cradonj zugleich vermittelt, wie auch sein Contract, welcher zwar auf den Reimer allein gerichtet, solches erweist. Vnd haben ihme, dem Reimer, dieses auch darumb in Bestand gelassen, daß er könne also selbst erfahren, weil ja niemand die rechte Warheit bekennen will vnd alle Einkommen icziger Zeit mehr vernichten als erheben, daß man doch gewis wissen möge, was doch die Salcz-Cammer ertragen könne vnd künftige Jahr desto gewisser die Administrir- oder Arendirung der Salcz-Cammern anstellen möge, wie wir den, als aus den Contractibus zu sehen, allen Arendatoribus die Clauseln hinein gesezt, daß sie nach Ausgang des Jahres vermöge ihrer Pflicht aussagen sollen, was die Salcz-Cammern ertragen vnd was sie vor einen Gewinn gehabt. Es hat zwar der, so die Salcz-Cammer gehalten, mit Nahmen *Tordai Janusch Diak*, dieselbe sehr vngern fahren lassen, pretendiret, er hette dem *Sigismundo*⁴ 1.000 Thaler darauf gelihen vnd derhalben die tausent Thaler auch bezahlet haben wollenn. Weil aber des *Sigismundi*⁴ Schulden zu czahlen Ihr *M(ajestät)* t sich noch nicht erklehret vnd auch nicht schuldig, er auch ohnedis in Raitungen nicht bestanden vnd viel Rest bleiben, vnd gewis viel Salcz verpartirt wird habenn, wie wir dan selbst, ob vns schon niemands aus den Land-Leuten nichts anzeigen will, ihm auf die Spur augenscheinlich kommen, als haben wir ihnen abgewiesen vnd do er wurde gute, richtige Raitung tuhen, die Rest bezahlen vnd seine nützliche Dienst gegen Ihr *M(ajestät)* keyserliche Gnade vertröstet.

Das Salczbergwerck zue *Visagna*²⁶, so auch, wie aus den Raitungen zu sehen, wenig ertragen, sonderlich weil es fast gar verheeret vnd das Volck von Pest vnd Hunger gestorben vnd noch stirbt,

haben wir zwar der Stadt *Hermanstadt* zu verarendiren angeboten, vermeinend etwa ein Geld darauf zu bekommen. Sie haben sich aber, wie aus ihrem Artickel so vnserer Relation beigelegt zu sehen, auf eine Zeit wegen ihrer geleisteten Trew zu Ergezung ihres erlittenen Schadens es ihnen vmbsonst zu lassen, haben sie aber abgewiesen vnd derowegen es einem Bürger vnd Mitwohner aldar, mit Nahmen *Daniel Wallmer*, vmb 6.000 Thaler, quartemberlich mit 1.500 Thaler abzulegen, bestandsweise gelassen, wie auch der mit ihme geschlossene Contract ausweist.

Die zwei Salczbergwerck *Kolosch*²⁷ vnd *Segk*²⁸ halten die von *Clausenburg*, wenden für sie, hetten solche Salczbergwerck wegen einer Summa Geldes vnd produciren dorüber Briefe vom *Sigismundo*⁴ vber 40.000 Thaler Anlehen. Wir hetten zwar gerne dieselben eingezogen, haben aber zum heftigsten bis auf Eur *M(ajestät)* weitere Resolution davor gebeten. Wir haben aber denselben Briefen, so der *Sigismundus*⁴ gegeben, nichts deferiren wollen, sondern sie wegen ihrer Schuld-Zahlung auf Eur *M(ajestät)* Resolution, wie auch andere gewiesen, vnd ihnen solche Bergwerck, weil sie anicz schlecht vnd die Gelosung aus dem Lande nicht zu haben, bestandsweise vmb 1.200 Thaler, quartemberlich zu czahlen, hie gelassen, wie dan solches auch der mit ihnen geschlossene Contract, son eben den andern verzeichnet, ausweist.

Sonsten ist auch ein Salczbergwerck im *Zegellande*³⁰, wie auch ein Eisenbergwerck vnd *Hammer*³¹, welches sich die Zeckel eigenmechtig gebrauchen vnd hat sich niemand darumb wollen annehmen. Wir haben zwar dem Administrator vnd dem Hoferichter zue *Fogaras* anbevohlen, daß sie solten sehen ob aldar Eur *Ma(jestät)* könnte ein Nucz geschaffet, das Bergwerck arendiret oder eingezogen vnd etwa von Eur *M(ajestät)* administrirt werden, sonderlich aber dem Hoferichter von *Fogaras* mitgegeben, daß er sich mit Salcz aus gedachter Salczgrube im *Zekel-Lande* versehen solle, damit *Visagna* verschonet vnd aldar die *Arenda* desto völliger folgete.

Vnd möchten also diese Salczbergwerck durch diese Arenden nach Gelegenheit icziger Zeit wol hoch genug gesteigert sein. Dis aber ist der beste Nucz des Salczes in diesem Lande, wan es auf dem Wasser nach der *Türckey* geflößet vnd eine Salcz-Cammer zue *Lippa* angerichtet kan werden, welches dan zu Friedes Zeiten in Acht zu nehmen ist.

Bey diesen Salcztractationen hat sich auch gefunden *Bonfadinus de Bonfadini*, welcher zu hochnotwendiger Bezahlung des Krigs-Volcks wider den *Türcken* auf den Grenzen *Lugas*, *Jenö*

vnd Lippa dienendt, damals als Sigismundus⁴ zum ersten mahl das Land abgetretten Ihrer Ma(jestät) Commissarien vor 30.000 Thaler Salcz, so er vom Sigismundo⁴ anstadt der Zahlung empfangen hat, hergeben vnd von ihnen, den Commissarien, in Eur Ma(jestät) Nahmen ihm versprochen worden, innerhalb drey Monat ander Salcz oder Zahlung zu geben vnd vber dieses alle Ihrer Ma(jestät) reiterirte Bevelich an Herrn Basta ihnen ohne Aufschub zue contentiren produciret. Ob wir nun wol gerne diese Einkomben von dem Salcz hetten frei behalten, jedoch weil Ihrer M(ajestät) Bevelich verhanden, die Billigkeit auch augenscheinlich, haben wir mit ihm auch Ihrer M(ajestät) Credit in diesen Landen vnd bey Frembden zu erhalten tractiren müssen vnd die begehrte 30.000 Thaler auf 20.000 Thaler gebracht, doch nur innerhalb vier Jahren zu czahlen, als das erste Jahr 4.000, die andern zwei Jahr 5.000 vnd das lezte den Rest zu bezahlen vnndt ihme Assignation auf die Bergwerck zu geben, wie dan sein geschlossener Contract mit mehrem ausweist.

Vnd soviel von den Einkommen so wir gleich vor *ordinari* haltenn, folgen nun die *extraordinari*, vnter welchen wir erstlich seczen die

CONTRIBUTIONES

Mit disen helt sichs zwar also, daß die Regnicolae vnd der Adel nach erheischender Notturft von den Porten contribuiren, an welcher statt die Sachsen eine Taxam erleget, als wan der Adel von einer Porta 99 Pfennige contribuiret, haben die Sachsen 20.000 gegeben, wie es in den Landtagen auf des Fürsten Proposition vnd des Landes Notturft von den Stenden bewilliget vnd angeschlaget worden. Von den Zagkeln findet man nicht, daß sie was gegeben hetten, sondern mit ihren *militaribus servitiis* durchkommen wollen.

Mit diesen Contributionibus hat es anicz diese Gelegenheit, daß weil das Land so gar verarmet, verbrent vnd geplindert, auch vbel angebaut, daß sie nicht werden hoch können getriben werden vnd, wan sie gleich viel bewilligten, doch ihnen vnmöglich zu geben sein würde, wie den die 15.000 zue Megisch³² vnd andere 15.000 so zue Weißenburg³³ bewilliget, halb der Adel vnd halb die Sachsen, sowol auch das Portenmehl, welches alles zu Beczahlung des hungrischen Krigs-Volcks vnd Erhaltung der Grenzen ist deputiret worden, nicht noch der halbe Teil erleget, auch der Rest wegen der Armut des Volckes nicht kan einbracht werden, jedoch muß man sich dessen gebrauchen soviel sich nur tuhen lest.

Es würde aber fürnemlich dahin zu trachten sein, weil bey den Porten groß Vnterschlif gebraucht

wirdt vnd iczo nicht der halbe Teil der Porten berechnet vnd verhanden vnd derwegen, wan sie solten geczehlet werden, ein großer Abgang sich finden wirdt, daß etwa künftig auf einen andern *modum contribuendi* gegangen werde als da ist der gemeine Pfennig, welcher hoch anleuft, Capitatio, wie sich dan desselben einmahl der Sigismundus⁴ vnndt Michel Waida³⁴ soll gebraucht habenn. Item, die Schaczung, die eine sondere Gewisheit machet vnd Keyser Ferdinand³⁵ hochlöbseligster Gedechnus auch zue Anfang seiner Regirung in seinen Landen angeordnet vnd in vielen Arten zue guter Richtigkeit dienstlich, wie dan solches alles bey besteltem guten Regiment nach vnd nach kan fürgenomben werden.

RECUPERIRUNG DER ALIENIRTEN GÜTTER

Dieser *modus*, wan sich Ihr Ma(jestät), wie wir in dem Bericht von den Donationibus vermeldet, resolviren werden vnd durch ein wolbesteltes Regiment vnd Gubernator mit der Execution auch nachgedrucket wirdt, kan wol was hohes ertragen. Vnd, obgleich nach Gestalt der Personen, der Verdienst vnd anderer Vmbstende nicht die Güter alle zugleich eingezogen vnd genomben wurden, sondern Ihr Key(serliche) M(ajestät) angeborne Clementia sich auch hierin erzeigete, so könnte man doch, daß sich mannicher mit einem Stück Geldes ablösete vnd daß mannichem eine leidliche Pfandsumma darauf verschreiben würde, auch dannenhero was ansehnliches haben, sonderlich von dehnen Gütern, so man von den Festungen entbehren könnte.

STEIGERUNG DER PFANDSCHAFTEN

Es wurden auch sehr leicht wol eczliche Pfandschaffter zu finden sein, durch welcher Steigerung man auch nach vnd nach Geld haben könne, wie dan zue seiner Zeit ein Buch vber alle vnd jede Pfandschaffter wird gemacht werden. Anicz aber, vor bestelter Defension vnd Regiment, lassen sich diese Particularia, weil es ein Generalwerck ist vnd auf vorgehende General-Resolution mus zu Wergke gerichtet werden, nicht fürnehmen, wie wir in vnserer Relation solches mit mehrerem deduciret.

CONTRIBUTION VON DEN ZAGKELN

Die Zagklen brauchen vnd mißbrauchen sich großer Freiheit, alles vnterm Schein daß sie Krigs-Leute sein, da doch ihr Krigswesen zweifelhaftig vnd gering vnd wenig darauf zu bauen. Sollen sie dem Adel wieder vntergeben werden, ist viel weniger zue achten vnd sich bey denselben viel mehr zu bevehren als sich zu getrösten, zu geschweigen der großen Crudelitet vnd Zwanges

den sie gegen armen Leuten, wen sie vber sie das Imperium haben, brauchenn vnd daß wan gleich Ihr M(ajestät) dem Adel viel concedireten vnd die *colonos* vntergeben, sie doch nichts außer Wort dafür geben wollen, weil sie jedes Nahmens vnd vnd ihren zu verferteln sogar gewohnt, derhalben dan, weil bey den Zagkeln ein gut Landt von Traid vnd Vihezucht, auch Salcz- und Eisenbergwergk verhanden, sie auch in diesem Kriге am wenigsten verterbet, als könnte vor ihre Freiheit wol alda durch Contribution vnd andere Mittel Einkommen gemacht vnd sie auch mit guter Ordnung zue Ihr M(ajestät) Nucz gebraucht werden, daß sie ohne Dienstbarkeit der Edelleute bey ihrer Nahrung vnd Ackerbaw bleiben mechten vnd soviel hergeben, daß dadurch ein bestendiges (weil sie auch nur 14 Tage ohne Soldt im Felde bleiben) vnd nützlicher Kriгs-Volck könne gehalten werden, wie dan die Zeit solches alles auch geben wirdt.

DER SACHSEN CONTRIBUTION

Wan es auch zue rechter Zeit angegriffen wurde vnd die Sachsen des Vberdranges den sie durch schwere Zehrungen nicht allein des Landes-Fürstens sondern auch des Adels, so ihnen selbst hierin Freiheit genomben, sowol auch daß ein jeder Kriгsman vnd vom Adel, wan er nur vom Fürsten ein Brieflen hat gehabt oder auch wol keines sich ihrer Roß vnd Wagenfert vmbsonst gebrauchet, verschonet wurden, wurden sie auch wol ein obriгes tuhen, wie auch wan eine Reformation mit der Contribution auf den sächsischen Dörffern, derer sich die Stedte, wie vermutlich, fortelhaftig gebrauchen, angestellet wurde, daß solches auch wol ein ergebiges Einkommen bringen würde, nicht zu czweifeln ist, als dan die Zeit vnd ein fleißig besteltes Regiment vnd Cammerwesen solches wol künftig geben wirdt.

Vnd soviel wissen wir nach icziger Gelegenheit der Zeit von den Einkommen in Sibenbürgen zu berichten. Die aber dieselben anicz administret ist teils aus dem was bey den Hoferichtereien, Dreißigern vnd Bergwergken vermeldet schon zu sehenn. Wir hetten zwar gerne ein wenig die Administration durch tüchtige Personen bestellet, als sonderlich einen Cameral-Administrator, auf welchen die andern alle ein Respect haben sollen, einen Buchhalter, dazue gehörige Rationisten vnd Perceptor oder Rentmeister, haben aber gar nicht tüchtige Leut dazzu finden können. Nichtsdestoweniger haben wir zum General-Administrator, wie aus seiner Instruction vnd Bestellung zu sehen, den Hans Reimer, einen aus den siben sächsischen Königs-Richtern vnd Bürgern in der Hermanstadt, bestellet, sonderlich

weil wir ihn, wie er dan solches auch bey der Hermanstadt in der größten Gefahr öffentlich erwiesen, gegen Ihrer M(ajestät) treu befunden, auch daß er einen zimlichen anschlegigen Kopf hat vnd thetig den Hungarn auch nicht befreundet, vnd wo er ja nicht selbst vor seine Person viel verbessern könne, daß er ihm doch angelegen sein lasse seiner Instruction nach das wenigst Verhanden einzubringen in Ihrer M(ajestät) Nucz zu wenden vnd fleißige Erkundigung einzuczihen damit künftig er Information vnd Anleitung geben möge, wie dem Wesen nach vnd nach zu helffenn vnd die Einkommen zu verbessern.

Es hat wol der Sibenbürgische Adel vnd andere endpfunden, daß wir diesen als einen Bürger gebraucht haben, wir haben aber keine andere Person der das Wesen mit Gewissen zu vertrauen wehre können finden, wegen der großen Parcialitet, Eigennüzigkeit vnd daß sie so gewaltige hohe Bestellungen vnd Provision haben wollen, wie wir dan mit dem Gabriel Haller tractiret und gehandelt, er aber schlechte Lust, schlechten Verstandt dazue gehabt vnd auch 1.200 Thaler, zwo Decimas, so ein Großes ertragen sollen, haben wollen, auch daß wir ihm Dörffer so Eur Ma(jestät) zukommen würden schencken sollen. Vberdies, ob wir schon, wie gemeldet, keinen Buchhalter haben können, so haben wir doch zwei Rationisten bestellet, welche wir auch selbst von der Zipserischen Cammer mit herein genomben, der eine mit Nahmen Paulus Dirner, kann Deutsch vnd Lateinisch, der andere ist ein Hunger, Hanss Rosenian. Weil sie aber dem Wesen zue wenig, so wird hoch von Nöten sein daß ehistes ein Buchhalter hereingeschicket werde. Vnterdes können sie sich alles informiren vnd aufs wenigste von den Raitungen Bericht tuhen.

Zum Rentmeister oder Einnehmer hetten wir gerne des Hofzalmeisters Diener, den Georg Reichel, so ohnedes hierin bestellet. Er hat aber gar eine hohe Besoldung gefordert, auch dem Administrator nicht wollen vntergeben sein vnd neben dem Kriгszalmeister sein vnd die völlige Bestellung, Besoldung vnd Vortel haben wollen wie ein vollkommener Kriгszalmeister in Oberhungern, welches wir ihm verwilligen nicht können. Derohalben wir ihn vnterdes, wie er bisher Geld eingenomben vnd ausgegeben, also auch daß er solle die iczigen Proventus einnehmen, ausgeben, jedoch alles auf des Feld-Obristen² Bevelich vnd nachmals verraiten, im Nahmen Ihrer Key(serlichen) M(ajestät) *per decretum* mitgegeben vnd derohalben monatlich 40 Thaler zue seinem vorigen Deputat, so ihme Herr Feld-Obrister² gemacht, verordnet, mit Vertröstung da

er sich hierin wolhalten werde, Ihrer M(ajestät) vermeren Gnade vnd Förderung. Derowegen dan bey diesem Punct auch hoch von Nöten, daß ehistes ein Rentmeister oder Einnehmer herein verordnet oder er, Reichel, ordentlich daczue bestellet werde.

Wie aber sonst das Cammerwesen zu handeln sey, ist bey vnserer Relation zu finden. Zue iczi-gen Zeit haben wir nichts mehres weder erfahren, auch nach Gelegenheit aller Vmbstende anstellen, viel weniger administriren können. Vnd kann leichtlich aus dieser vnserer Arbeit was künftig des Wesens Notturfft erfordert vnd von Ihr Ma(jestät) vnd Dero Hofe-Cammer anzuordnen sein abge-nommen werdenn.

pe verso: Libell vnd Verzeichnus der Sibenbürgischen Einkhomen durch kayserliche Commissarien beschriben worden. De anno 1603.

Exhibitum ex Archivo Bellico ad informanda Transilvanica, die 15-ta Febr(uarii) 1759.

¹ Bran.

² Generalul Gheorghe Basta, comandantul trupelor imperiale din Transilvania.

³ Odorhei.

⁴ Sigismund Báthory, principele Transilvaniei.

⁵ Câmpeni.

⁶ Sălciua.

⁷ Muşca.

⁸ Zalău.

⁹ Nuşeni.

¹⁰ Măerişte.

¹¹ Jibou.

¹² Zimbor.

¹³ Hida.

¹⁴ Dej.

¹⁵ Reteag.

¹⁶ Vărădia de Mureş.

¹⁷ Orăştie.

¹⁸ Dobra.

¹⁹ Şoimuş.

²⁰ Valcău.

²¹ Zeicani.

²² Mehadia.

²³ Pogănici.

²⁴ Gherla.

²⁵ Zlatna.

²⁶ Ocna Sibiului.

²⁷ Cojocna.

²⁸ Sic.

²⁹ Urmează, fără sens, *sein*.

³⁰ Este vorba, cu mare probabilitate, de ocna de sare de la Praid.

³¹ Este vorba, cu mare probabilitate, de mina de fier şi huta de la Vlăhiţa.

³² Mediaş.

³³ Alba Iulia.

³⁴ Mihai Viteazul.

³⁵ Ferdinand I de Habsburg, împărat romano-german (1556-1564), rege al Ungariei (1526-1564) şi al Boemiei (1527-1564), rege roman (1531-1556).

THE 1707 RAID OF KECSKEMÉT BY SERBS AND ITS DIPLOMATIC CONSEQUENCES IN HABSBURG–OTTOMAN RELATIONS*

Hajnalka Tóth**

Keywords: Habsburg–Ottoman borderland, Habsburg–Ottoman diplomacy, Kecskemét, Kuruc, Elçi Ibarhim Pasha of Belgrade, Dietrich Heinrich Baron de Nehem, Osman Agha of Timișoara.

Abstract

At the beginning of 1707, about sixty Turkish and Greek merchants arrived in Szeged from Timișoara and Belgrade to then sell their goods on Hungarian territory. In Szeged they paid the usual customs duty and then received permission from the Habsburg imperial general to proceed. The merchants then went to Kecskemét, which was then in the hands of Hungarians (Kuruc insurgents), where they were arrested and forced to sell their goods at a fixed price, and were not allowed to leave the city. While the Elçi Ibarhim Pasha of Timișoara sent his interpreter, Osman Agha, to the kuruc generals, the imperial commander of Slavonski Brod stormed the town of Kecskemét with Serbian hussars and hajduks, and the merchants were also killed in the attack. The present study examines, using primarily Hungarian and German language sources, the raid on Kecskemét and its causes, as well as the Habsburg–Ottoman diplomatic wrangling that unfolded afterward, lasting for years. The case provides a detailed insight into the management of a border conflict between the two empires, the different ways in which the administrators of the two sides worked, and the less rule-bound ‘negotiating techniques’ of the Ottomans as well.

The war (1683–1699) that shattered the Ottoman domination of Central and Eastern Europe was brought to a close by the treaties concluded in January 1699 at Karlowitz (Hung. Karlóca, today Sremski Karlovci in Serbia) between the Holy League states – the Habsburg Empire, Venice, Poland and Russia – and the Ottoman Empire, and by the Russian–Ottoman armistice.¹

* The first version of the study was published in Hungarian in 2018 under the title *Török kereskedők nehézségei a kuruc korban – avagy hogyan ne kereskedjünk Magyarországon a Rákóczi-szabadságharc idején* [‘Turkish traders’ difficulties in the Kuruc era – or how not to trade in Hungary during the Rákóczi War of Independence] (Tóth 2018). The present paper is a revised version of the study, which was prepared in the framework of the work of the HUN-REN–SZTE Research Group of the Ottoman Age. Throughout the paper, present-day official names of towns are used (unless a town has a conventionally used English name, such as *Belgrade*).

** University of Szeged, HUN-REN Research Group of the Ottoman Age (Szeged), ORCID: 0000-0003-1913-8096, email: toth.hajnalka@szte.hu.

¹ For a Latin translation of the Habsburg–Ottoman peace treaty, see Katona 1805, 106–125; for a Hungarian translation of Katona’s text, see Sinkovics 1968, 690–700; for a Hungarian translation of the original Latin clarification of the peace treaty, see Szita–Seewann 1999, 213–225; for the Ottoman Turkish edition of the peace, see *Muahedat mecmuasi* 1297/1880, 92–102., Defterdar 1995, 654–662., Silâhdar 1962, 357–364. See Szita–Seewann 1999, 239–243

The fourteenth point of the treaty, which consisted of twenty articles, between the Habsburg Court and the Ottoman Porte, stipulated that merchants of the two empires could continue to trade freely and without harm in each other’s territories.² Although there was peace between the Habsburgs and the Ottomans, the War of Independence led by Ferenc Rákóczi II took place between 1703 and 1711 in the Kingdom of Hungary,³ which was part of the Habsburg Empire, in the (Kuruc⁴) struggle

for a Hungarian translation of the original Latin clarification of the Venetian–Ottoman peace treaty of the same period. For a Hungarian translation of the original Latin version of the Polish–Ottoman peace treaty, see Szita–Seewann 1999, 229–235.

For a Hungarian translation of an official Latin copy of the Russian–Ottoman armistice document of the same period, see Szita–Seewann 1999, 247–248. For the locations of the Russian and German versions of the document, see Gebei 2001, 141, note 16. The Treaty of Constantinople was signed on July 3, 1700. For a Hungarian translation of the Russian version of the peace treaty, see Gebei 2001, 150–154. In Turkish, see Defterdar 1995, 692–698.

² Szita–Seewann 1999, 220–221; *Muahedat mecmuasi* 1297/1880, 99; Defterdar 1995, 659–660; Silâhdar 1962, 362.

³ After the peace treaty of Karlowitz, the Timișoara vilâjet remained part of the Ottoman Empire.

⁴ The term *Kuruc* denotes anti-Habsburg rebels in Royal Hungary from the 1670’s until 1711.

for independence. In the resulting political situation in Hungary, it became questionable whether the above-mentioned interstate peace points could be respected, whether the merchants could continue to operate unharmed, and whether the problems on the border could be solved. The present study provides contributions to these issues by discussing the most resonant conflict of the period, the Serbian (in Hungarian sources: *rác*) raid on Kecskemét in 1707 and the subsequent diplomatic negotiations.

After the peace treaty of Karlowitz, permission and letters of protection issued by the local leaders of the two sides along the border, the pashas of Belgrade (Hung. Nándorfehérvár, today Beograd in Serbia) and Timișoara (Hung. Temesvár, Germ. Temeswar, Turk. Temeşvar; today in Romania,) on the one hand, and the imperial commanders on the other hand were required for the merchants to cross the border and travel safely. The importance of such documents increased with the outbreak of the Rákóczi War of Independence, but at the same time merchants, whether Ottoman or Habsburg, were willing to take great risks in the war in search of profits. On April 3, 1707, however, more than fifty Turkish and Greek merchants were robbed and killed in Kecskemét by Serbian hussars and hajduks (in German sources: *Rätzen*) in the service of the Habsburgs. The incident was followed by years of tense diplomatic wrangling between the two empires. Thanks to the historical hymn by János Székudvari, the rector of the reformed school in Kecskemét, entitled *Sűrű sírhalmokkal rakott jajhalom* (A heap of wails built of many graves),⁵ written in 1707, and the letter by Kuruc colonel János Csajági,⁶ Hungarian historiography has already detailed and accurate knowledge of the events in Kecskemét.⁷ The letter of Elçi

İbrahim Pasha Commander of Belgrade⁸ to Ferenc Rákóczi II dated after April 3, 1707, also reported the events.⁹ The events of the diplomatic negotiations that followed the incident were also recorded in great detail by the contemporary Ottoman narrator Osman Agha of Timișoara (in Turkish: Temeşvarlı Osman Ağa),¹⁰ and in addition, the Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv Turcica in Vienna has two and a half boxes of documents, still hardly researched, dealing with the case.¹¹

The reasons behind the massacre in Kecskemét have been neglected in the historical literature on the subject, although, even in wartime conditions, the looting and killing of fifty-five/fifty-three¹² merchants was unheard-of, as was the destruction of the town of Kecskemét. The town, which was under the jurisdiction of the Kuruc insurgents at the time in question, had to be evacuated several times in the years preceding the incident, sometimes because of attacks by the insurgents and sometimes by the imperial, mainly Serbian, army.¹³ As a direct antecedent to the raid, Székudvari also wrote that the Kuruc insurgents had previously attacked the Serbs, for which the latter wanted revenge.¹⁴ In March 1707, in the midst of the ongoing Kuruc–Serbian hostilities and clashes, Kuruc brigadier István Berthóti and his soldiers, with the approval of Kuruc generals Sándor Károlyi and Miklós Bercsényi, attacked Serbian settlements in Bačka (Hung. Bácska, geographical and historical area, today in Serbia). According to Berthóti's account, the two thousand-strong troop raided four villages: one hundred and fifty people were killed and forty prisoners taken.¹⁵

⁵ János Székudvari's work was first published in 1866 by János Hornyik in his work on the city of Kecskemét, Hornyik 1866, 397–414. Kálmán Thaly also published the work in 1872, comparing Hornyik's edition with the fragmentary but contemporary copy in the manuscript archives of the Academy, and noting the differences in it: Thaly 1872, 151–182. László Szalay referred to a work by a Franciscan monk (Szalay 1859, 396), the work is a sermon or farewell by Vince Blahó (1725–1785), a Franciscan monk, delivered in Kecskemét in 1772 and published in 1775, the new edition of which appeared in Bánkúti 1991. Presumably the source of the short summary of the events in Kecskemét, which can be read here, was also Székudvari's historical hymn, which Katona also quoted in his 1806 work, 523. On Vince Blahó, see most recently Molnár 2002.

⁶ János Csajági's letter to Sándor Károlyi. Gyöngyös, April 17, 1707: Bánkúti 1994, 97–98.

⁷ Hornyik 1866; Thaly 1872; Szalay 1859.

⁸ Elçi İbrahim Pasha arrived in Vienna in January 1700 as the official ambassador of the Porte: *Anonim* 2000, 138. On his return from Vienna he was appointed head of the Timișoara vilajet: Defterdar 1995, 681; F. Molnár 2006, 1486; Kreutel–Spies 1962, 205. Then İbrahim became Pasha of Rumelia: Kreutel–Spies 1962, 205. And after the appointment of Damad Hasan Pasha as Grand Vizier (November 18, 1703 through September 28, 1704), he became Pasha of Bosnia: Defterdar 1995, 838. Shortly afterwards, he was appointed head of the Belgrade vilajet: Kreutel–Spies 1962, 207; Fekete 1993, 441., 441. note 20.

⁹ Letter of Elçi İbrahim to Ferenc Rákóczi II. Belgrade, [after 3 April 1707]: Fekete 1993, 441.

¹⁰ Kreutel–Kornauth 1966, *passim*.

¹¹ ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 177., 178., 179. The Kecskemét case was also recently written about by Ömer Gezer: Gezer 2021.

¹² The sources mention different numbers, see below.

¹³ Hornyik 1866, 178–181. On the losses suffered by the inhabitants of Kecskemét from the Kuruc, Serbian and German armies, see Bánkúti 1994, 68–74.

¹⁴ Hornyik 1866, 403; Thaly 1872, 159.

¹⁵ István Berthóti's letter to Miklós Bercsényi. Kecskemét,

In return, on 3 April, 1707, the fourth Sunday of Great Lent, the imperial commander of Slavonski Brod (Hung. Bród, today in Croatia), Constantin von Cobila (Colonel *Kovay*) and Ober Capitan Vulin attacked the town¹⁶ with about a thousand Serbian hussars – or, according to Székudvari's work, with two thousand horsemen and a thousand infantry.¹⁷ The night before, the Serbs had approached Kecskemét, spied out the town and attacked in the morning. As the Serbian army had threatened the town of Nagykőrös a short time before, the armed men of Kecskemét rushed to their aid, leaving their own town defenceless.¹⁸ All they could muster were two hundred armed men, who were helpless against the Serbs. In addition to the brutality of the robbery and the bloodshed, the inhabitants were shocked because many of the attackers had previously served Kecskemét citizens. Székudvari also made an account of the victims and the damage as an appendix to his historical song, according to which the Serbs may have killed about four hundred people and abducted one hundred and fifty-five to one hundred and sixty-five people.¹⁹

The fifty-five/fifty-three Turkish and Greek merchants in the focus of the present study lost their lives in the raid.²⁰ They had arrived in Szeged from Timișoara and Belgrade sometime in early

1707, presumably in February, to sell their goods in Habsburg territory. After payment of the customs duty, they received a letter of protection from the General of Szeged, Johann Friedrich Freiherr von Globitz,²¹ that they would not be harmed by the military in the service of the Emperor.²² The merchants, however, went to Kecskemét, which was in the hands of the Kuruc insurgents. After they had paid the customs there, they were detained for the next six weeks and demanded to sell their goods in the city at a fixed price.²³ Only three of the traders escaped during the Serbs' raid, but all were looted. The water carrier of one of the victims survived only because he was dressed in Serbian clothes and could speak Serbian.²⁴ The people of Kecskemét buried the slaughtered merchants, together with the Serbs who died in the raid, in a separate area in the eastern part of the town, a place known as the *Ráctemető* (Serbian cemetery) even in the 19th century.²⁵

Immediately after the bloodshed, the demand for the return of the enslaved Kecskemét locals was launched, and from the Ottoman side Elçi İbrahim Pasha of Belgrade and Karayılanoglu Ali Pasha of Timișoara²⁶ demanded compensation for the murdered merchants. The return of the Kecskemét locals was completed relatively quickly, although not without losses, in the summer of 1707. Both General Globitz of Szeged and

March 19, 1707: Bánkúti 1994, 95. On the Kuruc brigadier István Bertóthi, see Heckenast 2005, 61.

¹⁶ Cf. Johann Friedrich von Globitz's letter to the Aulic War Council. Vienna, March 8, 1708: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 178. Konv. 1. fol. 97r. János Csajági put the number of the attacking Serbs at barely a thousand and a half: Bánkúti 1994, 98. The full name of the commander of Slavonski Brod is given in General Globitz's report. In the work of Osman Agha he is listed as *Kovay*: Kreutel–Kornauth 1966, 59.

¹⁷ Using Székudvari's data, Hornyik 1866, 403; Thaly 1872, 160–161.

¹⁸ Cf. János Csajági's letter to Sándor Károlyi. Gyöngyös, April 17, 1707: Bánkúti 1994, 99.

¹⁹ Hornyik 1866, 403; Thaly 1872, 159. Cf. the report of de Renaud, Obristleutenant of the Nehem regiment, that many people were killed, including Ottomans, and four hundred houses were burnt: ÖStA KA HKR Protokollbücher Bd. 445. (1707. 04–07.) fol. 560r. The figures in the various editions of Székudvari's work are not identical, and Hornyik gives the number of widows on page 187 of his own work as 102, while the Székudvari text he published gives 202: Hornyik 1866, 398, 413–414. Cf. Thaly 1872, 180, 183. The monk Vince Blahó also provided figures on the losses, which also differ from the previous ones: Bánkúti 1991, 25.

²⁰ Cf. Hornyik 1866, 412; Thaly 1872, 177. In a letter addressed to Ferenc Rákóczi, the Pasha Elçi Ibrahim of Belgrade wrote about 53 Turkish merchants and one Greek *zimmi*: Fekete 1993, 441. Gezer found a list of thirty-six names of the dead as an appendix to General Dietrich

Nehem's report of September 18, 1708 (Gezer 2021, 62), which presumably does not mention all the victims.

²¹ On Johann Friedrich von Globitz, see Heckenast 2005, 160.

²² Kreutel–Kornauth 1966, 25–26; Hornyik 1866, 187. Globitz immediately informed the Aulic War Council about the events in Kecskemét: ÖStA KA HKR Protokollbücher Bd. 445. Exp. (1707. 04–07.) fol. 554v.

²³ The merchants wrote a Greek-language request to Ali Pasha of Timișoara, who had sent the divan interpreter Osman Agha from Timișoara to the Kuruc leaders regarding several other matters. During the course of his approximately one and a half month-long assignment, the Agha also negotiated with Sándor Károlyi, Miklós Bercsenyi and Ferenc Rákóczi II. When he returned to Timișoara, the merchants had not yet been released from Kecskemét. Kreutel–Kornauth 1966, 25–59. Cf. Hornyik 1866, 189.

²⁴ Johann Adam Lachowitz's report to Dietrich Nehem. Stari Slankamen, December 24, 1707: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 177. Konv. 3. fol. 241v–242r. Cf. Kreutel–Kornauth 1966, 80. 88. In describing the incident, Hornyik mentions that the merchants were fleeing towards Nagykőrös when the Serbs attacked them. Hornyik 1866, 186–187.

²⁵ Hornyik 1866, 187–188.

²⁶ Karayılanoglu Ali Pasha held the office of Pasha of Timișoara from July 15, 1706 to October 1708: Fekete 1993, 452. note 44. Cf. Kreutel–Spies 1962, 207.

Dietrich Heinrich Baron de Nehem Commander General of Petrovaradin²⁷ were helpful in this, but in return they demanded the return of the Bačka Serbs previously taken by the Kuruc insurgents.²⁸ The exchange of prisoners continued unabated, and Globitz had already informed the judges in Kecskemét in a letter dated June 9 that he would detain the prisoners he still had until the Serbian prisoners still held by the insurgents were sent to him, within 15 days.²⁹

On 6 April, the companions of the murdered and looted merchants in Szeged wrote to the leaders of Kecskemét to inquire about the events and their three surviving merchants.³⁰ The heirs of the victims appealed to the pashas of Timișoara and Belgrade for redress and compensation. Ali Pasha demanded retribution from General Globitz and punishment for the perpetrators, describing the actions of the Serbs in the service of the Habsburgs as a breach of the peace.³¹ The General, having no jurisdiction over Slavonski Brod, denied responsibility but informed the Aulic War Council of what had happened.³² After Elçi İbrahim Pasha of

Belgrade had received a similar reply from General Nehem of Petrovaradin, he demanded compensation from Rákóczi, as the incident had occurred in territory under Kuruc jurisdiction.³³ Then he informed the Porte as well: Halil Agha had arrived in Constantinople on May 5 with news of the massacre, and had also visited the then Habsburg resident, Michael Talman.³⁴ By appealing directly to the Sublime Porte for help, Grand Vizier Damad Çorlulu Ali Pasha (1706–1710)³⁵ summoned Talman, and the matter reached the highest diplomatic level.³⁶

The official position of the Viennese court was that the Serbs had been sent to Kecskemét to disarm the Kuruc insurgents, and that the Turkish and Greek merchants should not have been there. Following the reply, the Turks in Constantinople summoned Talman for an audience, who suggested that special envoys be appointed from both sides, as laid down in the eleventh article of the Peace of Karlowitz,³⁷ in order to settle the disputes on the spot.³⁸ Although the Porte unequivocally considered the events to be a breach of the peace, they were in favour of a peaceful settlement,³⁹ thanks to the cautious policy of the Ottoman government, which was struggling with internal problems.⁴⁰ This was well received in Vienna, concerned about French diplomatic moves to encourage the Ottomans to intervene on the side of Rákóczi's

²⁷ On Dietrich Heinrich Freiherr von Nehem, see Heckenast 2005, 303.

²⁸ Bánkúti 1994, 96–97. By May 9 Nehem had a list of 113 deportees drawn up, on which other information was also recorded, such as the fact that three had escaped from captivity, three women had married, four had died and several others had been released: Bánkúti 1994, 102–103. Another list from the end of May or beginning of June contains the names of the people of Kecskemét who had been freed from the hands of the kuruc rebels by the commander of Petrovaradin and taken under his control and support: Bánkúti 1994, 104–106. Cf. Hornyik 1866, 188. Cf. the report of Johann Heinrich Seyfrid, commissar to the Aulic War Council, May 1707: ÖStA KA HKR Protokollbücher Bd. 445. Exp. (1707. 04–07.) fol. 711v.

²⁹ Bánkúti 1994, 109. The letter was accompanied by a list of the wanted Serbian prisoners: *ibidem*, 109–110.

³⁰ Letter by Çamaşır İbrahim *beşe*, Osman Agha of Belgrade and Hasan *beşe* of Belgrade to the judges and jurors of the city of Kecskemét. Szeged, April 6, 1707: Hornyik 1866, 415. The Hungarian source publication erroneously uses the term „passa” instead of „bese”, as it is not the title of the Turkish word *paşa*, but the word *beşe*, which means „comrade”.

³¹ In his work, Osman Agha published the Ali Pasha's letter, which is indeed related to the events, but its date is wrong: 17th day of the month Receb in the year 1118 [October 25, 1706]. Kreutel–Kornauth 1966, 60–61. The erroneous date is explained for the time being by the possibility of an error in the copies and notes used for the work, which was compiled afterwards. Cf. Johann Friedrich von Globitz's letters to the Aulic War Council, May 1707: ÖStA KA HKR Protokollbücher Bd. 445 Exp. (04–07 1707) fol. 657r, 683v.

³² The General's letter was also published by Osman Agha, which is also wrongly dated: 22nd day of the month Receb in the year 1118 [October 30, 1706]. Kreutel–Kornauth 1966, 61–62.

³³ Elçi İbrahim Pasha's letter to Ferenc Rákóczi II. Belgrade, [after April 3, 1707]: Fekete 1993, 441. Letter of Ferenc Rákóczi II. to Elçi İbrahim Pasha, Serdar of Belgrade. Szerecs, May 23, 1707: Benda–Maksay 1961, 274–276.

³⁴ Michael Talman's report to the Aulic War Council. Constantinople, May 16, 1707: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 177. Konv. 3. fol. 123r–124r. Cf. *de Renaud's* report to the Aulic War Council, May 1707: ÖStA KA HKR Protokollbücher Bd. 445. Exp. (04–07 1707) fol. 656r. On Michael Talman see Szabados 2013, 385–386; Szabados 2015, 76; Tóth 2021, *passim*; Gezer 2022.

³⁵ On Damad Çorlulu Ali Pasha see Aktepe 1993.

³⁶ See Kreutel–Kornauth 1966, 64.

³⁷ Szita–Seewann 1999, 219; *Muahedat mecmuasi* 1297/1880, 97–98; Defterdar 1995, 658; Silâhdar 1962, 360. Cf. Kreutel–Kornauth 1966, 64.

³⁸ Cf. *de Renaud's* report to the Aulic War Council, July 1707: ÖStA KA HKR Protokollbücher Bd. 445. Exp. (1707. 04–07.) fol. 967v.

³⁹ Michael Talman's report to the Aulic War Council. Constantinople, October 13, 1707: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 177. Konv. 3. fol. 162v.

⁴⁰ The extremely critical state of the Porte's government is reflected in the fact that between September 1697 and May 1706, eight grand vizierates succeeded each other, and in July 1703, the reign of Sultan Mustafa II (1695–1703) was overthrown by a disaffected military. The frequent changes of grand vizier also had an impact in the provinces, including the Habsburg–Kuruc–Ottoman borderlands.

army and, more specifically, about the actions of Elçi İbrahim Pasha of Belgrade.⁴¹

The governor of Belgrade, who was considered very dangerous in Vienna, was finally entrusted with the management of the border negotiations on the part of the Porte, while on the Habsburg side the matter was assigned to General Nehem of Petrovaradin. Their appointment took place in September or October 1707, after which both parties set up committee of inquiry, which were assigned to Stari Slankamen (Hung. Szálánkemén, today in Serbia).⁴² There are two lists of members of the Turkish commission: in addition to Osman Agha of Timișoara, who was reinstated, İbrahim Effendi, Osman Beg, Mehmed Agha and Ahmed Beg participated in the committee, and a vice-kadi also accompanied them.⁴³ In General Nehem's report of December 10, Osman Agha is not mentioned, but Jusuf Zaim is, and the Ottoman vice-kadi is also named, as Abdul Effendi.⁴⁴ On the Habsburg side, the committee was headed by Johann Adam Lachowitz, chief court interpreter and secretary,⁴⁵ accompanied by Lieutenant-Colonel Dörck and Assistant Officer Haas.⁴⁶ The two committees met for the first time in December 1707, eight months after the events.⁴⁷

The settlement of the Habsburg–Ottoman conflict was hindered by several factors: on the one

hand, the delay in setting up the committees, for which we do not have a concrete explanation at present, but the political situation in Hungary and the possible exploitation of this situation to advance Ottoman interests may have played a role. The possibility of open armed assistance from the Ottomans could not be ruled out,⁴⁸ partly because of previous experience, and partly because the Pasha who was the very person appointed in charge of the negotiations was considered to be pro-war as well as known for his extremely difficult character.⁴⁹ It was unpredictable how much room for manoeuvre İbrahim Pasha had and whether there would be consequences if he went against official government policy. The problem was caused by the very distant positions of the opposing sides: the Ottomans believed that the imperial side was clearly responsible for the murder and plunder of the merchants, since the victims had received letters of protection from General Globitz of Szeged; and on this basis they demanded monetary compensation and punishment of the perpetrators, even blood revenge.⁵⁰ The Habsburg side had insisted throughout that, on the one hand, the Serbs were not ordered to attack Kecskemét but to search out the Kuruc rebels, and, on the other hand, that the letter of protection from Globitz did not mean that they would protect the merchants in territory held by the kuruc.⁵¹

⁴¹ Michael Talman's report to the Aulic War Council. Constantinople, October 13, 1707: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 177. Konv. 3. fol. 154v–155r. On Turkish diplomacy in the Rákóczi War of Independence, see Benda 1962; Papp 2004; Vatai 2011; Tóth 2019a.

⁴² At the end of October 1707, İbrahim Pasha blamed the General of Petrovaradin for the delay in setting up the committees of inquiry. Michael Talman's report to the Aulic War Council. Constantinople, November 7, 1707: ÖStA HHStA Türkei I, Kt. 177. Konv. 3. fol. 176r. Talman was again called to account for the Pasha's letter on November 2, and had to write to Petrovaradin on the Grand Vizier's orders to expedite matters. Michael Talman's report to the Aulic War Council. Constantinople, November 7, 1707: *ibidem*, fol. 176r–177v.

⁴³ Kreutel–Spies 1962, 206–207; Kreutel–Kornauth 1966, 65–66.

⁴⁴ Dietrich Nehem's report to the Aulic War Council. Petrovaradin, December 12, 1707: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 177. Konv. 3. fol. 216r.

⁴⁵ On the activities of Johann Adam Lachowitz, see Tóth 2021.

⁴⁶ In Osman Agha's recollections, the imperial commissioners were „Lackowitz”, the chief lieutenant of the Aulic War Council, „Türkch”, lieutenant colonel of the engineer of Petrovaradin, and „Kastner”, captain of the general's corps regiment. Kreutel–Spies 1962, 206–207; Kreutel–Kornauth 1966, 65–66.

⁴⁷ Dietrich Nehem's report to the Aulic War Council. Petrovaradin, December 12, 1707: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 177. Konv. 3. fol. 216r.

⁴⁸ Although there were examples of Turkish and Tatar mercenary troops being hired in the early days of the Rákóczi War of Independence, the Porte did not provide much armed assistance, and at the same time did not break the Treaty of Karlowitz with the Habsburg Empire. See Benda 1962, 202–203; Papp 2004, 801; Vatai 2011, 97; Tóth 2019a, *passim*. On the Turkish and Tatar soldiers fighting in the Kuruc army, see Dávid 1980; Seres 1996.

⁴⁹ „Weilen es nuhn das ansehen hat, als wann obbemelter bascha die entstandene differentien mehrers zu embröwilliren als zu applaniren suchet, als bitte gehorsamst, so bald es möglich, mich meines ferneren verhaltens zu instruiren, damit dieses bösen menschen weit aussehendes vorhaben (wo mann bey der Porten nicht schon andere mesures genohmen), annoch in tempore hintertrieben werden könne.” Dietrich Nehem's report to the Aulic War Council. Petrovaradin, December 17, 1707: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 177. Konv. 3. fol. 218r. Cf. the characterisation of Luigi Ferdinando Marsigli, who called the pope mad: F. Molnár 2008, 104–105., 184.

⁵⁰ Kreutel–Kornauth 1966, 67–74. Cf. Johann Adam Lachowitz's report to Dietrich Nehem. Stari Slankamen, December 18, 1707: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 177. Konv. 3. fol. 237r–v; Johann Adam Lachowitz's report to Dietrich Nehem. Stari Slankamen, December 24, 1707: *ibidem*, fol. 254r.

⁵¹ „Vierdtens findet mann unser seits nicht, das der ketschke-meter einfall gegen die capitulationes geschehen, unsere husaren und heyduckhen haben hiezu keinen befehl gehabt,

In addition, we cannot ignore the differences in the operating and decision-making mechanisms of the two sides, nor the competence and even the *habitus* of the two committees and their leaders, although the latter is difficult to assess objectively. On the Habsburg side, Lachowitz kept General Nehem informed of developments by means of regular reports, who forwarded copies of both the secretary's and Talman's letters from the Porte and his replies, to Vienna, where they were submitted to the Aulic War Council for its opinion and, together with proposals for solutions, to the Emperor. New instructions were only given to the General and the Habsburg resident of the Porte after the Emperor's approval. By contrast, Elçi İbrahim Pasha acted as plenipotentiary in the negotiation of border matters and, although he corresponded with members of the Sultan's *divan*, he did not inform the Porte, or did so inaccurately. But it also says a lot about the distrust of the Porte's officials that they were informed of the Pasha's activities by Talman.⁵²

In December 1707, the committees, headed by Secretary Lachowitz and İbrahim Effendi, began (or rather, were to begin) their work with

sondern nuhr den feind gesucht. Die [220v] türckhische kaufleuthe seyndt unter denen rebellen gefunden worden, haben sich auch mit ihnen zuer gegenwehr gesetzt. Wie wäre es dann möglich gewesen, bey einem nächtlichen einfall einen unterschied zu machen? Ketskemets ist seith der rebellion nicht in unseren, sondern feinds händen, die rebellen haben die kaufleuthe etliche wochen aufgehalten und sich mithin verbündlich gemacht, selbige zu schützen. Die segediner päße seyndt denen kaufleuthen auf ihr importunes anhalten und ihre eigene gefahr, damit es nicht das ansehen habe, als wann mann ihr commercium hemmen wolte, gegeben worden. Können sich auch bis in einem feindlichen und von ihren truppen besetzten orth, wo wür dermahln nicht mesiter seyndt, keines wegs extendiren. Erhellet also gnugsamb hieraus, das nicht wür wegen dieses unser seits, gnugsamb beklagten unglückhs, sondern die rebellen satisfaction zu geben schuldig seyndt. Das beste wäre gewesen, wann lauth der friedensarticuln sich diese kaufleuthe nicht unter denen rebellen hätten finden lassen." Cf. Dietrich Nehem's letter to Michael Talman. Petrovaradin, December 16, 1707: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 177. Konv. 3. fol. 220r–v. Cf. Dietrich Nehem's letter to Johann Adam Lachowitz. Petrovaradin, January 1, 1708: *ibidem*, Kt. 178. Konv. 1. fol. 2v. Cf. „Auß den friedensarticuln sehe ich nicht, wie die Türcken die sicherheit ihrer kaufleuth im feindlichen territorio und kriege von unß verlangen können, da solche ja, nicht anders, alß in ksl. gebieth qua tali und nicht vom feinde besetzen zu extendiren." Johann Friedrich von Globitz's letter to the Aulic War Council. Vienna, March 8, 1708: *ibidem*, fol. 96v.

⁵² Michael Talman's report to the Aulic War Council. Constantinople, March 4, 1708: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 178. Konv. 1. fol. 88v–89r. (Cf. Dietrich Nehem's letter to the Aulic War Council. [Petrovaradin] March, 1708: ÖStA KA HKR Protokollbücher Bd. 451. Exp. (1708. 01–06.) fol. 372r.)

a convivial coffee. The Habsburg delegation was confronted with the fact that Elçi İbrahim Pasha had identified points of negotiation that were in fact long-standing unresolved issues.⁵³ The first was to settle a conflict that had been dragging on since 1704: the return of a French ship stolen at Durrës (it. Durazzo, today in Albania), then held by the Ottomans, and the resolution of the *çardak* problem (*çardaks* being the guardhouses built on the border in the border region of Serbia), which had also been dragging on for years.⁵⁴ The Habsburg delegation, however, had no mandate to discuss these matters, and substantive negotiations were again delayed. The issue of the merchants and the representation of the interests of the survivors and business partners was already on the back burner when the negotiations started.

Osman Agha discreetly kept quiet about the other ways in which Elçi İbrahim Pasha of Belgrade had obstructed the negotiations: he regularly detained and even sent back to Petrovaradin the imperial couriers on their way to Constantinople bearing letters.⁵⁵ In May and June 1708, he held

⁵³ Johann Adam Lachowitz's report to Dietrich Nehem. Stari Slankamen, December 15, 1707: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 177. Konv. 3. fol. 226r–227v; Dietrich Nehem's report to the Aulic War Council. Petrovaradin, December 17, 1707: *ibidem*, fol. 218r–v. (Cf. Receipt of Dietrich Nehem's letter to the Aulic War Council: ÖStA KA HKR Protokollbücher Bd. 446. Exp. (1707. 08–12.) fol. 1485r.) Osman Agha interpreted this as a sign that the imperial commissioners wanted to do something else: Kreutel–Kornauth 1966, 73–77. Cf. Michael Talman's letter to the Aulic War Council. Constantinople, November 7, 1707: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 177. Konv. 3. fol. 177r. Elçi İbrahim Pasha had already sent a letter to Prince Eugen von Savoyen, President of the Aulic War Council, in July, but it was not filed with the Aulic War Council until September: ÖStA KA HKR Protokollbücher Bd. 446. Exp. (1707. 08–12.) fol. 1198v.

⁵⁴ The Viennese court wanted to set up a special commission to resolve the Durrës (Durazzo) conflict and to discuss the *çardak* problem. After the Christmas holidays, General Nehem sent his quartermaster and interpreter to Elçi İbrahim Pasha to persuade him to continue the negotiations. Dietrich Nehem's letter to Johann Adam Lachowitz. Karlowitz, December 21, 1707: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 177. Konv. 3. fol. 241r. Cf. Dietrich Nehem's report to the Aulic War Council. Petrovaradin, January 3, 1708: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 178. Konv. 1. fol. 1v. (See also Dietrich Nehem's letter to the Aulic War Council. [Petrovaradin] January, 1708: ÖStA KA HKR Protokollbücher Bd. 451. Exp. (1708. 01–06.) fol. 101r; Dietrich Nehem's letter to the Aulic War Council. [Petrovaradin] March, 1708: *ibidem*, fol. 375r.) On the Durrës (Durazzo) case, see also Szabados 2015, 96–97.

⁵⁵ Michael Talman's letter to Dietrich Nehem. Constantinople, November 22, 1707: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 177. Konv. 3. fol. 222r; Dietrich Nehem's

Lachowitz, who had come to him for personal negotiations, captive for several weeks,⁵⁶ and marched with the Pasha's troops as far as Šabac (Hung. Szabács, today in Serbia) to put pressure on the Habsburg court, or at least to force the unification of Nehem's troops.⁵⁷

The negotiations, which turned out to be very complicated, were basically about money. By agreeing to the negotiations, the Viennese court accepted the Ottomans' claim for compensation, mainly from the heirs of the merchants. The main problem in the negotiations, which lasted a year and a half, was determining the amount. Since the merchants paid customs duty in Szeged, the value of the goods brought into Hungarian territory could be easily established on the basis of the customs logbooks. According to the records, the traders had paid a total of 500 thalers in customs duty, which meant that the value of the goods they had – as declared – could not have been more than 16,000 thalers.⁵⁸ On the other hand, the Ottoman side demanded compensation of 120 bags (Turk. *kese*, Germ. *Beutel*) for the total stock of goods held by the merchants (the Agha also agreed that they had concealed most of their goods)⁵⁹ and for human losses, and refused to budge. According to General Nehem's report of May 1, 1708, the

amount was finalized as 62,648 ½ (lion) thalers (about 125 bags), which he considered to be unreasonably high.⁶⁰ From the reports of Secretary Lachowitz and General Nehem, it can be concluded that a substantial part of the sum would have ended up in the Pasha's treasury rather than in the hands of the heirs of the victims, and it had since been discovered that İbrahim Pasha had also claimed some gifts,⁶¹ which were included in the above amount.⁶² In July, the Pasha received strict orders to bring the Kecskemét affair to an end as soon as possible,⁶³ but this had to wait because in August the plague epidemic, which was in the process of abating, reached Belgrade, and at the end of the month Nehem informed the Viennese court that İbrahim Pasha was also suffering from a high fever.⁶⁴ In September 1708, Lachowitz, who had been released from Pasha's captivity, presented his superior with the Ottomans' calculations at the time: they were demanding a total of 72,750 thalers 9 paras and 3 aspers (about 145 bags).⁶⁵

report to the Aulic War Council. Petrovaradin, December 17, 1707: *ibidem*, fol. 220v.

⁵⁶ Johann Adam Lachowitz's report to Dietrich Nehem. Stari Slankamen, December 18, 1707: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 177. Konv. 3. fol. 238v. Cf. Dietrich Nehem's letter to the Aulic War Council. [Petrovaradin], July 1708: ÖStA KA HKR Protokollbücher Bd. 452. Exp. (1708. 07–12.) fol. 791r; The Aulic War Council to Michael Talman. Vienna, June 18, 1708: *ibidem*, Bd. 453. Reg. (1708. 01–06.) fol. 653r; The Aulic War Council to Dietrich Nehem. Vienna, June 18, 1708: *ibidem*, fol. 653r, 653v.

⁵⁷ Dietrich Nehem's report to the Aulic War Council. Petrovaradin, May 1, 1708: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 178. Konv. 2. fol. 41r; Dietrich Nehem's report to the Aulic War Council. Petrovaradin, 21 May, 3 June and 8 June 1708: *ibidem*, fol. 50r, 87v, 98r–v.

⁵⁸ Michael Talman's report to the Aulic War Council. Constantinople, October 6, 1708: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 178. Konv. 3. fol. 78r. In Osman Agha's work, this sum is given as 32 bags: Kreutel–Kornauth 1966, 83. In addition to the official figures, the surviving victims also gave testimony: the interrogation of Seydi Ahmed and his water carrier is described in Osman Agha's memoir, where he put the value of his own goods at 3,000 gurus, and his testimony had to be confirmed by two men under oath. Kreutel–Kornauth 1966, 86–90. Cf. Johann Adam Lachowitz's report to Dietrich Nehem. Stari Slankamen, December 24, 1707: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 177. Konv. 3. fol. 241v–242r.

⁵⁹ Kreutel–Kornauth 1966, 83.

⁶⁰ Dietrich Nehem's report to the Aulic War Council. Petrovaradin, May 1, 1708: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 178. Konv. 2. fol. 41r–v. On the value of the lion's thaler, see Buza 1981–1982. In June, the possibility of compensation of 100 bags (50,000 thalers) was already being considered at the Porte and on the border, but in the meantime Elçi İbrahim Pasha had reinforced his forces and was still holding Lachowitz prisoner. Dietrich Nehem's report to the Aulic War Council. Petrovaradin, June 8, 1708: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 178. Konv. 2. fol. 98r.

⁶¹ Dietrich Nehem's report to the Aulic War Council. Petrovaradin, June 26, 1708: ÖStA HHStA Staatenabteilung, Türkei I, Kt. 178. Konv. 2. fol. 155r.

⁶² Nehem wrote in his report of September 8 about a gift of 2,000 ducats demanded by the Pasha, and on October 2 he mentioned a gift of 30 bags. Dietrich Nehem's report to the Aulic War Council. Petrovaradin, 8 September 1708: ÖStA HHStA Staatenabteilung, Türkei I, Kt. 178. Konv. 3. fol. 47r; Dietrich Nehem's report to the Aulic War Council. Petrovaradin, October 2, 1708: *ibidem*, fol. 56v.

⁶³ Dietrich Nehem's report to the Aulic War Council. Petrovaradin, July 27, 1708: ÖStA HHStA Staatenabteilung, Türkei I, Kt. 178. Konv. 3. fol. 11r.

⁶⁴ Dietrich Nehem's report to the Aulic War Council. Petrovaradin, August 30, 1708: ÖStA HHStA Staatenabteilung, Türkei I, Kt. 178. Konv. 3. fol. 45r. At the same time, the General also reported that several of his staff, including Secretary Lachowitz, had fallen ill, so that he was unable to write or have letters translated.

⁶⁵ Johann Adam Lachowitz's report to Dietrich Nehem. Stari Slankamen, September 10, 1708: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 178. Konv. 3. fol. 43r. Cf. „Communicatur die von denen Türckhen wegen der Keskemeter-säch auf 72 849 löwenthaller stellende praetension...” The Aulic War Council to the Aulic Chamber. Vienna, September 27, 1708: ÖStA KA HKR Protokollbücher Bd. 454. Reg. (1708. 07–12.) fol. 951v.

On 2 October, news arrived in Petrovaradin of the death of İbrahim Pasha,⁶⁶ which, absurdly, could have brought a solution closer. Both the Habsburg negotiators and Commissioner İbrahim Effendi had assumed that the Pasha of Timișoara, Karayılanoğlu Ali, who had aspired to the Pasha's seat and then won it, would be easy to come to an agreement with.⁶⁷ General Nehem had to admit afterwards that the negotiations with Ali Pasha had been more problematic.⁶⁸ The Pasha started negotiations almost from the beginning and, like Elçi İbrahim, tried to force ever greater compensation: he demanded compensation through Osman Agha, who had arrived in Petrovaradin in mid-November 1708, of 80 shekels, and by the turn of 1708–1709 he was demanding 100 bags, which he could obviously have used to enrich his own treasury.⁶⁹ But as two years had passed since the Kecskemét incident, he wanted to force a quick agreement from the other side. The latter factor

proved stronger, and finally, in separate negotiations conducted by Osman Agha, a compensation of 70 bags (35,000 thalers) was agreed upon.⁷⁰ This was much less than İbrahim Pasha's claim, but much more than the value of the goods as shown in the customs invoices.

As early as the autumn of 1708, General Nehem had a proposal for the collection and payment of the compensation: he wanted to collect it from the Serbs who had taken part in the raid on Kecskemét, on the one hand, and from the taxes on the Serbs' territories, on the other. He was of the opinion that the first instalment of this could be paid by taking out a loan. The Jewish merchant *Joseph* from Belgrade and his associates had already offered their help on several occasions.⁷¹ Then, in February 1709, Nehem agreed with Osman Agha, who had come to him from Belgrade, that 30 of the 70 bags would be paid, whereas the rest would be paid by borrowing from Jewish merchants who would later collect it in the affected areas, in the Serem and Bačka.⁷² In his report of April 1, the General described the planned arrangements for the transfer of the money: the Ottomans would receive 15,000 thalers in cash from the amount negotiated, and the remaining money would be given in the form of a bill of exchange from the aforementioned Jewish merchants in Belgrade.⁷³ What exactly happened to the money is anyone's guess.⁷⁴ General Nehem sent Secretary Lachowitz

⁶⁶ Dietrich Nehem's report to the Aulic War Council. Petrovaradin, October 2, 1708: ÖStA HHStA Staatenabteilung, Türkei I, Kt. 178. Konv. 3. fol. 53r. The news of the Pasha's death reached Constantinople on October 9. Michael Talman's report to the Imperial War Council. Constantinople, October 13, 1708: *ibidem*, fol. 113r.

⁶⁷ On the appointment of Karayılanoğlu Ali Pasha, see Dietrich Nehem's report to the Aulic War Council. Petrovaradin, October 5, 1708: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 178. konv. 3. fol. 59r; The Aulic War Council to Dietrich Nehem. Vienna, October 13, 1708: ÖStA KA HKR Protokollbücher Bd. 454. Reg. (1708. 07–12.) fol. 994v. Kreutel–Spies 1962, 207; Kreutel–Kornauth 1966, 99–100, 150. note 99; Fekete 1993, 452. note 44. (Cf. Dietrich Nehem's letter to the Aulic War Council. [Petrovaradin], October 1708: ÖStA KA HKR Protokollbücher Bd. 452. Exp. (1708. 07–12.) fol. 1071v; Dietrich Nehem's letter to the Aulic War Council. [Petrovaradin], October 1708: *ibidem*, fol. 1075r.) Ali Pasha could not take office until the new Pasha of Timișoara, Hasan Pasha, arrived to replace him. Kreutel–Spies 1962, 207–209; Kreutel–Kornauth 1966, 100. On Hasan Pasha of Timișoara, see Fekete 1993, 437. note 12.

⁶⁸ Dietrich Nehem's report to the Aulic War Council. Petrovaradin, March 4, 1709: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 178. Konv. 4. fol. 34v, 41r.

⁶⁹ Dietrich Nehem's report to the Aulic War Council. Petrovaradin, November 15, 1708: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 178. Konv. 3. fol. 141v. Cf. The Aulic War Council to Dietrich Nehem. Vienna, October 20, 1708: ÖStA KA HKR Protokollbücher Bd. 454. Reg. (1708. 07–12.) fol. 1015r; Dietrich Nehem's report to the Aulic War Council. Petrovaradin, January 11, 1709: *ibidem*, Konv. 4. fol. 23v. General Nehem sent the Petrovaradin interpreter, Marcantonio Mammucca della Torre's son, the castle curator and Secretary Lachowitz to receive the Agha. After Hasan Pasha's arrival in Timișoara, Ali Pasha requested that he take the Agha with him to Belgrade, initially for only 15–20 days. For the person of Marcantonio Mammucca della Torre, see Marcantonio Mammucca della Torre 1818.

⁷⁰ For the final amount, see Dietrich Nehem's report to the Aulic War Council. Petrovaradin, February 21, 1709: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 178. Konv. 4. fol. 43v. On the separate negotiations of Osman Agha, see Kreutel–Kornauth 1966, 103–115.

⁷¹ Dietrich Nehem's report to the Aulic War Council. Petrovaradin, October 25, 1708: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 178. Konv. 3. fol. 178. Cf. Dietrich Nehem's report to the Aulic War Council. Petrovaradin, January 11, 1709: *ibidem*, Konv. 4. fol. 31v.

⁷² Dietrich Nehem's report to the Aulic War Council. Petrovaradin, February 21, 1709: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 178. Konv. 4. fol. 42r–43v. The involvement of a Jewish merchant named *Joseph* and his partner in the affair was already mentioned in January 1709: Dietrich Nehem's report to the Aulic War Council. Petrovaradin, January 19, 1709: *ibidem*, fol. 31v. Based on Katona, Hornyik also wrote that all Hungarian borderland families and Bačka Serb families had to pay 1 forint each, and those who participated in the robbery had to pay 2 forints each. Katona 1805, 522; Hornyik 1866, 190.

⁷³ Dietrich Nehem's report to the Aulic War Council. Petrovaradin, April 1, 1709: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 178. Konv. 4. fol. 87v.

⁷⁴ Osman Agha wrote that the money he had received had been re-counted by a Belgrade Jew named *Jacob Israel*, and then he had it confiscated, and that he had received a bill of

and Captain *Kastner* to Belgrade to settle the matter, and instructed them to make an agreement with the Ottomans that in future they would protect their merchants on Hungarian soil only as long as they did not go territory held by the rebels.⁷⁵

The events at Kecskemét in April 1707 caused a great stir in the already unpeaceful Habsburg–Ottoman and Habsburg–Kuruc–Ottoman relations.⁷⁶ The words of General Nehem, written after the end of the affair – „So wäre es ja billig, das unsere pässe sie vor ihre freunde überall schützen solten [So it would be fair that our passports should protect you from your friends everywhere]”⁷⁷ – show how he did not consider the Ottomans’ demands to be legitimate and fair, but rather absurd, that they seemed to be protecting the Ottomans from the Kuruc insurgents, while they were trying to maintain friendly relations with each other. However, the stalemate that had developed required the acceptance of the solution. The Kecskemét case and the subsequent diplomatic negotiations described in Hungarian sources and in the memoirs of Osman Agha of Timișoara are controlled and supplemented by a considerable amount of German-language documents, which provide a thorough insight into the course of the border conflict between the two empires, the

exchange for the remaining 40 bags, which the Jew paid him in Belgrade. Kreutel–Kornauth 1966, 121–126.

⁷⁵ Instructions from Dietrich Nehem to Johann Adam Lachowitz. Petrovaradin, April 1, 1709: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 178. Konv. 4. fol. 86v–87r. Cf. „Schließlich seye der secretari Lachawiz mit dem Osman aga bey ihm ankhomen mit bericht, das daß jurament beiderseiths von denen unter commissarien auf ratification der principal commissarien wegen der differenten mit denen Türkhen zu ständen gebracht worden. Die translation auß dem türkischen werde er nechst einschickhen.” Dietrich Nehem to the Aulic War Council. [Petrovaradin] March or April 1709: ÖStA KA HKR Protokollbücher Bd. 457. Exp. (1709. 01–05.) fol. 387r. Cf. also Dietrich Nehem to the Aulic War Council. [Petrovaradin] March or April 1709: *ibidem*, 470v. The deed closing the Kecskemét case was issued on March 25, 1709. Kreutel–Kornauth 1966, 156. Contrary to Hornyik’s claim that the case was settled in October 1708: Hornyik 1866, 190. Cf. Katona 1805, 522.

⁷⁶ The French diplomatic corps was also involved in the case. In a letter of April 4, 1707, from Roland Puchot Des Alleurs, the Marquis’s envoy to Rákóczi, to Louis XIV, he reported on the raids of the kuruc insurgents on the territory of the Ottoman Empire and the damage and insults caused to Ottoman merchants captured on Hungarian territory. He learned of these from the envoy of the Pasha of Timișoara. AD série CP, Hongrie et Transylvanie, vol. 11, fol. 201–202. For its publication see Tóth 2012, 301–302.

⁷⁷ Dietrich Nehem’s report to the Aulic War Council. Petrovaradin, April 1, 1707: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 178. Konv. 4. fol. 88r.

different mechanisms of the two sides’ administrations, and the less rule-abiding „negotiating techniques” of the Ottomans.

The case of the Kecskemét raid discussed here was not unique in the period, with several atrocities against „Turkish” merchants before and after.⁷⁸ In February 1707, the Ottoman Empire’s subjects went to Kuruc territory obviously in the hope of high profits, just as the border Pashas were strongly motivated by money in later negotiations. In addition, the Jewish merchants from Belgrade were also involved in the payment process hoping to make profit. However, the question of how the victims and heirs benefited from the compensation is still not answered.

REFERENCES

Archival Materials

Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 177–179.

Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Kriegsarchiv (KA), Hofkriegsrat (HKR), Protokollbücher

Published Primary Sources

Anonim 2000

Anonim osmanlı tarihi (1099–1116/1688–1704), haz. A. Özcan, Ankara (2000).

Balla 1856

G. Balla, *Nagy-kőrösi krónika*, eds. K. Szabó, S. Szilágyi, Kecskemét (1856).

Bánkúti 1991

I. Bánkúti (ed.), *Bláho Vince búcsúbeszéde Kecskeméten 1772-ben*, Kecskemét (1991).

Bánkúti 1994

I. Bánkúti (ed.), *Iratok a Rákóczi szabadságharcból: Kecskemét város és körzete*, vol. II, Kecskemét (1994).

Benda–Maksay 1961

K. Benda, F. Maksay (eds.), *Ráday Pál iratai II. (1707–1708)*. Budapest (1961).

Defterdar 2005

Defterdar Sarı Mehmed Pasa, *Zübde-i vekayiat*, haz. A. Özcan, Ankara (1995).

Katona 1805

S. Katona, *Historia critica regum Hungariae stirpis Austriacae: 1526–1710*, vol. XXXVI., Budae (1805).

⁷⁸ Kreutel–Kornauth 1966, *passim*; Fekete 1993, *passim*. Cf. Tóth 2019b.

- Katona 1806
S. Katona, *Historia critica regum Hungariae stripsis Austriacae*, Tom XVIII, Ordine XXXVII, Budae (1806).
- Kreutel–Kornauth 1966
R. F. Kreutel, Friedrich Kornauth (Hrsg.), *Zwischen Paschas und Generalen: Bericht der Osman Ağa aus Temeschwar über die Höhepunkte seine Wirkens als Diwandolmetscher und Diplomat*, (Osmanische Geschichtsschreiber, 5) Graz (1966).
- Kreutel–Spies 1962
R. F. Kreutel, O. Spies (Hrsg.), *Der Gefangene der Giauren: Die Abenteuerlichen Schicksale des Dolmetschers ‘Osman Ağa aus Temeschwar, von ihm selbst erzählt*, Graz–Wien–Leiden (1962).
- Muahadat mecmuasi* 1297/1880,
Muahadat mecmuasi, 3. cilt, İstanbul, 1297/1880.
- Silâhdar 1962
Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname*, 1. cilt, İstanbul (1962).
- Sinkovics 1968
I. Sinkovics (ed.), *Magyar Történeti Szöveggyűjtemény*, vol. II/2. (1526–1790), Budapest (1968).
- Szita–Seewann 1999
L. Szita, G. Seewann (eds.), *A karlócai béke és Európa: Dokumentumok a karlócai béke történetéhez 1698–1699*, Pécs (1999).
- Tóth 2012
F. Tóth (éd.), *Correspondance diplomatique relative à la guerre d’indépendance du prince François II Rákóczi (1703–1711)*, Paris–Genève (2012).
- Literature*
Aktepe 1993
M. Aktepe, Çorlulu Ali Paşa, in *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8. cilt, İstanbul (1993), 370–371.
- Benda 1962
K. Benda, II. Rákóczi Ferenc török politikájának első éve 1702–1705. *Történelmi Szemle*, 5/2 (1962), 189–209.
- Buza 1981–1982
J. Buza, Az oroszlanos tallér árfolyama és szerepe Magyarországon pénzforgalmában. *Numizmatikai Közlöny*, 80–81/1 (1981–1982), 89–100.
- Dávid 1980
G. Dávid, Török és tatár katonák Rákóczi seregében, in B. Köpeczi, L. Hopp, Á. R. Várkonyi (eds.), *Rákóczi-tanulmányok*, Budapest (1980), 159–167.
- F. Molnár 2006
M. F. Molnár, Tárgyalási technikák és hatalmi játszmák, A Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti határ meghúzása a karlócai békét követően, *Századok*, 140/6 (2006), 1475–1502.
- F. Molnár 2008
M. F. Molnár, *Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közötti határ kijelölése a karlócai békét követően (1699–1701)*. PhD disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Budapest (2008).
(<http://doktori.btk.elte.hu/hist/fmolnar/phdmolnar.pdf>)
- Fekete 1993
L. Fekete, A Rákóczi-Aspremont-levéltár török iratai, in *idem*, *A hódoltság török levéltári forrásai nyomában*, Budapest (1993), 429–463.
- Gebei 2001
S. Gebei, Az orosz–török béketárgyalások Karlócán és Konstantinápolyban (1699–1700). *Aetas*, 21/2 (2001), 134–154.
- Gezer 2021
Ö. Gezer, Massacre in Kecskemét (1707) and Ottoman–Habsburg Negotiations, in Ö. Oral (ed.), *Torkey&Kosovo: The Role of Diplomacy in the History of the Balkans* (IBAC Book Series, 7), İstanbul (2021), 57–65.
- Gezer 2022
Bıçak Sirtında: Michael Talman’ın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki İlk Seneleri. *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (2022), 1–43.
- Heckenast 2005
G. Heckenast, *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár* (História könyvtár, Kronológiák, Adattárak, 8) Budapest (2005).
- Hornyik 1866
J. Hornyik, *Kecskemét város története*, vol. IV, Kecskemét (1866).
- Marcantonio Mammucca della Torre 1818,
Marcantonio Mammucca della Torre. *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunft*, 9/65 (1818) 253–256.
- Molnár 2002
A. Molnár, A török kori Kecskemét ferences krónikása: Blahó Vince (1725–1785), *Cumania*, 18 (2002), 171–205.
- Papp 2004
S. Papp, A Rákóczi-szabadságharc török diplomáciája, *Századok*, 138/4 (2004), 793–821.
- Seres 1996
I. Seres, II. Rákóczi Ferenc török katonái 1708-ban, *Keletkutatás*, 1996. tavasz, 91–98.
- Szabados 2013
J. Szabados, Michael Talman konstantinápolyi

Habsburg rezidens két jelentése az Udvari Haditanács részére (1705. július 25. és augusztus 13.), *Fons*, 20/3 (2013), 385–419.

Szabados 2015

J. Szabados, Hírek Konstantinápolyból 1705 derekán: A nagypolitika történései egy Habsburg diplomata szemüvegén keresztül, *Hadtörténelmi Közlemények*, 128/1 (2015) 74–104.

Szalay 1859

L. Szalay, *Magyarország története*, vol. VI, Pest (1859).

Thaly 1872

K. Thaly, *Adalékok a Thököly- és a Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*, vol. II, Pest (1872).

Tóth 2018

H. Tóth, Török kereskedők nehézségei a kuruc korban – avagy hogyan ne kereskedjünk Magyarországon a Rákóczi-szabadságharc idején, *Acta Historica Universitas Szegediensis*, 143 (2018), 87–106.

Tóth 2019a

H. Tóth, „Roma çasarıyla şevketlü padişahımızın sulh

[u] salahı olub” – The „Ali pashas” of Temesvár on the Habsburg, Hungarian and Ottoman frontier at the time of the Rákóczi War of Independence, in P. Fodor, N. E. Kovács, B. Péri (eds.), *Şerefe. Studies in Honour of Prof. Géza Dávid on His Seventieth Birthday*, Budapest (2019), 459–479.

Tóth 2019b

H. Tóth, Szalih zajm, Musztafa zajm és társaik tragikus kereskedőútja 1711-ben: Adalékok az Oszmán Birodalom kereskedőinek magyarországi tevékenységéhez, in Z. Bagi (ed.), *„...ugy irhassak, mint volt...” Ünnepi tanulmányok a 65 esztendőös Tóth Sándor László tiszteletére*, Szeged (2019), 197–209.

Tóth 2021

H. Tóth, Thirty Years in the Service of the Habsburgs: Insight into the devoted Work of the Turkish Interpreter Johann Adam Lachowitz (1678–1709), *Prace Historyczne*, 148/4 (2021), 745–767.

Vatai 2011

Vatai Gábor, Út az irrealitásba: Rákóczi török diplomáciája a szabadságharc idején, *Keletkutatás*, 2011. ősz, 91–108.

COIFURILE GĂRZII CETĂȚENEȘTI DIN TIMIȘOARA DIN COLECȚIA MUZEULUI NAȚIONAL AL BANATULUI (PRIMA JUMĂTATE A SEC. AL XIX-LEA)

Zoran Marcov*

Cuvinte cheie: coif, Gărzile Cetățenești din Timișoara, Societățile de Tir din Timișoara, cavaleria habsburgică, prima jumătate a sec. al XIX-lea, investigații XRF, colecția Muzeului Național al Banatului.

Keywords: helmet, the Citizen Guards from Timisoara, the Shooting Societies from Timisoara, the Habsburg cavalry, first half of the 19th century, XRF investigations, the collection of the National Museum of Banat.

The helmets of the Citizen Guard from Timisoara from the collection of the National Museum of Banat (first half of the 19th century)

(Abstract)

In the first half of the 18th century, following the establishment of the two Magistrates, German and Rascian, in Timisoara were created the armed Citizen Guards, which had both a military role, being involved in the Austro-Turkish conflict of 1738–1739, and a civil one, ensuring the security and city order, quarantine in hospitals etc. Known as *Bürgergarde* and *Freie Compagnie*, these units are quite rarely mentioned in documents until 1781.

With the granting of the rights of free royal city in 1781, the Citizen Guards were reorganized in Timisoara, being equipped with new uniforms, weapons and flags. According to the preserved statistical data, in 1782 the German guard had 154 members, and the Serbian guard had 118 members. The German and Serbian detachments of the Citizen Guard were placed under the command of the mayor of the city. Two decades later, in 1809, the Citizen Guard from Timisoara counted 1400 pedestrians and a company of 100 horsemen. The cavalry division, equipped similar to the Austrian dragoon units, was generally recruited from the German population, while the infantry was recruited from the German and Serbian citizens, but organized separately.

The two M. 1836 helmets kept in the collection of the National Museum of Banat are among the few pieces of this type owned by museums in our country. Over time identified with the Shooting Society or with the fire brigade, the helmets are originally of military origin, being produced for the Austrian cavalry officers, during the reign of the emperor Ferdinand I (1835–1848). The Citizen Guard from Timisoara adopted helmets in the equipment of the cavalry company, later the equipment being generalized to all units of the Guard. Dissolved in 1848, the Citizen Guard in its old structure was not re-established in the following period. The pompous equipment of the past ended up in the patrimony of the families of the former guards and in the props of the Shooting Societies, societies established by the members of the Guard. Two of the M. 1836 helmets once worn by the members of the Citizen Guard became part, through the kindness of Meskó Béla and Babusnik Emil, of the museum's collection, being today among the most attractive exhibits of the military collection.

Articolul de față este dedicat memoriei dr. Lajos Kakucs (1944–2023), absolvent al Universității din Cluj, muzeograf în cadrul Muzeului Banatului din Timișoara, cercetător independent și erudit istoric, care a avut o contribuție majoră la studiul istoriei moderne a Banatului, lucrările publicate de acesta în decursul anilor stând mărturie în acest sens¹.

Studiul nostru se dorește o modestă completare la articolul dr. Kakucs referitor la Gărzile civice și Societățile de tir din Banat (1717–1919), material publicat în cursul anului 2014 în periodicul de specialitate al Muzeului Național al Banatului, *Analele Banatului*². Lajos Kakucs a elaborat cu acea ocazie un studiu amplu și prețios, care se bazează pe lângă sursele de arhivă și pe numeroase bunuri cultu-

* Muzeul Național al Banatului din Timișoara, Piața Huniade nr. 1, 300 002; e-mail: markovzoran@yahoo.com

¹ Lajos Kakucs, *Contribuții la istoria agriculturii din Banat: sec. XVIII-XIX*, Timișoara (1998); Idem, *Breslele, manufacturile și dezvoltarea industrială a Banatului între anii*

1717–1918, Timișoara (2008); Miklósi Ilona, Kakucs Lajos, *Ormós Zsigmond a múzeumalapító*, Temesvár (2013).

² Lajos Kakucs, *Gărzile Civice și Societățile de Tir din Banat între anii 1717–1919*, *Analele Banatului*, S.N., *Arheologie-Istorie*, XXII, Cluj-Napoca (2014), 339–381.

rale cu valoare patrimonială, aflate astăzi în colecția muzeului timișorean. În materialul publicat, Kakucs a prezentat și clarificat situația în legătură cu o serie de bunuri aferente Gărzilor Cetățenești și Societăților de Tir din Timișoara: *Regulamentul de Comportare al Gărzii Călare a cetățenilor orașului liber regesc Timișoara*, din anul 1822³; drapelele și eșarfele Gărzii Cetățenești⁴; matricele sigilare ale Societăților de Tir din Timișoara⁵ etc. Deși a amintit majoritatea bunurilor referitoare la Gărzile Cetățenești păstrate în colecțiile muzeului, Kakucs a omis cele două coifuri habsburgice de cavalerie Model 1836, aflate în prima jumătate a sec. al XIX-lea în echiparea gărzii călare a orașului de pe Bega. Această omisiune ne permite astăzi să elaborăm un studiu referitor la cele două piese păstrate în colecția de arme a muzeului⁶, în rândurile de mai jos urmând să fie prezentate date cu privire la istoricul, proveniența, datarea, investigațiile XRF și circulația coifurilor austriece M. 1836 din patrimoniul muzeului.

Scurt istoric al Gărzilor Cetățenești din Timișoara (secolele XVIII-XX)

Deși articolul dr. Lajos Kakucs⁷, material amintit în rândurile de mai sus, este la ora actuală cel mai amplu studiu referitor la istoricul Gărzilor Cetățenești din Banat și Timișoara, se cuvine să prezentăm pe scurt, în partea introductivă a materialului nostru, câteva considerații cu privire la cele mai reprezentative date din istoria unităților timișorene în secolele XVIII-XX.

O diferențiere clară între Gărzile Cetățenești și dezvoltarea Societăților de Tir, cel puțin în prima fază a stăpânirii habsburgice în Banat, nu se poate face, întrucât primele poligoane de tragere au apărut din inițiativa civililor înarmați, constituiți în gărzi cetățenești înarmate, care au fost inițiate sau cel puțin sprijinite de conducerea militară a Banatului, apoi și de cea civilă⁸.

În primul deceniu de după anul 1718 nu există date concrete referitoare la existența în Timișoara a unor gărzi civile înarmate, abia în anii '30 ai sec. al XVIII-lea apar primele documente care atestă existența unor locuitori care aveau dreptul să dețină arme acasă, în scopul ajutorului militar acordat

administrației provinciale. În contextul izbucnirii războiului austro-turc din 1738–1739 și a răzcoalelor anti-habsburgice din Banat, sursele documentare menționează mobilizarea, alături de armata imperială, a gărzilor cetățenești din Timișoara, formate din etnici germani și sârbi. Organizarea acestora pe bază națională are cel mai probabil legătură cu înființarea la Timișoara, în anul 1718, a celor două Magistrate, German și Rascian. Gărzile Cetățenești înarmate au avut atât rol militar, fiind implicate în mai sus amintitul conflict austro-turc din 1738–1739, cât și civil, asigurând paza și ordinea orașului, carantina spitalelor etc. Cunoscute sub numele de *Bürgergarde* și *Freie Compagnie*, aceste unități sunt destul de rar amintite în documentele de până în anul 1781⁹.

Odată cu acordarea drepturilor de oraș liber regesc în anul 1781, la Timișoara au fost reorganizate Gărzile Cetățenești, fiind dotate cu uniforme, arme și drapele noi. Conform datelor statistice păstrate, în anul 1782 garda germană avea 154 membri, iar cea sârbească 118 membri. Detașamentele germane și sârbești ale Gărzii Cetățenești au fost puse sub comanda primarului orașului. Două decenii mai târziu, în 1809, Garda Cetățenească din Timișoara număra 1400 pedestrași și o companie de 100 de călăreți. Detașamentul de cavalerie, echipat asemănător unităților de dragoni austrieci, era recrutat în general din rândul populației germane, în timp ce infanteriștii erau recrutați dintre cetățenii germani și sârbi, organizați însă separat. Infanteriștii germani erau echipați cu uniforme mai elevate și mai pompoase față de omologii sârbi, ceea ce a dus la nemulțumirea “ilirilor”, a sârbilor, fapt constatat într-un raport din anul 1812. Cazul a fost soluționat de palatinul Ungariei, care a dispus utilizarea de uniforme comune pentru toate unitățile Gărzii Cetățenești din Timișoara¹⁰.

În contextul izbucnirii Revoluției în martie 1848, la Timișoara a fost înființată o Gardă Națională, iar în urma hotărârilor adoptate la adunarea populară din 18 martie 1848, putea fi membru al gărzii orice cetățean al orașului, fără deosebire socială sau religioasă. Doar evreii au fost acceptați mai târziu în rândurile Gărzii Naționale, în contextul în care majoritatea membrilor vechii Gărzi Cetățenești se opunea înrolării acestora. La Timișoara a existat inițial o tensiune destul de mare între membrii noii gărzi naționale și cei ai vechii gărzi cetățenești, deoarece reprezentanții vechii gărzi au refuzat desființarea statutelor, s-au împotrivit abandonării uniformelor

³ *Ibidem*, 361.

⁴ *Ibidem*, 361–363.

⁵ *Ibidem*, 365–366.

⁶ Registrul de inventar IV al MNaB, Colecția Istorie, vol. 1, nr. inv. 3461 și 3462, 347.

⁷ Lajos Kakucs, Gărzile Civice și Societățile de Tir din Banat..., 339–381.

⁸ *Ibidem*, 359.

⁹ *Ibidem*, 359–360.

¹⁰ *Ibidem*, 360.

pompoase și s-au opus cu îndârjire fuziunii cu noua Gardă Națională. Desființarea vechii Gărzi Cetățenești a fost hotărâtă și pusă în aplicare de primul ministru al guvernului revoluționar maghiar, Batthyány Lajos, astfel că membrii vechii gărzi au fost integrați în nou înființata Gardă Națională. Unitățile Gărzii Naționale din Timișoara s-au alăturat trupelor revoluționare maghiare, fiind concentrate inițial la Vârșeț. În octombrie 1848, trupele habsburgice comandate de generalul Rukavina au înfrânt rezistența Magistraturii orașului și a Gărzii Naționale, iar 500 de membri ai gărzii au fost nevoiți să depună armele. În contextul asedierii orașului de către armatele revoluționare maghiare, în Fabric și Iosefin au fost reînființate Gărzile Naționale, în timp ce încercările generalului Rukavina de a mobiliza vechea Gardă Cetățenească din Cetate au fost sortite eșecului. Izbucnirea Revoluției de la 1848 a consfințit de fapt încetarea activității Gărzii Cetățenești din Timișoara, organizată pe vechea structură națională germano-sârbă¹¹.

Gărzile Cetățenești au apărut încă odată la Timișoara în perioada tulbure de la sfârșitul Primului război mondial. În contextul prăbușirii Imperiului austro-ungar, pentru menținerea ordinii publice în oraș a fost înființată Garda Cetățenească în data de 4 octombrie 1918, formată din cetățeni proveniți din toate naționalitățile urbei. În clipa înființării Garda Cetățenească număra 168 de membri din Cetate, 484 din Fabric, 795 din Iosefin și 670 din Elisabetin. Nou înființata Gardă Cetățenească a fost dizolvată în data de 22 noiembrie 1918, la scurt timp după intrarea în oraș a trupelor armatei regale sârbe¹².

Evoluția coifurilor din preistorie până în sec. al XVIII-lea. Coifurile utilizate de cavaleria austriacă în prima jumătate a sec. al XIX-lea

Coiful a apărut destul de devreme printre elementele echipamentului militar defensiv, fiind conceput pentru protecția capului. Primele coifuri au fost atestate în preistorie, fiind realizate din bronz. Acestea erau extrem de eficiente în protejarea celei mai sensibile părți a corpului uman. Coifurile au fost încă de la bun început concepute să protejeze cât mai bine capul luptătorului: în partea inferioară erau prevăzute cu un element care apăra gâtul, iar în partea superioară erau alte componente specifice care protejau fruntea, pomeții și urechile¹³.

În cazul coifurilor din Grecia antică, apare uneori o întăritură decorativă de forma unei creste în partea superioară a calotei, element care re apare în perioada modernă la coifurile din sec. al XVIII-lea și pe unele din sec. al XIX-lea¹⁴.

Coifurile legionarilor romani erau prevăzute în partea inferioară cu o apărătoare în zona gâtului și cu obrăzare pentru protecția feței și a urechilor, aceste coifuri fiind similare cu cele utilizate peste secole de cavaleria central-europeană, având apărătoarea inferioară segmentată și obrăzare mobile (coiful de tip *Zischägge*)¹⁵.

În perioada marilor migrații a apărut pe scena istoriei un nou tip de coif de formă semisferică, ranforsat cu fâșii subțiri încrucișate, din fier, coiful fiind prevăzut și cu apărătoare pentru urechi¹⁶.

Coiful de formă ușor conică, cu apărătoare nazală, a fost adoptat de vikingi și normanzi, în secolele IX-XI¹⁷. Acest tip de coif s-a dezvoltat în timp, ajungând în sec. al XV-lea să aibă în partea inferioară o prelungire metalică pentru protecția gâtului, iar în partea frontală să prezinte locașuri traforate pentru ochi; altele au fost prevăzute cu elemente mobile pentru protecția feței, numite viziere (coiful de tip *Sallet*, cu subvariantele sale)¹⁸.

În perioada cruciadelor, cavalerii europeni au purtat coifuri de formă neobișnuită, de tipul unui vas înalt și închis, prevăzut cu fante extrem de subțiri pentru respirat și văzut¹⁹.

În evul mediu târziu, coifurile aveau forme dintre cele mai diverse. Coifurile sub formă de pălărie având o margine răsfrântă, mai lată sau mai îngustă, au apărut la sfârșitul sec. al XV-lea și începutul sec. al XVI-lea ca elemente componente ale armurilor de cavaler, ori în echiparea infanteriei (cel mai evoluat tip de coif din această categorie era *Morion*-ul italian)²⁰. Se poate spune că acest tip de coif este precursorul căștilor militare din perioada celor două războaie mondiale.

Coifurile de tip închis (căștile), prevăzute cu vizieră mobilă, au apărut în sec. al XV-lea și al XVI-lea, fiind de regulă elemente componente ale armurilor de cavaler (casca de tipul *Armet*)²¹.

¹⁴ Драгутин Петровић, *Хладно оружје из збирки Градског Музеја Вршац*, Вршац (2005), 14.

¹⁵ Zoran Markov, Dragutin Petrović, *op. cit.*, 24.

¹⁶ Драгутин Петровић, *op. cit.*, 14.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ George Stone, *A Glossary of the Construction, Decoration and Use of Arms and Armor in All Countries at All Times*, New York (1961), 536–537.

¹⁹ Zoran Markov, Dragutin Petrović, *op. cit.*, 24.

²⁰ George Stone, *op. cit.*, 455–457.

²¹ Драгутин Петровић, *op. cit.*, 14; George Stone, *op. cit.*, 17–20.

¹¹ *Ibidem*, 346, 364–365.

¹² *Ibidem*, 365.

¹³ Zoran Markov, Dragutin Petrović, *Cold Arms*, Vršac (2012), 24.

În spațiul sud-est european, evul mediu târziu se caracterizează prin puternica influență otomană în zonă, influență prezentă și în echipamentul militar defensiv. În arealul Balcanilor, dar nu numai, au fost adoptate coifurile conice turcești, sau coifurile-turban, completate cu împletitură de zale fixată împrejurul marginii inferioare a coifurilor²².

În sec. al XVII-lea și prima parte a sec. al XVIII-lea, în Europa Centrală s-a răspândit coiful de tip *Zischägge*. Ușor recognoscibil datorită apărătorii cervicale late și segmentate din partea inferioară, cu obrăzare de formă triunghiulară, cu cozoroc și cu apărătoare nazală mobilă, acest tip de coif a fost foarte popular în spațiul german, în Ungaria și Polonia²³.

În epoca modernă, la cumpăna secolelor XVIII-XIX, dar și în prima jumătate a sec. al XIX-lea, coifurile au fost foarte populare în Imperiul Habsburgic, fiind utilizate mai ales în echiparea unităților de cavalerie. La începutul sec. al XIX-lea, cavaleria habsburgică dispunea de coifuri ușoare, cu calotă semisferică, fiind prevăzute cu cozoroc ascuțit sau rotund, dar și cu o creastă împodobită cu un element din lână de culoare galben-neagră, fixat de-a lungul părții superioare a crestei. Cele mai frumoase coifuri erau cele aflate în echiparea ofițerilor de cavalerie, în cazul acestora toate elementele exterioare din alamă erau aurite, iar creasta era masivă și bogat decorată. Elementele distinctive ale acestui tip de coif erau fâșiile înguste de alamă, cu rol de ranforsare, dispuse perpendicular pe calota coifului, în dreptul celor două obrăzări segmentate. Cel de-al doilea aspect distinctiv era elementul decorativ din lână dispus de-a lungul crestei, care era vopsit în culorile Imperiului austriac, culorile fiind însă dispuse longitudinal în următoarea ordine: negru în mijloc, iar galben de jur-împrejur. În partea frontală a coifului există o placă de alamă aurită, decorată cu monograma împăratului austriac Francisc I (F. I.)²⁴. În timpul succesorului lui Francisc, Ferdinand I al Austriei (1835–1848), a fost adoptat noul coif pentru ofițerii de cavalerie, coiful M. 1836²⁵. În linii mari, noul coif era o copie fidelă a celui precedent, chiar și monograma imperială rămânând aceeași (F. I.). Diferențe vizibile sunt în cazul elementului decorativ din lână și la fâșiile de ranforsare din dreptul obrăzarelor. În cazul noului coif, lână de pe creastă era colorată

tot în negru-galben, doar că acum culorile sunt dispuse invers: galbenul apare în mijloc, iar negrul de jur-împrejur. Fâșiile de ranforsare de la fixarea obrăzarelor sunt dispuse acum în unghi ascuțit, cu vârful orientat spre creastă²⁶.

Această descriere detaliată a coifurilor austriece de cavalerie din prima jumătate a sec. al XIX-lea a fost prezentată în contextul în care Garda Cetățenească din Timișoara a avut în echipare sa ambele tipuri de coifuri redată mai sus. *Regulamentul de Comportare al Gărzii Călare a cetățenilor orașului liber regesc Timișoara* din anul 1822 (Pl. III), păstrat în patrimoniul Muzeului Național al Banatului²⁷, cuprinde trei desene color, reprezentând un trompetist (Pl. IV), un ofițer (Pl. V. stânga) și un soldat (Pl. V. dreapta), toate coifurile redată în cele trei desene corespund modelului pentru ofițerii de cavalerie austriacă din timpul împăratului Francisc I (1804–1835). În colecția de arme a muzeului s-au păstrat însă două piese aparținând Modelului 1836, coifurile fiind utilizate în perioada împăratului Ferdinand I (1835–1848).

Coifurile austriece Model 1836 aflate în dotarea Gărzii Cetățenești Călare din Timișoara din Colecția de arme a Muzeului Național al Banatului

Intrate în patrimoniul instituției la începutul secolului trecut, cele două coifuri austriece Model 1836²⁸ se numără printre cele mai frumoase expozate ale colecției de arme albe, fiind poate întrecute la acest capitol doar de splendidul coif de paradă de tip *Morion*²⁹, piesă de factură italiană, datată în cuprinsul sec. al XVI-lea.

În ceea ce privește proveniența celor două coifuri din colecția de arme a MNAB, datele de arhivă păstrate sunt extrem de prețioase pentru reconstituirea istoricului pieselor. Menționăm acest aspect deoarece nu toate bunurile păstrate în colecțiile muzeului au avut parte de aceeași soartă, în multe dintre cazuri informațiile privind proveniența pieselor s-au pierdut în decursul celor 150 de ani de existență a muzeului. Este important de precizat că ambele coifuri au fost înregistrate în inventarul Societății Muzeale de Istorie și Arheologie (în continuare SMIA) în aceeași zi, respectiv în 30 iunie

²² Zoran Markov, Dragutin Petrović, *op. cit.*, 24.

²³ George Stone, *op. cit.*, 416–418.

²⁴ *Austrian Army of the Napoleonic Wars (2), Cavalry*, Men-at-Arms Series, No 181, Osprey Publishing (1986), 9–41.

²⁵ *The Austrian Army 1836–66 (2), Cavalry*, Men-at-Arms Series, No 329, Osprey Publishing (1999), 12–13.

²⁶ <https://www.dorotheum.com/de/l/4057777/> (accesat în 12 noiembrie 2023).

²⁷ Registrul de inventar IV al MNAB, Colecția Istorie, nr. inv. 20802.

²⁸ Registrul de inventar I al MNAB, nr. vechi inv. 2115 și 2135, înregistrate în data de 30 iunie 1904.

²⁹ Registrul de inventar IV al MNAB, Colecția Istorie, vol. 1, nr. inv. 3463, 347.

1904, însă din acest punct povestea celor două piese va fi diferită.

Primul coif intrat în inventar este cel donat de Meskó Béla, piesă înregistrată cu nr. 2115 în 30 iunie 1904, în registrul SMIA³⁰. Despre donator este cunoscut faptul că a fost un apropiat al Societății Muzeale, dăruind în mai multe rânduri piese deosebit de valoroase. Dr. Meskó Béla a deținut o serie de funcții publice în Timișoara, printre care amintim: consilier local (1902–1910) și director al Sedriei Orfanale din Timișoara (1908–1910)³¹. A decedat în 6 noiembrie 1913 la Timișoara, decesul său fiind menționat în necrologurile din presa vremii³².

În primul registru de inventar al muzeului, coiful apare înregistrat cu următoarea descriere în lb. maghiară: “Coiful batalionului pușcașilor civili germani, care a funcționat până în 1848; deasupra cu blană negru-galbenă; în față cu literele F.I. = Ferdinandus I. Drapelul acestora a fost sfințit pe 27 oct. 1844, despre care avem și câteva imagini”, traducerea fiind realizată cu ocazia digitalizării vechiului registru de inventar³³. Din textul descrierii reiese clar faptul că avem de-a face cu unul din coifurile purtate de membrii Gărzii Cetățenești din Timișoara, respectiv de membrii detașamentului german al gărzii, unitate dizolvată în anul 1848 în contextul izbucnirii Revoluției de la 1848. Este documentat faptul că în 27 octombrie 1844, la Timișoara, a avut loc sfințirea drapelului detașamentului infanteriștilor germani, dar și sfințirea noilor eșarfe pentru mai vechiul drapel al cavaleriștilor, din anul 1809. Patroana drapelului a fost împărăteasa Carolina Augusta, văduva împăratului Francisc I, decedat în anul 1835³⁴. O litografie color de mari dimensiuni, reprezentând ceremonia de sfințire a steagului, se păstrează și astăzi în colecția muzeului³⁵. Mai vechea traducere a registrului

muzeului, din anul 1974, este confuză și cu multiple adnotări ulterioare: “Pălărie ungurească/chipiu maghiar, din 1848. Pe deasupra este o bonetă galben cu negru, în față scrie F. I. ceea ce înseamnă Ferdinand I. Chipiul batalionului de tiraliori civili germani care a funcționat până în anul 1848 în Timișoara. Drapelul acestui batalion a fost sfințit la 27 octombrie 1844”³⁶. Având în vedere că registrul interbelic de inventar nu s-a păstrat, doar putem deduce că piesa a fost înregistrată ca și coif al Societății de Tir din Timișoara. Acest text apare înscris pe eticheta dreptunghiulară lipită pe calota celui alt coif păstrat. Din registrul actual de inventar aflăm că piesa avea în perioada interbelică nr. de înregistrare 204. Actualul registru, aflat în uz din anul 1958, menționează la nr. inv. istorie 3461 următoarea informație: “Coif al Societății de Tir din Timișoara a. 1848”³⁷.

Coiful a reintrat în atenția noastră în urmă cu câțiva ani, cu ocazia reorganizării depozitului de arme al instituției, când toate bunurile de patrimoniu au fost fotografiate și reamplasate în noile module de depozitare³⁸. În timpul acestui proces de reorganizare, pe hampa unei sulite de factură exotică ne-a atras atenția o fâșie de lână de culoare galben-neagră, fixată rudimentar de partea superioară a tijeii din lemn. După o analiză detaliată, elementul din lână s-a dovedit a fi de fapt partea superioară a coifului militar austriac, elementul decorativ ce se fixa de-a lungul crestei coifului. Identificarea decorului din lână a făcut posibilă reîntregirea coifului, în forma în care piesa a ajuns în colecția muzeului în anul 1904 (Pl. I).

În concluzie, coiful donat de Meskó Béla se păstrează într-o stare de conservare mediocră, fiind incomplet, dar spre deosebire de cealaltă piesă, păstrează elementul decorativ din lână, de culoare galben-neagră, care era fixat de-a lungul crestei. Din cauza stării precare de conservare, coiful acesta nu a avut parte de expunerea științifică și mediatică de care s-a bucurat celălalt coif din colecție.

Cel de-al doilea coif a intrat în inventarul SMIA tot în data de 30 iunie 1904, fiind donat de dr. Babusnik Emil și înregistrat cu nr. inv. 2135³⁹. Donatorul acestei piese era membru al unei

³⁰ Registrul de inventar I al MNAB, nr. vechi inv. 2115, înregistrat în data de 30 iunie 1904.

³¹ Branislav Anđelković, Nicoleta Demian, *Colecția de antichități egiptene a Muzeului Banatului din Timișoara – The Collection of Egyptian Antiquities in the Museum of Banat in Timișoara*, Timișoara (2016), 115, nota 104.

³² *Szatmárvármegye*, anul IX, nr. 45 (9 noiembrie 1913), 3.

³³ Registrul de inventar I al MNAB, nr. vechi inv. 2115, înregistrat în data de 30 iunie 1904; Dan Leopold Ciobotaru, manager al MBT între anii 2006–2014, a inițiat proiectul de traducere și digitalizare al vechiului registru de inventar al muzeului. Traducerea și digitalizarea parțială a inventarului au fost realizate de Andreea Ioza, proiectul fiind oprit din lipsa fondurilor. Varianta electronică utilizată astăzi de către specialiștii MNAB provine din anul 2011.

³⁴ Lajos Kakucs, *Gărzile Civice și Societățile de Tir din Banat...*, 362–363.

³⁵ Registrul de inventar IV al MNAB, Colecția Istorie, vol. 1, nr. inv. 5393, 532.

³⁶ Registrul de inventar IV al MNAB, Colecția Istorie, vol. 1, nr. inv. 7161, 690; fișele 2115 și 2135.

³⁷ Registrul de inventar IV al MNAB, Colecția Istorie, vol. 1, nr. inv. 3461, 347.

³⁸ Proiectul de reorganizare a depozitului de arme din cadrul MNAB a fost întocmit de drd. Luminița Paul, conservator expert la Secția de Istorie. La reorganizarea depozitului de arme a participat și Ancuța Marcu, conservator în cadrul Laboratorului Zonal de Restaurare.

³⁹ Registrul de inventar I al MNAB, nr. vechi inv. 2135,

cunoscute familiei timișorene, fiind fiul lui Babusnik Ágoston, fost director al Primei Case de Păstrare din Timișoara, decedat în orașul de pe Bega în 9 martie 1895⁴⁰. Emil a trăit în ultimele decenii ale vieții la Budapesta, profesând avocatura. A decedat la Budapesta în anul 1937, la vârsta de 63 de ani⁴¹.

În registrul SMIA, acest coif apare înregistrat cu următoarea descriere: “Provine din același loc ca și coiful cu nr. inv. 2025⁴², utilitatea sa a fost de asemenea similară, doar că lipsește blana negrugalbenă; acest coif este mai bine păstrat decât cel cu nr. inv. 2025”⁴³. Chiar dacă registrul interbelic lipsește, așa cum am menționat în rândurile de mai sus, pe calota acestui coif, în partea superioară pe lângă baza crestei, se păstrează eticheta interbelică care prezintă următorul text: “№ – 205 / Coiful Societății de Tir 1848”. Actualul registru al muzeului, menționează la nr. inv. istorie 3462 următoarea informație: “Coif al Societății de Tir Timișoara a. 1848”⁴⁴.

Acest coif se pare că a intrat în colecția muzeului pe filiera Societății de Tir din Timișoara, astfel că identificarea sa în cele două registre de evidență din perioada de după Primul război mondial nu trebuie obligatoriu contestată. Babusnik Ágoston, tatăl donatorului piesei, a fost printre altele membru de vază al Societății de Tir din Timișoara și un împătimit al concursurilor organizate de aceasta. În anul 1868 sezonul de tragere a fost deschis de primarul Karl Kütel, în data de 17 mai. Printre premianții la tragere s-a numărat și Babusnik Ágoston⁴⁵. Același Ágoston apare din nou în prim plan în anul 1891, când a fost organizat la Timișoara Concursul Național al Trăgătorilor din Ungaria (15–21 august 1891). În preajma concursului au fost organizate în oraș două evenimente deosebit de importante, primul fiind un concurs de tragere organizat în cinstea lui Babusnik Ágoston, în 7 iunie 1891⁴⁶. Cunoscând faptul că poligoanele de tragere au fost înființate și întreținute de către membrii Gărzii Cetățenești⁴⁷, este de la sine înțeles

că echipamentele pompoase ale gardiștilor, interzise după anul 1848, și-au găsit loc și în “recuzita” Societății de Tir existente în a doua jumătate a sec. al XIX-lea.

Referitor la circulația coifului, piesa donată de Babusnik Emil, păstrată într-o stare mult mai bună față de coiful dăruit de Meskó Béla, a făcut parte, până în anul 2006, din expoziția permanentă de istorie amenajată în sălile Castelului Huniade. După demontarea vechii expoziții permanente, în vederea începerii lucrărilor de reabilitare, coiful a fost păstrat în depozit și expus ocazional cu prilejul unor expoziții temporare internaționale, micro-expoziții și scurte documentare video promovate în mediul online. În cursul anului 2012 coiful a fost clasat în categoria juridică Fond prin Ordinul 2516 din 5 octombrie 2012⁴⁸ al Ministerului Culturii și Patrimoniului Național. În a doua jumătate a anului 2012, piesa a făcut parte din lotul celor peste 90 de obiecte ale MNAB care au fost prezentate în cadrul expoziției internaționale⁴⁹ de arme albe, realizate în colaborare cu Muzeul Orășenesc din Vârșeț (Republica Serbia), în cadrul unui proiect european transfrontalier România/Serbia. Coiful a fost publicat cu această ocazie în catalogul de expoziție *Cold Arms*⁵⁰, volum apărut la Vârșeț în toamna anului 2012. În primăvara anului 2020, coiful a fost expus la Bastionul Maria Theresia din Timișoara în cadrul micro-expoziției “Exponatul lunii mai 2020. Piese de patrimoniu din colecțiile Muzeului Național al Banatului”⁵¹. Un an mai târziu, în martie 2021, coiful a fost promovat în cadrul proiectului cultural online *Din culisele muzeului*, prezentarea fiind realizată de colega muzeograf dr. Teodora-Daniela Moț, pe baza documentării noastre⁵².

În primăvara anului 2023, cele două coifuri

înregistrat în data de 30 iunie 1904.

⁴⁰ *Budapesti Hirlap*, anul XV, nr. 68 (10 martie 1895), 9.

⁴¹ *Temesvári Hirlap*, anul XXXV, nr. 107 (15 mai 1937), 7.

⁴² În primul registru al muzeului, nr. inv. 2025 apare înscris de două ori, la paginile 152 și 161. A doua înregistrare este eronată. Cea de-a doua înregistrare este ștearsă, fiind trecută deasupra numărul 2025 varianta corectă 2115.

⁴³ Vezi explicațiile prezentate la nota nr. 33.

⁴⁴ Registrul de inventar IV al MNAB, Colecția Istorie, vol. 1, nr. inv. 3462, 347.

⁴⁵ Lajos Kakucs, *Gărzile Civice și Societățile de Tir din Banat...*, 366.

⁴⁶ *Ibidem*, 367.

⁴⁷ *Ibidem*, 359.

⁴⁸ <http://clasate.cimec.ro/Detailiu.asp?tit=coif--Coiful-batalionului-puscasilor-civili-germani&k=A0EEDB40CE7B431EAAB7322FD4AFA1FA> (accesat în 12 noiembrie 2023).

⁴⁹ În iulie 2012 a fost vernisată la Muzeul Orășenesc din Vârșeț expoziția internațională *Armele albe ale Banatului istoric. Colecțiile muzeelor Vrșac și Timișoara*. Expoziția a reprezentat evenimentul final al proiectului transfrontalier *Konkordija*, implementat de către Primăria Orașului Vârșeț în colaborare cu Muzeul Banatului din Timișoara.

⁵⁰ Zoran Markov, Dragutin Petrović, *op. cit.*, 128; în condițiile în care sursele bibliografice disponibile la momentul apariției catalogului au fost relativ modeste, coiful a fost atribuit în mod eronat domniei împăratului Francisc I (1804–1835).

⁵¹ <https://mnab.ro/ro/event/exponatul-lunii-mai-2020-coiful-garzii-cetatenesti-din-timisoara/> (accesat în 12 noiembrie 2023).

⁵² <https://www.facebook.com/MuzeulBanatuluiTimisoara-Oficial/videos/798747274074808> (accesat în 12 noiembrie 2023).

M. 1836 din colecția muzeului au fost investigate cu spectrometrul XRF din dotarea Laboratorului Zonal de Restaurare al MNaB⁵³. Au fost emise în total 17 probe, 7 referitoare la coiful donat de Babusnik Emil, iar restul de 10 pentru coiful dăruit de Meskó Béla. Rezultatele investigației sunt extrem de prețioase pentru cercetarea noastră. S-a dovedit faptul că toate elementele exterioare din alamă ale coifurilor (placa frontală cu monograma împăratului, creasta, obrăzarele segmentate, elementele de ranforsare și prindere) sunt aurite. Procentajul aurului diferă însă mult în cazul celor două piese, coiful păstrat în condiții mai bune, cel donat de Babusnik Emil, prezintă și procentaje mai mari de aur la analiza XRF. Aurirea este însă specifică doar la exteriorul elementelor din alamă. În interior, în urma analizei obrăzarelor, s-a constatat faptul că aurul lipsește cu desăvârșire. Calota, în cazul ambelor piese, a fost realizată din tablă subțire de fier. Fierul se prezintă în concentrație foarte mare (93,15%) la coiful donat de Meskó Béla. Celălalt coif prezintă câteva puncte pe calotă, în care vopseaua s-a desprins, iar analiza XRF a demonstrat că acele puncte prezintă urme de cositorire.

În concluzie putem afirma că cele două coifuri M. 1836 păstrate în colecția muzeului timișorean se numără printre puținele coifuri de acest tip deținute de muzeele din țara noastră. Asociate de-a lungul timpului cu Societatea de Tîr sau cu unitățile de pompieri, coifurile sunt la origine de factură militară, fiind realizate pentru ofițerii cavaleriei austriece, în timpul împăratului Ferdinand I (1835–1848). Garda Cetățenească din Timișoara a adoptat coifurile în echiparea companiei călare, ulterior echipamentul fiind generalizat la toate armele Gărzii. Desființată în 1848, Garda Cetățenească în vechea sa structură nu a mai fost reînființată în perioada următoare. Echipamentul dichisit de odinioară a ajuns în patrimoniul familiilor foștilor gardiști și în recuzita Societăților de Tîr, societăți înființate de membrii Gărzii. Două dintre coifurile M. 1836 purtate odinioară de membrii Gărzii Cetățenești au ajuns prin bunăvoința lui Meskó Béla și Babusnik Emil în colecția muzeului, numărându-se astăzi printre cele mai atractive expozate ale colecției militare.

⁵³ Îi mulțumim cu această ocazie colegei Diana Vărzaru, chimist în cadrul Laboratorului Zonal de Restaurare al MNaB, pentru investigațiile realizate cu spectrometrul XRF model BRUKER TRACER 5i la cele două coifuri militare austriece M. 1836. În cadrul investigației au fost analizate următoarele componente: calota, creasta, placa frontală cu monograma împăratului, obrăzarele segmentate și elementul de ranforsare din dreptul obrăzarului.

Descrierea coifurilor M. 1836 din colecția de arme a MNaB

1. Coif austriac de cavalerie pentru ofițeri – M. 1836 / model purtat de cavaleria Gărzii Cetățenești din Timișoara.

Datare: prima jumătate a sec. al XIX-lea.

Descriere: Calota semisferică este realizată prin presare din tablă metalică subțire; marginile sunt întărite, iar apărătoarea frontală, respectiv cozorocul, lipsește. În partea frontală a calotei există o placă metalică din alamă aurită, având marginile decorate cu motive vegetale stilizate, iar în zona centrală sunt prezente două litere mari din alamă aurită („F.” și „I.”), reprezentând monograma împăratului Ferdinand I. Pe latura stângă a calotei este fixat un obrăzar subțire din alamă aurită, alungit și segmentat, căptușit în partea interioară cu piele; acesta este decorat în aceeași manieră ca ornamentul plăcii frontale de pe calotă. Obrăzarul este fixat de calotă cu un inel din alamă, prins în gura unui cap de leu stilizat. Capul de leu este flancat de două fâșii înguste de alamă, cu rol de ranforsare, care formează un unghi ascuțit înspre partea superioară a calotei. Obrăzarul din partea dreaptă lipsește, cu tot cu garniturile de fixare pe calotă. Se păstrează doar elementele de ranforsare, respectiv fâșiile înguste de alamă, care formează un unghi ascuțit înspre partea superioară a calotei. Deasupra calotei există o creastă masivă, din alamă aurită, foarte bogat decorată. În partea frontală a crestei este redată stema bicefală a Austriei, deasupra căreia apare un blazon. Pe cele două laturi ale crestei apare un decor identic: un leu sugrumând un șarpe stilizat. Partea superioară a crestei, sub forma unui șanț lat și nedecorat, dispus pe toată lungimea acesteia, reprezintă talpa de fixare pentru elementul decorativ din lână. În partea sa superioară creasta prezintă numeroase deformări mecanice. În partea din spate a calotei, marginea inferioară a crestei este ranforsată cu o plăcuță de alamă decorată cu motive vegetale. Lipsește curelăria originală, fixată inițial în interiorul calotei coifului. Din căptușeala de piele se mai păstrează doar o fâșie subțire, dispusă de jur-împrejurul marginii calotei.

Elementul decorativ din lână este la ora actuală desprins de coif. Lâna este colorată în galben/negru, culorile imperiale austriece. La acest model de coif, culorile crestei de lână sunt dispuse astfel: galben, central (pe toată lungimea); negru pe margini (de jur-împrejurul crestei). Din segmentul de lână colorată în galben lipsește o bucată de cca. 10 cm lungime. În partea inferioară a crestei, lâna este ranforsată cu o întăritură de sfoară dublă împletită.

Lungimea maximă a coifului: 22,5 cm.

Lăţimea maximă a coifului: 18 cm.

Înălţimea: fără elementul decorativ de lână 27,5 cm; cu creasta din lână 31 cm.

Lungimea elementului decorativ din lână: 62 cm.

Lăţimea maximă a elementului decorativ din lână: 8 cm.

Nr. inv. antebelic: 2115, înregistrat în 30 iunie 1904. Piesa a fost donată de consilierul local Meskó Béla.

Nr. inv. interbelic: 204.

MNaB, colecţia de arme, nr. inv. istorie 3461, stare de conservare mediocră (Pl. I).

2. Coif austriac de cavalerie pentru ofiţeri – M. 1836 / model purtat de cavaleria Gărzii Cetăţeneşti din Timişoara.

Dată: prima jumătate a sec. al XIX-lea.

Descriere: Calota semisferică este realizată prin presare din tablă metalică subţire; marginile sunt întărite, iar apărătoarea frontală, lată de patru cm în zona centrală, este de formă circulară. Cozorocul este întărit la muchie cu un element din alamă. În partea frontală a calotei există o placă metalică din alamă aurită, având marginile decorate cu motive vegetale stilizate, iar în zona centrală sunt prezente două litere mari din alamă aurită („F.” şi „I.”), reprezentând monograma împăratului Ferdinand I. Pe laturile calotei sunt fixate două obrăzări subţiri din alamă aurită, alungite şi segmentate, căptuşite în partea interioară cu piele; acestea sunt decorate în aceeaşi manieră ca ornamentul plăcii frontale de pe calotă. Cele două obrăzări sunt fixate de calotă cu câte un inel din alamă, prins în gura unui cap de leu stilizat, pe ambele părţi ale calotei. Capul de leu este flancat de două fâşii înguste de alamă, cu rol de ranforsare, care formează un unghi ascuţit înspre partea superioară a calotei. Deasupra calotei există o creastă masivă, din alamă aurită, foarte bogat decorată. În partea frontală a crestei este redată stema bicefală a Austriei, deasupra căreia apare un blazon. Pe cele două laturi ale crestei apare un decor identic: un leu sugrumând un şarpe stilizat. Partea superioară a crestei, sub forma unui şanţ lat şi nedecorat, dispus pe toată lungimea acesteia, reprezintă talpa de fixare pentru elementul decorativ din lână (care lipseşte în cazul acestei piese). În interiorul coifului se păstrează curelăria originală, pentru fixarea pe cap şi cureaua inferioară de la bărbie.

Lungimea maximă a coifului: 24,5 cm.

Lăţimea maximă a coifului: 18 cm.

Înălţimea maximă (elementul decorativ din lână de pe creastă lipseşte): 27 cm.

Nr. inv. antebelic: 2135, înregistrat în 30 iunie 1904. Piesa a fost donată de avocatul Babusnik Emil, fiul fostului director al Primei Case de Păstrare din Timişoara, Babusnik Ágoston.

Nr. inv. interbelic: 205.

MNaB, colecţia de arme, nr. inv. istorie 3462, stare de conservare relativ bună (Pl. II)⁵⁴.

ABREVIERI

M. – Model

MBT – Muzeul Banatului din Timişoara

MNaB – Muzeul Naţional al Banatului, Timişoara

NMoB – The National Museum of Banat

SMIA – Societatea Muzeală de Istorie şi Arheologie, Timişoara

⁵⁴ În încheiere, dorim să adresăm mulţumiri colegilor: dr. Nicoleta Demian, cercetător ştiinţific la MNaB, pentru informaţiile biografice referitoare la Meskó Béla şi pentru traducerea din lb. maghiară; dr. Teodora-Daniela Moş, muzeograf la MNaB, pentru traducerea în lb. engleză a rezumatului; d-lui Milan Şepeţan, fotograf la MNaB, pentru fotografierea pieselor.

1.

2.

Pl. I. Coiful donat de Meskó Béla în 30 iunie 1904, colecția MNaB (1. profil stânga; 2. profil dreapta). / *The helmet donated by Meskó Béla on June 30, 1904, NMoB collection (1. left profile; 2. right profile).*

Pl. II. Coiful donat de Babusnik Emil în 30 iunie 1904, colecția MNAB. / The helmet donated by Babusnik Emil on June 30, 1904, NMöB collection.

Pl. III. Regulamentul Gărzii Cetățenești Călare a orașului liber regesc Timișoara din anul 1822, colecția MNaB (pagina de titlu). / *Regulation of the Mounted Citizen Guard of the free royal city of Timisoara from 1822, NMoB collection (title page).*

Pl. IV. Trompetist al Gărzii Cetățenești Călăre, colecția MNaB (desen color din Regulamentul Gărzii timișorene, anul 1822). / *Trumpeter of the Mounted Citizen Guard, NMoB collection (coloured drawing from the Regulation of the Timisoara Guard, 1822).*

Pl. V. Ofițer (stânga) și soldat (dreapta) ai Gărzii Cetățenești Călăre, colecția MNaB (desene color din Regulamentul Gărzii timișorene, anul 1822). / Officer (left) and soldier (right) of the Mounted Citizen Guard, NMoB collection (coloured drawings from the Regulation of the Timisoara Guard, 1822).

DIE HISTORIOGRAFISCHE BEDEUTUNG DER SCHULREGISTER DER SIEBENBÜRGISCHEN REFORMIERTEN SCHULEN IM ERSTEN WELTKRIEG**

Róbert Károly Szabó**

Keywords: Transylvania, Calvinist Colleges, School registers, First World War.

Schlüsselwörter: Siebenbürgen, Reformierten Kollegien, Schulregister, Ersten Weltkrieg.

The historiographical significance of register books of Transylvanian reformed schools in the First World War

(Abstract)

One of the most important sources of social history research are school registers, which provide a detailed picture of the social background of pupils who attended the institution, even at a nominal level. In my paper, on the one hand, I present the historiographical significance of the register books of Transylvanian Reformed secondary schools, comparing them with the register books from secondary schools situated in Trianon-Hungary. On the other hand, in the light of the research that has so far been carried out using school registers, I identify further research directions using the registers of Transylvanian Reformed secondary schools.

Einführung

Als eine wichtige Quelle für gesellschaftsge-schichtliche Forschung werden die Quellen der Geschichte des Bildungswesens betrachtet, die können uns ja helfen, nicht nur das Bildungssystem der jeweiligen Zeit, sondern auch die Gesellschaft im Allgemeinen kennenzulernen.

Die Berichte des Ministeriums für Religion und Bildung, die Schuljahrbücher und die Abschlussregister, die zu den Quellen der Bildungsgeschichte gehören, verraten Informationen über die Schüler/innen einer Bildungseinrichtung nur in ihrem Kollektiv, oder wir können etwas auch über einzelne Schüler/innen erfahren, aber nur sehr wenig. Die einzige Ausnahme sind die Schulregister, durch die es nicht nur nominal möglich ist, den sozialen Hintergrund der einzelnen Schüler/innen kennenzulernen, sondern sie ermöglichen auch, etwaige Veränderungen dieses Hintergrunds von Jahr zu Jahr nachzuvollziehen.

In meinem vorliegenden Beitrag möchte ich die Bedeutung dieser bildungsgeschichtlichen Quellen

beleuchten und zwar mit Hilfe von der in meiner Dissertation verwendeten Register der Mittelschulen. Einerseits möchte ich die allgemeinen Merkmale von Schulregistern darstellen und dabei die Erfahrungen hervorheben, die ich bei meinen eigenen Forschungen zu den während des Ersten Weltkriegs (1914–1918) herausgegebenen Registern aufdecken konnte. Andererseits gehe ich kurz auf Forschungen auf dem Gebiet Bildungsgeschichte und Bildungssoziologie ein, die Beispiele für die Anwendbarkeit von Schulregistern gezeigt haben. Zum Schluss weise ich auf die Unterschiede hin, die die von mir im Siebenbürgischen Reformierten Kirchenkreisarchiv gefundenen Register im Vergleich zu den Registern aus dem Gebiet von Trianon-Ungarn aufzeigen. Auf diese Weise wird es möglich sein, die bisher vielleicht weniger bekannten Forschungsmöglichkeiten zu formulieren, die die siebenbürgischen reformierten Schulregister aus historiographischer Sicht bieten.

Was sind Schulregister?

Die Schulregister, auch Klassennamensbücher oder Hauptnamenbücher genannt, dienten eigentlich der Erfassung der Schüler, die an der jeweiligen Schule eingeschrieben waren. Ursprünglich dienten sie auch der späteren Nachweis der

* Die Forschung wurde durch das Erasmus+ Short Doctoral Mobility Programme, Vertrag 21/1/KA131/000003804/SMT-727 und 21/1/KA131/000003804/SMT-739 ermöglicht.

** Doctoral School of History, Eötvös Lóránd University Budapest, e-mail: rszabo.elte@gmail.com.

Schulbildung, da sie die Ausbildung an der jeweiligen Schule und die Erfüllung der dort erwarteten Anforderungen dokumentieren sollten. Obwohl es in der frühen Neuzeit nur an wenigen Orten üblich war, die Schulregister Jahr für Jahr zu führen, änderte es sich doch ab der Mitte des 18. Jahrhunderts, und bis Mitte-Ende des 18. Jahrhunderts wurde es allgemein und obligatorisch die Schulregister jährlich neuzuschreiben. Dadurch liegen Daten über die Abstammung der Studenten auch aus der Zeit des Dualismus vor.

In die Register wurden die Angaben der sich in die Schule von Jahr zu Jahr eingeschriebenen Schüler meist von dem Lehrer, dem Klassenlehrer oder von dem Schüler besuchten Klasse reingeschrieben. Am Ende des ersten Halbjahrs wurden die Zensuren der einzelnen Fächer auch von dem Klassenlehrer registriert, und er hat genau das gleiche auch am Schuljahrsende gemacht.

Die ersten Informationen über einen Schüler kamen bei seinem Eintritt in die Schule in die Register, entweder bei der persönlichen Vorstellung der Eltern, eventuell des Sorgeberechtigten, oder durch eine Bescheinigung von Lehrern der zuvor besuchten Schule, oder von dem Pfarrer. Aus den Vorschriften aus der Dualismuszeit geht hervor, dass die Schüler ihre Einschulungsbescheinigungen bei jeder Einschulung mitbringen mussten, wenn sie in die höheren Klassen kamen¹.

Die (allgemeine) Struktur der Schulregister, die während des Ersten Weltkriegs in den Mittelschulen in Trianon-Ungarn verwendet wurden, ist in *Abbildung 1* dargestellt. Die Struktur und der Inhalt des Schülerstammblasses werden im Folgenden dargestellt, wobei ich meine eigenen Forschungserfahrungen auch bekannt gebe:

- *Laufende Nummer*: die laufende Nummer des Schülers in der Klasse. Schüler der Schule, die regelmäßig die jeweilige Klasse besuchen, wurden in alphabetischer Reihenfolge eingetragen. Privatschüler wurden im Register nach den ordentlichen Schülern aufgeführt, ebenfalls in alphabetischer Reihenfolge.

- *Name, Religion, Geburtsort und -datum (Jahr, Monat, Tag) des Schülers*: Die wichtigsten Daten zur Geburt, wie Name, Religion, Geburtsort und -datum des Schülers mit Jahr, Monat und Tag. Meiner Erfahrung nach wurde beim Geburtsort der Name des Komitats in der Regel erst dann in Klammern hinter den Ortsnamen geschrieben, wenn der Geburtsort nicht in dem Komitat lag, in dem sich die Schule befand.

- *Vater oder Mutter, Vormund oder Sorgeberechtigter. Ihr Beruf und ihre Adresse*: Wichtige Informationen über die Eltern des Schülers. Meiner Erfahrung nach wurde der Familienname des Vaters in der Regel nicht angegeben, da er mit dem Familiennamen des Schülers identisch war. Der Name und der Beruf der Mutter, oder des Vormundes wurden erst dann angegeben, wenn der Vater schon verstorben war. In diesem Fall wurde diese Information gekennzeichnet, in dem die Wörter „Mutter“ oder „Vormund“ unterstrichen wurden. Die Angaben zum Beruf und Adresse wurden für das laufende Schuljahr angegeben. Meiner Erfahrung nach wurde der Name des Komitats, in dem sich der Wohnort befand, in der Regel erst dann in Klammern hinter dem Wohnort angegeben, wenn der Ort nicht im Komitat lag, in dem sich die Schule befand.

- *Wo hat der Schüler die vorherige Klasse abgeschlossen und wie waren seine Leistungen und sein Verhalten?*: Name der Schule, die der Schüler im vorangegangenen Schuljahr besuchte, und eine Beschreibung seiner Fortschritte und seines Verhaltens während des Schuljahres mit Bewertung (sehr gut, gut, befriedigend).

- *Bekommt der Schüler Stipendium? Wie hoch ist es oder bekommt er Beihilfe? (Adresse, Datum und Nummer)*: Es wurde hier festgelegt, ob der Schüler während seiner Ausbildung Stipendium bekommt, wenn ja, was, wann (in welchem Schuljahr) und wie viel.

- *Ob der Schüler gebührenfrei lernen kann?(Datum und Nummer)*: Es wurde hier festgelegt, ob der Schüler während seiner Unterrichtszeit schon mal gebührenfrei war, wenn ja, um welche Art der Befreiung von den Studiengebühren ging es (volle oder halbe Befreiung), und wann der Schüler diese Befreiung bekam, oder verlor.

- *Zeugnis für das I. Halbjahr*: Auf der linken Seite des Stammblasses wurden die Zensuren der Fächer im ersten Halbjahr angegeben, darunter wurden die Sonderfächer, meistens frei gewählte Fächer aufgelistet. Danach konnte man die Bewertung der „Schönschrift“ („die äußere Erscheinungsbild unserer schriftlichen Arbeiten“) lesen, und dann folgte die Anzahl der entschuldigten und unentschuldigten Fehlstunden und zuletzt die Verhaltensnote im ersten Halbjahr. Mögliche Werte waren 1, 2, 3, 4 oder deren mit Sternchen versehene Versionen, die anzeigten, dass der Schüler in dem Fach leicht (*) oder stark (**) unterdurchschnittliche Leistungen erbrachte. Die Spalte „Vermerk“ wurde beispielsweise verwendet, wenn der Schüler in der Zwischenzeit verstorben war

¹ Sasfi 2013, 125–180.

Nummer	Name, Religion, Geburtsort- und Datum (Jahr, Monat, Tag) des Schülers	Vater oder Mutter, Vormund oder Sorgeberechtigte. Ihr Beruf und ihre Adresse	Wo hat der Schüler die vorherige Klasse abgeschlossen und wie waren seine Leistungen und sein Verhalten?	Bekommt der Schüler Stipendium? Wie hoch ist es oder bekommt er Beihilfe? (Adresse, Datum und Nummer)	Ob der Schüler gebührenfrei lernen kann? (Datum und Nummer)
Zeugnis für das I. Halbjahr			Jahresabschlußzeugnis		
Schulfach	Noten	Kommentar	Nummer: Datum:		
			Noten	Kommentar	
Religiöse Studien					
Ungarische Sprache					
Lateinische Sprache					
Griechische Sprache					
Griechisch Sprache Ersatz	Leseliteratur				
	Zeichnung				
Deutsche Sprache					
Philosophische Propädeutik					
Geschichte					
Geographie					
Naturgeschichte					
Naturwissenschaften					
Quantitätstheorie					
Zeichnung der Geometrie					
Schönheit schreiben					
Gymnastik					
Außergewöhnliche Fächer	Gesundheitswissenschaften				
	Freihandzeichnen				
	Französische Sprache				
	Schnellschreiben				
	Singen				
Das Erscheinen seiner Essays					
Anzahl der versäumten Stunden	geprüft				
	ungeprüft				
Verhalten					
Abschließende Bemerkung des Lehrerkollegiums:					

Abb. 1 Die (allgemeine) Struktur der Schulregister der Mittelschulen in Trianon-Ungarn während des Ersten Weltkriegs

oder die Schule verlassen hatte, d. h. „abgebrochen“ hatte.

- **Jahresabschlußzeugnis:** Das Jahresabschlusszeugnis gab es auf der rechten Seite des Stammblattes. Die Zensuren der auf der linken Seite aufgelisteten Fächern wurden hier in Textform festgehalten. Die möglichen Bewertungen in Worten

waren: sehr gut; gut; mangelhaft und ungenügend. Die Spalte „Vermerk“ diente auch hier dazu, die Ereignisse im zweiten Halbjahr zu erfassen, und wenn der Student im Rahmen eines ministeriellen Erlasses eine Ermäßigung bei der Pflichtprüfung („Klassenprüfung“) in den Normalfächern am Jahresende erhielt.

• *Abschließende Bemerkung des Lehrerkollegiums:* Aufgrund der Zensuren im Jahresabschlusszeugnis wird der weitere Werdegang des Schülers festgelegt. Im Falle eines erfolgreichen Jahrgangs wurde der Satz „kann in eine höhere Klasse versetzt werden“ eingetragen, bei Misserfolg „wird zur Nachprüfung geschickt“. Für Schüler, die die achte Klasse erfolgreich abgeschlossen haben, wurde die Formulierung „kann die Abschlussprüfung ablegen“ eingetragen.

Ergebnisse bei Anwendung von Schulregistern

Für die Anwendung von Schulregistern sind in erster Linie Viktor Karády's bildungsgeschichtliche und Bildungssoziologische Vorschungen hervorzuheben. Karády war fast der erste, der den sozialen Hintergrund der Gymnasiasten in der Zeit des Dualismus mit Hilfe von Schulregistern untersuchte. Von ihm wurden unter anderem die wichtigsten Daten zur Herkunft der Schüler beschrieben (Geburtsort und- datum, Beruf der Eltern), die Konfession der Schüler, ihre schulischen Leistungen und die eventuellen Beihilfen (Stipendium, Studiengebührenfreiheit)². 1997 wurde ein mehrbändiges Buch mit dem Titel *Schule und Gesellschaft* veröffentlicht, in dem mehrere Studien versuchten, anhand von Schulregistern Erkenntnisse zu gewinnen. Ein Beispiel ist eine Studie von Zsombor Bódy und Zoltán Szabó über die Schüler der Budapester Handelsakademie. Ziel der Autoren der Studie war es, die gesellschaftliche Position aller Schüler, die die Schule vor 1906 absolvierten (der erste Jahrgang absolvierte 1860–1861), mit ihrer anfänglichen sozialen Herkunft zu vergleichen, nachdem die Laufbahn aller Studenten untersucht wurde. Für die letztgenannte Untersuchung verwendeten die Autoren die Register der Schule von 1869 bis 1872³. In diesem wurde auch die Studie von Eszter Andor, von der die Daten von Schülern/Schülerinnen verarbeitet wurden, die zwischen 1909 und 1913 eine Budapester Bürgerschule besuchten. Von Andor wurde weiterhin untersucht, aus welchen sozialen Schichten sich die Schüler der Bürgerschulen rekrutierten und ob ihr sozialer, religiöser und geschlechtsspezifischer Hintergrund ihre schulischen Leistungen beeinflusste⁴.

2001 widmete die Zeitschrift *Korall* der bildungsbezogenen Sozialgeschichtsforschung eine eigene Ausgabe. Das Ziel der von György Kövér gefertigten Studie war einerseits die Daten in den Registern und in den Jahresabschlußzeugnissen zu vergleichen. Am Beispiel der Schüler der Budapester Handelsakademie wollte er die in den Registern eingetragenen Elternberufe mit den Kategorien in den Jahresabschlußzeugnissen abgleichen⁵. István Lengvári hingegen untersuchte die soziale Herkunft der Schüler der ersten Klasse des Gymnasiums in Pécs anhand der Schulregister zu vier verschiedenen Zeitpunkten in der Dualismuszeit. Der Autor analysierte den Geburtsort der Schüler, den Beruf der Väter und die religiöse Zusammensetzung der Schüler des Gymnasiums mit Bezug auf die Sozialstruktur von Pécs⁶. Schließlich wurde der soziale Hintergrund der Wissenselite in Ungarn von Gábor I. Kovács und Gábor Kende zwischen den beiden Weltkriegen analysiert. Dazu verwendeten sie meistens Schulregister, da es in ihrer Studie um Sekundarschulbildung dieser Gesellschaftsschicht handelte⁷. Dieselbe Studie, sowie eine umfangreichere Studie über den sozialen Hintergrund von Universitätslehrern, die der Wissenseelite zugerechnet werden, wurde später in einem von Gábor I. Kovács verfassten und herausgegebenen Studienband veröffentlicht⁸. Eines der letzten Beispiele für die Anwendung von Schulregistern ist die Monographie von Csaba Sasfi über die ungarischen Gymnasiasten im 19. Jahrhundert. Von dem Autor wurden die Bildungschancen der Gymnasiasten in Transdanubien in der ungarischen Gesellschaft der Reformzeit analysiert und mit der Berücksichtigung der Faktoren, die die Situation der Schüler bestimmten⁹. Aus der Zeit nach dem Erscheinen des Bandes ist die Studie von Dániel Bolgár hervorzuheben, von dem die Turnergebnisse der Schüler in der israelitischen Gymnasien mit Hilfe der in den Zeugnissen gefundenen so genannten „Kraftsmesspunkte“ analysierte. Waren die Turnnoten in den Zeugnissen nicht vorhanden, benutzte der Autor die Schulregister¹⁰.

Schulregister der reformierten Kollegien

In meiner Dissertation versuche ich die Frage zu beantworten, inwieweit der Einsatz an der Front im Zweiten Weltkrieg dazu beigetragen hat, sich

² Karády-Vari 1988, 79–82; Karády-Hadas 1994, 249–258; Karády 1994, 125–168; Karády 1995, 639–667; Karády 1999, 167–177; Karády 2000, 124–145; Karády 2000, 209–232; Karády 2003, 92–94; Karády 2004, 79–90; Karády 2014a, 167–193; Karády 2014b, 39–69; Karády 2014c, 78–89; Karády 2019, 8–11.

³ Bódy-Szabó 1997, 311–339.

⁴ Eszter 1997, 367–400.

⁵ Kövér 2001, 156–170.

⁶ Lengvári 2001, 145–154.

⁷ Kovács-Kende 2001, 170–187.

⁸ Kovács-Kende 2011, 75–98; Kovács 2011a, 99–198.

⁹ Sasfi 2013.

¹⁰ Bolgár 2018, 179–212.

im Zivilleben im Ungarn der Horthy-Epoche zu behaupten. Hierzu habe ich zwei Gruppen von Personen gebildet, die während des Ersten Weltkriegs ihr Abitur gemacht haben, indem ich die Karriere von Personen, die als Soldaten gedient und somit die sogenannte Kriegsreifeprüfung¹¹ bestanden haben, mit der Karriere von Personen, die nicht eingezogen wurden und die reguläre Reifeprüfung in der Zwischenkriegszeit bestanden haben, verglichen habe. Das Muster der Kriegsabsolventen fand ich im Fond des Landesarchivs des Ungarischen Nationalarchivs mit dem Namen „Leistungen für die Kriegsprüfung der Schüler“,¹² aus dem ich alle Personen auswählte, die die Kriegsprüfung auf dem Gebiet von Trianon-Ungarn bestanden hatten. Als Vergleichsgruppe wählte ich fast doppelt so viele Personen zufallsmäßig aus, die an dem Ort (Schule) und in dem Jahr der Reifeprüfung der Kriegsabsolventen die reguläre Reifeprüfung abgelegt hatten. Bei meinen Forschungen musste ich also den Werdegang von mehr als 450 Personen aus den beiden Gruppen bis zum Ende der Horthy-Epoche durchstudieren.

Die Verwendung bildungsgeschichtlicher Quellen war notwendig, um den sozialen Hintergrund bei der Geburt von Personen in der Mustergruppe zu verstehen. Aus den Archivdokumenten kam nur hervor, wann wo und mit welchem Ergebnis die Person das Gymnasium abgeschlossen hat, aber nicht, aus welchem sozialen Umfeld die Person rekrutiert wurde (weder Schulzeugnisse noch Abschlussregister können uns diese Informationen vollständig liefern). Um diese Informationen herauszufinden, musste ich auf Schulregister zurückgreifen.

Von den 77 Gymnasien in Trianon-Ungarn, die bei meinen Recherchen in den Vordergrund rückten, gehörten sechs der reformierten Konfession an. Das sind Gymnasien in Hajdúböszörmény, Hódmezővásárhely, Kunszentmiklós, Mezőtúr, Nagykőrös und Sárospatak. Die Schulregister dieser Schulen¹³ unterscheiden sich in Struktur

und Aufbau kaum von den Registern staatlicher oder anderer konfessioneller Mittelschulen in Trianon-Ungarn. Der Unterschied besteht einerseits darin, dass es in den Registern der reformierten Schulen eine separate Zeile dafür gab, wann der Schüler das letzte Mal geimpft wurde („zuletzt geimpft“). Andererseits muss erwähnt werden, dass einige Fächer anders genannt wurden (Turnen; Körperübung), ausserdem die Reihenfolge der Sonderfächer wies eventuell einen Unterschied auf. Zuletzt wird erwähnt, dass in der obersten Registerzeile, die die Ergebnisse im vorherigen Schuljahr betraf, waren die Zensuren automatisch angegeben, der Lehrer musste nur die nicht entsprechen durchstreichen (sehr gut, gut, mangelhaft und ungenügend).

Im Vergleich damit wiesen die Schulregister der reformierten Mittelschulen in Siebenbürgen einen wesentlichen Unterschied auf. Im Siebenbürgischen Reformierten Kirchenkreisarchiv in Kolozsvár sind die Register von sieben Kollegien aus der Zeit des Ersten Weltkriegs zu finden: Nagenyed (das heutige Aiud in Rumänien), Kolozsvár (das heutige Cluj in Rumänien), Marosvásárhely (das heutige Târgu Mureș Rumänien), Székelyudvarhely (das Odorheiu Secuiesc heutige Rumänien), Sepsiszentgyörgy (das heutige Sfântu Gheorghe Rumänien), Zilah (das heutige Zalău Rumänien), Szászváros (das heutige Orăștie Rumänien).

Bei meiner Forschungsarbeit in Kolozsvár hatte ich die Gelegenheit, die Schulregister dieser Schulen¹⁴ aus der Zeit des Ersten Weltkriegs zu durchstudieren. Bezüglich der Stammbblätter der Schüler kann ich folgende Erfahrungen formulieren:

- Einerseits sollte man die Unterschiede in der Struktur der Schulregister betonen. Hierzu kann als Beispiel erwähnt werden, dass in Zilah die Information über die Studiengebührenfreiheit in die unterste Registerzeile kam. In Sepsiszentgyörgy gab es für den Fortschritt des Schülers vorgegebene

der Schüler. Registerbücher band 23- 26. (1914/1915–1917/1918); MNL JNSzML VIII.56. Dokumente des Reformierten Gymnasiums von Mezőtúr. Registerbücher 1914/1915–1917/1918.

¹⁴ EREL A 15 Das Registerbuch des Reformierten Kollegs von Aiud 1914/1915–1917/1918; EREL A 15 Das Registerbuch des Reformierten Kollegs von Cluj 1914/1915–1917/1918; EREL A 15 Das Registerbuch des Reformierten Kollegs von Odorheiu Secuiesc 1914/1915–1917/1918; EREL A 15 Das Registerbuch des Reformierten Kollegs von Sasovgrad 1914/1915–1917/1918; EREL A 15 Das Registerbuch des Reformierten Kollegs von Sibiu 1914/1915–1917/1918; EREL A 15 Das Registerbuch des Reformierten Kollegs von Târgu Mureș 1914/1915–1917/1918; EREL A 15 Das Registerbuch des Reformierten Kollegs von Zalău 1914/1915–1917/1918.

¹¹ Szabó 2019; Szabó 2020.

¹² MNL OL, VKM Ministerium (1867–1954), K 500. Sammlung von Dokumenten über Universitäten, Hochschulen, Gymnasien (1868–1918), K 500/a. Lose 160–166 (1917–11–141, Grundnummer, Teil I–VI). Kriegsprüfungsulagen für Studenten.

¹³ Bibliothek und Archiv des Reformierten Gymnasiums von Kunszentmiklós. Registerbücher 1914/1915–1917/1918; MNL CsCsML-HL VIII.51. Dokumente des Gábor Bethlen Reformierten Gymnasiums von Hódmezővásárhely. Registerbücher band 136–139; MNL HBML VIII.56.c Dokumente des Reformierten Gymnasiums von Hajdúböszörmény (Bocskai-Gymnasium). Dokumente

Formulierungen, der Klassenlehrer musste nur die nicht entsprechende Formulierung durchstreichen. In Szászváros gab es in der Spalte „Vermerk“ ebenso vorgegebene Formulierungen für Studiengebühr, Wohngebühr und Lebensmittelgebühr „normal“, „Halbgebühr“ „frei von Gebühren“, davon konnte die Entsprechende ausgewählt werden, die nicht richtigen mussten durchgestrichen werden. Dasselbe galt für Székelyudvarhely, mit der Ausnahme, dass es für „Lebensmittel“ noch eine Formulierung, und zwar $\frac{3}{4}$ Gebühr als Auswahl stand. In Nagyenyed und in Marosvásárhely konnte man die Information für den Fortschritt des Schülers auf der rechten Seite finden. In Nagyenyed musste man nur das Wort: „nicht“ davor schreiben, wenn der Schüler durchgefallen ist. In Marosvásárhely wurden die Sonderfächer rechts in der unteren Ecke aufgelistet.

- Zweitens ist es wichtig festzustellen, dass einige von den Schulregistern im Vergleich mit denen in Trianon-Ungarn unvollständiger sind. In den Schulregistern in Zilah fehlen z.B. die Informationen über den Beruf und Wohnort der Eltern. Ganz interessanterweise wurde in keinem der Fälle im Schulregister nach dem bisherigen Werdegang und Verhalten gefragt, auch nicht nach Stipendien und der Befreiung von den Studiengebühren in Sepsiszentgyörgy. In keinem Schulregister, bis auf in Szászváros und Székelyudvarhely wurde nach der Impfung gefragt.

- Schließlich habe ich festgestellt, dass die Schulregister der siebenbürgischen reformierten Mittelschulen in vielerlei Hinsicht detaillierter sind. Im Falle des Gymnasiums in Zilah beispielsweise findet sich in der untersten Zeile des Registers eine Zelle für „sonstige Beihilfen (Adresse, Datum, Nummer, Betrag)“, in der z. B. das kostenlose Wohnen im Internat angegeben wurde. Vorteilhaft ist auch, dass in Zilah und Sepsiszentgyörgy auch der allgemeine Fortschritt des Schülers („allgemeine Note“) für das Schuljahr angegeben wurde. In Sepsiszentgyörgy wurde die Studiengebührenfreiheit der Schule und das Internat betreffend aufgeteilt. Dank der Schulregister in Szászváros, Kolozsvár, Székelyudvarhely und Marosvásárhely konnten die Muttersprache und auch die gesprochene Sprache festgestellt werden. Wenn der Schüler eine andere Muttersprache als Ungarisch hatte oder eine andere Sprache als Ungarisch sprach, konnte der Klassenlehrer dies in dem dafür vorgesehenen Feld vermerken. In den Schulregistern in Nagyenyed und Marosvásárhely gab es ein separates Feld in dem nach der Höhe der Studiengebühr gefragt wurde, die der Schüler

für das erste und zweite Semester gezahlt hat. In diesen Registern konnten auch die Leistungen und Belohnungen detailliert dargestellt werden, wobei Aspekte wie „Brot“, „Lebensmittel“, „Geldbelohnung“, „Gewinnerpreis“, „Stipendium“ und „Buchbelohnung“ angegeben wurden. In den beiden letztgenannten Fällen wurde im Schulregister sogar danach gefragt, aus welchem „Fond“ der Schüler den Preis erhalten hatte. In den Schulregistern in Nagyenyed, Kolozsvár, Székelyudvarhely, Marosvásárhely und Sepsiszentgyörgy wurden die Informationen über den vorübergehenden Wohnsitz des Schülers für das Schuljahr, d. h. die Informationen über die Unterbringung im Internat, aufgenommen. Daraus kam es auch hervor, wer der Betreuer des Schülers im Internat war.

Zusammenfassung: Der Quellenwert der reformierten Kollegien in Siebenbürgen

Die Schulregister sind eine der wichtigsten Quellengruppen für die Bildungsgeschichte, da sie es ermöglichen, auf nominaler Ebene, sogar von Jahr zu Jahr, die soziale Herkunft eines Schülers herauszufinden, man kann weiterhin ermitteln, was für ein Ergebnis er in den einzelnen Fächern in dem gegebenen Jahr bekam.

In meiner Arbeit wies ich darauf hin, dass sich die Register der reformierten Schulen auf dem Gebiet von Trianon-Ungarn nur geringfügig von den Registern der nicht-reformierten Schulen unterscheiden. Der Unterschied bedeutete einerseits eine Vereinfachung für die Klassenlehrer, von denen sie ausgefüllt wurden, andererseits gaben sie eine zusätzliche Information darüber ob die Schüler geimpft wurden.

Andererseits wies ich darauf hin, dass die Verwendung der Register in den siebenbürgischen reformierten Kollegien dem Forscher, der sie untersucht, zusätzliche Informationen liefern kann. Einerseits gab es in den letzten Jahrzehnten heftige Diskussionen über die Zusammensetzung der Nationalitäten der Mittelschulschüler und in diesem Zusammenhang auch über die Analyse der Muttersprache und der gesprochenen Sprache(n) der Schüler. Viktor Karády veröffentlichte in der bereits erwähnten Ausgabe der Zeitschrift *Korall* eine Studie über die Schüler der Sekundarstufe zwischen 1882 und 1915, er verwendete dabei hauptsächlich die Berichte des Ministeriums für Religion und Bildung, sowie die Angaben in den Jahrbüchern für Statistik¹⁵. Diese Quellen erlauben doch nur eine vorübergehende Bearbeitung

¹⁵ Karády 2001, 129–144.

der Angaben und sie sind von unsicherer Anwendbarkeit. Gábor I. Kovács wies auf die Tücken von Karády's Studie hin, darunter das Problem der Bestimmung der Nationalität anhand des Nachnamens. Eines der größten Probleme besteht darin, dass es gleichzeitig keine Informationen über den Familiennamen (vielleicht über den Wohnort und Konfession), sowie über die Muttersprache und die gesprochene Name¹⁶. Gábor I. Kovács weist auch darauf hin, dass es nicht immer der Fall ist, all diese Faktoren kombiniert zu finden sind, sogar im reformierten Gymnasium in Debrecen, wo er forschte, bestand dieser günstige Fall nur für das Schuljahr 1883–1884¹⁷. Der Vorteil der Schulregister der siebenbürgischen reformierten Gymnasien ist, dass es in vier Institutionen von ihnen möglich ist, diese Informationen gleichzeitig zu analysieren. Da die von mir analysierten Schulregister Informationen über die Zeit des Ersten Weltkriegs enthalten, geben sie uns einen Einblick in die Verteilung der siebenbürgischen Gymnasien je nach Sprachkenntnisse, direkt aus den Jahren vor der rumänischen Reichwechsel. Dies ist insofern von Bedeutung, dass die in den Schulregistern angegebene Zusammensetzung der Nationalitäten und Assimilierung für die Zeit während und nach dem Krieg verglichen werden können.

Andererseits lässt sich aufgrund der Informationen über die Unterbringung im Internat feststellen, wer von den Schülern in der Gemeinde wohnte, in der sich die Schule befand (bei den Eltern oder in einer Mietwohnung), und wer im Internat lebte. Daraus lässt sich schließen, dass die nicht erfassten Schüler, d. h. die nicht in der Gemeinde, wo sich die Schule befand und die nicht in einem Schülerheim wohnten, die Schule als Pendler besuchten. Dies ist an sich selbst schon eine wichtige Information, da es nur in wenigen Mittelschulen in Trianon-Ungarn so genannte „Pendlertagebücher“ gab, in denen die Tatsache des Schulbesuchs festgehalten wurde. Da wir den Namen des Ortes kennen, können wir aus den Schulregistern der siebenbürgischen reformierten Schulen auch mehr über die Art der Anreise erfahren (mit dem Zug, dem Pferdewagen, dem Fahrrad oder zu Fuß). Dies ist eine wichtige Information, wenn wir zum Beispiel den sozialen Hintergrund von Schülern, die „vom Land pendeln“, mit dem von Schülern vergleichen, die vor Ort oder im Schülerheim leben. Dies würde dazu beitragen, die Hypothese zu bestätigen oder zu widerlegen, dass

der Grund für die Ablehnung von Schülern vom Lande in Mittelschulen nicht ihr auffälliges Verhalten und ihre schlechten schulischen Leistungen sind, sondern ihre (bäuerliche) Herkunft, die für die Schule ungünstig ist. Obwohl die Hypothese von Ferenc Erdei,¹⁸ dem zeitgenössischen Soziologen mit Bezug auf Ungarn zwischen den zwei Weltkriegen und von Dániel Bolgár,¹⁹ der sich in unserer Gegenwart mit diesem Thema befasst, aufgestellt wurde, würden die verfügbaren Quellen die Forschung auch für die Zeit des Ersten Weltkriegs ermöglichen. Bereits um die Jahrhundertwende wurden in den Zeitungen Stimmen gegen pendelnde Schulkinder laut, was sich durch den Ersten Weltkrieg, der die Transportbedingungen besonders hart traf, noch verschärfte. Die Schulregister der siebenbürgischen reformierten Gymnasien können uns dabei helfen, die lokalen Merkmale der Beihilfen, die die Schüler während des Ersten Weltkriegs bekamen, zu verstehen. Viktor Karády wies darauf hin, dass weder die Studiengebührenfreiheit noch die Stipendienvergabe in den Gymnasien der Dualismuszeit in einem objektiven Rahmen interpretiert werden können. Er betonte, dass es kein direkter Zusammenhang zwischen guten schulischen Leistungen und den Beihilfen gab, einerseits waren die Kriterien für die Vergabe bei jeder Konfession fast völlig unterschiedlich. Andere Aspekte wie die konfessionelle Solidarität, das Sozialkapital und der soziale Hintergrund des Begünstigten (Beruf der Eltern) konnten bei der Gewährung von den Beihilfen eine wichtigere Rolle spielen. Andererseits gab es erhebliche Unterschiede zwischen öffentlichen und konfessionellen Einrichtungen mit Bezug auf die Ausgeglichenheit und Häufigkeit der Beihilfen²⁰. Anhand der Schulregister der reformierten Kollegien in Siebenbürgen können wir dadurch Informationen über die Kriterien erhalten, die von der lokalen konfessionellen Gemeinschaft zur Festlegung der Beihilfen verwendet wurden. Dazu trug bei, dass die Vergabe von Beihilfen in den siebenbürgischen Schulregistern detaillierter erfasst wurden und auch Aspekte aufzeigten, die in anderen Registern nicht enthalten waren. Andererseits kann es ein sehr wichtiger Aspekt sein, dass sich der Art und das Wert der Beihilfen, sowie die Beobachtbarkeit dieser Veränderung anhand der Schulregister von Jahr zu Jahr ändern. So kann einerseits die Höhe der sich mit dem Krieg erhöhten Inflation und deren Bewältigung untersucht werden. Andererseits

¹⁶ Kovács 2002, 193–232.

¹⁷ Kovács 2011b, 293.

¹⁸ Erdei 1957, 67–68.

¹⁹ Bolgár 2009, 48–50.

²⁰ Karády 2016, 321–331.

können die Fälle gesammelt werden, wo die Schüler im Vergleich zu je einem früheren Schuljahr eine besonders hohe Beihilfe bekamen. Wenn es durch die in den Schulregistern festgelegten Vermerke (Ministerialerlass usw.) gelingt, Studenten auszusortieren, die Gebührenerlass bekamen, und den aktiven Militärdienst abgeleistet haben, kann es auch möglich sein, Flüchtlingsschüler zu identifizieren. Die Studenten, die nach der rumänischen Offensive im Jahre 1916 aus Siebenbürgen in die ihrer Meinung nach sichereren Gebiete Ungarns geflohen sind, konnten durch ihre besondere Situation daher mit einer Beihilfe rechnen, die sie auch nach ihrer Rückkehr in ihre Heimat genießen konnten²¹.

BIBLIOGRAFIE

Archivarische Quellen

EREL A 15 Siebenbürgisches Reformiertes Diözesanarchiv, Namensbücher und Abschlussberichte der reformierten Kollegien, Zivil- und Volksschulen

Das Registerbuch des Reformierten Kollegs von Aiud 1914/1915–1917/1918.

Das Registerbuch des Reformierten Kollegs von Cluj 1914/1915–1917/1918.

Das Registerbuch des Reformierten Kollegs von Odorheiu Secuiesc 1914/1915–1917/1918.

Das Registerbuch des Reformierten Kollegs von Sasovgrad 1914/1915–1917/1918.

Das Registerbuch des Reformierten Kollegs von Sibiu 1914/1915–1917/1918.

Das Registerbuch des Reformierten Kollegs von Târgu Mureș 1914/1915–1917/1918.

Das Registerbuch des Reformierten Kollegs von Zalău 1914/1915–1917/1918.

Bibliothek und Archiv des Reformierten Gymnasiums von Kunszentmiklós Registerbücher 1914/1915–1917/1918.

MNL CsCsVLHL VIII. Ungarisches Nationalarchiv, Komitatsarchiv Csongrád-Csanád, Archiv Hódmezővásárhely, Institute, Institutionen

MNL CsCsML-HL VIII.51. Dokumente des Gábor Bethlen Reformierten Gymnasiums von Hódmezővásárhely. Registerbücher band 136–139 (1914/1915–1917/1918).

MNL HBML VIII. Ungarisches Nationalarchiv, Komitatsarchiv Hajdú-Bihar, Archiv Hódmezővásárhely, Institute, Institutionen

MNL HBML VIII.56.c Dokumente des Reformierten Gymnasiums von Hajdúböszörmény (Bocskai-Gymnasium). Dokumente der Schüler. Registerbücher band 23–26 (1914/1915–1917/1918).

MNL JNSzML VIII. Ungarisches Nationalarchiv, Komitatsarchiv Jász-Nagykún-Szolnok, Archiv Hódmezővásárhely, Institute, Institutionen

MNL JNSzML VIII.56. Dokumente des Reformierten Gymnasiums von Mezőtúr. Registerbücher 1914/1915–1917/1918.

MNL OL Nationalarchiv des Ungarischen Nationalarchivs Archiv des Ministeriums für Bildung und religiöse Angelegenheiten, I. Die Abteilung für Bildung und religiöse Angelegenheiten, Ministerium für religiöse Angelegenheiten und Bildung (1867–1954).

K 500/a. Sammlung von Dokumenten über Universitäten, Hochschulen, Gymnasien (1868–) 1915–1918.

Lose 160–166. (1917–11–141. Teile I–VI.). Kriegsprüfungszulagen für Studenten.

Literatur

Bódy-Szabó 1997

Zsombor Bódy-Zoltán Szabó, A Budapesti Kereskedelmi akadémia 1860 és 1906 között végzett hallgatóinak rekrutációja és mobilitása. Csaba Sasfi (ed.), *Iskola és társadalom. A Zalaegerszegi 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai*. Zala Megyei Levéltár. Zalaegerszeg (1997), 311–339.

Bolgár 2009

Dániel Bolgár, Terjeszti vagy gátolja? A vasút hatása az iskolázatásra a 20. század első felében. „Szigorúan ellenőrzött vonatok”. *Mediawave konferenciák* (2.). Győr Megyei Jogú Város Levéltára – Magyar Országos Levéltár – Mediawave Alapítvány. Budapest–Győr (2009), 48–50.

Bolgár 2018

Dániel Bolgár, Puhány zsidók vagy részrehajló tornatanárok? *Korall – Társadalomtörténeti folyóirat* 19, 74 (2018), 179–212.

Erdei 1957

Ferenc Erdei, *Futóhomok. A Duna-Tisza köze*. Gondolat Kiadó. Budapest (1957), 67–68.

Eszter 1997

Andor Eszter, Zsidók és nem-zsidók a budapesti polgári iskolákban a XX. század elején: rekrutáció és iskolai teljesítmény. Csaba Sasfi (ed.), *Iskola és társadalom. A Zalaegerszegi 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai*. Zala Megyei Levéltár. Zalaegerszeg (1997), 367–400.

Karády-Vari 1988

Victor Karády-Stephane Vari, Facteurs socio-culturels de la réussite au baccalauréat en Hongrie. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 70/novembre (1988), 79–82.

Karády-Hadas 1994

Victor Karády-Miklós Hadas, Les Juifs et la tentation de l'excellence sportive dans les lycées hongrois d'ancien régime. *Cahiers d'Etudes Hongroises* 6 (1994), 249–258.

²¹ Szabó 2023, 121–148.

Karády 1994

Victor Karády, Felekezeti státusz és iskolázási egyenlőtlenségek. Miklós Lackó (ed.): *A tudománytól a tömegkultúráig, Művelődéstörténeti tanulmányok 1890–1945*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest (1994). 125–168.

Karády 1995

Victor Karády, A középiskolai elitképzés első történelmi funkcióváltása Magyarországon (1867–1910). *Educatio* 4 (1995), 639–667.

Karády 1999

Victor Karády, Mikrohistoria és társadalomtörténet egy nagykanizsai kisdíák iskolai pályájának tükrében. *Hommage à Fejtő Ferenc*. Világosság Alapítvány. Budapest (1999), 167–177.

Karády 2000

Victor Karády, *Felekezet, tanulmányi kitűnőség és szakmai stratégia. Az érettségizettek pályaválasztása a dualista kor végén*. Debreceni Egyetemi Nyomda. Debrecen (2000), 124–145.

Karády 2000

Victor Karády, Felekezeti szegregáció a magyar gimnáziumi piacon (1867–1944). Nagy Tibor Péter (ed.), *Oktatáspolitikai és vallásszabadság. Állam-egyház-iskola-társadalom a 20. században*. Budapest (2000), 209–232.

Karády 2001

Victor Karády, Magyar kultúrfölény vagy iskolázási deficit? Újabb adatok a honi középiskolások dualizmuskori nemzetiességi összetételéről (1882–1915). *Korall – Társadalomtörténeti folyóirat* 2 (3–4)(2001), 129–144.

Karády 2003

Victor Karády, Zsidó diákok a szegedi középiskolákban 1948 előtt. (Adalékok a magyar-zsidó 'túliskolázás' témájához). *Szeged, a város folyóirata* 15 (6–7)(2003), 92–94.

Karády 2004

Victor Karády, Zsidó diákok a budapesti középiskolai piacon 1945 előtt és után. Adalékok a társadalmi trauma szociológiájához. Feitl István-Sipos András (eds.), *Iskolák, diákok, oktatáspolitikai a 19–20. században*. Budapest (2004), 79–90.

Karády 2014a

Victor Karády, Les inégalités ethniques et confessionnelles dans les performances scolaires des bacheliers en Hongrie (1851–1918). *Histoire et mesure* juin (2014), 167–193.

Karády 2014b

Victor Karády, A zsidó 'túliskolázás' Szegeden (Felekezeti egyenlőtlenségek a középiskolák használatában). *Zsidóság Szeged társadalmában*, Szeged (2014), 39–69.

Karády 2014c

Victor Karády, Az érettségizők tanulmányi választásainak történelmi dinamikájáról (1890–1941). Nagy Péter Tibor – Verosza Zsuzsanna (eds.), *A felsőoktatás kutatása. Tisztelegő kötet Hrubos Ildikó születésnapjára*. Budapest (2014), 78–89.

Karády 2016

Victor Karády, Tandíjmentesség, ösztöndíj és felekezet. Felvételi eredmények a diáktámogatás egyenlőtlenségeiről a dualista kori középiskolákban. *Educatio* 3 (2016), 321–331.

Karády 2019

Victor Karády, Zsidóság és testnevelés a Soá előtt és után. *Szombat* június (2019), 8–11.

Kovács-Kende 2001

Gábor I. Kovács-Gábor Kende, A tudáselit középiskolái – A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása. *Korall – Társadalomtörténeti folyóirat* 2(3–4) (2001), 170–187.

Kovács 2002

Gábor I. Kovács, 'Törzsökös' és 'asszimilált magyarok', 'keresztény allogének' és 'zsidók' a dualizmuskori Magyarországon középiskoláiban – Forráskritikai észrevételek Karády Viktor cikkéhez. *Korall – Társadalomtörténeti folyóirat* 3 (9) (2002), 193–232.

Kovács-Kende 2011

Gábor I. Kovács-Gábor Kende, A tudáselit középiskolái – A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása 1860 és 1920 között. Kovács I. Gábor (ed.), *Elit és iskolák, felekezetek és etnikumok – Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*. Budapest (2011), 75–98.

Kovács 2011a

Gábor I. Kovács, A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmuskori Magyarországon. Gábor I. Kovács (ed.), *Elit és iskolák, felekezetek és etnikumok – Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*. Budapest (2011), 99–198.

Kovács 2011b

Gábor I. Kovács, 'Törzsökös' és 'asszimilált magyarok', 'keresztény allogének' és 'zsidók' a dualizmuskori Magyarország középiskoláiban – Forráskritikai észrevételek Karády Viktor cikkéhez és a középiskolai nyelvstatistikához. Gábor I. Kovács, *Elit és iskolák, felekezetek és etnikumok – Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*. Budapest (2011), 251–319.

Kövé 2001

György Kövé, Keresztutak a gazdasági elitbe. Almási Balogh Elemér és érdi Krausz Simon karriertörténete. *Korall – Társadalomtörténeti folyóirat* 2 (3–4) (2001), 156–170.

Lengvári 2001

István Lengvári, A Pécsi Ciszterci Főgimnázium tanulói (1851–1911). *Korall – Társadalomtörténeti folyóirat* 2 (3–4) (2001), 145–154.

Sasfi 2013

Csaba Sasfi, Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében. *Korall* (2013), 125–180.

Szabó 2020

Róbert Szabó, „Fütyültünk az érettségre, a gimnáziumra, a tanári karra” – Az első világháborús érettségi előkészítő-tanfolyamok rendszere. *Clio Műhelytanulmányok* 3 (8) (2020).

Szabó 2021

Róbert Szabó, Hadiérettségi, hadibizonyítvány. Az első világháborús katona-tanulók iskolai kedvezményei. *Történelmi Szemle* 63 (1) (2021), 119–136.

Szabó 2023

Róbert Károly Szabó, Az erdélyi menekült tanulók helyzete és sorsa Magyarországon társadalomtörténeti megközelítésben (1916–1917). *Aetas* 38 (2) (2023), 121–148.

THE ROMANIAN ELECTION OF 1946 IN THE NORWEGIAN PRESS

Marian-Alin Dudoï*

Keywords: Cold War, communism, democracy, freedom, Iuliu Maniu.

Abstract

The study analyses how the Norwegian Press presented the Romanian parliamentary election of 19 November 1946.

The author studied editorials, already translated in Romanian by the Romanian Legation in Oslo at that time, and found at the Diplomatic Archives of the Romanian Ministry for Foreign Affairs in Bucharest.

As it has promised to the United States and British Governments in order to be recognized by those two great powers, the Groza Government, backed by the occupying Soviets, had to organize the election.

The most important Norwegian press depicted the violence and pressure on the opposition to stop meetings, the fact that the government's representatives banished the opposition's ones from the polling places, how the government bought votes on the black market, how a part of the people used more than one vote, or how the opposition's supporters were not allowed to vote.

Despite less important far-left newspapers, the most prestigious Norwegian newspapers concluded that the election was neither fair or free.

Introduction

After World War II Romania and Norway had to reconstruct their economies, despite not having been destroyed by the war. Romania had to endure the Red Army's presence, Soviet intervention in economy, and the famine due to drought and was forced to pay a large war debt. Ruled by Soviets, the Allied Control Commission on Romania had to supervise the armistice, while the other two members of the Commission, the United States and Great Britain (and Northern Ireland), frequently criticized the Groza Government imposed by the Soviets on 6 March 1945, and recognized it only one year later, as Prime-Minister Petru Groza (formally, the President of the Council of Ministers), a Soviet puppet, and his deputy and Minister for Foreign Affairs, dissident Liberal Gheorghe Tătărescu, promised to hold fair elections and make Romania a democratic country. Hoping for a large international recognition also necessary in order to be admitted in the United Nations Organisation and to determine the people and the world to believe that Romania was an independent country, the Groza Government began to promote his policies in Europe, and included the resumption of the diplomatic relations with small European countries.

The Romanian-Norwegian diplomatic relations have been interrupted in the first years of World

War II and were formally resumed when Minister Constantin Văllimărescu presented his Letter of Credence to Norwegian King on 1 August 1946; he had only one member in his staff, Counsellor Grigore Cugler.¹ Norway did not send any diplomatic personnel to Bucharest.²

Having border with the Soviet Union and with the Soviets being interested in their Svalbard/Spitzbergen islands, Norway considered in 1946 either to become member of a proposed Scandianavian Defence Union, either to remain neutral, although it had a democratic regime.³ This did not help too

* Middle School, No. 35A, Unirii Street, Segarcea. E-mail: marianalindudo@yahoo.com.

¹ Romanian Diplomatic and Consular Representatives of 20.05.1947, United States Microfilm Collection, No. 637 Reel, Central National Historical Archives, Bucharest.

King Michael's Decree of 09.07.1946, *Romanian Norwegian Relations. Diplomatic Documents (1905–1947)*, Editors and Contributors: Jardar Seim, Stelian Obiziuc, Alin Victor Matei, Doru Liciu, Andrei Căpușan and Nicolae Alexandru Nicolescu, Bucharest (2007), 204.

² Bujduveanu, Tănase, *Relationships between Romania and Norway. The Presence of Romanians in Norway. The presence of Norwegians in Romania*, Constanța (2013), 151.

³ Collier's dispatch no. 220 of 01.07.1946 to Bevin, *Documents on British Policy Overseas*, Series I, Volume IX, *The Nordic Countries: From War to Cold War, 1944–1951*, London and New York (2013), 124–126.

much as in the last part of 1946 the Soviet Union raised the issue of special rights on Svalbard islands, despite Norwegian reluctance.⁴ Few months later, the Norwegian Parliament decided to reject in secret session “negotiations of a military character with any single foreign power concerning the defence of a region under Norwegian sovereignty” putting an end to the Soviet hopes; the Norwegians tried not to embarrass the Soviets then, thus an Assistant Secretary for Foreign Affairs delivered in person the letter to the Soviet Ministry for Foreign Affairs.⁵ The mounting international tension of the Cold War and the fear of a Soviet attack made Norway renounce a neutral course in favour of a Western oriented one in 1948⁶. As in any Nordic country, the people were in no mood for any revolution.⁷

Our research was undertaken at the Diplomatic Archives of the Romanian Minister for Foreign Affairs, where most Norwegian articles in press were found translated in Romanian or represented syntheses of the Romanian Legation for the Ministry of Foreign Affairs.

The electoral campaign

After the Groza Government delayed the election several times due to the famine and the Paris Peace Conference, where Romania participated as a defeated country, they finally decided to hold the election on 19 November 1946.

The conservative “Morgenbladet” of 21 November mentioned that the Anglo-American representatives in the Allied Control Commission on Romania, despite it being ruled by the Soviets, protested before the elections as the opposition parties did not have access to Radio Bucharest and their political meetings ended in clashes with government’s agents without any intervention from the state’s authorities, such as the police or the gendarmerie. After a short presentation of the parties, the National-Peasant Party was described as the most important, the one that had been suffering the most from government oppression, although his program was related to British Labour Party as it supported peasants to be given more land and a part of industry should be owned by the state.⁸

⁴ Collier’s dispatch no. 416 of 26.11.1946 to Attlee, *Ibid.*, 147–150.

⁵ Collier’s telegram no. 55 of 19.02.1947 to Bevin, *Ibid.*, 164–165.

⁶ Collier’s letter of 27.12.1947 to Hankey, *Ibid.*, 199–200.

⁷ François-Charles Mougel, *Europa de nord în secolul al XX-lea*. Traducere, note și prefață de Marian Ștefănescu, București (2004), 112.

⁸ “Morgenbladet” of 21.11.1946, File 3, Box 1 Norway (1945–1947), Norway fonds, the Diplomatic Archives of the

From its private correspondent, “Friheten” of 19 November, the official newspaper of the Norwegian Communist Party, mentioned that that would be the first election after nine years and the government were led by the Communist and Social-Democrat parties, to which one million and a half persons were enrolled. The government was confident in winning the elections as the members of trade unions reached three millions. The opposition parties were supported by their own active press and represented the peasants, respectively the bourgeoisie. All women were offered the right to vote for the first time.⁹

Using an Associated Press release, “Dagbladet”, a Liberal newspaper, of the same day, noted in the article’s headline that eight millions of Romanians were entitled to vote and the fact that no government had lost any election. The opposition parties concentrated on the consolidation of middle class, while the government parties praised the ties with the Soviet Union. The United States and the Great Britain had criticized the way the government had organized the electoral campaign considering the election had not been free by stating, amongst other things, that the government agents had not allowed the opposition sympathizers to gather in electoral meetings. The government had denied the accusations by stating no one was entitled to criticize the way Romania was organizing its elections, while the Anglo-Americans had protested as the government had promised in the spring to hold free elections.¹⁰ In some cases, Bucharest Reuters correspondent, the main source for the most Norwegian newspapers in the issue, supposed that the British and the United States Governments, as those governments have already warned, would withdraw the Groza Government’s recognition in case of fraudulent election.¹¹

The election

The Groza Government won 347 seats from the total of 414 seats of the Romanian Parliament and managed to determine forty-six foreign correspondents to sign a statement about the fair

Ministry of Foreign Affairs, Bucharest, Romania (hereafter Norway fonds).

⁹ “Friheten” of 19.11.1946, *Ibid.*

¹⁰ “Dagbladet” of 19.11.1946, *Ibid.*

¹¹ Mark Percival, *Politica britanică față de România în 1946*. Romulus Rusan (ed.), *Anale Sighet 3. Începutul sfârșitului (instituții, mentalități, evenimente). Comunicări prezentate la Simpozionul de la Sighetu Marmăției (7–9 iunie 1996)*, București (1996), 100–101.

elections, including six from France, two from the United States and two from the Grest Britain.¹²

"Friheten" of 20 November informed that the election took place respecting the condition of voters' liberty. According to Radio Bucharest, fifty foreign journalists were present and they were allowed to travel wherever they wanted to see the condition of a fair election.¹³

In the same day, Press Telegraph announced that the government parties got a large majority of about 80%.¹⁴

The political struggle went beyond reason, Norsk Telegrambyrå, citing a Reuters release, announced that Minister Mihail Romniceanu, the only representative of National-Liberal Party in the Groza Government, which had only two opposition Ministers, got severely injured during the election at Galați.¹⁵

Provided by an Associated Press release, "Morgenbladet" of 21 November, a conservative newspaper, adopted critical views, even in the headline of the article informing about the elections in turmoil, the selling of votes and beaten opposition newsagents who were hospitalized. The government protested in regard to the opposition members that had attacked one of the Communist headquarters and other violences. The opposition parties accused the government of many illegal electoral activities, including the facts that the electoral lists did not include all voting people and that a part of the voters sold their right.¹⁶

Another critical analysis was provided by the conservative "Aftenposten" of 21 November, the most prestigious Norwegian newspaper with 140 000 daily copies sold at the time, which informed about the violences upon an unspecified opposition minister and the fact that some opposition sympatizers simply refused to vote as a way of protest. The correspondent of London "Daily Telegraph" went in a village, 30 kilometers away of Bucharest, where the opposition officials were obliged to leave the polling place, while half of the ones with the right of voting, known as certain sympatizers of the opposition, were forbidden to enter the ward; but when the correspondent arrived with a small English flag in front of the

car, the peasants got very happy, as they knew then they could vote. Such things happened to many British and American correspondents. All information had been published by the "Daily Telegraph" of the previous day.¹⁷

The following day, "Aftenposten", citing "Daily Telegraph" of 21 November, informed the readers that British Minister Adrian Holman, actually the British Political Representative in Romania as the senior representative of the British Foreign Office there, stated that many violences occurred, many opposition representatives got arrested in the morning of November 19 and many opposition representatives were forbidden to supervise the electoral commission of the ward. Also, the same voters used many ballots, other were obliged to use the ballot with the government candidate already chosen.¹⁸ However, in order not to threat the position of King Michael and the Social-Democrats' existing independence in relation to the Romanian Communist Party, the only solutions remained in delaying the imposition of Communism, the British Government decided to stop protesting in the issue of election.¹⁹

The conservative "Morgenbladet" of 21 November concluded that, as in the case of Bulgarian elections of November 3, the existing government simply imposed the result, as the election was just a formality.²⁰

"Bergen Arbeiderblad" of 23 November presented in detail the conflict between the government coalition and the opposition parties but it took the side of the Groza Government, falsely considering that the opposition parties had played some sort of role in bringing Fascism in recent Romania. Citing British Conservative "The Times" of 12 November, this Norwegian newspaper admitted the Groza Government was democratic only according to the Soviet lines, but rejected the moral support for the opposition parties as the Labour Government of Britain encouraged the Romanian opposition parties and, by this, the Groza Government could approach even more the Soviet Union.²¹

As "Friheten" earlier, "Arbeider" from Bergen, Norway's second largest city, of 29 November

¹² „Statement of the foreign press correspondents on the elections” published by the newspaper “Universul” of 21.11.1946, *Romania. The Political Life in Documents 1946*, Edited by the State Archives of Romania, Bucharest (1996).

¹³ “Friheten” of 20.11.1946, Norway fonds.

¹⁴ Press Telegraph release of 20.11.1946, *Ibid.*

¹⁵ Norsk Telegrammbyro release of 20.11.1946, *Ibid.*

¹⁶ “Morgenbladet” of 21.11.1946, *Ibid.*

¹⁷ “Aftenposten” of 21.11.1946, *Ibid.*

¹⁸ “Aftenposten” of 22.11.1946, *Ibid.*

¹⁹ Harry Hanak, *The politics of Impotence: The British observe Romania (6 March 1945 to 30 December 1947)*. I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian (eds.), *România în istoria universală*, Iași (1988), 38.

²⁰ “Morgenbladet” of 21.11.1946, Norway fonds.

²¹ “Bergens Arbeiderblad” of 23.11.1946, *Ibid.*

saluted the victory of the Groza Government, as it feared that the opposition parties could have returned, in the case of victory, to Fascism, a memory that still had been haunting Norway, although it admitted that both the government and the opposition parties appealed to violence.²²

As Tătărescu presided over a small dissident party which split from the National-Liberal Party and belonged to the government coalition, the Romanian Legation in Oslo was encouraged to find favourable news for the Government. Thus the Romanian Minister informed Bucharest that “Vart Lånd” of December 13, citing a United Press release, considered exaggerated the assertion of Iuliu Maniu, the president of National-Peasant Party, that the government got only 16% in the elections.²³ Also, “Friheten” of December 14 republished Émile Buré’s commentary in the French “L’Ordre” which supported the Groza Government and rejected to support the annulment of the election only by the fact that Anglo-Americans media published only one photograph where the police blocked the entrance in a polling place.²⁴

“Aftenposten” continued to support the idea that some changes may have happened, as the opposition circles intended to approach the Ministers for Foreign Affairs of the victorious Great Powers to debate the issue. One regarded the possibility of new elections in the spring of 1947, while the other referred to the possibility that the National-Peasant Party could be given 150 seats in the Parliament in order to become the biggest party but still the multi-party government coalition would govern.²⁵ “Aftenposten” was falsely influenced by Bucharest correspondents as the British Government had no intention to criticise the Groza Government after the election as it could not challenge the Soviet domination or could make things even worse in the country.²⁶

Conclusion

The study provides various opinions in regard to the Romanian election of 19 November 1946, and creates the impression that Norwegian press was caught in the Soviet trap by presenting opposing

views of the election fairness, but it is not the case. This happened because between 1945 and 1947 Norway had not defined clearly its foreign policy, wrongly believing in pacifism and good relations with the Soviet Union, including the media which followed the soon-abandoned way. Nonetheless the most read Norwegian newspapers, “Aftenposten”, “Dagbladet” and “Morgenbladet”, criticized the fraudulent election, in fact won by the National Peasant Party, and the continuous oppression of the opposition parties before and in the day of the election allowing most Norwegians to know that soon Romania would be forced to become a Communist country, the denial of freedom for the people being one of its consequences.

²² “Arbeidet” of 29.11.1946, *Ibid.*

²³ Vălimărescu’s dispatch no. 371 of 19.12.1946 to Tătărescu, *Ibid.*

²⁴ *Ibid.*

²⁵ *Ibid.*

²⁶ Mark Percival, Politică britanică față de România în 1946. Romulus Rusan (ed.), *Anale Sighet 5. Căderea Cortinei Începutul sfârșitului (instituții, mentalități, evenimente). Comunicări prezentate la Simpozionul de la Sighetu Marmației (20–22 iunie 1997)*, București (1997), 685.

SERVICIUL MUNCII. ANALIZĂ A IMPACTULUI SĂU ECONOMIC LA NIVELUL ECONOMIEI NAȚIONALE (1950–1961)

Radu Tabără*

Cuvinte cheie: Serviciul Muncii, Direcția Generală a Serviciului Muncii (DGSM), serviciul militar obligatoriu, Republica Populară Română.

Keywords: Labour Service, General Directorate of the Labour Service (DGSM), compulsory military service, Popular Republic of Romania.

The Labor Service. Analysis of its economic impact on the national economy (1950–1961)

(Abstract)

The Labor Service or the General Directorate of the Labor Service (DGSM) – the two names being interchangeable – was established in January 1950, in order to use the labor force of the youth that were surplus to the conscription requirements of the Ministry of Armed Forces and the Ministry of the Interior. The term of service was equal to that in the army, as the years spent in the Labor Service were considered equivalent to the compulsory military service. Between January 1950 and January 1956, the institution functioned under the Ministry of Construction, and after this date it was transferred under the direct authority of the Council of Ministers (where it remained until it was disbanded in 1961). Between 1950 and 1961, 520,000 of conscripts were incorporated into the Labor Service, that is, 20% of young people completed their military training in this structure. Its annual strength varied significantly over time and even within the same year, with the maximum number being reached between 1951 and 1955, when it had more than 100,000 conscripts. Later their number began to decrease gradually.

The troops of the Labor Service were involved in numerous activities and economic fields, such as construction sites, in factories, as workers, in coal extraction, agriculture and water improvement works, wood processing, operation of ports, execution of defense works, etc.

The Labor Service was a service provider that provided labor for a fee, its objective being to cover its operating costs and make a profit (which was paid to the state budget). Its impact on the Romanian economy during the 11 years it existed is difficult to assess, due to a number of factors, such as the lack of interest of the DGSM in these details, its main concern being to cover its operating costs and obtain a profit. From this point of view it was as efficient as possible, being financially self-supporting and making a profit every year. Nor were the beneficiaries interested in separately quantifying the contribution of military construction workers compared to that of civilian workers, their work being reported globally. There were even cases when the activity performed by the DGSM staff was appropriated by civilian workers with the agreement of the management of the enterprises, interested only in reporting increases of production.

There is no doubt that its impact was felt at the level of the national economy, being an important help during the transition to the planned economy and industrialization of the country. This aspect is worthy of consideration if we consider the multitude of problems the institution faced, such as major staff variations, frequent and massive movements of staff from one site to another, the unpredictability of work, as well as the continued prospect of disbandment. At the same time, it is equally clear that its potential has not been fully exploited, a large part of it being wasted through the inefficient use of its forces in highly fragmented units, or through poor planning of the needs (e.g. the request for a larger number of soldiers than what was really needed).

Also, in part its existence represented a problem on the attraction of civilian workers by enterprises, which preferred to use the military of the Labor Service, which were much cheaper in terms of costs and for which there was no need to improve living and working conditions (e.g. in the field of coal mining, after they came to represent even 70% of the miners in 1954–1955, the DGSM soldiers were completely withdrawn from this sector by mid-1958).

Introducere

Serviciul Muncii a fost înființat în ianuarie 1950, prin Decretul nr. 2 cu „scopul de a utiliza rațional forța de muncă a tinerilor prisos de contingent și de a participa la executarea lucrărilor

de construcție de interes general”¹. Efectivul său provenea din tinerii care în fiecare an depășeau

* Doctorand al Universității „Lucian Blaga” din Sibiu, e-mail: radutabara@yahoo.com.

¹ Decretul nr. 2/1950, art. 1, Arhiva Generală a Guvernului.

nevoile de încorporare în unitățile Ministerului Forțelor Armate sau ale Ministerului de Interne (despre aceștia se preciza că sunt „lipsiți de cinstea de a participa la datoria de onoare a apărării patriei”²). În perioada ianuarie 1950 – ianuarie 1956, instituția a funcționat în subordinea directă a Ministerului Construcțiilor. În ianuarie 1956 a fost transferată în subordinea directă a Consiliului de Miniștri (unde a rămas până la desființare), iar denumirea sa a fost schimbată în Direcția Generală a Serviciului Muncii (DGSM). De menționat că titulatura de DGSM a fost frecvent utilizată și în perioada 1950–1956, întrucât Serviciul Muncii era o direcție generală distinctă în interiorul Ministerului Construcțiilor. Din acest motiv termenul de „Serviciul Muncii” sau DGSM au fost folosite alternativ și interschimbabil pe toată durata de existență a acestei structuri, indiferent de denumirea sa oficială la un anumit moment.

Activitatea în Serviciul Muncii era echivalată pentru tineri cu satisfacerea stagiului militar. Din acest motiv, aceștia trebuiau să activeze în Serviciul Muncii o perioadă egală cu stagiul militar. Tinerii și cadrele Serviciului aveau toate drepturile și îndatoririle prevăzute de regulamentele militare și erau supuși disciplinei și Codului justiției militare. Într-o primă fază cadrele (ofițeri și subofițeri) au provenit prin detașări de personal de la Ministerele Forțelor Armate și cel de interne sau din concentrarea rezerviștilor. Ulterior serviciul a început să își formeze propriile cadre sau să facă angajări directe.

În intervalul 1950–1961 au fost încorporați în Serviciul Muncii un număr de 520.000 de tineri, efectivul mediu anual fiind de 73.000 de militari. Pe ansamblu, în cei 11 ani de existență, 20% din tineri (unu din cinci) și-a satisfăcut stagiul militar în Serviciul Muncii³.

Ministerul Forțelor Armate (prin comisariatele militare care comunicau situația surplusului de contingent după ce încheiau încorporările din anul respectiv) era cel care pune la dispoziția Ministerului Construcțiilor tinerii prisos de contingent necesari Serviciului Muncii, însă ulterior aceștia intrau în subordinea exclusivă a Ministerului Construcțiilor, nemaivând nicio legătură cu armata⁴.

O particularitate a acestei structuri este că a fost considerată temporară de la înființarea sa,

urmând să fie desființată după ce beneficiarii reușeau să își angajeze și să își formeze muncitorii necesari. Tinerii care își satisfăceau stagiul militar în Serviciul Muncii erau încurajați să se califice în șantierele și fabricile în care munciau, iar după terminarea stagiului să se angajeze în locurile respective, în acest scop le erau oferite facilități.

Particularitățile efectivelor Serviciului Muncii

De-a lungul existenței sale, Serviciul Muncii s-a confruntat constant cu o serie de probleme, care i-au îngreunat semnificativ activitatea și au făcut dificilă realizarea unor prognoze sau adoptarea unor forme organizatorice pe termen lung (aspect inedit într-o economie planificată cum se dorea cea a regimului comunist). Dintre principalele greutăți întâmpinate enumerăm:

- fluctuațiile masive de personal de la un an la altul sau chiar și în cursul unui an. Putem exemplifica cu anul 1954, în care efectivele au fost reglementate prin opt hotărâri ale Consiliului de Miniștri (HCM) succesive, toate cu valori cât se poate de diferite. Astfel, Serviciul a intrat în anul respectiv cu 141.000 de militari, dar prin HCM nr. 242 se prevedea că trebuie să își reducă efectivele până la 52.850 (era avută în vedere desființarea sa). Ulterior HCM nr. 366 prevedea 65.450 de militari, HCM nr. 473 – 73.400, HCM nr. 791 – 74.900, HCM nr. 1.374 – 91.900, HCM nr. 978 – 121.400, iar HCM nr. 1.244 – 125.000⁵. În anul 1955 au fost emise 6 HCM-uri care reglementau efectivele sale (nr. 731, 1.165, 1.647, 1.827, 1.992, 2.040) și 3 Dispoziții ale Consiliului de Miniștri (7, 19 și 25)⁶. Este evident că pe acest fond structura teritorială și repartitia cadrelor nu aveau nicio predictibilitate sau stabilitate;

- frecvențele reorganizări ale punctelor de lucru, a aparatului din teritoriu și mutări de efective de pe un șantier pe altul;

- perspectiva omniprezentă a desființării. Serviciul Muncii a fost de la început conceput ca o structură temporară, prin care se urmărea să fie suplinit deficitul de forță de muncă necesar pe marile șantiere și în procesul de industrializare. Deși desființarea sa a fost pusă în discuție de mai multe ori, pași concreți au fost luați în două ocazii

² Expunerea de motive la Decretul nr. 2/1950, p. 1, Arhiva Generală a Guvernului.

³ Scurt istoric al activității DGSM, ANIC, *Fondul DGSM*, dosar istoric, f. 211.

⁴ HCM nr. 25/1950, art. 2 și 5, Arhiva Generală a Guvernului.

⁵ *Analiză pentru Comitetul de Stat al Planificării asupra modului de folosire a efectivelor de militari constructori în anul 1954*, ANIC, *Fond DGSM*, dosar nr. 259/1954, f. 326.

⁶ *Documentare privind mișcările de efective de militari constructori în anul 1954 și 1955, observațiuni și propuneri în legătură cu executarea acestor operațiuni*, ANIC, *Fond DGSM*, dosar nr. 79/1950, f. 74.

(1954 și 1957), când au fost emise acte normative, prin care se decidea desființarea structurii, dar care au fost contramandate. De asemenea, și cadrele sale au trăit într-un provizorat continuu, fiind frecvent mutate de la un punct de lucru la altul (chiar de mai multe ori în cursul unui singur an), concediate și reangajate;

– faptul că în Serviciul Muncii primiriile de la vatră și lăsarile la vatră se făceau pe toată durata anului, nu doar o dată pe an cum era cazul în Ministerul Forțelor Armate sau Ministerul de Interne, în funcție de nevoile beneficiarilor sau calendarul lucrărilor (ex. vara, în campaniile agricole, personalul sporea, iar în decembrie, când lucrările agricole și cele de pe șantiere erau mai reduse ca intensitate și volum, o parte a militarilor erau trimiși în concedii sau chiar lăsați la vatră). Din acest motiv, în timp pentru mulți tineri termenul pentru satisfacerea stagiului militar s-a decalat semnificativ, aspect care genera probleme majore atât pentru Serviciul Muncii, cât și pentru tineri. Astfel, ca urmare a frecventelor creșteri și descreșteri de personal, tinerii erau chemați sau trimiși acasă în mod repetat, aceștia ajungând să îndeplinească termenul pentru satisfacerea stagiului militar în etape diferite și întinse pe toată durata anului, astfel încât DGSM trebuia să facă lunar lășări la vatră și implicit redistribuiri de personal pentru a satisface nevoile de forță de muncă. De cealaltă parte, tinerii ajungeau să își satisfacă serviciul militar într-un mod fragmentat, aspect care le genera neplăceri, întrucât serviciul militar satisfăcut era o condiție cerută/ dorită de angajatori, pentru a avea stabilitate;

– deși numărul militarilor și distribuția lor erau fixate prin HCM, acestea erau în fiecare an emise târziu, astfel încât în primele luni ale anului respectiv DGSM aloca personalul pornind de la necesarul din anul anterior, aspect care se întâmpla să nu corespundă cu nevoile anului respectiv. Din acest motiv Serviciul Muncii se plângea că „niciodată în timpul existenței sale nu a știut de la început de an cifra de control a efectivelor pe care trebuia să le organizeze⁷. Exemplele în acest sens sunt numeroase: HCM nr. 806/1952 a fost emisă abia în mai, HCM nr. 1.227/1953 și HCM 731/1954 în aprilie, la fel și HCM nr. 447/1957. Hotărârile au început să fie emise la timp abia spre sfârșitul existenței Serviciului Muncii, în intervalul 1958–1960, când au apărut în ianuarie, însă au fost departe de a clarifica sau ajuta. Aceasta pe

fondul introducerii în acest interval a unor noi categorii de trupe folosite în hidroameliorații, care aveau un statut și regim distinct, dar folosirea lor concretă a fost îngreunată de lipsa unor prevederi clare referitoare la statutul lor și relațiile pe care le aveau cu beneficiarii, pentru reglementarea cărora au fost emise acte normative tardiv, sau cu aplicare punctuală, care a făcut necesară reluarea întregului proces în anul următor. O altă problemă decurgea din faptul că pe fondul frecventelor redistribuiri de personal între ministere, prevederile din actele normative nu mai corespundeau, adică Serviciul Muncii avea efectivul fixat prin HCM, dar nu era repartizat pe beneficiari conform dispozițiilor inițiale, existând ministere sau structuri care foloseau mai mulți și altele mai puțini militari, diferențele putând să fie semnificative. Uneori aceste probleme erau remediate sau agravate de emiterea unor noi hotărâri care prevedeau distribuția militarilor. În general semnalările făcute de Serviciul Muncii forurilor decizionale superioare nu au avut ecou, situația menținându-se (evaluăm posibil ca forurile superioare să fi considerat această problemă ca ne semnificativă din două motive: în primul rând toate efectivele erau în subordinea Serviciului Muncii, iar distribuția lor ulterioară nu mai era neapărat relevantă; în al doilea rând era acordată prioritate îndeplinirii sarcinilor sau obiectivelor la nivelul entităților economice, astfel încât folosirea militarilor se autoregla în funcție de nevoi; nu în ultimul rând, modificările erau atât de frecvente încât era greu de ținut pasul cu ele).

De asemenea, în primii ani Hotărârile prevedeau doar efectivele existente, fără a ține cont de lăsarile la vatră și efectivele care trebuiau să intre în Serviciu pentru a-i suplini pe cei plecați și care puteau ajunge la cifre impresionate: 100.000 în 1953 și 48.000 în 1954.

Variația personalului

Deși, așa cum am arătat mai sus, numărul militarilor care au făcut parte din Serviciul Muncii a fost mare, la fel de semnificative sunt și diferențele de la un an la altul, numărul lor variind mult inclusiv în cazul aceluiași an. Variațiile de personal erau atât de mari, încât și DGSM avea probleme în a urmări exact numărul personalului și distribuția sa. Acest aspect rezultă din faptul că pentru același an, erau frecvent oferite cifre diferite (variațiile nu sunt neapărat majore, dar în anii cu un personal numeros pot să depășească 1.000 de persoane), precum și din faptul că DGSM realiza periodic recensăminte ale militarilor în termen (adică unitățile din teritoriu raportau personalul avut în

⁷ Organizarea efectivelor de militari constructori la unitățile de muncă, ANIC, Fond DGSM, dosar nr. 95/1951, f. 171.

1949	1950		1951		1952		1953		1954		1955		1956		1957		1958		1959		1960			1961	
	min	max	min	max	min	max	min	max	max	min	max	min	max	min	max	min	max	min	max	min	max	min	max	max	
20.274	6.739 (ian.)	62.067 (dec.)	49.739 (feb.)	127.203 (aug.)	103.932 (ian.)	143.880 (oct.)	93.398 (iul.)	157.431 (nov.)	139.482 (ian.)	71.604 (apr.)	116.341 (aug.)	125.864 (ian.)	48.181 (dec.)	70.628 (ian.)	77.107 (feb.)	53.852 (ian.)	neterminat	33.450 (trim. I)	42.157 (oct.)	25.000(?)	neterminat	18.850 (trim. I)	36.550 (tr. III)	25.710 (dec.)	15.770 (ian)

Tabelul 1. Variația efectivelor DGSM pe ani (număr maxim și minim de militari)

subordine și distribuția sa, datele fiind ulterior centralizate de aparatul central de la București).

După cum rezultă din tabelul 1, personalul DGSM a variat semnificativ de la un an la altul, deși pe ansamblu este vizibilă o descreștere treptată a acestuia. Din acest motiv, pentru ca numerele să fie mai ușor de urmărit, Serviciul Muncii opera frecvent cu noțiunea de număr mediu anual sau trimestrial de militari constructori în raportările sale. De aici puteau să apară anumite variații, în funcție de cifrele care erau luate în calcul, intenționat sau din greșeală (ex. în practică numărul militarilor era raportat în două feluri distincte: *efectivul control* – totalitatea militarilor încorporați și *efectiv prezent* – adică cei care erau efectiv prezenți la muncă în momentul numărării, cifră din care erau excluși cei bolnavi, învoiți, dezertori sau care din alte motive nu erau prezenți).

Pentru a da mai multă claritate cifrelor din tabelul 1, trebuie să oferim o serie de explicații, interpretări și clarificări. Cifra din anul 1949 nu se referă la DGSM, structură care nu exista la momentul respectiv, ci la Corpul de Muncă, entitate similară Serviciului Muncii și precursorul său direct, creată în intervalul octombrie – decembrie 1949 cu titlu experimental din surplus de contingent folosit pe șantierele naționale, iar experiența acumulată în acest interval a stat la baza înființării DGSM.

Cifrele pentru anii 1951 – 1955 includ și personalul Oficiului Detașamentelor de Muncă din Industria Carboniferă (ODMIC), structură subordonată direct Ministerului Minelor, dar al cărui personal era recrutat prin Serviciul Muncii, care îi asigura și un anumit grad de coordonare.

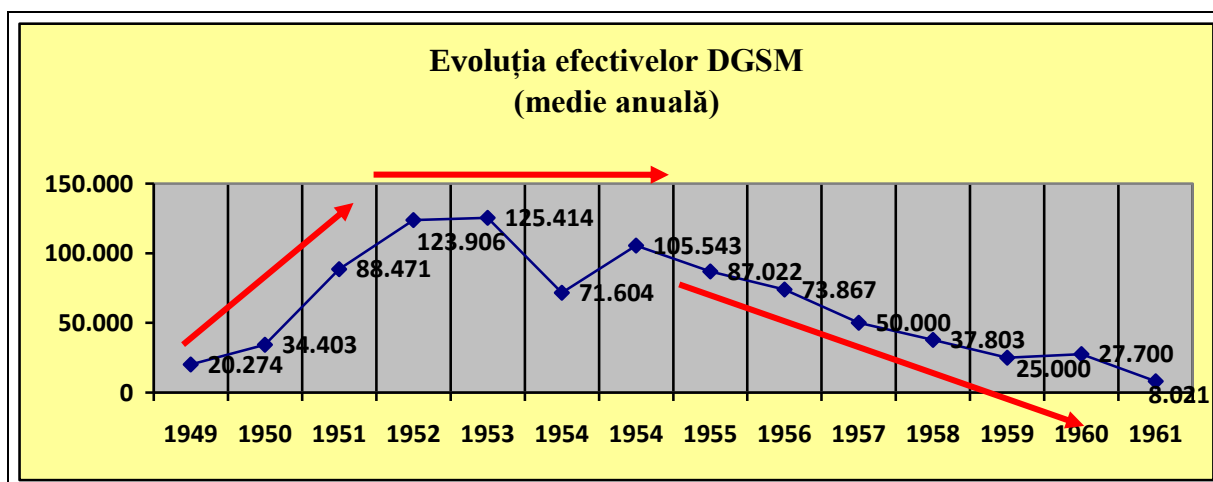
Pentru anul 1953 am oferit trei valori, întrucât în anul respectiv a avut loc prima decizie de lichidare a DGSM, dar care a fost contramandată. Din acest motiv, din efectivul de 139.482 de militari constructori cu care Serviciul Muncii a intrat în anul respectiv, în iulie mai erau doar 93.398, restul fiind lăsați la vatră. După renunțarea la ideea de a-l desființa, Serviciul Muncii a ajuns în scurt timp la

cel mai mare număr de militari pe care i-a coordonat, 157.431 în noiembrie 1953.

O nouă decizie de lichidare a fost luată în anul 1957, însă și aceasta a fost contramandată. În acest caz variația de personal nu este la fel de vizibilă, însă în anul 1960, cel premergător desființării, ea apare din nou. În anul respectiv, Serviciul Muncii a intrat cu 18.850 de militari, cifră care în trimestrul II s-a dublat, ajungând la 36.550 pe fondul reînceperii lucrărilor în sectorul de hidroameliorații și aducerii personalului necesar. În decembrie 1960, când a început un proces abrupt de reducere a personalului, Serviciul avea 25.710, dintre care 10.000 au fost lăsați la vatră în luna respectivă. În anul 1961 DGSM a funcționat doar până în luna martie, când a fost desființat. Din acest motiv în tabel am indicat doar cifra maximă cu care s-a intrat în anul respectiv, deși aceasta are o relevanță redusă, întrucât în acel an efectivele au fost lăsate la vatră într-o dinamică accelerată (până la finalul lunii martie), aportul lor în lucrări fiind nesemnificativ. După acest moment, până la finalul anului a funcționat Comisia de Lichidare a DGSM, structură distinctă, cu propriul regulament de funcționare și un personal mult redus, care a reținut aproximativ 200 de militari pentru nevoile sale, aceștia fiind la rândul lor, lăsați treptat de vatră.

În Graficul 1 de mai jos prezentăm evoluția mediei anuale a personalului DGSM. Menționăm că această medie a fost realizată prin raportare la numărul maxim și minim din anul respectiv, nu la efectivele din fiecare lună. Am apelat la această variantă pentru a simplifica procesul și mai ales pentru că nu deținem date despre situația lunară din fiecare an (care este mai bine documentată pentru intervalul 1950–1955 și greu de reconstituit pentru perioada 1956–1960).

Menționăm că o eventuală raportare la cifrele efectivelor trimestriale pe care DGSM trebuia să le aibă conform HCM-urilor emise pe acest subiect la începutul fiecărui an nu sunt neapărat relevante, întrucât acestea puteau suferi modificări succesive de-a lungul anului. Pentru anul 1954 am introdus

atât media anuală a efectivelor, cât și numărul minim al acestora din anul respectiv, pentru a evidenția mai bine diferența semnificativă dintre aceste două valori.

Impactul economic al Serviciului Muncii în economia națională

Care a fost impactul Serviciului Muncii asupra economiei române în perioada existenței sale și cât a fost de eficient? Pe cât de legitime sunt aceste două aspecte prin raportare la volumul de militari care au făcut parte din Serviciul Muncii (un tânăr din cinci în perioada 1950–1960) și numeroasele lucrări în care au fost angrenați, pe atât de dificil și complex este răspunsul. Această stare de fapt este generată de o serie de circumstanțe specifice Serviciului Muncii și economiei din perioada respectivă. Astfel, Serviciul Muncii era un prestator de servicii, care punea la dispoziție forță de muncă. Din acest motiv a fost mai puțin interesat de impactul muncii prestate de efectivele sale la nivelul economiei naționale (de care nu era interesat în mod direct), principala sa grijă fiind să își acopere costurile de operare și să obțină profit. Din acest punct de vedere instituția a fost cât se poate de eficientă, auto-susținându-se și obținând profit (care era vărsat la bugetul de stat) în fiecare an. Impactul și aportul său la economia națională sunt mai greu de cuantificat din două motive distincte: modul destul de trunchiat în care erau raportate rezultatele pentru a părea că totul este în regulă și diversitatea foarte mare de ramuri ale economiei, domenii de activitate și șantiere pe care au acționat unitățile Serviciului Muncii. De asemenea, nici beneficiarii nu erau direct interesați să cuantifice distinct aportul militarilor DGSM comparativ cu cel al muncitorilor civili, munca fiind raportată global. Au fost documentate și cazuri în care activitatea prestată de efectivele DGSM era însoțită de muncitorii civili

cu acordul conducerii întreprinderilor, interesate doar să raporteze creșteri (aceste cazuri sunt bine documentate, de exemplu, în industria minieră).

Totuși, din analiza atentă a datelor deținute și transpunerea lor în context se pot desprinde o serie de concluzii pe această temă pe baza cărora putem oferi un răspuns. Anticipând, putem spune că instituția și-a făcut simțită prezența și a avut un aport vizibil în economia națională, dar acesta a fost sub potențialul său din cauza unor circumstanțe care nu s-au aflat mereu sub controlul său. Toate acestea vor fi analizate în paginile următoare.

Mai trebuie subliniată și multitudinea de domenii în care trupele Serviciului Muncii au fost implicate: construcții, industria cărbunelui, metalurgie, industria petroliferă, deservirea porturilor Galați și Constanța, prelucrarea lemnului, agricultura, lucrări speciale de apărare etc. Printre șantierele/lucrările majore la care efectivele Serviciului Muncii au participat enumerăm: combinatul de la Călan, barajul și hidrocentrala de la Bicaz (denumită hidrocentrala I.V. Lenin în perioada comunistă), în intervalul 1952–1960 unde au asigurat 70% din forța de muncă, combinatele chimice de la Borzești, Onești, Chișcani, Săvinești, Govora, Năvodari și Făgăraș, rafinăriile Dărmănești, Teleajen și Brazi, podul „Prieteniei” de la Giurgiu, Casa Presei (numită „Scânteii” în perioada comunistă), Stadionul Național din București, laminorul de la Roman și fabrica de rulmenți din Bârlad. De asemenea, unitățile Serviciului Muncii au fost implicate în construirea unor orașe noi (Victoria, jud. Brașov și Dr. Petru Groza – în prezent Ștei, jud. Bihor), în reconstruirea altora (Petroșani, Vulcan, Aninoasa, Lupeni etc.), precum și la lucrări edilitare sau construcții de blocuri în numeroase alte orașe, și au fost prezente pe șantierele căilor ferate Bumbești-Livezeni și Salva-Vișeu (șantiere emblematice pentru începutul perioadei comuniste în

România), precum și în prima etapă de construire a Canalului Dunăre – Marea Neagră. Acestea reprezintă doar cele mai importante și cunoscute șantiere, efectivele Serviciului Muncii fiind prezente pe zeci de alte șantiere.

Dificultatea de a urmări în termeni absoluți eficiența DGSM derivă, așa cum am spus mai sus, din faptul că ea nu era urmărită sau contabilizată clar de instituție, iar beneficiarii o subsumau propriilor realizări, fără a o evidenția distinct. Din acest motiv, DGSM se referă în general doar la sumele încasate și profitul anual vărsat la buget (mai ușor de contabilizat) sau prezentarea unor cifre absolute sau comparative, dar fără o echivalare sau relevanță clară (ex. în anul 1958, în lucrările de hidroameliorații prin munca depusă s-ar fi putut construi un șanț finisat de 4 m lățime, 2,5 adâncime și o lungime de 1,07 ori mai mare ca a ecuatorului⁸). O analiză din august 1960 întocmită la nivelul instituției pentru a demonstra eficiența sa economică, se bazează doar pe intervalul 1958-semestrul I din 1960, singurii ani pentru care „existau date comparative certe”⁹, adică doar doi ani și jumătate din 10 de funcționare. În acest interval fuseseră folosiți în total 85.920 de militari, cu o medie anuală 28.640 de soldați constructori în domeniul construcțiilor, îmbunătățirii funciare și agricol.

În perioada menționată mai sus efectivele DGSM au reprezentat 80% din numărul muncitorilor de pe șantierele Ministerului Industriei Grele din Hunedoara, Reșița și Roman, iar pe cele ale Ministerului Industriei Petrolului și Chimiei de la Onești, Săvinești, Brazi și Chișcani între 25 și 40%, în timp ce pe șantierele de construcții-montaj militarii constructori reprezentau 90% din mâna de lucru necalificată. Dincolo de enumerarea unor cifre mai mult sau mai puțin relevante și greu de pus în context, analiza evidențiază că efectivele sale erau mai eficiente comparativ cu muncitorii civili la numeroși indicatori relevanți, precum numărul celor care lucrau în acord și indicele mediu de îndeplinire a normelor. Cea mai mare diferență se înregistra la procentul oamenilor sub normă, care în DGSM era nesemnificativ (în medie în jur de 2%), în timp ce la nivelul salariaților civili era de 25% în 1958 și peste 40% în 1959 și 1960.

Toate acestea aveau la bază un cumul de factori, cei mai importanți fiind că:

- unitățile DGSM ofereau o forță de muncă stabilă și constantă prin comparație cu „fluctuația

frecventă și specifică muncitorilor necalificați din sectorul de construcții-montaj”;

- organizarea militară le conferea o disciplină mai mare, precum și un control mai bun asupra timpului de lucru și al eficienței;

- efectivele sale puteau fi folosite în zone în care folosirea muncitorilor civili era dificilă, sau unde accesul civililor era dificil (ex. zone de frontieră și lucrări speciale), în zone cu condiții de muncă grele, precum șantierele izolate, unde atragerea forței de muncă era grea și implica cheltuieli mari pentru asigurarea unor minime condiții de trai pentru aceștia și familiile lor;

- de asemenea, unitățile erau și mobile, putând să transfere repede efective importante de pe un șantier pe altul sau dintr-un domeniu de activitate în altul, în funcție de prezența sau lipsa forței de muncă necesare.

Un alt avantaj major al muncii prestate de DGSM era că aceasta era mult mai ieftină comparativ cu cea a muncitorilor civili. De exemplu, în 1960, pe șantierele Ministerului Industriei Petrolului și Chimiei, salariul unui militar DGSM era în medie cu 250 de lei pe lună mai mic decât al unui muncitor civil. Serviciul Muncii a remarcat încă de la înființarea sa că beneficiarii aveau tendința să plătească militarii constructori cu tariful minim, indiferent de felul lucrării. Acest fapt nu contribuia direct la eficiența DGSM, ci la cea de ansamblu a unei lucrări, reducându-i costurile. Astfel, în 1959 și semestrul I din 1960, lucrările de hidroameliorații realizate de DGSM în zona Bragadiru, Oltenița și Zimnicea au fost cu 22% mai ieftine față de prețul de referință, în timp ce pe șantierele civile similare din zonă economia era mult mai mică sau chiar se depășiseră ușor costurile. Mai menționăm că în 1959 trupele Serviciului Muncii au realizat 73% din totalul săpăturilor manuale în sectorul de hidroameliorații. Raportul din august 1960 concluzionează că forța de muncă organizată pusă la dispoziție de DGSM mai era necesară pentru încă 2–3 ani¹⁰ (dar decizia de desființare a venit după doar câteva luni, în noiembrie 1960).

Un alt aport indirect la economia națională era că o parte a militarilor constructori erau calificați în diverse meserii pe durata stagiului în Serviciul Muncii. Astfel aceștia se puteau angaja mai ușor ulterior și scuteau din timpul necesar pentru pregătirea lor. Posibilitățile de calificare erau dintre

⁸ *Scurt istoric al activității DGSM*, ANIC, *Fond DGSM*, dosar 19/1961, f. 212.

⁹ *Notă privind eficiența economică a Direcției Generale a Serviciului Muncii*, ANIC, *Fond DGSM*, dosar 19/1961, f. 430.

¹⁰ *Notă privind eficiența economică a Direcției Generale a Serviciului Muncii*, ANIC, *Fond DGSM*, dosar 19/1961, ff. 431–437 și *Dare de seamă asupra activității Serviciului Muncii în anul 1950*, ANIC, *Fond DGSM*, dosar nr. 74/1950, f. 12.

cele mai diverse (zidari, tâmplari, dulgheri, fierar-betoniști, mecanici, șoferi etc.), dar depindeau destul de mult de modul în care șantierele îi foloseau și cât de multă importanță acordau acestui detaliu. Conform rapoartelor Serviciului Muncii în intervalul 1950–1955, au fost calificați 59.064 de militari¹¹, adică în jur de 11% din efective. Cifra este importantă, dar cu siguranță mult sub posibilități dacă luăm în considerare că în intervalul respectiv Serviciul Muncii a funcționat cu maximum efectivelor sale, existând ani în care a depășit 100.000 de militari.

Era întâlnită și situația inversă, când șantierele beneficiare nu țineau cont de calificarea pe care militarii constructori o aveau deja înainte de încorporare. Astfel DGSM se plângea că „ostași cunoscători ai meseriilor nu au fost aduși în fața comisiunilor de calificare, iar alți ostași încadrați de unele întreprinderi ca semicalificați (categoria 3), când erau mutați la alte întreprinderi erau încadrați iarăși ca necalificați, la aceeași meserie”. De asemenea, Serviciul recunoștea că nu are o evidență clară a militarilor gata calificați la încorporare sau calificați pe durata serviciului în DGSM, precum și a mișcării lor¹².

Existența Serviciului Muncii, înființat pentru a folosi organizat forța de muncă necalificată pe marile șantiere naționale, până când acestea reușeau să facă rost de muncitorii necesari, a avut și efecte neanticipate și chiar contrare, care au fost constatate destul de devreme. Încă din 1954 Serviciul Muncii remarca faptul că pe lângă aspectele pozitive, existența unităților sale a contribuit la încurajarea majorității șantiierelor și întreprinderilor să manifeste dezinteres pentru atragerea și recrutarea muncitorilor civili. Mai mult decât atât, abundența forței de muncă puse la dispoziție de DGSM făcea ca aceasta să nu fie judicios folosită și bine planificată, trupele fiind mereu mutate de pe un șantier pe altul sau chiar la alți beneficiari, pentru că întreprinderile cereau mai mulți militari decât puteau folosi sau decât aveau posibilitatea să cazeze. Toate acestea duceau la o risipă semnificativă de timp și bani, fărâmițau unitățile DGSM în efective sub 250 de oameni cât era minimum prevăzut de legislație, diminuau productivitatea muncii sau se ajungea ca militarii să fie folosiți în munci necorespunzătoare. Aceste probleme au devenit tot

mai evidente pe măsură ce Serviciul Muncii a început să țină o evidență mai bună a orelor pierdute¹³.

În același an se mai remarcă faptul că în loc să rezolve problema forțelor de muncă, instituțiile apelau la militarii constructori chiar și pentru probleme minore, la care în mod normal ar fi trebuit folosit un număr redus de oameni, deoarece aceasta „genera mai puțină bătaie de cap tovarășilor din conducerea întreprinderilor”¹⁴. Din același motiv se considera că nici numărul muncitorilor civili din ramurile care foloseau militarii constructori nu crescuse suficient tocmai din cauza existenței acestora, care, de exemplu, erau majoritari la Ministerul Construcțiilor și în industria minieră. Astfel, militarii constructori reprezentau o soluție de moment, dar care „dăunează în același timp rezolvării sarcinilor de viitor”. Conducerea Direcției Politice a DGSM nu era de acord nici cu folosirea militarilor constructori la gospodăriile agricole de stat (GAS-uri), considerând că în agricultură militarii ar trebui folosiți doar pe timp scurt, cum ar fi în campaniile de strângere a recoltei și nu pentru munci cu caracter permanent, abordare greșită din punct de vedere politic, întrucât interfeera cu planul autorităților de colectivizare. Raportul explica faptul că GAS-urile trebuiau să devină „un model pentru țărănimea muncitoare, exemplu de productivitate mărită și calitate superioară a produselor [...] ori cu oameni care merg fără voia lor la muncă forțată este de neconceput realizarea scopurilor urmărite [...] întrucât militarii aceștia care nu lucrează de bună voie la GAS și care au condiții de viață destul de grele, fiind țărani, când se vor întoarce acasă vor fi propagandiști nu pentru GAS, ci împotriva acestora”¹⁵.

De asemenea, militarii erau folosiți la munci grele sau prost plătite, care erau neatractive pentru muncitorii civili, iar „în loc să se înlăture deficiențele din sistemul de salarizare sau să se îmbunătățească condițiile de muncă, se apelează la militarii, care sunt obligați să lucreze [...] în felul acesta se cocoloșesc o serie de lipsuri ale organelor care se ocupă cu repartitia fondurilor pentru plata muncii”¹⁶.

Această tendință de fărâmițare a efectivelor s-a

¹¹ *Notă privind eficiența economică a Direcției Generale a Serviciului Muncii*, ANIC, *Fond DGSM*, dosar nr. 19/1961, f. 435 și *Scurt istoric al activității DGSM*, ANIC, *Fond DGSM*, dosar nr. 19/1961, f. 212.

¹² *Dare de seamă asupra activității Serviciului Muncii în anul 1950*, ANIC, *Fond DGSM*, dosar nr. 74/1950, f. 12.

¹³ *Tendința de completare a necesarului de cadre de muncitori cu militarii constructori*, ANIC, *Fond DGSM*, dosar nr. 82/1950, ff. 268–271.

¹⁴ *Informare către CC al PMR asupra situației de la Serviciul Muncii*, ANIC, *Fond DGSM*, dosar 96/1951, f. 140.

¹⁵ *Informare către CC al PMR asupra situației de la Serviciul Muncii*, ANIC, *Fond DGSM*, dosar 96/1951, f. 141.

¹⁶ *Informare către CC al PMR asupra situației de la Serviciul Muncii*, ANIC, *Fond DGSM*, dosar 96/1951, ff. 141–142.

menținut în pofida sesizărilor frecvente emise de Serviciul Muncii către forurile superioare. Un alt aspect care rezultă este că, deși numărul efectivelor DGSM a scăzut în timp după 1953, cel a formațiunilor de lucru nu a suferit modificări proporționale, menținându-se. Aceasta se explică prin faptul că efectivele folosite de un anumit beneficiar sau pe un șantier au scăzut. Astfel, în ianuarie 1955 existau 84 de unități cu efective sub 50 de militari constructori (majoritatea în Ministerul Construcțiilor și cel al Agriculturii și Silviculturii), 220 de unități cu efective între 51 și 100 de militari, 129 de unități între 101 și 150 de militari și 103 între 151 și 250 de militari, adică 536 de unități contrare prevederilor legale (existau puncte de lucru cu doar 2, 3, 7, 17 militari sau situații în care 300 de militari ai unui detașament fuseseră repartizați de un Trust de Construcții pe 3 șantiere cu 11 puncte de lucru întinse pe o distanță de 180 de km, deși regiunea în care activa, Suceava, „era bine-cunoscută cu posibilități de recrutare a muncitorilor civili”)¹⁷.

Această fragmentare genera două inconveniente majore. În primul rând, secțiile cu efective prea mici nu mai puteau fi încadrate corespunzător cu ofițeri și subofițeri care să le supravegheze și coordoneze, situație care făcea ca acestea să aibă un randament mai scăzut în muncă și o disciplină mai slabă. În al doilea rând încurca planificarea DGSM, care pornea de la premisa că are de alocat personal pentru grupări de 250 de militari, apoi trebuia să recurgă la diverse artificii pentru a crește numărul lor. Astfel, se putea ajunge ca personalul de conducere al acestor fracțiuni să își primească drepturile de echipament și hrană de la Serviciul Muncii, dar să figureze ca salariați ai beneficiarului care solicitase fracționarea pentru restul de bani (care la rândul lor recurgeau la artificii pentru a-i încadra și plăti)¹⁸.

De asemenea, se întâmpla frecvent ca efectivele puse la dispoziție de DGSM să fie prost folosite de beneficiari din cauza lipsei de planificare și viziune, fiind frecvente cazurile în care erau ceruți mai mulți militari decât aveau nevoie sau decât puteau folosi ca front de lucru, materie primă disponibilă și posibilități de cazare. Alteori șantierele nu erau deschise la sosirea militarilor DGSM, deși fuseseră solicitați. Toate acestea generau numeroase mișcări

de trupe, militarii de care nu era nevoie trebuind realocați la alte obiective. Aceste mișcări aveau loc mai ales în perioadele în care militarii veneau de la vatră, când înregistra creșteri semnificative, însă reprezenta o constantă pe tot parcursul anului. Fenomenul a fost mai accentuat în prima jumătate a existenței sale, când opera cu efective mari, dar a continuat să fie întâlnit și în ultima perioadă.

Mișcările de personal în interiorul Serviciului de pe un șantier pe altul sau între diverse ministere, au reprezentat o altă provocare majoră. Exemplificăm cu anii 1954 și 1955, când, la un efectiv mediu de 196.267 de militari (104.462 în 1954 și 91.805 în 1955), au avut loc 5.344 de operațiuni de mutare, care au însumat un total de 289.580 de militari (cu alte cuvinte fiecare militar a fost mutat cel puțin o dată, iar o jumătate dintre ei de două ori, media unei tranșe de mutare fiind de 54 de militari). Această pondere nu era distribuită egal între Ministere, existând unele ceva mai stabile și altele mai volatile. În top se situau Ministerul Agriculturii și Silviculturii și Ministerul Gospodăriilor Comunale, în cadrul cărora fiecare militar fusese mutat aproape de 4 ori într-un an. Pe ansamblu, ținând cont că în unele sectoare militare erau mult mai stabili (de exemplu în fabricile de construcții), Serviciul Muncii concluziona că „în fiecare an un militar constructor a fost mutat de 2–2,5 ori”¹⁹. Unele mișcări erau justificate de sezonitatea unor lucrări și arealul vast care trebuia acoperit (valabil în general pentru militarii din unitățile agricole), dar în majoritatea lor, Serviciul Muncii sublinia că au la bază „în primul rând netemeinica planificare a forței de muncă pe șantiere; trusturile fac cereri de repartii de efective fără a ține seama de condițiile obiective de pe șantiere, ca front de lucru, posibilități de trai, aprovizionare cu materiale etc.”²⁰. Dacă se dorea o exprimare mai elegantă, mișcările erau justificate prin „variația nevoilor de forță de muncă ale sectorului de construcții, unele lucrări agricole, darea în folosință a altor construcții începute în anii precedenți și atacarea noilor lucrări”²¹ (așa cum am evidențiat mai sus, deși unele mișcări erau justificate și necesare,

¹⁷ *Notă raport privind greutățile întâmpinate de Direcția Generală a Efectivelor în ceea ce privește fracționarea unităților de muncă*, ANIC, Fond DGSM, dosar nr. 82/1950, ff. 530–531.

¹⁸ *Notă raport privind greutățile întâmpinate de Direcția Generală a Efectivelor în ceea ce privește fracționarea unităților de muncă*, ANIC, Fond DGSM, dosar nr. 82/1950, f. 531.

¹⁹ *Documentare privind mișcările de efective de militari constructori în anul 1954 și 1955, observațiuni și propuneri în legătură cu executarea acestor operațiuni*, ANIC, Fond DGSM, dosar nr. 79/1950, f. 76.

²⁰ *Notă pentru șeful Direcției Generale Efective din 28 octombrie 1954*, ANIC, Fond DGSM, dosar nr. 79/1950, f. 84.

²¹ *Documentare privind mișcările de efective de militari constructori în anul 1954 și 1955, observațiuni și propuneri în legătură cu executarea acestor operațiuni*, ANIC, Fond DGSM, dosar nr. 79/1950, f. 78.

explicația masca în realitate tot o proastă evaluare și distribuire a necesarului de forță de muncă).

Toate acestea generau costuri majore atât în bani (se estima că în 1954 și 1955 se pierduseră 9.845.720 de lei, socotind costul unei călătorii cu trenul care pentru Ministerul Forțelor Armate era de 34 de lei), cât și 1.572.290 de ore de muncă, socotite la un regim de 8 ore de muncă în care militarii nu au fost folosiți (o mișcare necesită în medie două zile, una pentru transport și una pentru ieșirea din producție de pe vechiul șantier și intrarea pe cel nou). Aceasta presupunea și înființarea și desființarea permanentă a unor unități (ex. la 10 iunie 1955 unitățile agricole totalizau 15 detașamente, desființate la 15 august, iar cadrele mutate în alte zone, pentru ca la 1 octombrie aproape aceleași unități să fie reînființate și desființate din nou la 1 noiembrie, prin retragerea a 12.000 de militari de la GAS). În total, în 1955 fuseseră înființate sau desființate 800 de unități²².

De multe ori mutările survineau pe fondul unei proaste organizări. Astfel, multe mișcări interveneau în perioada imediat următoare venirii în Serviciul Muncii a unor efective mari ce se repartizau conform cererilor de la șantiere, însă beneficiarii constatau la momentul primirii fie că nu mai aveau nevoie de efectivele respective (total sau parțial), fie că nu aveau condiții de cazare pentru toți etc. astfel încât într-un interval de câteva zile unii militari erau trimiși în mod repetat de la un șantier la altul. În alte cazuri cele două condiții se împlineau nefericit: ex. în 1954, șantierul Horea din Tulcea solicită 100 de militari, care sunt mutați de pe șantierul din Cogeașlac. Un control a scos în evidență că militarii fuseseră ceruți fără a avea „cele mai elementare condiții de cazare și de lucru, cazarea fiind asigurată pe jos într-o mizerie de nesuportat, masa era servită într-un șopron murdar situat la 1,5 km, iar zilnic câte 50–70 de militari erau în stagnare din lipsă de materiale sau front de lucru”²³. În unele unități cifra efectivului mutat depășea de 5–6 ori pe cea a efectivului control, Serviciul Muncii remarcând că reorganizările în unitățile care foloseau militari erau de o frecvență puțin obișnuită în șantierele care foloseau mână de lucru civilă (de exemplu Trustul de Construcții nr. 6 Turda a solicitat șase restructurări

de personal – atât în plus, cât și în minus, în decurs de doar 11 zile)²⁴.

Un alt deziderat al DGSM era ca militarii constructori să încheie contracte cu șantierele pe care munceau, și după terminarea stagiului militar să se întoarcă pe ele ca muncitori civili. Cuantificarea militarilor constructori care se angajau ca muncitori în domeniul în care activaseră pe durata stagiului în DGSM era dificil de ținut de instituție, dacă aceștia nu se angajau imediat după terminarea stagiului sau în baza unor legi special emise în acest sens (de exemplu dacă un fost militar constructor stătea o perioadă inactiv sau mai întâi se angaja într-un alt domeniu și abia apoi revenea, nu mai putea fi cuprins în evidențe). Nici în acest domeniu randamentul obținut nu a fost deosebit, în primul rând din cauza dezinteresului manifestat de întreprinderi, din motivele arătate mai sus (preferau să folosească militari), deși au fost emise constant acte normative care încurajau această practică, fiind avantajoase mai ales pentru militari. Astfel, în intervalul decembrie 1954-februarie 1955 (după apariția HCM nr. 1.240/1954, care facilita și încuraja practica) semnaseră contracte cu întreprinderile doar 1.261 de militari. Concluzia era că întreprinderile nu manifestau interes în acest sens, neasigurând condiții de cazare pentru muncitori și familiile lor și nici condiții de muncă prin care să asigure câștiguri atractive. Pe acest fond DGSM propunea chiar să nu mai fie repartizați militari constructori în regiunile cu excedent de forță de muncă disponibilă²⁵.

Nu în ultimul rând, în anul 1955, Direcția Politică a DGSM semnală o problemă în plus, care afecta productivitatea unităților sale: imaginea. După cum am mai arătat, Serviciul Muncii nu a avut o imagine prea bună, fiind asociat cu o alternativă de mână a doua pentru satisfacerea serviciului militar și un loc de pertinență, nu de mândrie pentru cei care activau în rândurile sale²⁶. Astfel, dacă în primii ani efectivele Serviciului Muncii au fost folosite preponderent pe șantiere mari de importanță națională și în grupuri foarte mari, la mijlocul anilor '50 se ajunsese ca militarii constructori să fie folosiți într-o serie de

²² Documentare privind mișcările de efective de militari constructori în anul 1954 și 1955, observațiuni și propuneri în legătură cu executarea acestor operațiuni, ANIC, Fond DGSM, dosar nr. 79/1950, ff. 77–78.

²³ Notă pentru șeful Direcției Generale Efective din 28 octombrie 1954, ANIC, Fond DGSM, dosar nr. 79/1950, ff. 85–86.

²⁴ Organizarea efectivelor de militari constructori în unitățile de muncă, ANIC, Fond DGSM, dosar nr. 79/1950, f. 92.

²⁵ Tendința de completare a necesarului de cadre de muncitori cu militari constructori, ANIC, Fond DGSM, dosar nr. 82/1950, ff. 271–272.

²⁶ Pentru detalii vezi Radu Tabără, Percepția asupra Serviciului Muncii din punct de vedere al compoziției sociale în primii ani după înființare (1950–1951), *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica*, XVIII (2021), 117–129.

lucrări mărunte, care în mod normal ar fi trebuit realizate cu muncitori civili. De asemenea, unitățile erau foarte fracționate, în grupe cu efective mici. Direcția Politică concluziona că prin aceasta Serviciul Muncii își pierde caracterul militar, care era înlocuit cu percepția muncii obligatorii pentru o anumită categorie de cetățeni. Afirmatia era susținută de „sutele de scrisori și reclamații adresate conducerii partidului, guvernului, Prezidiul Marii Adunări Naționale, miniștrilor sau altor organe de stat atât din partea militarilor, cât și a familiilor acestora care întreabă cu ce au greșit ei de fiii lor nu sunt la Ministerul Forțelor Armate și sunt trimiși la muncă”²⁷. Documentul mai scotea în evidență că majoritatea tinerilor care își satisfăceau serviciul militar în DGSM erau corespunzători politic și social, fapt care genera nemulțumiri în rândul lor și îi pune în inferioritate față de cei încorporați în Ministerul Forțelor Armate sau Ministerul de Interne. Toate acestea făceau să aibă o calificare și un randament scăzut în producție întrucât „alta este preocuparea tânărului pentru calificare și producție când își alege singur locul și meseria care îi place, decât când este trimis la aceasta fără voia lui”. Totul era întărit cu un citat din Lenin, care „ne învață că în perioada construirii socialismului ca și în prima fază a comunismului, nicio ramură a economiei naționale nu poate progresa fără cointeresarea materială și personală a lucrătorilor”.

Pe acest fond se constata că în unele ramuri ale economiei naționale în care majoritatea forței de muncă o reprezentau militarii constructori, productivitatea muncii nu crescuse sau chiar scăzuse, în pofida progreselor tehnologice. Astfel, în domeniul extracției cărbunelui unde, pe fondul lipsei muncitorilor civili, Serviciul Muncii a intervenit pentru a o suplini (în 1950 militarii constructori reprezentau 20% din mineri, iar în perioada 1954–1955 ajunseseră la 75%), se constata că „în loc să constituie un ajutor vremelnic, militarii au înlocuit treptat muncitorii civili”, context în care productivitatea muncii scăzuse în 1954 cu 3,5% raportat la anul anterior. De asemenea, existența forței de muncă ieftine reprezentate de efectivele DGSM, șantierele și întreprinderile nu erau stimulate să folosească mecanizarea la întregul potențial sau să o extindă și nici să atragă muncitori civili. Concluzia era că: „menținerea pe mai departe a acestor forțe în forma actuală constituie o frână în dezvoltarea normală a unor ramuri ale economiei”²⁸. Desființarea

sa a mai durat, însă, întrucât economia națională dezvoltase o anumită dependență față de militarii constructori, iar potențialul lor era încă clar vizibil.

Concluzii

Analizând cele de mai sus se poate trage concluzia că Serviciul Muncii a reprezentat o idee bună, cu un mare potențial, dar care după un început abrupt, a început treptat să fie prost aplicată, prin fragmentarea forței de muncă și lipsa de interes a beneficiarilor, astfel încât în timp a ajuns din ajutor în frână a dezvoltării. Folosirea lor „corectă” a cunoscut un reviriment parțial abia în 1958, când au fost create unitățile de hidroameliorații, care au furnizat o importantă forță de muncă concentrată pentru aceste lucrări până în 1960.

Revenind la problema analizată, eficiența și impactul economic al DGSM în perioada sa de funcționare, putem concluziona că impactul său a fost cu siguranță resimțit la nivelul economiei naționale, fiind un ajutor important în perioada de trecere la economia planificată și industrializarea țării. Acest aspect este demn de luat în considerare dacă avem în vedere multitudinea de probleme cu care instituția s-a confruntat, precum fluctuații majore de personal, mutări frecvente și masive de efective de pe un șantier pe altul, impredictibilitatea activității și efectivelor, precum și perspectiva continuă a desființării. Se poate afirma că DGSM a funcționat într-un provizorat permanent. În același timp, la fel de clar rezultă că potențialul său nu a fost deplin valorificat, o mare parte a acestuia fiind irosit.

²⁷ *Informare asupra situației Serviciului Muncii, influența acestuia în economia națională și propuneri pentru viitor*, ANIC, Fond DGSM, dosar nr. 96/1952, f. 281.

²⁸ *Informare asupra situației Serviciului Muncii, influența*

acestuia în economia națională și propuneri pentru viitor, ANIC, Fond DGSM, dosar nr. 96/1952, ff. 281–282.

ULTIMA VIZITĂ DE LUCRU A LUI NICOLAE CEAUȘESCU ÎN JUDEȚUL TIMIȘ (14–15 SEPTEMBRIE 1988)

Vasile Rămneanțu*

Cuvinte cheie: județul Timiș, vizită de lucru, Nicolae Ceaușescu, 1988, cultul personalității, criză economică.
Keywords: Timiș County, working visit, Nicolae Ceaușescu, 1988, cult of personality, economic crisis.

Nicolae Ceaușescu's last working visit in Timiș County (September 14–15, 1988) (Abstract)

On September 14th and September 15th, 1988, Nicolae Ceaușescu, accompanied by Elena Ceaușescu and other communist dignitaries, made his last working visit to Timiș County, on the occasion of the opening of the new school year. The Romanian communist leader visited a number of industrial and agricultural enterprises, as well as educational institutions. The visit, meticulously prepared, had, for the most part, a festive character, highlighting the strong cult of the leader's personality. The transcript of the meeting between Ceaușescu and the political and economic decision-makers from the county leadership reveals the delicate situation in which most of the region's economy was. In fact, Nicolae Ceaușescu's visit to Timiș County took place at a time when the economic crisis Romania was facing was intensifying, and the population's standard of living was getting lower, situation that determined, just a year and three months since the event we are analyzing, the outbreak of the revolt in Timișoara that led to the overthrow of Ceaușescu and the communist regime.

O caracteristică a perioadei în care Nicolae Ceaușescu a condus România o constituie numeroasele vizite de lucru pe care le-a efectuat în țară, prilej cu care își controla subordonații și analiza situația din diverse sectoare economice. Deplasările aveau însă și un caracter festiv, în timp ce cultul personalității devenea tot mai grotesc. În perioada ianuarie 1968 – mai 1986 dictatorul român a întreprins 725 de „vizite de lucru” în întreaga țară. Călătoriile erau organizate după un scenariu strict, pregătirea acestora fiind supervizată de către responsabilii din aparatul central. În același timp, prim-secretarii comitetelor județene de partid depuneau toate eforturile ca totul să se desfășoare cât mai bine, bunele impresii ale cuplului prezidențial putând însemna un element pozitiv în cariera politică a acestora. În general, programul vizitelor era unul dens, terminându-se cu un mare miting, în cursul căruia Nicolae Ceaușescu rostea un discurs care, de cele mai multe ori, nu aducea nimic nou în privința politicii interne și externe a României¹. Situația devenea dramatică pentru aparatul de partid, armată și Securitate când

Ceaușescu hotăra în ultimul moment să efectueze vizite de lucru, de obicei în timpul campaniilor agricole, solicitând prim-secretarilor să-i fie arătate lanurile cele mai bune și cele mai proaste din fiecare județ controlat².

Ultima vizită de lucru a lui Nicolae Ceaușescu în județul Timiș a avut loc în zilele de 14–15 septembrie 1988, prilej cu care liderul politic român a deschis și noul an de învățământ. Aceasta s-a desfășurat într-o perioadă când criza economică prin care trecea România se accentua, având grave repercusiuni asupra nivelului de trai al populației³. În ședința din 22 august 1988, membrii Secretariatului Comitetului județean PCR Timiș au discutat despre programul vizitei pe care Nicolae și Elena Ceaușescu urmau să o efectueze în județul Timiș cu ocazia deschiderii noului an școlar.

Aurel Lăzureanu, secretarul cu probleme de agricultură al Comitetului județean de partid a propus o serie de unități agricole ce puteau fi vizitate de către liderul comunist român. Se aveau în vedere Ferma Hodoni din cadrul Combinatului agroindustrial „Timiș” (Comtim), IAS Variaș, Stațiunea

* Universitatea de Vest din Timișoara, B-dul Vasile Pârvan nr. 4, vasileramneantu@yahoo.com.

¹ Lavinia Betea, Florin-Răzvan Mihai, Ilarion Țiu, *Viața lui Nicolae Ceaușescu. Tiranul*, Târgoviște (2015), 171–176.

² Silviu Curticeanu, *Mărturia unei istorii trăite. Imagini suprapuse*, București (2008), 233–234.

³ Adam Burakowski, *Dictatura lui Nicolae Ceaușescu. 1965–1989. Geniul Carpaților*, Iași (2011), 320–325.

de cercetări agricole Lovrin, CAP Gottlob, CAP Bencec, CAP Topolovău Mare, CAP Recaş, IAS și CAP Peciul Nou, urmând ca Institutul Agronomic Timiș să realizeze o expoziție de produse agricole. Se mai recomandă ca localitățile Lugoj și Jimbolia să fie pregătite pentru o eventuală vizită a cuplului prezidențial.

În cadrul ședinței s-a stabilit ca Teodora Avram, secretarul cu probleme economice al Comitetului județean PCR Timiș să se ocupe de pregătirea unităților economice din cele două municipii și din județ în vederea vizitei, primul-secretar Ilie Matei propunând ca toate cele patru instituții de învățământ superior din Timișoara să fie pregătite pentru a fi vizitate. El mai avea în vedere ca Nicolae Ceaușescu să se deplaseze și într-o comună mare, fiind nominalizate în acest sens Lovrinul, Peciul Nou sau Recășul, atrăgând totodată atenția că fiecare membru al Secretariatului și al Biroului care răspundea de Consiliile Unice Agroindustriale de Stat și Cooperatiste (CUASC-uri) să acționeze astfel ca întregul județ să fie pregătit să-l întâmpine pe liderul comunist român⁴.

Cu puține zile înainte de vizită, în ședința Secretariatului din 7 septembrie 1988, Ilie Matei solicita ca de fiecare zonă unde urma să se deplaseze cuplul prezidențial să răspundă un membru al conducerii județene de partid, subliniind că problema trebuia privită cu toată atenția. Primul-secretar atrăgea atenția și asupra stabilirii soarelui cu porumb, sfeclă de zahăr, soia care urmau să fie vizitate, a verificării stării drumurilor, a locului de aterizare pentru elicopterul prezidențial. Trebuia, de asemenea, să existe o machetă la fiecare consiliu (probabil de CUASC, n.a.) și să fie organizate expoziții cu produsele agricole obținute în CUASC-ul care era vizitat. La rândul său, Lăzureanu solicita în legătură cu expoziția de la Institutul Agronomic ca până în ziua de 13 septembrie, proiectantul să o conceapă și să execute niște schițe ale acesteia.

În privința întreprinderilor industriale, erau propuse să fie vizitate Întreprinderea de aparate electrice de măsurat (IAEM), Întreprinderea de autoturisme Timișoara (IAT), Electrotimiș, Optica sau Electromotor, Întreprinderea mecanică Timișoara (IMT), Industria Lânii, Întreprinderea textilă Timișoara (ITT), Solventul, iar la Lugoj, Întreprinderea pentru Utilaje de Ridicat și Transport (IURT) și Textila, în timp ce unitățile de învățământ vizate erau Liceul de chimie „Azur”, Facultatea de electrotehnică și Institutul

Agronomic. În mediul rural, alternativele erau Jimbolia, Recăș, Lovrin, în final Ilie Matei atrăgând atenția din nou „...ca situația să fie privită cu toată răspunderea”⁵.

Pentru pregătirea vizitei de lucru a liderului comunist român în județul Timiș a fost întocmit un „Plan de măsuri pentru pregătirea și desfășurarea vizitei Conducerii superioare de partid și de stat în județul Timiș, cu prilejul deschiderii noului an școlar și universitar – 14–15 septembrie 1988”. În acest sens, a fost creat un comandament format din Ilie Matei, Florea Sofronie (secretarul cu probleme ale muncii organizatorice al Comitetului județean PCR), Avram Teodora (secretarul Comitetului județean de partid cu probleme economice), Vasile Bolog (secretarul cu propaganda al Comitetului județean PCR Timiș), Aurel Lăzureanu, Viorica Boiborean (secretar al Comitetului județean PCR Timiș cu probleme sociale), Laurențiu Rujoi (prim-vicepreședinte al Comitetului executiv al Consiliului popular al județului Timiș), Petru Moș (primarul municipiului Timișoara), Florentin Cârpanu (directorul COMTIM), Constantin Nica (șeful Inspectoratului județean Timiș al Ministerului de Interne), Ioan Anton (profesor universitar, fost rector al Politehnicii, membru al Consiliului de Stat), Alexandrina Corneanu (președintele Comitetului de cultură și educație socialistă Timiș), Coleta de Sabatta (rectorul Politehnicii), Constantin Posa (șeful Secției economice a Comitetului județean de partid, vicepreședinte al Consiliului județean de control muncitoresc al activității economice), colonel Petrea Cristea (comandantul Gărzilor Patriotice).

Programul vizitei cuprindea sosirea conducerii superioare de partid și de stat pe aeroportul internațional Timișoara în data de miercuri 14 septembrie 1988, unde aceasta urma să fie întâmpinată de membrii Biroului Comitetului județean PCR Timiș, ai Comitetului executiv al Consiliului Popular județean, precum și de reprezentanți ai organizațiilor de masă și obștești, de oameni de știință și de cultură, generali etc. Aeroportul urma să fie pavazat cu drapele ale Republicii Socialiste România și ale Partidului Comunist Român, cu portretele lui Nicolae Ceaușescu, precum și cu „lozinci adecvate”, în conformitate cu „Planul Comitetului municipal Timișoara al Partidului Comunist Român”.

Pentru întâmpinarea lui Nicolae Ceaușescu la aeroport trebuiau să fie prezenți 5.600 de oameni

⁴ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș, *fond Comitetul județean PCR Timiș*, d. 49/1988, f. 308.

⁵ *Ibidem*, f. 310–312.

ai muncii, șoimi ai patriei, pionieri, elevi, studenți, formații artistice de amatori, care aveau asupra lor portretele lui Nicolae și Elena Ceaușescu, lozinci, stegulețe, drapele de stat și de partid, eșarfe, flori. Era prezentă și o gardă de onoare, formată din militari aparținând Ministerului Apărării Naționale, din membrii Gărzilor Patriotice și cei ai detașamentelor pentru pregătirea tineretului pentru apărarea patriei, care va prezenta onorul.

După prezentarea onorului, urma să fie intonat imnul de stat, în timp ce „O pereche de vârstnici îmbrăcați în costume naționale vor oferi tradiționala pâine cu sare și ploșca cu vin”, iar un grup format din 10 pionieri, 6 șoimi ai patriei și 10 tineri „îmbrăcați tot în costume naționale”, trebuiau să înmâneze cuplului prezidențial buchete de flori. Cereemonialul se încheia cu interpretarea de către corurile reunite a cântecului „Partidul, Ceaușescu, România”⁶.

După ceremonia de primire de la aeroportul timișorean (de care răspundea Florea Sofronie), coloana oficială se îndrepta, potrivit programului, spre primul obiectiv industrial ce urma să fie vizitat: Întreprinderea Mecanică Timișoara, fiind prevăzut să fie parcurs următorul traseu: Aeroport – comuna Ghiroda – strada Simion Bărnuțiu – strada Mihail Kogălniceanu – Alea CFR – IMT. La sosirea în importanta întreprindere timișoreană, o gardă de onoare formată din luptători ai Gărzile Patriotice și tineri care se pregăteau pentru apărarea patriei va da onorul. Oficialitățile erau întâmpinate de către secretarul comitetului de partid pe uzină, directorul Centralei Industriale de Utilaj Minier și Mașini de Ridicat (CIUMMR) Timișoara, directorul întreprinderii, precum și de președintele comitetului de sindicat, secretarul comitetului UTC, președintele comisiei de femei din IMT. Pe platoul de primire urmau să fie prezenți muncitori, tineri „în șalopetă”, care vor înmâna flori liderului de partid și soției acestuia. Urma vizitarea unor secții de producție și a unei expoziții, precum și discuții cu membrii Consiliului oamenilor muncii din cadrul IMT.

Următorul obiectiv era Întreprinderea „Industria Lânii”, oficialitățile urmând a se deplasa pe traseul Alea CFR – strada Kogălniceanu – Bulevardul Leontin Sălăjan – Întreprinderea Industria Lânii. Protocolul de întâmpinare era același ca și la IMT, fiind vizitate unele secții de producție, iar în încheiere, secretarul general al PCR urma să se întâlnească cu membrii Consiliului oamenilor muncii. Ultimele două întreprinderi industriale prevăzute a fi vizitate erau Întreprinderea de Aparate Electrice

de Măsură și Întreprinderea de Autoturisme Timișoara (deplasarea se făcea pe Bulevardul Leontin Sălăjan – strada Filipescu – Bulevardul 23 August – Podul Decebal – Bulevardul Vasile Pârvan – Bulevardul Eroilor – Calea Buziașului – Întreprinderea de Aparate Electrice de Măsură. După încheierea acestor vizite, cuplul prezidențial se retrăgea la Casa de oaspeți pentru masa de prânz și odihnă, pe itinerariul Calea Buziașului – Bulevardul Eroilor – Alea Sportivilor – Bulevardul Michelangelo – Bulevardul Victoriei⁷.

Cea de-a doua parte a zilei era consacrată vizitării unor unități agricole timișene, în program figurând Combinatul agroindustrial „Timiș”, respectiv Îngrășătoria de taurine de la Hodoni (Complexul Agrozootehnic cum era denumirea oficială, n.a.), unde oaspeții erau întâmpinați de directorul Florentin Cârpanu. O gardă de onoare prezenta onorul, la locul de aterizare al elicopterului urmând a fi prezenți circa 600 de oameni ai muncii, tineri și tinere în costume naționale.

Liderul comunist român vizita apoi tabăra de câmp pentru îngrășarea taurinelor, după care se deplasa la Stațiunea de cercetări agricole Lovrin, fiind salutat la sosire de către primarul comunei, secretarul de partid, directorul Stațiunii agricole și secretarul de partid al acesteia. În întâmpinarea sa trebuiau aduși circa 500 de oameni ai muncii, la Lovrin obiectivele avute în vedere fiind o expoziție agricolă și unele câmpuri experimentale. În continuare, coloana oficială se deplasa la CAP-ul Gottlob (aparținând aceleiași comune), unde oaspeții erau întâmpinați de Aurel Lăzureanu, de alte oficialități locale. Aici urma să fie prezentată și analizată schița de sistematizare a comunei Lovrin și văzute unele lanuri de porumb și de sfeclă de zahăr.

Călătoria în județ era efectuată cu elicopterul prezidențial cu care Nicolae și Elena Ceaușescu s-au înapoiat în Timișoara, ultima oprire având loc la Institutul Agronomic. La sosire la Institutul Agronomic, Ceaușescu era întâmpinat din nou de o gardă de onoare, de rectorul Institutului Ilie Duvlea, precum și de factori de răspundere din agricultura județului Timiș (Aurel Lăzureanu, și de directorul Direcției generale pentru agricultură Timiș, directorul Trustului IAS Timiș, Directorul Trustului SMA Timiș, Directorul Trustului Horticulturii Timiș, directorul COMTIM-ului). În prezența a 5000 de oameni (muncitori și studenți)

⁶ *Ibidem*, d. 347/1988, f. 1–3.

⁷ *Ibidem*, f. 4–6. După îmbolnăvire, Nicolae Ceaușescu se odihnea după masa de prânz, vezi Constantin Boștină, „Am fost secretarul personal al lui Nicolae Ceaușescu”. În *ochiul ciclului*, în dialog cu Alice Barbu și S.R. Stănescu, București (2021), 34–35.

urmas să fie prezentate laboratoare ale Institutului și Expoziția agrozootehnică a județului.

Ziua trebuia să se încheie cu o întâlnire cu membrii Biroului Comitetului județean de partid, ce era programată la sediul Comitetului județean de partid (de la Institutul Agronomic, coloana oficială se deplasa pe traseul Calea Aradului – strada Oituz – Bulevardul Leontin Sălăjan – strada Leonte Filipescu – Bulevardul 23 August). Apoi urmând ruta 23 August – Victoriei, cuplul prezidențial revenea la Casa de oaspeți⁸. În documentul intitulat „Notă cu unele măsuri stabilite pentru asigurarea serviciului de pază și securitate în perioada vizitei în județul Timiș a conducerii de partid și de stat din septembrie 1988 la sediul comitetului județean de partid” se preciza că în clădirea acestuia aveau acces doar persoanele care prezentau legitimația de serviciu și aveau sarcini concrete de rezolvat, iar cei cu care aceștia trebuiau să se întâlnească se găseau în momentul respectiv în sediul Comitetului județean PCR.

În timpul ședinței cu membrii Biroului Comitetului județean PCR, toate ferestrele de la etajele I-IV erau închise, în birouri urmau să fie prezenți doar ofițerii de serviciu de la UTC, Pionieri, Gărzile Patriotice, Consiliul Popular, precum și cei ce aveau sarcini precise în conformitate cu programul care a fost întocmit. Trebuia, de asemenea, asigurată securitatea la capetele de coridor de la parterul clădirii, etajele I și II, care comunica cu holul central, iar stenograma întâlnirii conducerii de partid și de stat cu liderii locali era realizată de către Oxana Banu, „care va sta la difuzorul de control lângă stația de amplificare”. Credem că în clădirea Comitetului județean PCR se aflau și ofițeri de la Direcția a V-a, însărcinați cu protecția liderului român⁹.

În „Nota cu tovarășii care participă la ședința de lucru din sala mare a Comitetului județean Timiș al PCR”, se arăta că din partea Consiliului Oamenilor Muncii de la Întreprinderea de autoturisme vor participa 29 de membri, fiind prezenți de asemenea 24 de membri ai Biroului Comitetului județean PCR, 11 directori, secretari ai comitetelor de partid, președinți de sindicat, secretari ai comitetelor UTC de la întreprinderile vizitate, 10 activiști ai C.C. al PCR, 10 cadre de conducere de la unele ministere și centrale industriale, 21 de activiști ai Comitetului județean PCR Timiș și 6 ziașiști din presa centrală și Agerpres, în total numărul celor prezenți la întâlnire fiind 111¹⁰. Dintre miniștrii au

participat la consfătuire Gheorghe David, ministrul agriculturii, Radu Păunescu, ministrul Industriei Construcțiilor de Mașini, Maria Flucșă, ministrul Industriei ușoare, Ioan Teoreanu, ministrul învățământului, Ferdinand Nagy, ministru-secretar de stat la Agricultură, Eugeniu Rădulescu, ministru adjunct la Ministerul Industriei Construcțiilor de Mașini¹¹.

Cea de-a doua zi a prezenței lui Nicolae Ceaușescu în județul Timiș începea la Liceul industrial de chimie „Azur” Timișoara (coloana urma să se deplaseze pe traseul Casa de oaspeți – Bulevardul Victoriei – Bulevardul Michelangelo – strada Cluj – Calea Girocului – Liceul „Azur”). Coloana oficială era întâmpinată de către Vasile Bolog, secretarul cu propaganda al Comitetului județean PCR Timiș, de alte oficialități locale și de conducerea școlii. Un grup de șoimi ai patriei, de elevi și pionieri urma să ofere flori lui Nicolae și Elena Ceaușescu, iar directorul Liceului să prezinte unitatea școlară, laboratoarele și cabinetele, precum și o expoziție cu lucrări realizate de către elevii Liceului „Azur”.

Apoi, după parcurgerea itinerariului Calea Girocului – strada Cluj – Bulevardul Vasile Pârvan, următorul obiectiv îl constituia Facultatea de Electrotehnică din cadrul Institutului Politehnic Timișoara, unde Nicolae și Elena Ceaușescu erau salutați de către rectorul prestigioasei instituții de învățământ superior, Coleta de Sabatta. După trecerea în revistă a gărzii de onoare, Coleta de Sabatta urma să prezinte cele mai importante realizări ale cadrelor didactice și studenților din „domeniul integrării învățământului cu practica” și să adreseze oaspeților invitația de a vizita Facultățile de electrotehnică și de mecanică, în special laboratoarele de profil ale acestora¹².

Mitingul (în document „Marea Adunare Populară”) era planificat să se desfășoare în Piața Operei, la el urmând să participe peste 100.000 de oameni ai muncii, studenți, elevi¹³. „Minuta desfășurării Adunării populare din data de 15 septembrie 1988” prevedea ca deschiderea mitingului să fie făcută de către primul-secretar al Comitetului județean Timiș al PCR, Ilie Matei, în continuare urmând să ia cuvântul inginerul Gheorghe Flucșă, directorul IMT, Coleta de Sabatta, rectorul Institutului Politehnic, Ioan Lezeu, președintele CAP-ului Gottlob, Sorin Popescu, student, vicepreședinte al Uniunii Asociațiilor Studenților Comuniști din Centrul universitar Timișoara,

⁸ *Ibidem*, f. 7–10.

⁹ *Ibidem*, f. 58.

¹⁰ *Ibidem*, f. 92.

¹¹ *Ibidem*, f. 93.

¹² *Ibidem*, f. 10–11.

¹³ *Ibidem*, f. 12.

Laura Enca, elevă, secretara Comitetului UTC de la Liceul Industrial Electrotimiș, cuvântările trebuind a fi însoțite de „aplaude și urale”¹⁴.

Prezidiul Adunării Populare era format din Emil Bobu, Ilie Matei, Constantin Olteanu, Silviu Curticeanu, Ion Toma, Poliana Cristescu, Ion Teoreanu, Laurențiu Rujoi (numele acestuia în textul documentului este tăiat și înlocuit cu Matei Ani, din conducerea UASC), Vasile Bolog, Teodora Avram, Petru Moț, Florentin Cârpanu, Gheorghe Flușă, Coleta de Sabatta, Ioan Lezeu, Sorin Popescu. Ca rezerve, pentru cuvântări erau propuși Gheorghe Târpe, directorul IAEM, Florentin Cârpanu, directorul COMTIM și Ocsiko Ilie, secretarul Comitetului Biroului organizației de bază PCR Electrotimiș¹⁵.

După încheierea mitingului, Nicolae și Elena Ceaușescu urmau să se deplaseze la Casa de Oaspeți, iar de acolo la Aeroport, pe traseul Bulevardul Victoriei – Centrul Civic – strada Hector – Bulevardul Leontin Sălăjan – strada Simion Bărnuțiu – Calea Dorobanților -Aeroport. La plecare, în Aeroportul internațional Timișoara delegația era întâmpinată de 5000 de oameni (muncitori, elevi, studenți și componenți ai unor formații artistice), iar o gardă de onoare, alcătuită din militari, membri ai Gărzilor Patriotice, tineri din formațiunile pentru apărarea patriei, prezenta onorul. Erau prezenți, de asemenea, la ceremonia de plecare membrii Biroului Comitetului județean PCR Timiș¹⁶.

Și cu prilejul acestei vizite de lucru au fost aduși mii de oameni din tot județul Timiș, care erau obligați să-i aclame pe Nicolae și Elena Ceaușescu pe parcursul celor două zile. Conform „Tabelului nominal cu transportul oamenilor muncii la Timișoara în 14–15 septembrie 1988”, în general deplasările spre Timișoara a celor mobilizați au avut loc dimineața devreme, între orele 5–6 (dar din localitățile îndepărtate, precum Mănaștur, Dumbrava chiar la ora 4,30), întoarcerea urmând a avea loc seara, plecarea din Timișoara făcându-se după ora 19¹⁷. În general, timpii alocăți vizitelor la obiectivele economice și de învățământ din județul Timiș au fost de 30–45 de minute, liderul comunist român urmând să se oprească mai mult la Întreprinderea de Autoturisme (unde existau probleme, cum vom vedea mai jos)¹⁸.

¹⁴ *Ibidem*, f. 62.

¹⁵ *Ibidem*, f. 65–67.

¹⁶ *Ibidem*, f. 12.

¹⁷ *Ibidem*, f. 337–340.

¹⁸ *Ibidem*, f. 40. De exemplu, IMT-ul urma să fie vizitată între 10,05–10,50; Întreprinderea de Autoturisme între

„Scânteia” din 15 septembrie 1988 anunța că „Sub semnul unității în jurul partidului, al hotărârilor ferme a oamenilor muncii de a înfăptui neabătut programele de dezvoltare economico-socială a patriei” a început vizita lui Nicolae și Elena Ceaușescu în județul Timiș. Cuplul prezidențial, însoțit de către Emil Bobu, Constantin Olteanu și Silviu Curticeanu, a aterizat pe Aeroportul internațional Timișoara unde a avut loc ceremonia de sosire, care s-a desfășurat în conformitate cu protocolul pe care l-am prezentat mai sus. Desigur limbajul este unul festivist, desprinzându-se cultul personalității față de cei doi: „Cu bucurie fără seamăn au așteptat cei ce muncesc și trăiesc în județul Timiș pe tovarășul Nicolae Ceaușescu și tovarășa Elena Ceaușescu”.

Primul obiectiv industrial vizitat a fost Întreprinderea Mecanică Timișoara, unde oaspeții au fost întâmpinați de ministrul Industriei Construcțiilor de Mașini, Radu Păunescu. Au fost evidențiate principalele realizări ale acestei importante întreprinderi timișorene (în domeniul producerii de mașini și agregate pentru extracția cărbunelui în subteran și la suprafață, poduri rulante, automacarale cu puteri diferite etc.), liderul comunist român dând o serie de indicații pentru realizarea de produse moderne, de calitate, care să fie competitive pe piața internațională¹⁹. Cel de-al doilea obiectiv l-a constituit Întreprinderea „Industria Lânii” Timișoara, unde lui Nicolae și Elenei Ceaușescu le-a fost prezentată și o expoziție cu cele „mai reprezentative produse”, subliniindu-se că întreprinderea a fost modernizată în ultimii ani, iar planul de export a fost îndeplinit.

Coloana oficială s-a deplasat la Întreprinderea de Aparare Electrice de Măsurat, unde era prezent și ministrul Industriei Electrotehnice, Nicolae Văidescu. Și aici a fost organizată o expoziție care a cuprins cele mai noi tipuri de aparate electrice de măsură. Ceaușescu a fost informat că întreprinderea realiza „întreaga gamă de contoare electrice monofazice și trifazice”, aparate indicatoare pentru panourile de comandă etc., iar mai mult de jumătate din totalul produselor erau solicitate la export. Totodată, se preciza că datorită colaborării cu Institutul Politehnic timișorean, bunurile fabricate erau performante.

A fost vizitată apoi o unitate industrială cu probleme de producție serioase, respectiv

12–13, Complexul de taurine de la Gottlob era prevăzut să fie vizitat între 15,45–16,15, iar pentru masă și odihnă era alocată perioada 13,15–15,30. Au existat și variante cu mici modificări ale programului, vezi f. 44, 47.

¹⁹ *Scânteia* (15 septembrie 1988), 1.

Întreprinderea de Autoturisme Timișoara, „creată din inițiativa tovarășului Nicolae Ceaușescu, noua unitate beneficiind de investiții importante pentru înzestrarea cu mașini și utilaje moderne”. În raportaj apar evidențiate câteva din dificultățile cu care se confrunta uzina, Ceaușescu arătând că se înregistrau întârzieri în privința fabricării autoturismului de mic litraj „Dacia 500”, solicitând un plan de măsuri care să ducă rapid la realizarea mașinii, cerând specialiștilor să găsească soluții simple și ieftine pentru fabricarea unui autoturism performant, la un preț accesibil și cu un motor care să aibă un consum mic de carburanți.

Vizita de lucru a continuat în după-amiaza zilei în sectorul agrar al județului, prima unitate agricolă văzută fiind Complexul Agrozootehnic Hodoni din cadrul Combinatului agroindustrial „Timiș” (COMTIM), la primire fiind prezent și ministrul agriculturii Gheorghe David²⁰. „După un scurt survol al mănoasei câmpii bănățene, elicopterul prezidențial a aterizat la marginea unui lot experimental” al Stațiunii de cercetări agricole Lovrin, unde secretarul general al PCR a fost informat despre rezultatele cercetărilor științifice ale acestui cunoscut institut de cercetare. Următorul obiectiv l-a constituit Cooperativa Agricolă de Producție Gottlob, unde a fost organizată o expoziție cu produsele agricole obținute de aceasta. Apoi, în fața unei machete a comunei Lovrin, a fost analizat planul de sistematizare a localității.

Conform programului vizitei, Nicolae și Elena Ceaușescu s-au oprit la Institutul Agronomic Timișoara, unde le-a fost prezentată o expoziție „cuprinzând realizările unităților de stat și cooperatiste din Banat”. De asemenea, liderul român a fost informat de rezultatele cercetărilor științifice din cadrul acestei instituții de învățământ superior timișorene, „de preocupările privind realizarea unei strânse legături dintre învățământ-cercetare și producție”, ce constituia un deziderat major pentru Ceaușescu.

Ziua s-a încheiat cu consfătuirea care a avut loc la sediul Comitetului județean PCR Timiș cu membrii Biroului Comitetului județean de partid. Din coloanele ziarului „Scânteia” avem prea puține informații despre ce s-a discutat cu acest prilej²¹. În „Stenograma ședinței de lucru cu membrii Biroului Comitetului județean de partid Timiș, în prezența tovarășului Nicolae Ceaușescu”, se evidențiază că primul care a luat cuvântul a fost primul-secretar Ilie Matei. Din expunerea acestuia, exceptând

frazele șablon din care reiese cultul personalității, se desprinde faptul că în industrie planul la producția marfă din cele 8 luni ale anului a fost realizat, înregistrându-se importante sporuri față de anul 1987. Dar în privința îndeplinirii planului la export existau neîmpliniri, pe ansamblul județului planul de comenzi și contracte fiind acoperit doar în proporție de 70% pe relația cu țări socialiste (CTS) și de 50% pe cea cu statele capitaliste (deize convertibile).

Existau și probleme deosebite în chestiunea realizării unor produse fizice principale, mai ales la Întreprinderea de Autoturisme, precum și la unități de chimie, industrie ușoară și alimentară și care aveau „efecte negative asupra folosirii capacităților de producție, a forței de muncă și a eficienței economice”. Totodată, industria județului se confrunta cu existența stocurilor supranormative (la fel ca întreaga țară n.a.), inclusiv pentru export (în construcția de mașini, industria ușoară, alimentară), iar 23 de unități industriale din cele 65 care aveau drept sarcini reducerea cheltuielilor la producția marfă, înregistrau încă depășiri ale costurilor planificate. În privința productivității muncii, aceasta a fost realizată la nivelul județului în proporție de 98%²².

Prezentând situația agriculturii județului Timiș, primul-secretar raporta că producțiile de grâu și de orz erau mult mai bune ca în anii precedenți, livrându-se mult mai mult la fondul centralizat de stat, iar 37 de unități agricole au avut producții „la nivelul sarcinilor noii revoluții agrare”. În sectorul zootehnic, deși au fost înregistrate progrese (efectivele totale de animale au crescut, la fondul central de stat a fost livrat un plus de aproape 15.000 de tone de carne), Ilie Matei era conștient că „avem serioase rezerve și multiple posibilități pentru a obține realizări mult superioare”²³.

În intervenția sa, Gheorghe Pleșa, directorul Întreprinderii de Autoturisme a arătat că uzina pe care o conduce avea ca principală sarcină intrarea în producția de serie a autoturismului „Dacia 500” la data de 15 octombrie 1988. El sublinia că, pornind de la termenele trasate de către Nicolae Ceaușescu, s-a realizat un program de măsuri, ce prevedea ca Ministerul Industriei Chimice să asigure executarea din polister armat cu fibră de sticlă nouă repere, în timp ce celelalte opt să fie realizate din tablă pe tehnologie manuală într-o primă etapă. În aceste condiții, în lunile octombrie-decembrie 1988 se va putea fabrica un număr

²⁰ *Ibidem*, 2.

²¹ *Ibidem*, 3.

²² Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș, *fond Comitetul județean PCR*, d. 347/1988, f. 68–69.

²³ *Ibidem*, f. 70.

de 500 de autoturisme. Într-o a doua etapă, când se trecea la varianta definitivă de construcție a autoturismului, s-a convenit „cu Ministerul Industriei Construcțiilor de Mașini, cu MICHP și cu MILMC să se prezinte un program de fabricație pentru reperele specifice”, astfel încât acestea să stea la baza fabricației în serie.

În vederea încadrării în costurile maxime stabilite de către Nicolae Ceaușescu, urma „să se acționeze prin noi măsuri de integrare a majorității componentelor din industria pe orizontală, cât și găsirea de noi soluții pentru limitarea reperelor din PAFS, ale căror costuri influențează negativ nivelele actuale de cheltuieli”. În privința indicației dată de către liderul comunist român de fabricare a unei variante de motor „Dacia 500” cu răcire cu apă, directorul întreprinderii arăta că s-a realizat un grafic care prevedea termene privind proiectarea, execuția și omologarea noului prototip până în luna august a anului 1989²⁴.

În intervenția sa, Gheorghe Flușă, directorul IMT, arăta că începând cu anul 1980, întreprinderea a trecut la fabricarea mașinilor și utilajelor miniere, energetice și nucleare, fiind asimilate în fabricație și realizându-se utilaje de mare complexitate și capacitate. Directorul cunoscutei uzine timișorene conchidea că aceasta și-a îndeplinit indicatorii de plan și obligațiile la export, iar, în aceste condiții, retribuiția în acord global a fost asigurată întotdeauna²⁵.

Și la IAEM situația era bună potrivit expunerii directorului întreprinderii, Gheorghe Tarpe. Potrivit acestuia, indicatorii economico-financiar pe primele 8 luni ale anului au fost realizați, depășindu-se planul la producția fizică, creșterea (față de cea din anul precedent) fiind obținută datorită exportului. Drept urmare, se sublinia că erau întrunite toate condițiile pentru a fi realizat un export mai mare cu 60% față de cel din anul 1987. Totodată, au fost îndepliniți indicatorii de plan pe cele 8 luni la productivitatea muncii, la cheltuielile materiale, investiții, beneficii, precum și la indicatorii de calitate²⁶.

Secretarul Comitetului județean PCR Timiș, Teodora Avram, aprecia că industria județului a realizat în cele 8 luni ale anului rezultate superioare la toți indicatorii cantitativi și de eficiență, fiind îndeplinit planul la producția marfă industrială și înregistrându-se o creștere a celei pentru export, față de 1987. Totuși, 33 de unități economice aveau rămăneri în urmă la producția marfă,

„menținându-se un decalaj între nivelul tehnic și cel calitativ al produselor, competitivitatea acestora și gradul încă necorespunzător de acoperire cu comenzi și contracte a planului de export”. Teodora Avram preciza că aceste deficiențe erau resimțite îndeosebi în unele unități din industria ușoară, chimică și cea a construcțiilor de mașini²⁷.

Secretarul Comitetului județean PCR cu probleme agricole, Aurel Lăzureanu, raporta liderului comunist român că recolta de grâu a fost mai mare decât în anii anteriori, rezultate bune înregistrându-se și în domeniul legumiculturii, unde a fost îndeplinit în întregime planul de livrare la fondul de stat pe 8 luni (predându-se mai mult ca în 1987), iar exportul s-a dublat. Progrese s-au înregistrat și în sectorul zootehnic, dar existau rămăneri în urmă la creșterea efectivelor de bovine și ovine, la producțiile de lapte, ouă, lână. Probleme existau și în privința creșterii tineretului de reproducție, în selecția și ameliorarea animalelor, asigurarea, prepararea și administrarea nutrețurilor²⁸.

În cuvântul său, Nicolae Ceaușescu sublinia că deși în întreprinderile pe care le-a vizitat, cu excepția Întreprinderii de Autoturisme, rezultatele obținute în vederea realizării planului erau bune, pe ansamblul județului Timiș acestea erau nesatisfăcătoare, iar la export existau probleme atât pe relația cu țările socialiste (CTS), cât mai ales pe cea cu statele capitaliste (DC). El arăta, de asemenea, că existau serioase rămăneri în urmă în privința îndeplinirii planului general²⁹.

Rezultatele erau nesatisfăcătoare la producția de petrol³⁰, unde aprecia liderul comunist român nu mai era posibil să fie realizate prevederile planului, dar trebuia intrat în ritmul de producție zilnică și eventual să fie recuperată o parte din producție³¹. Ceaușescu atrăgea atenția asupra realizării sarcinilor de export (liderul român era preocupat, în primul rând, de plata integrală a datoriilor externe, n.a.), precum și a cheltuielilor materiale, care înregistrau mari depășiri față de prevederile planului³².

Referindu-se la situația din agricultura județului Timiș, secretarul general PCR o aprecia ca nefiind bună. Dacă el a avut cuvinte de laudă față de rezultatele obținute de către Complexul agrozootehnic Hodoni, Comtim, Lovrin și CAP Gottlob,

²⁷ *Ibidem*, f. 76–77.

²⁸ *Ibidem*, f. 78.

²⁹ *Ibidem*, f. 81. Printre întreprinderile cu probleme erau menționate Electromotor, Electrobanat, Solventul, Azur, Detergent etc., vezi d. 45–1988, f. 38.

³⁰ *Ibidem*, d. 45/1988, f. 38.

³¹ *Ibidem*, d. 347–1988, f. 83.

³² *Ibidem*, d. 45/1988, f. 38.

²⁴ *Ibidem*, f. 71.

²⁵ *Ibidem*, f. 73.

²⁶ *Ibidem*.

precum și de unele cooperative agricole de producție din zona de deal care au înregistrat rezultate foarte bune (Topolovățu Mare), a criticat în același timp situația din zootehnie, rămănerile în urmă în privința efectivelor de animale, producțiile foarte slabe de lapte, precum și nepredarea la fondul de stat a cantităților de lapte și carne prevăzute în plan³³.

Dar problema cea mai acută a constituit-o situația fabricării autoturismului „Dacia 500”, Nicolae Ceaușescu arătând că în ciuda investițiilor mari (această mașină trebuind să fie în producție de trei ani de zile), „până acum nu ați realizat nimic”. Liderul comunist român sublinia că existau toate condițiile ca în septembrie mașina să poată fi fabricată, dar le cerea specialiștilor să renunțe complet la fibra de sticlă care era scumpă, să găsească alte soluții, așa cum au procedat și alte țări. Ceaușescu trasa obiectivul ca în următoarele 15 zile să fie produse între 50–100 de autoturisme, în luna octombrie cel puțin 200 de bucăți, în noiembrie 400, iar în decembrie 500 de mașini. Drept urmare, factorii competenți trebuiau ca în câteva zile (până în dimineața zilei de luni, 19 septembrie) să-i prezinte documentul cu propunerile de materiale care urmau să fie folosite la construirea autoturismului (fără fibră de sticlă), trebuind a fi găsite alte materiale plastice și chiar tablă subțire în anumite sectoare.

Soluțiile trebuiau să ducă la fabricarea până la sfârșitul anului a cel puțin 1.200 de mașini care să se găsească pe piață, dar Ceaușescu nu era de acord cu costul de producție preconizat (de 25.000 de lei/mașină), precizând că era mare. Totodată, lucrările de investiții trebuiau terminate la 30 noiembrie 1988 și nu la sfârșitul anului după cum erau planificate. În același timp, era de acord ca întreaga capacitate de producție, de 30.000 de mașini pe an, să fie pusă în funcțiune la 30 martie 1989. El mai trasa ca sarcină factorilor competenți ca autoturismele care se construiau în acel an și cele din prima parte a anului următor să fie cu răcire cu aer, întreprinderea având această posibilitate. Programul existent trebuia îmbunătățit astfel încât cel mai târziu la sfârșitul lunii iunie 1989 să fie încheiată omologarea noului prototip de motor cu răcire cu apă.

Arătând ferm că nu accepta nici o depășire a termenelor pe care le-a dat, Ceaușescu l-a întrebat pe ministrul construcțiilor de mașini dacă termenele date și producția prevăzută puteau fi realizate sau dacă acesta avea soluții mai bune. Răspunsul

ministrului ne scutește de orice comentarii: „Tovarășe secretar general vom încerca”³⁴.

Dacă cei care au luat cuvântul în consfătuirea de la Comitetul județean de partid, pe lângă laudele aduse lui Nicolae și Elena Ceaușescu, s-au referit și la problemele concrete cu care se confrunta economia județului, în schimb intervenția secretarului BOB de la Întreprinderea de Autoturisme constituie un exemplu deșănțat al modului cum era glorificat Nicolae Ceaușescu³⁵. Credem că orice om rațional ar fi oprit un astfel de discurs, dar din păcate pentru el, Nicolae Ceaușescu nu a făcut acest lucru. Nici atunci, nici altădată, el complăcându-se în astfel de laude. Consfătuirea s-a încheiat cu intervenția primului-secretar Ilie Matei, care a adresat osanale cuplului prezidențial, le-a mulțumit pentru indicațiile date și și-a luat angajamentul pentru îndeplinirea și depășirea prevederilor planurilor economice³⁶.

În dimineața zilei de 15 septembrie Nicolae și Elena Ceaușescu au vizitat Liceul Industrial de Chimie („Azur”), unde au fost întâmpinați de către Ion Teoreanu, ministrul educației și învățământului, de Ioan Toma, prim-secretar al CC UTC, Poliana Cristescu, secretar CC al UTC, președintele Consiliului Național al Organizației Pionierilor³⁷. După prezentarea instituției de învățământ, oaspeților le-a fost înfățișată o expoziție realizată de către elevii liceului. Ultima instituție cuprinsă în program a fost Institutul Politehnic „Traian Vuia”, unde la Facultatea de Electrotehnică și Mecanică au fost văzute, în cadrul unei expoziții, „realizările centrului universitar, ale Politehnicii timișorene” (în primul rând rezultatele cercetărilor științifice).

A urmat „Marea adunare populară din municipiul Timișoara”, care din cauza ploii a avut loc în sala „Olimpia”. La sosirea lui Nicolae Ceaușescu în sala sporturilor, „S-a scandat minute în șir Ceaușescu-PCR; Ceaușescu și poporul; Ceaușescu să trăiască, România să-nflorească; Stima noastră și mândria, Ceaușescu-România; Ceaușescu-tinerii!”. Mitingul a fost deschis de către Ilie Matei, luând cuvântul apoi Gheorghe Flucșă, directorul IMT, Coleta de Sabatta, rectorul Institutului Politehnic „Traian Vuia”, Sorin Popescu, student, vicepreședinte al Consiliului Uniunii Asociațiilor Studenților Comuniști din Centrul universitar

³⁴ *Ibidem*, d. 45/1988, f. 37–38.

³⁵ *Ibidem*, d. 347/1988, f. 72.

³⁶ *Ibidem*, f. 84. Ceaușescu cu acest prilej și-a exprimat dorința ca în anul 1989, județul Timiș să ocupe primul loc pe țară la producția industrială și agricolă, vezi f. 83.

³⁷ *Scântea* (16 septembrie 1988), 1.

³³ *Ibidem*, d. 347/1988, f. 81–82.

Timișoara, Ioan Lezeu, președintele CAP Gottlob. Desigur, cuvântările au avut un caracter festivist, cuprinzând realizări și promisiuni de noi succese, ca și laude nemăsurate la adresa lui Nicolae și Elena Ceaușescu.

„Întâmpinat cu puternice aplauze și ovații, de la tribuna mării adunări populare consacrate deschiderii anului de învățământ 1988–1989 a luat cuvântul tovarășul Nicolae Ceaușescu”³⁸, care nu a adus nimic nou nici în privința politicii interne, nici în a celei externe. Merită amintită precizarea că în România întregul învățământ era gratuit în timp ce în multe state, dintre care unele dezvoltate, au fost reduse cheltuielile pentru învățământ, mărindu-se în schimb cele pentru înarmare, precum și necesitatea ca toți tinerii să învețe două limbi străine. Ceaușescu însă nu spunea adevărul atunci când afirma că singurul criteriu de a fi admis într-o instituție de învățământ superior era nivelul de cunoștințe al fiecărui candidat, deoarece la Facultățile de Istorie-Filosofie, Drept, se ținea seama în acel moment de originea socială a părinților.

Nicolae Ceaușescu a fost aplaudat în 31 de rînduri, fiind scandate următoarele lozinci: „Ceaușescu-PCR!; Ceaușescu și poporul!; Ceaușescu-România – Stima noastră și mândria!; Ceaușescu-pacel!; Dezarmare-pacel!; Ceaușescu-tinerii!; Ceaușescu, România – pacea și prietenia!; Ceaușescu să trăiască, România să-nflorească”³⁹. Mitingul a fost închis de către primul secretar al Comitetului județean PCR Timiș, marea adunare populară încheindu-se „într-o atmosferă vibrantă. Cei prezenți au aplaudat și ovaționat îndelung, au scandat cu însuflețire pentru partid, pentru secretarul său general”.

Ceremonia plecării s-a desfășurat pe aeroportul internațional Timișoara, unde o gardă de onoare a prezentat onorul, s-a intonat imnul RSR, iar Ilie Matei „a adresat călduroase mulțumiri tovarășului Nicolae Ceaușescu, tovarăsei Elena Ceaușescu pentru noua vizită efectuată, moment de cea mai mare însemnătate în viața comuniștilor, a tuturor locuitorilor județului Timiș”. Se mai preciza că la aeroport se aflau mii de oameni ai muncii, care au făcut cuplului prezidențial „o puternică manifestare de simpatie, au aplaudat îndelung, au scandat numele partidului și al secretarului său general”⁴⁰.

Constantin Olteanu a relatat despre reacția pe care Nicolae Ceaușescu a avut-o față de vizita la Timișoara. Discuția s-a desfășurat în avionul

prezidențial cu care se reîntorceau la București, iar liderul comunist român era mulțumit de modul cum a fost „ovaționat” de către timișoreni. Constantin Olteanu arăta însă că în timpul vizitei, vremea era ploioasă, „foarte urâtă”, dar în ciuda acestei situații, primul-secretar Ilie Matei a mobilizat „zeci de mii de oameni în stradă”. În replică la cele spuse de Ceaușescu, fostul ministru al apărării, zâmbind ironic, potrivit mărturiei sale, a afirmat că „e greu de crezut că pe vremea aceea a fost așa o mare bucurie populară”, lăsându-l nedumerit pe liderul comunist român. Dar secretarul general al PCR „a apreciat însă acțiunea de la Timișoara și l-a numit, după un timp, în locul meu la propagandă pe Ilie Matei. Nicolae Ceaușescu ținea foarte mult la aceste lucruri și marile mobilizări în fața lui conta mai mult decât rezultatele efective. El credea că bucuria oamenilor, uralele erau reale”⁴¹.

În concluzie, ultima vizită de lucru a lui Nicolae Ceaușescu în județul Timiș a fost temeinic pregătită de către autoritățile locale și centrale (în special de către reprezentanții ministerelor în subordinea cărora se aflau obiectivele economice și instituțiile vizitate). La fel ca toate celelalte și aceasta s-a manifestat printr-un festivism excesiv, mass-media prezentând-o ca pe o mare sărbătoare, fiind scoase în evidență „mărețele realizări din epoca de aur”, subliniindu-se că populația județului i-a întâmpinat cu „dragoste nețărmuită” pe înalții oaspeți. În realitate, miile de locuitori ai județului obligați să se afle pe traseele pe care s-a deplasat coloana oficială erau aduși cu forța și nu aveau de ce să se bucure din momentul în care penuria de alimente și alte bunuri de strictă necesitate se agrava.

Pe de altă parte, liderul comunist român a vizitat doar unități industriale și agricole (cu excepția Întreprinderii de Autoturisme) care erau rentabile, nefiind afectate major de problemele grave cu care se confruntau o serie de unități industriale românești. Dar stenograma ședinței cu membrii Biroului Comitetului județean PCR Timiș, cu alți factori de răspundere economici ne dezvăluie problemele reale ale economiei județului: existența stocurilor supranormative, neîndeplinirea planului la export (în condițiile în care Ceaușescu a angrenat România în plata datoriilor externe), depășiri ale costurilor planificate, calitatea nesatisfăcătoare a unor produse finite, probleme în zootehnia județului, în realizarea planului de lapte și carne pentru fondul de stat.

O situație dificilă exista la Întreprinderea de

³⁸ *Ibidem*, 2.

³⁹ *Ibidem*, 1, 3.

⁴⁰ *Ibidem*, 2.

⁴¹ Dan Constantin, *Membrii CPEX așteptau demisia lui Ceaușescu la Congres*, în <https://jurnalul.ro>Scănteia>Special> (accesat în 30 septembrie 2023).

Autoturisme Timișoara în privința fabricării autoturismului „Dacia 500”, Ceaușescu făcând presiuni mari pentru realizarea acestuia cât mai curând posibil, cu costuri minime de materiale și cu un preț scăzut. Discuțiile au meritul de a dezvălui și raporturile existente între liderul comunist român și subordonații săi, care nu aveau curajul să-l contrazică pe dictator, dar în același timp acceptau termene

nerealiste. În această notă s-a încheiat ultima vizită de lucru a lui Nicolae și Elena Ceaușescu pe meleagurile timișene. Peste un an și trei luni la Timișoara s-a declanșat mișcarea care a dus la răsturnarea de la putere a lui Ceaușescu, dar și a regimului comunist. Parafrazând unul dintre cei mai mari romancieri români, Marin Preda, „timpul nu a mai avut răbdare”.

ISTORIA CULTURII, ARTEI, MUZEOLOGIE, RESTITUIRI

DESPRE ACTIVITATEA DE ANTICAR ȘI COLECȚIONAR A UMANISTULUI ITALIAN LUIGI FERDINANDO MARSIGLI

Mirela Boncea*
Călin Timoc**

Cuvinte cheie: colecționar de artă, savant italian, L.F. Marsigli, ruine romane, regiunea Banat.
Keywords: Art collector, Italian scholar, L.F. Marsigli, Roman ruins, Banat Region.

The activity of the Italian humanist Luigi Ferdinando Marsigli as an antiquarian and collector (Abstract)

The failure to organize the defense of the Habsburg fortress of Breissach in Bavaria against the French troops, in 1703, abruptly ends the brilliant military career of the genius engineer-general, Luigi Ferdinando Marsigli. If on a personal level the dishonor to which he was subjected for the rest of his life brought him a lot of sadness, for us today we can consider this fact a „happy event”. It is practically the moment when, having blocked his chance to continue his career being with the imperial army, Marsigli finds himself forced to return home to Bologna, to his family's house and to devote himself from now on to the science, a fact otherwise requested by the great university centers of France, Holland and England. They insisted that he should publish his field research gathered on the occasion of marking the borderline between the Habsburg Empire and the Ottoman Empire, according to the provisions of the peace of Karlovitz, from the year 1699. The geographical, historical and demographic knowledge about the Balkan space of the Western Enlightenment universities was very poor and Count Marsigli, as a naturalist and oceanographer already recognized (as a result of his brilliant youthful publications), was the ideal scientist, the only relevant one who could come up with hi-quality information as a witness of the place. As president of the border commission, Marsigli documented himself extremely seriously and thoroughly, often carrying out grueling fieldwork. The Turks often accused him of espionage and abuse in the way he imposed the line demarcating the border and how inquisitive and curious he was. In the two years that the border commission was in operation, it covered more than 1,400 linear km and made many drawings and sketches on the spot, with the precision of a topographer (a science that was not at all foreign to it). He also collected samples of stones, shells, plants and antiquities from all over. Being also a passionate hunter, he collected trophies and stuffed birds from the Balkan forests where he passed. He published all this information selectively, in a very scientific and attractive manner. His large collection of objects and documents are kept in the special fund of the University of Bologna, of the Institute of Sciences in Palazzo Poggi, they still represent a valuable source of information for today researchers of various categories: naturalists, biologists, geographers, geologists, historians, ethnographers, linguists and archaeologists. However, less known to the world is his activity as an antique dealer. With a solid knowledge of ancient material culture and connections in the good world of antiquarians in Italy, Count Marsigli will be very active in the world of European collectors. A good part of what he gathered: antiquities and rare objects, collected from his peregrinations as a soldier-crusader (as it was considered) will be capitalized especially in the 20s of the 18th century, when the near perspective of a sickly old age and the chronic lack of money will force him to start this activity.

Luigi Ferdinando conte de Marsigli a fost un celebru savant de la începutul secolului al XVIII-lea, originar din Bologna, care a ajuns la recunoașterea internațională încă din timpul vieții. Specialitatea sa, oceanografia și hidrologia, bazată pe măsurători matematice exacte și chiar astronomice, l-au consacrat și în domenii conexe precum cartografia și topografia, atât de necesare în mediile militare. Italianul a profitat de campaniile habsburgilor în „*Marele Război contra turcilor*” pentru a studia zone necunoscute până atunci

intelectualilor din vestul Europei sau pentru a-și perfecționa cercetările și măsurătorile științifice¹. Marsigli a mers atât de departe – în acest conflict ce a marcat Balcanii și Centrul Europei – cu proiectele sale științifice, încât și-a lăsat la un moment dat propriul regiment fără soldă câteva luni de zile.

* Universitatea de Vest din Timișoara, Facultatea de Litere, Catedra de italianistică, e-mail: mirela.boncea@e-uvt.ro

** Muzeul Național al Banatului, Timișoara, Secția de Arheologie, e-mail: calin.timoc@mnab.ro

¹ Kisary 2005, 13.

Banii soldaților i-a folosit pentru cercetările și studiile sale, fapt ce s-a aflat oficial, după ce subalternii săi s-au plâns Consiliului Aulic de Război de la Viena, care a dispus o anchetă internă². Dar pentru savantul italian, aceste aspecte (mărunte pentru el) contau mai puțin, cunoașterea științifică primând și făcea orice sacrificiu pentru a colecta informații inedite, obiecte, documente și hărți interesante. Toate acestea le considera extrem de importante pentru a înțelege legile după care funcționa natura și conviețuiau popoarele. Fiind un cărturar de formație clasică era foarte preocupat de ruinele romane, pe care le considera importante pentru a putea desluși și înțelege operele arhitectonice și ingineresti ale antichității, mult superioare tehnic comparativ cu construcțiile ce se realizau în epoca sa. Un exemplu emblematic îl reprezintă urmele podului lui Apollodor din Damasc de la Dunăre, de care era fascinat, dedicându-le un spațiu consistent în opera sa științifică *Danubius Pannonico-Mysicus*, publicată pentru prima dată la Haga în 1726³.

Judecând după opera sa scrisă, L. F. Marsigli a fost un hidrolog foarte experimentat și un bun genist-constructor de poduri, fapt pentru care a și fost angajat în armata habsburgică. A fost uimit să descopere în cercetările sale de teren la multitudinea de ruine din zona Porților de Fier ale Dunării felul în care romanii au reușit să zidească, în timpul împăratului Traianus, cei 23 de piloni de zidărie din piatră direct în fluviu, fără ca mortarul ce ținea piatra legată să fie spălat de apă⁴. Pentru a fi credibil în fața comunității științifice europene, de la care aștepta critici constructive la toate observațiile și descoperirile sale, el a luat mereu probe sau mostre din subiectele cercetărilor sale. De asemenea, fiind un specialist în hărți, creionarea unui plan de situație sau desenarea cu exactitate a unui curs de apă cu toate meandrele și brațele moarte erau pentru el metode obișnuite de documentare,

moderne pentru epoca în care a trăit și deloc ieftine de reprodus în publicații⁵.

Contele Marsigli, enciclopedic din fire, s-a ocupat de multe probleme științifice în cadrul cercetărilor sale de teren. Cele mai multe aspecte le-a studiat în anii 1700–1701, perioadă în care a fost președintele plenipotențiar al Comisiei pentru trasarea granițelor dintre Imperiul Habsburgic și Imperiul Otoman după hotărârile Tratatului de pace de la Karlowitz (1699)⁶. Atunci, conform spuselor sale, a ajuns în culmea carierei sale de militar și diplomat. Dispunea de fonduri bănești considerabile și de o echipă foarte pricepută de topografi și desenatori-graficieni, ceea ce l-a ajutat foarte mult să îndeplinească misiunea încredințată de împărat, dar și să realizeze cercetări minuțioase pentru lumea academică a secolului al XVIII-lea. La finalul mandatului său – care a însemnat cartarea a mai mult de 1400 km liniari de graniță – se lăuda prietenilor că a avut de cheltuit o sumă consistentă de bani din veniturile sale pentru a trimite acasă, la Bologna, mulțimea de bagaje pe care le-a acumulat odată cu obiectele și mostrele strânse de peste tot, dar mai ales de pe teritoriul Banatului și al Transilvaniei. După retragerea din armată, toate aceste obiecte colectate le-a organizat în colecții foarte valoroase și rare din punct de vedere științific⁷. Din multitudinea de colecții rămase în urma contelui Marsigli, care în mare parte sunt păstrate în muzeul, care îi poartă numele, de la Palazzo Poggi din Bologna (azi sediul Universității din localitate), se remarcă cea de: roci, scoici, ciuperci, precum și cea de obiecte etnografice, militare, hărți și documente vechi. De asemenea, impresionantă a fost și biblioteca savantului italian, în care se regăseau nu doar cărți rare de specialitate, ci și incunabule, vechi texte juridice și manuscrise turcești și arabe prețioase⁸.

Ceea ce nu s-a știut este că, la fel ca alți iubitori de cultură și artă antică, contele Marsigli a fost un înverdat colecționar de antichități. Încă de tânăr, înainte de a îmbrățișa cariera armelor, a călătorit alături de tatăl său prin întreaga Italie, dar mai ales la Roma, familia lui fiind înrudită cu diverși cardinali și episcopi, fapt ce i-a permis tânărului studios să colecteze sau să achiziționeze antichități și să viziteze situri arheologice importante, cum ar

² Guido von Staremberg, bătrânul general care a rămas în Viena alături de orașeni și garnizoana orașului în anul 1683 și a ținut piept asediatorilor turci, ajuns ulterior – datorită faptelor sale de arme – Președinte al Consiliului Aulic de Război, a fost cel mai mare contestatar a lui Marsigli, numindu-l adesea în discuțiile private pe savantul italian: „Die Kanalie” (trad. *canalia*), fiind iritat la culme de felul în care acesta dădea mereu sfaturi științifice tuturor și își depășea rangul militar în felul în care purta discuțiile cu alți ofițeri superiori. Lui Marsigli îi erau tolerate multe din aceste abateri, deoarece el, ca și alți militari de carieră originari din Italia, erau susținuți de împăratul Leopold I, care avea mare încredere în iscusința lor. Vezi Stoye 1994.

³ Marsigli 1726, II.

⁴ Kiss 2006, 28.

⁵ Christoph Müller din Nürnberg, desenatorul oficial al Casei de Habsburg, a fost unul din colaboratorii săi apropiați. Vezi Stoye 1994; Forțiu 2018, http://www.banat.ro/XVII_XVIII.pdf

⁶ Feneșan 2019, 258.

⁷ Bizzolara 1928, 26.

⁸ Kiss 2006, 20.

fi de exemplu, Pompei și Ostia⁹. Odată ce a ajuns diplomat și militar și a vizitat Istanbulul (anticul Constantinopol), precum și alte orașe sau locuri cu urme antice, savantul italian a început să fie atent la inscripții și obiecte sculpturale, fiind interesat în colecționarea unora dintre acestea. Apetitul pentru cercetarea antichităților se pare că i-ar fi apărut când – pe drumul de întoarcere din capitala Imperiul Otoman spre Veneția – umanistul italian a dat de mărețele ruine ale orașului antic Sirmium¹⁰.

O bună parte din ruinele și antichitățile studiate atunci le-a și publicat în lucrările sale. Cu siguranță, cât a fost activ în Comisia de trasare a granițelor, Marsigli – din poziția sa de președinte – a putut să colecteze și mai multe lucruri străvechi. În timpul muncii de teren, alături de topografi săi, a făcut primele măsurători elementare ale ruinelor romane, iar de multe ori face referire și la diverse piese arheologice descoperite în zonă, după cum clar reiese în volumul II (despre antichități) din lucrarea sa dedicată Dunării. Maniera în care descrie vestigiile, foarte structurat și tehnic, apropie cartea sa de aspectul științific al repertoriilor arheologice de astăzi.

Colecția sa de antichități, la fel ca și celelalte colecții, s-a cristalizat însă după eșuarea organizării apărării cetății habsburgice Breissach din Bavaria în fața trupelor franceze, în anul 1703, incident care a pus capăt brusc strălucitei cariere militare a generalului-inginer de geniu, Luigi Fedinando Marsigli. Dacă în plan personal, dezonoarea la care a fost supus i-a adus multă mâhnire pentru tot restul vieții, azi putem considera acest fapt un „eveniment fericit”. Practic, a fost momentul când, fiindu-i blocată șansa de a mai fi în armata imperiilor și pentru a spăla rușinea destituirii din armată, Marsigli s-a văzut nevoit să se întoarcă acasă și să se dedice pentru restul vieții științei și cercetării, un fapt de altfel cerut de marile centre universitare din Franța, Olanda și Anglia, care îi apreciau la superlativ erudiția și producția științifică¹¹.

Nu știm exact cât de mare a fost colecția de antichități a contelui, deoarece el a mai făcut „cadouri” împăratului și diverșilor oficiali de la Viena pentru a încerca să se reabiliteze. De asemenea, după moda vremii și fiind strâmtorat financiar a ajuns să vândă unele piese sau să le „împrumute” (amaneteze). Toate piesele cunoscute că au făcut parte sigur la un moment dat din colecția sa de obiecte antice mărunte se găsesc desenate în două mape groase,

însușind aproape 200 de pagini, care sunt expuse în vitrină în sala centrală din Muzeul Marsigli de la *Palazzo Poggi*¹². Fiind o fire conștientă de importanța acestor obiecte de patrimoniu, se pare că a umplut casa natală din Bologna cu aceste colecții, astfel încât a intrat în conflict cu fratele său Filippo, care i-a cerut să se debaraseze de ele. Astfel, a ajuns să doneze comunității și Universității din Bologna majoritatea colecțiilor sale, unde mai târziu va înființa un institut de cercetare având la bază materialele donațiilor sale¹³.

Dintre toate antichitățile, statuaria majoră a ajuns să îmbogățească *Muzeo Civico Archaeologico* din Bologna, o instituție înființată de primăria orașului încă de la începutul secolului al XVII-lea. Dacă alți anticari ai epocii se rezumau să colecționeze doar obiecte de patrimoniu și piese arheologice întregi, de multe ori din rațiuni estetice, Marsigli înțelegea faptul că multe dintre statuile romane au fost vandalizate în antichitate și printre ele se numără și exemplare unicate, fapt pentru care nu i-a fost rușine să strângă și „spărturi” sau statui ciuntite. În unele cazuri, fiind vorba de opere artistice de o rară frumusețe, el a încercat să le restaureze și să le completeze astfel încât să poată fi expuse și recunoscute de către public. Recent, statuile antice ale lui Marsigli au fost studiate și apreciate la adevarata lor valoare de Anna Maria Brizzolara, care concluzionează în excursul ei științific asupra acestei colecții că savantul italian avea cunoștințe de artă antică mult peste media anticarilor din epocă și înțelegea mai bine rolul și valoarea acestor obiecte în epocă¹⁴.

Interesant pentru noi este în ce măsură antichități din zona Banatului au ajuns în colecțiile contelui Marsigli și unde ar fi putut să ajungă aceste piese? Pe baza obiectelor publicate în volumul său știm că în zona deltei Mureșului a descoperit mai multe așezări preistorice și medievale timpurii. Printre obiectele descrise și desenate de el se află oale ceramice lucrate cu mâna și „ceșcuțe” cu buza evazată, din ceramică negricioasă fină, cu două torți simetrice, tipice „culturii Mureș”, de la începutul epocii bronzului, frecvent întâlnite și azi în săpăturile arheologice din regiune. Bănuim că multe piese de acest gen le-a adunat în momentul dărâmării cetăților de graniță, conform clauzelor Tratatului de pace de la Karlowitz, activitate pe care a documentat-o printr-o serie de desene celebre deja în literatura de specialitate¹⁵.

⁹ Brizzolara 1986, 28.

¹⁰ Stoye 1994, 144.

¹¹ Stoye 1994, 200.

¹² Kisary 2005, 37.

¹³ Kiss 2006, 20.

¹⁴ Brizzolara 1986, 13.

¹⁵ Feneșan 2019, 259.

Un exemplu edificator în acest sens este maniera în care a acționat în cazul cetății medievale de la Mehadia, unde – menționează în scrierile sale – a identificat o inscripție romană fragmentară, refolosită ca material de construcție în evul mediu. Inscripția este a unui decurion pe nume Paulus care pusese un epitaf funerar soției sale dragi decedate mult prea devreme¹⁶. Monumentul nu a mai fost văzut fizic de nimeni după Marsigli și nici nu a apărut până acum în vreo colecție privată sau muzeu. Totuși, în cazul acesta avem bănuiala că fragmentul de inscripție a încăput în bagajele contelui. Cu siguranță, el a participat cu soldații săi la cercetarea și dărâmarea cetății, fapt bine documentat în mai multe desene realizate atunci, schițe care ne relevă cetatea înainte de demolare și alte schițe în care ne sunt prezentate topografic resturile de zidărie de după demolare. Practic, descoperirea fragmentului de inscripție romană în cetatea Mehadii îl face pe Marsigli să considere fundațiile cetății ca fiind de origine romană și să publice ruinele fortificației în lucrarea sa monumentală dedicată Dunării¹⁷.

Cine parcurge fondul de arhivă de la Universitatea din Bologna, rămas posterității după moartea lui Luigi Ferdinando Marsigli¹⁸, poate să aprecieze imediat profunda cunoaștere a culturii și civilizației romane de către umanistul italian. Există în această arhivă caiete și documente care arată că Luigi Ferdinando Marsigli a făcut studii stilistice și iconografice serioase pe mai multe monumente imperiale antice din Cetatea Eternă, spre exemplu la Columna lui Traian, Arcul de triumf a lui Septimius Severus etc. De asemenea, a vizitat mai multe expoziții de antichități, cum ar fi cele ale Vaticanului sau ale unor personalități importante din Italia (Alessandro Albani). De exemplu, în tinerețe fiind unul dintre membrii cercului de intelectuali din anturajul reginei Suediei, Cristina-Alexandra (fica lui Adolf Gustav al II-lea), a putut studia colecțiile de obiecte de artă și antichități achiziționate sau primite cadou de regină, care vor alcătui mai târziu zestrea valoroasă de obiecte de patrimoniu a Accademiei dei Lincei din Roma¹⁹.

Spre bătrânețe, când fusese deja cooptat ca membru în mai multe societăți științifice de prestigiu din străinătate, mai ales la Londra, Paris, Montpellier și Haga, cunoștințele sale au fost tot mai apreciate și de multe ori i s-a cerut să expertizeze diverse fosile, piese și antichități ale unor colecționari importanți, îndeosebi din cercul clerului

catolic. Cu cardinalul Alessandro Albani, un mare admirator și colecționar de obiecte de artă antice, a legat o prietenie strânsă, ajutându-l pe acesta în achiziționarea unor opere de artă. Se presupune că acestuia i-a vândut L. F. Marsigli, spre sfârșitul vieții, câteva antichități din colecția sa pentru a avea bani pentru tratamente și medicamente²⁰. Albani, un înfocat anticar și cunoscut colecționar, a organizat la vila lui din Roma în anul 1725 primul congres al anticarilor, unde, alături de celebrul Philipp von Stosch, un mare numismat și cunosător de geme și camee, a fost invitat în calitate de expert în ale arheologiei și Luigi Ferdinando Marsigli. Întâlnirea lor a fost immortalizată la cererea cardinalului pe o gravură de epocă (cu iz caricatural, pentru că la vremea respectivă colecționarea de lucruri vechi nu era văzută ca o preocupare științifică, ci mai degrabă ca o slăbiciune)²¹. Bătrânul conte Marsigli se află în centrul grupului de cunosători immortalizați la reuniune, tocmai din respect pentru cunoștințele sale enciclopedice. Nu este exclus ca la întâlnirea cu baronul von Stosch, contele să-i fi vândut gemele și cameele din colecția proprie, specialistul german fiind interesat doar de acest gen de artefacte, așa cum și-a justificat prezența de la bun început la congresul anticarilor²².

Cu toate acestea, activitatea lui Marsigli de anticar și colecționar este mai puțin cunoscută. El a marcat profund această lume, care nu avea standarde clare până în epoca sa, atrăgând atenția asupra faptului că și antichitățile fragmentare sunt valoroase și merită colecționate sau achiziționate. Având cunoștințe solide de cultură materială antică și conexiuni în lumea bună a anticarilor din Italia, contele Marsigli a fost foarte activ în lumea colecționarilor europeni și o bună parte a agonisiei sale în materie de obiecte rare și antichități, adunate de prin peregrinările sale de soldat-cruciat (cum se considera) au fost valorificate financiar mai ales în anii '20 ai secolului al XVIII-lea, când perspectiva apropiată a unei bătrâneți bolnăvicioase și lipsa cronică a banilor l-au forțat să recurgă la acest gest disperat²³.

Pentru Banat, opera sa scrisă ne arată că el a fost nu doar un topograf bun și un cunosător al lumii antice, ci și un pasionat și interesant colecționar. Majoritatea obiectelor vechi pe care le-a strâns le considera mărturii importante ale trecutului, care puteau fi folosite ca obiecte de studiu în mediile universitare. Plecând de la niște intenții nobile,

¹⁶ IDR III/1, 91.

¹⁷ Marsigli 1726, tom. II, fig. XXXVII.

¹⁸ Frati 1928, 8.

¹⁹ Kisari 2005, 39.

²⁰ Stoye 1994, 399.

²¹ Giometti 2014, 249.

²² Brizzolara 1986, 22.

²³ Stoye 1994, 354.

a căutat să strângă cât mai multe asemenea mărturii, fiind fascinat de cunoștințele tehnologice la care au ajuns romanii²⁴. Pentru noi, L.F. Marsigli este primul savant care a întreprins cercetări arheologice propriu-zise în Banat. Chiar dacă aceste cercetări ale sale par mai degrabă niște periegeze, cu el începe cunoașterea antichităților și a ruinelor bănațene într-o manieră științifică. Din aceste motive, scrierile sale vor fi mereu un reper mai ales în ceea ce privește arheologia peisajului și localizarea unor situri antice.

BIBLIOGRAFIE

Brizzolara 1986
Anna Maria Brizzolara, *Le sculture del Museo Civico Archaeologico di Bologna. La Collezione Marsigli*, Comune di Bologna (1986).

Delbianco 1998
Maria Delbianco, I disegni archaeologici e naturalistici di Luigi Ferdinando Marsigli, *Strenna Storica Bolognese*, XLVIII (1998), 227–240.

Feneșan 2019
Costin Feneșan, Cetatea Jdioara – sfârșit de drum (1693–1701), *AnB* (S.N.), XXVII (2019), 253–263.

Forțiu 2018
Sorin Forțiu, *Denumirea Banatului la cumpăna secolelor XVII-XVIII*, http://www.banat.ro/XVII_XVIII.pdf (21. octombrie 2018)

Fрати 1928
Lodovico Frati, *Catalogo dei manoscritti di Luigi Ferdinando Marsigli conservati nella Biblioteca Universitaria di Bologna*, Ed. Leo Olschki, Firenze (1928).

Giometti 2014
Cristiano Giometti, Un pittore e mercante sconosciuto nella Roma di Clemente XI. Thomas Edwards e l'inventario dei suoi quadri, *Inventari e cataloghi: collezionismo e stili di vita negli stati italiani di antico regime / a cura di Cinzia Maria Sicca*, Pisa University Press (2014), 247–256.

IDR III/1
Ioan Iosif Russu (ed.), *Inscripțiile Daciei Romane*, vol. III/1 (Dacia Superior, zona Banatului), Ed. Academiei, București (1977).

Kisari 2005
Kisari Balla-György, *Marsigli tábornok térképei*, Author Printhouse, Budapest (2005).

Kiss 2006
Andrei Kiss, *Păsările contelui Marsigli*, Ed. Cosmopolitan Art, Timișoara (2006).

Marsigli 1726
Luigi Ferdinando Marsigli, *Danubius Pannonico-Mysicus. Observationibus Geographicis, Astronomicis, Hydrographicis, Historicis, Physicis, perlustratus in six tomos digestos*, La Haye (1726).

Ripa 2017
Silvia Ripa, Note preliminare all'epistola di Marsigli a Filippo de Torre, *Tibiscum. Studii și Comunicări Caransebeș* (S.N.), 5 (2017), 93–101.

Stoye 1994
John Stoye, *Marsigli's Europe (1680–1730)*, Yale Univ. Press (1994).

²⁴ Kiss 2006, 23.

1

2

Pl I. 1. Intrarea în Universitatea din Bologna, partea de acces spre Muzeul Marsigli / *Entrance to the University of Bologna, access to the Marsigli Museum.* **2.** Intrarea în Muzeul arheologic al comunității locale din Bologna, locul în care se păstrează o parte din colecțiile de antichități ale conelui Marsigli (fotografiile autorilor / *Entrance to the Archaeological Museum of the Local Community of Bologna, the place where part of the antiquities collections of Count Marsigli are kept (photos by the authors).*

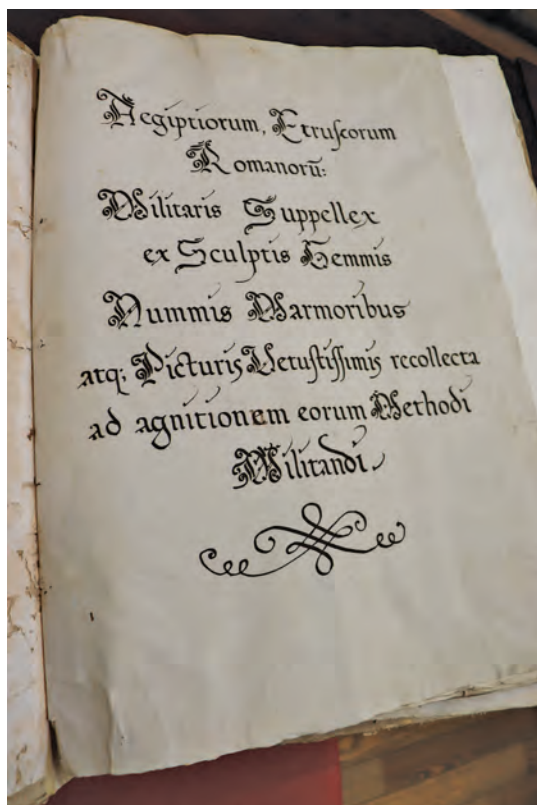

1

2

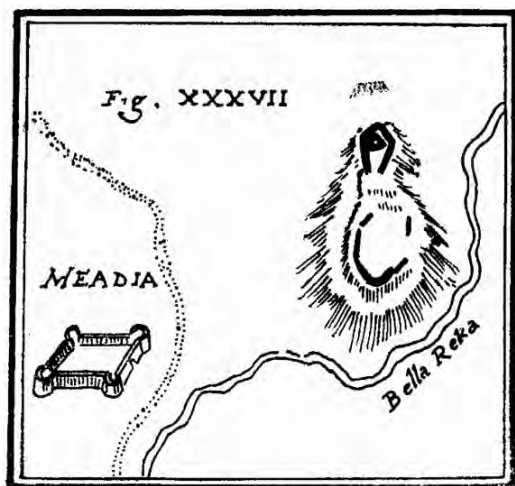
Pl. II. 1. Bust feminin de marmură din colecția conelui Marsigli, „completat și restaurat” la cererea savantului italian (după Brizzolara 1986, 121, nr. cat. 61) / *Female marble bust from the collection of Count Marsigli, „completed and restored” at the request of the Italian scholar (after Brizzolara 1986, 121, cat. no. 61); 2.* Vitrină cu antichități din Muzeul Marsigli de la Palazzo Poggi din Bologna. În partea inferioară se pot vedea mapele cu desenele artefactelor (opaițe și vase de bronz imperiale romane) din colecția conelui (fotografia autorilor) / *Showcase of antiquities in the Marsigli Museum at Palazzo Poggi in Bologna. In the lower part you can see the maps with the drawings of the artefacts (Roman imperial bronze oil lamps and vessels) from the count’s collection (authors’ photo).*

1a

1b

2a

2b

Pl. III. 1.a-b. Pagini din caietele de studiu a monumentelor romane realizate de contele Marsigli (fotografia autorilor) / *Pages from the study notebooks of Roman monuments made by Count Marsigli (authors' photo); 2.a-b.* Schița ruinelor cetății de la Mehadia (Grad) și fragmentul de inscripție roman identificat de Marsigli în zidul cetății, în momentul dărâmării acesteia (după Marsigli 1726, II, tab. 55, fig. XXXVII) / *Sketch of the ruins of the fortress of Mehadia (Grad) and the Roman inscription fragment identified by Marsigli in the defense wall, at the time of its demolition (after Marsigli 1726, II, tab. 55, fig. XXXVII).*

Pl. IV. Gravură de la întâlnirea anticarilor la vila cardinalului Alessandro Albani din Roma (1725), de Pier Leone Ghezzi, *Congresso De' Migliori Antiquari di Roma*. Silueta centrală (marcată cu nr. 12) a bătrânului lunatic și obosit este a contelui Marsigli (după Giometti 2014, fig. 1). / Engraving from the meeting of antiquaries at the villa of Cardinal Alessandro Albani in Rome (1725), by Pier Leone Ghezzi, *Congresso De' Migliori Antiquari di Roma*. The central silhouette (marked with no. 12) of the moody and tired old man is that of Count Marsigli (after Giometti 2014, fig.1).

RECENZII, PREZENTĂRI DE CARTE

SORIN MITU (EDITOR), *RAPORTURI ȘI IMAGINI ROMÂNOMAGHIARE*, CLUJ-NAPOCA, ED. ARGONAUT-MEGA, 2023, 211 P.

Raporturi și imagini româno-maghiare este un volum colectiv publicat la editurile clujene Argonaut și Mega în anul 2023 de Sorin Mitu, profesor universitar și director al Departamentului de Istorie Modernă, Arhivistică și Etnologie în cadrul Facultății de Istorie și Filosofie a Universității Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca. Această lucrare, reprezentând rezultatul unui proiect de cercetare condus de Sorin Mitu și sprijinit de UEFISCDI, *Românii despre maghiari, maghiarii despre români: două secole de oglindire reciprocă (1789–2007)*, se înscrie în rândul binecunoscutelor contribuții ale editorului asupra imaginarului și imagologiei istorice: *Imagini europene și mentalități românești din Transilvania la începutul epocii moderne* (Cluj-Napoca: 2000), *Ungurii despre români. Nașterea unei imagini etnice* (Iași: 2014, în colaborare cu Melinda Mitu), *Enciclopedia imaginariilor din România. Imaginar istoric* (Iași: 2020).

Lucrarea, structurată în șase studii distincte, este prefigurată de o *Introducere* (pp. 7–11), care sintetizează evoluția istoriografiei problemei începând din secolul al XIX-lea și până astăzi, punctând principalele analize ale unor istorici și imagologi români și maghiari (László Makkai, Nicolae Iorga, Ambrus Miskolczy, Ioan-Aurel Pop etc.). Totodată, regăsim justificarea acestui demers drept unul care surprinde cum „imaginile abordate s-au influențat în mod reciproc, până într-acolo încât două istorii la prima vedere contradictorii ne apar în cele din urmă ca fațete ale aceluiași proces” (p. 11).

În primul studiu, *Maghiarii: actori și parteneri în miturile fondatoare românești* (pp. 12–32), Sorin Mitu dezbate clișeele și teoriile istoricului László Makkai asupra romanității românilor și a influențelor preluate de români de la maghiari și viceversa. Totodată, sunt reconstituite atât rolul maghiarilor în formarea identitară și în acceptarea/negarea originii romane a românilor, cât, mai ales, raporturile imagologice bilaterale prin analiza critică și obiectivă a unor lucrări și mituri medievale. Printre acestea, regăsim *Cronica lui Anonymus*, *Letopisețul unguresc* al lui Simion Dascălul, *Legenda fraților Roman și Vlahata*, *Legenda lui Dragoș* sau cronicile lui Grigore Ureche, Miron Costin și ale stolnicului

Cantacuzino. Astfel, autorul notează că „în primele povești despre neamul lor pe care le-au imaginat românii, ungurii și regii acestora au fost o prezență importantă și au jucat roluri pozitive” (p. 31).

Al doilea studiu, *Imagini românești despre maghiari în timpul răscoalei lui Horea* (pp. 33–43), semnat de același autor, ne arată esențializat fațetele multiple ale alterității etnice, religioase și sociale româno-maghiare, fiind evidențiată pasarea bilaterală a responsabilității asupra declanșării răscoalei lui Horea, Cloșca și Crișan (1784). Această teză a fost susținută (printre altele) atât prin apelul la binecunoscutele lucrări ale lui David Prodan, *Răscoala lui Horea* (București: 1979) și *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române* (București: 1984), cât și prin compararea sugestivă a evenimentului cu răscoala lui Visarion Sarai (1744) și cu răscoala țărănească de la Flămânzi (1907). De asemenea, este schițat modul în care această atitudine exagerată s-a perpetuat în poezia și sculptura autohtonă contemporană, subliniindu-se că „în cele mai rele momente ale raporturilor dintre români și maghiari, când s-ar fi putut crede că aceștia erau într-adevăr hotărâți să se extermină în mod reciproc, discursul lor imagologic evita o asemenea idee” (p. 42).

În al treilea studiu, *Românii despre „cel mai mare maghiar”. Imaginea contelui Széchenyi István în cultura română (1830–1940)* (pp. 44–115), Bogdan Munteanu ne înfățișează receptarea contelui maghiar ca creator și ideolog în timpul și după sfârșitul vieții sale odată cu debutul său politic (1825) și până la Arbitrajul/Dictatul de la Viena (1940), în timp ce studiul Florinei Raita, *Comportamentul electoral al românilor din Ungaria dualistă la începutul secolului al XX-lea* (pp. 116–160), surprinde preponderent prin metodele istoriei cantitative mentalitatea ideologică și politică a

acestei comunități odată cu tranziția de la pasivism la activism (1905). Demersul autoarei vizează analiza legislativă și statistică a organizării alegerilor parlamentare, a electoratului din Ungaria dualistă și a partidelor politice, a prezenței la vot a românilor din Ungaria dualistă (1901–1910), a corupției și coruptibilității politice, a inculturii și indiferenței politice românești, a pragmatismului votului și a raportului dintre identitatea națională și atașamentul politic.

În al cincilea studiu, *Majorități, minorități și identitate regională. Imaginea românilor despre maghiarii din Transilvania în perioada interbelică* (pp. 161–177), Luminița Ignat-Coman ne dezvăluie elementele cheie ale subiectului de la sfârșitul Primului Război Mondial (1918) și până la sfârșitul anilor 1930. Această exegeză, focalizată pe o serie de articole din revista Țara Noastră, care nuanțează exagerat (printre altele) agresivitatea, versatilitatea și victimizarea maghiarilor, demonstrează nu doar inversarea treptată a statutului de majoritate/minoritate între români și maghiari în perioada adusă în discuție, ci și aspectele care dezbinau ambele etnii precum „limba, proprietatea privată, educația” (p. 176).

Apelând la o serie de articole, studii și lucrări engleze, maghiare și românești din mai multe domenii ale cunoașterii (antropologie, etnografie, istorie, lingvistică) și oferind un aparat critic bogat în explicații și recomandări istoriografice, Nicoleta Hegedűs reconstituie în ultimul studiu al acestui volum, *„Trecutul comun” revizitat: imaginea românilor în scrisul istoric maghiar din perioada 1920–1948* (pp. 178–210), viziunea anumitor istorici maghiari asupra românilor odată cu Tratatul de pace de la Trianon (4 iunie 1920) și până la instaurarea regimului comunist. Utilizând metodele istoriei calitative (deducție, inducție enumerativă, științifică etc.), autoarea face o trecere în revistă a principalelor tendințe și evoluții metodologice și tematice ale istoriografiei maghiare, dar și a unor polemici între istoricii români și maghiari (de pildă, cea dintre Nicolae Iorga și Sándor Domanovszky). Totodată, sunt evocați numeroși reprezentanți ai scrisului istoric românesc și maghiar, care au editat diferite lucrări cu scopul demonstrării jurisdicției teritoriale românești/maghiare a Transilvaniei. Dintre acestea, în urma unei selecții tematice, s-a pus accent (printre altele) asupra unor sinteze, studii și volume individuale/colective ale lui József Pataki, László Gáldi, László Makkai, Mátyás Elemér, Sándor Makkai și Tamás Lajos, cariera lor fiind prezentată în mici medalioane biografice. Pe parcursul acestora, autorii au emis (mai mult sau

mai puțin veridic) opinii diverse asupra unor teme și teorii controversate precum teoria continuității daco-romano-românești la nord de Dunăre, așezarea în Transilvania și dobândirea superiorității numerice, voievodatele românești de dincolo de Carpați, influențele culturale maghiare asupra identității românești sau naționalismul românesc. Totuși, autoarea conchide că analizele de referință au apărut preponderent între anii 1941–1944 deoarece „în contextul politic dat, aceste lucrări au avut un indubitabil rol propagandistic, dar dincolo de anumite formulări tăioase la adresa istoriografiei românești, ele sunt sinteze ale unor preocupări științifice de lungă durată, cu o documentare solidă și cu concluzii care reflectau stadiul cercetării și paradigmele științifice ale momentului” (p. 210).

În concluzie, lucrarea de față reprezintă un demers imagologic necesar deoarece ne propune o analiză obiectivă și proaspătă a multiplelor elemente care conturează raporturile româno-maghiare din Evul Mediu și până astăzi, încadrându-se în sfera cercetărilor de istorie culturală, politică și socială a ambelor etnii. Studiile, acoperind șase direcții complementare de cercetare (biografică, etnică, evenimențială, istoriografică, mitică, politico-statistică), ne arată cum se percepeau reciproc românii și maghiarii. Acest volum colectiv, scris riguros, dar accesibil și atractiv, este relevant în istoriografia română și universală prin interdisciplinaritatea sa, dar, mai ales, prin aducerea unor completări noi, solid documentate, care clarifică numeroasele clișee, controverse și dezbateri istoriografice stârnite de-a lungul timpului asupra problemei, adresându-se atât specialiștilor, cât și publicului larg.

Andrei Mic

Școala Doctorală „Istorie. Civilizație. Cultură”,
Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca
e-mail: andrei.mic29@yahoo.com

OBITUARIA

KAKUCS LAJOS (1944–2023)

O datorie grea: să formulezi în cuvinte, să aşterni pe hârtie într-o manieră cât mai corectă şi neutră ceea ce simţi la pierderea unui coleg, prieten apropiat. Să formulezi la timpul trecut.

Kakucs Lajos s-a născut la Eremitu (pe valea Nirajului, în Transilvania), unde, crescut alături de fratele său mai mare, a rămas doar în grija tatălui. Aici a terminat clasele primare, şi-a continuat studiile medii la Sovata, iar mai apoi la Facultatea de Istorie-Filosofie a Facultăţii Babeş-Bolyai din Cluj-Napoca. Deşi a încheiat cei patru ani de facultate cu rezultate foarte bune, la final a avut ghinion: în acel an au terminat şi ultimii studenţi care au avut şansa să studieze istoria cinci ani, dar şi prima promoţie cu patru ani de studii (din care a făcut parte). Posturile au fost insuficiente în toată ţara. Iar la Timişoara exista doar un singur post: cel de arheolog, obţinut de un coleg din anul cinci. Astfel, el a optat pentru “cel mai apropiat loc”

de Timişoara, pentru Muzeul Judeţean din Satu Mare, unde a lucrat mai bine de trei ani, făcând naveta la familia sa (soţia Julika şi fiica Charlotte) la care a ţinut enorm.

Din anul 1975 a fost prezent la Muzeul Banatului pe post de muzeograf specializat în perioadă modernă. De la începutul sosirii sale în instituţia timişoreană Lajos a fost un personaj remarcabil: vorbind cu o voce mai puternică, păstrând (până în ultima clipă a vieţii) accentul său tipic din zona Nirajului, cu râsul său zgomotos, iradiind veselie în jurul său, oricând gata să prezinte gesticulând amplu noile sale descoperiri făcute în perioada studiată de el. Şi-a croit repede drum către inima colegilor. În acele timpuri la Muzeul Banatului s-a format un mic nucleu – aproximativ opt muzeografi – din foştii studenţi ai Facultăţii de Istorie din Cluj. Fiecare dintre “domnii profesori”, cum li se adresa majoritatea lucrătorilor din instituţie, se străduia foarte serios să-şi construiască

cariera, să studieze, să cerceteze și să publice cât mai mult material inedit legat de propriul domeniu. Ședințele de secție nu odată s-au transformat în adevărate dezbateri, cu argumente pro și contra, cu expunerea priorităților, cu ridicarea tonului... până la intervenția liniștitoare a șefei secției, doamna arheolog Ortansa Radu. Dar nici șotiile, glumele, păcălelile pregătite colegilor nu lipseau, precum nici ajutorul oferit reciproc în afara programului.

În acest anturaj, în micul birou (o cameră de trecere împărțită cu o colegă) de la etajul I, prietenul nostru citea liniștit și nota sârguincios. A luat la rând toate publicațiile muzeului, de la apariția acestora până la articolele recente, lăsând mici fișuici între foile unde a obținut vreo informație prețioasă. Apoi a trecut la verificarea fondului de carte a bibliotecii muzeului, mai apoi la cea a bibliotecii documentare din oraș și în final la consultarea fondurilor arhivelor din Timișoara. Interesul lui se îndrepta în special spre începuturile muzeului, spre colecția de sigilii și către istoria dezvoltării economice a regiunii în secolele de după recucerirea Banatului de către austrieci. Istoria meșteșugurilor, formarea breslelor, situația agriculturii, începuturile învățământului agricol îl preocupau deopotrivă și încerca să obțină orice dovadă materială păstrată a acestor preocupări de-a lungul istoriei: cărți, memorii, documente scrise, diplome, sigilii, însemne de breaslă.

Volumul mare și divers al materialului adunat, în special cel referitor la agricultura Banatului, l-a îndemnat să se înscrie la doctorat cu această teză. A obținut titlul științific în anul 1983. Povestea el însuși ca anecdotă faptul că ar mai fi continuat să strângă informații, fiind absorbit de volumul mare și divers de înregistrări de epocă și informații bibliografice pe care nici nu a apucat să le includă în lucrare, însă soția „l-a somat”: să-și termine odată lucrarea pentru că sigur nu este necesar de două sau chiar mai multe volume ample pentru a susține doctoratul. Lucrarea a văzut lumina tiparului abia în 1998 (îmbogățită cu informații noi) sub forma unei cărți, ce are ca titlu tema abordată la doctorat: *Contribuții la istoria agriculturii din Banat. Secolele XVIII-XIX*. Peripețiile și neplăcerile din perioada pregătirii și susținerii tezei le povestește în prefața cărții chiar autorul care, pentru lipsa citatelor din N. Ceaușescu, risca să nu i se aprobe lucrarea.

Tot în această perioadă a început să se ocupe mai îndeaproape și de sigiliile instituțiilor și comunelor din Banat, aflate în colecția veche a muzeului. A sortat, a fișat, a căutat analogii și a cercetat bibliografia științifică publicată în acest domeniu, dar care rareori aborda problemele specifice ale

sigiliilor bănățene. În anul 1981, în cadrul unei expoziții deosebit de reușite, a prezentat prima dată 26 de sigilii satești din acest fond, iar în 1983 a organizat o expoziție atractivă, bine documentată, foarte bogată, cu exponate ce ilustrau viața breslelor: steaguri, sigilii (cu ajutorul colegilor de la Laboratorul Zonal s-au obținut și amprente în ceară ale sigiliilor), însemne și lăzi de breaslă, diplome etc. În paralel, a publicat în ziarul local de limbă maghiară și germană o serie de articole de popularizare, legate de viața culturală a orașului sau de exponatele din muzeu: casele cu ornamente de bufniță, colecția lui Ormós Zsigmond, fondatorul muzeului, vechea turnătorie de tunuri de la Reșița, „soldații din fier” ai Primului Război Mondial de la Timișoara, donația egipteană din colecția muzeului timișorean etc.

La începutul anului 1984, în urma unor masive restructurări/concedieri forțate, dr. Lajos Kakucs s-a aflat printre cei care au fost trecuți pe lista „neagră” a specialiștilor la care renunțase conducerea comunistă. În urma unor hotărâri ad-hoc, a trebuit să predea unei colege (persoană agreeată și numită de direcțiune) toată documentația pe care el o adunase ani de-a rândul. Nu conta că majoritatea fișelor a fost întocmită în limba maghiară sau latină, necunoscute de respectiva persoană, și prin urmare confiscarea era inutilă (documentele i-au fost returnate abia în anul 1991, aproape intacte, nefolosite). În 1985 soții Kakucs, cu cei doi copii mici, au părăsit țara și s-au stabilit în Germania.

Au urmat ani grei pentru istoricul activ. Într-un timp foarte scurt a învățat limba germană și pentru o perioadă scurtă a renunțat la studii și cercetări pentru a se dedica întreținerii familiei. Dar nu mult timp. În urma unui concurs, a obținut un post temporar la Muzeul Alzey, unde a publicat lucrarea *Margit Manz. Leben und werk / Margit Manz*. Viața și opera (Alzey, 1989) și *Alzeier Bibliographie* (Alzey, 1992). Deși într-un timp relativ scurt a intrat în legătură cu cercul cercetătorilor germani plecați din Banat, mult timp nu și-a găsit post în specialitatea sa. Pentru a-și ajuta familia s-a angajat ca traducător la judecătoria pentru cei plecați din România, care ajungeau la tribunale cu diverse probleme necunoscând limba germană. Ani de-a rândul, el a fost cel care s-a ocupat de familie și educația copiilor, în timp ce soția preda la o școală pentru copii cu nevoi speciale. Lajos însă, în paralel pregătea deja a doua mare lucrare. Împreună cu soția, au refăcut aproape în întregime drumul de pelerinaj spre Santiago Jakob de Compostella.

După 1991 – spre bucuria foștilor colegi – a revenit pentru o întâlnire la Timișoara și a reluat

legăturile cu viața științifică din țară. Aceste reveniri s-au repetat, chiar dacă nu anual, deoarece el mai avea drumuri de făcut la Cluj, la Târgu Mureș și acasă, mai avea de vizitat prieteni, foști colegi din tinerețe din acele locuri, de ajutat ici-colo frații și copiii fraților cu care a menținut o legătură caldă, foarte strânsă, toată viața. A devenit un autor prezent în paginile *Analelor Banatului*. Dacă și până atunci a trimis câteva articole (mai toate legate de istoria Banatului) pentru diverse publicații de limbă maghiară, română sau germană din țară sau din Germania și Ungaria (*"Móra Ferenc Múzeum" Évkönyve* / Anuarul Muzeului din Szeged, *Studia Historica*), reluarea colaborării cu Muzeul Banatului a însemnat așternerea pe hârtie a rodului cercetărilor începute cu foarte mulți ani în urmă. Dar a însemnat și îmbogățirea informațiilor vechi cu rezultatele unor noi cercetări, cu bibliografii recente, aduse la zi. Din aceste articole ample, bine structurate, se conturează istoria locală a secolelor XVIII și XIX cu numeroase referiri la bogata istorie culturală a regiunii multietnice și multiconfesionale.

Aceste lucrări pun în lumină apariția detașamentelor de pompieri voluntari (*Contribuții la istoria pompierilor voluntari din Timișoara de la începuturi până în anul 1936*), istoria asociațiilor de tir cu toate atribuțiile lor de-a lungul secolelor (*Gărzile civice și societățile de tir din Banat*), organizarea vieții sociale (*Asociații caritabile ale femeilor evreice din Transilvania; De la Cantina săracilor la Căminul de bătrâni; Contribuții la istoria francmasoneriei din Banat* etc.) și apariția parcurilor și zonelor de recreere din Timișoara (*De la Fântâna Pașei de pe lângă Mănăstirea Dervișilor până la Parcul Rozelor. Contribuții la istoria parcurilor din Timișoara*) și altele. La fel ca în cazul studierii documentelor de breaslă din Banat cercetarea nu s-a limitat doar la teritoriile de azi ale Banatului. Lajos a vizitat muzeele din Serbia și cele din partea de sud-est a Ungariei învecinate, deoarece dezvoltarea acestor zone prezintă analogii și similitudini evidente, iar migrația meșterilor și a locuitorilor de-a lungul secolelor a fost un fenomen natural. După ani și ani de muncă asiduă, depusă în strângerea informațiilor de arhive, sub îngrijirea Muzeului Banatului i-a apărut cartea *Breslele, manufacturile și dezvoltarea industrială a Banatului între anii 1717–1918* (Timișoara, 2008), care s-a epuizat în momentul lansării. După câțiva ani, în 2016 – într-o ediție revizuită, completată cu cele mai noi date ale acestei teme, într-o ținută impecabilă – a fost tipărită și versiunea în limba maghiară a lucrării, fiind ultima carte apărută a autorului:

Céhek, manufaktúrák és gyárak a Bánságban 1716 és 1918 között / Bresle, manufacturi și fabrici în Banat între 1716–1918 (Ed. Kriterion, Kolozsvár, 2016).

Dacă am dori să facem doar o enumerare a operelor sale ieșite de sub tipar, atunci ar trebui amintite și cărțile apărute în anii anteriori: *Der Mittelalterliche Jakobskult in Ungarn* / Cultul medieval al sfântului Iacob în Ungaria, Jakobus-Studien 12 (Tübingen, 2003) și varianta maghiară a cărții: *Santiago de Compostela: Szent Jakab tisztelete Európában és Magyarországon* / Santiago de Compostela. Cinstirea Sfântului Iacob în Europa și Ungaria (Budapest, 2006). Succesul celor două publicații este reflectat și prin faptul că varianta germană a devenit studiu de seminar la Universitatea din München, iar cea maghiară la Facultatea de Științe "Eötvös Lóránd" din Budapesta. După doi ani, în 2008, la Târgu Mureș, i-a apărut cartea, pentru care încă din facultate a început să caute informații și documente, și a continuat să strângă neîncetat: monografia satului natal, *Nyárádremete. Falu monográfia* / Nyárádremete (Eremitu). Monografia satului. Cartea s-a dovedit a fi un adevărat succes, fiind epuizată înainte de lansare, în 2012 s-a retipărit, spre mândria autorului.

A lucrat cu mare plăcere și a colaborat la tipărirea mai multor materiale considerate importante și a căror studiere l-a atras. Este coautorul cărților *Rolul instituțiilor financiare și al Cooperăției în dezvoltarea agriculturii Banatului în a doua jumătate a secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea* (1996), mai apoi, în 2013, al cărții *Ormós Zsigmond. A múzeumalapító* / Ormós Zsigmond. Fondatorul de muzeu. Între timp a cercetat, prelucrat și publicat, întâi în limba maghiară la Szeged, *Sigiliile orașului Timișoara*, mai apoi a pregătit lucrarea pentru tipar și în limba română. A devenit membru extern al Academiei de Științe Maghiare din Ungaria.

Părea neobosit. La ultimele vizite în Timișoara încă mai pomenea de diferitele teme ale istoriei bănățene care ar merita cercetate. "*Există multă informație, încă nestructurată, sunt unele probleme conturate, dar ar trebui verificate...*" Mai toate subiectele sale au fost legate de această regiune atât de apreciată și iubită de el. Comunicam mai mult prin email-uri scurte, precise. Folosea rar telefonul. Nu avea prea mult timp nici în vizitele sale scurte în țară, când voia să ajungă în multe locuri: la Biblioteca documentară, la Arhive, la cunoștințele din oraș, la Cluj, la prietenii din Târgu Mureș, la foștii lui colegi, acasă în Eremitu... Avea un plan pe care trebuia să-l respecte.

În ultima sa lucrare, rămasă neterminată, se

străduia să prezinte Schlaraffia. Un studiu preliminar, în limba germană, i-a apărut deja în *Banater Kalender* în 2014 (München), dar a reușit să dezvolte tema, să descopere noi informații deosebit de interesante. Însă varianta dezvoltată, în limba română, nu a mai văzut lumina tiparului. A renunțat la terminarea manuscrisului. Se simțea obosit, încet-încet și-a pierdut interesul pentru scris. În ciuda insistențelor prietenilor a refuzat cu încăpățănare să participe la un proiect amplu, care ar fi tratat istoria Banatului în epoca modernă. Apoi nu a mai putut scrie... și toate acele planuri luminoase cu teme interesante, reflectând istoria Banatului

și-au pierdut strălucirea, s-au stins. În ultimul timp veștile triste le primeam de la Julika, soția scriitoare (și poetă) și ea, care – alături de copii și nepoți – se străduia să-i lumineze această perioadă gri a ceții care îl absorbea treptat.

A plecat dintre noi anul acesta la sfârșitul verii, lăsând în urma lui o operă vastă, bogată, bine documentată și necesară pentru istoria modernă a Banatului. Iar pentru cei care l-am cunoscut: amintirea unui prieten modest, cu suflet cald și râs zgomotos, vesel și studios, omul care cunoștea poate cele mai multe anecdote legate de viața aceluia muzeu la care a ținut atât de mult.

Elena Miklósik

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE/ ABREVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

- I ACIEBSEE – Actes du premier Congrès International des études balcaniques et sud – est européens, Sofia, 1969.
II ACIT – Actes du IIe Congrès International de Thracologie, București, 1980.
AAA – Athens Annals of Archaeology, Atena.
AAH – Acta Archaeologica Hungaricae, Budapesta.
AAR – Analele Academiei Române, București.
AAWG – Abhandlungen der Akad. D. Wissenschaften in Göttingen. Phil-hist Kl. Göttingen
AArchR – Analecta Archaeologica Ressorviensia, Rzeszów.
ACL – Acta Centri Lucusensis, Centrul de Studii DacoRomanistice Lucus, Timișoara
ACMIT – Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania, Cluj.
ActaAntiquaHung – Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
ActaArchCarp – Acta Archaeologica Carpathica, Cracovia.
ActaArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
ActaArchKopenhaga – Acta Archaeologica, Copenhaga.
ActaHartghitensia – Acta Harghitensia, Miercurea Ciuc.
ActaMN (AMN) – Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
ActaMM – Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui.
Actes du VIIIe Congrès... – Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques, Beograd, 9 – 15 septembre 1971, vol. III, Rapports et Corapports, Beograd, 1973.
ActMuz – (Din) Activitatea muzeelor, Cluj-Napoca.
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău.
ActaMS – Acta Musei Septemcastrensis, Sibiu.
ActaMT – Acta Musei Tutovensia, Muzeul „Vasile Pârvan” Bârlad.
ActaS – Acta Siculica, Sfântu Gheorghe.
ActaTS – Acta Terrae Septemcanstrensis, Sibiu.
ADATTÁR – Dr. Baróti Lajos, Adattár Délmagyarország XVIII századi történetéhez, I–III, Timișoara, 1893–1896.
AÉ – L'Année Épigraphique, Paris.
AEA – Archivo Español de Arqueología, Madrid.
AEM – Archaeologische-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena.
AFB – Aktuelle Fragen der Bandkeramik, Székesfehérvár.
AfÖG – Archiv für Kunde Österreichischer Geshichtsquellen, Viena.
AH – Acta Historica, Budapesta.
AICS – Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane, Sibiu.
AIIC – Anuarul Institutului de Istorie, Cluj-Napoca.
AIIA – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj-Napoca.
AIO – Anuarul Institutului de Istorie Orală, Cluj-Napoca.
AISC – Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca.
AJA – American Journal of Archaeology, Baltimore.
AK – Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz.
AlbaRegia – Alba Regia. Annales Musei Stephani regis, Székesfehérvár.
AlbCat – Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren. Ausstellung Katalog, Mainz am Rhein, 1989.
Aluta – Aluta, Sfântu Gheorghe.
Anale UCDC – Analele Universității Creștine “Dimitrie Cantemir”, Seria Istorie, București.
AnaleleANTIM – Analele Asociației Naționale ale Tinerilor Istoric din Moldova, Chișinău.
AnB (S.N.) – Analele Banatului, Serie nouă, Timișoara.
ANGUSTIA – Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni, Sfântu Gheorghe
AnUA – Annales Universitatis Apulensis, Alba Iulia.
AnUC – Analele Universității din Craiova, Craiova.
ANRW – Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, New-York / Berlin.
AnStUniv – Analele Științifice ale Universității “A.I. Cuza”, Iași.
Antaeus – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
AntHung – Antiquitas Hungarica, Budapesta.

- Antiquitas – Antiquitas. Anhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte zur klasischen und provinzial Römischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums, Bonn.
- Antiquity – Antiquity, Cambridge, Newbury.
- Anthropozoologica – Anthropozoologica. Bulletin de l'Association l'Homme et l'Animal, Société de Recherche Interdisciplinaire, Paris.
- Anthrozoös – Anthrozoös. Journal of the International Society for Anthrozoology.
- AO, S.N. – Arhivele Olteniei, Serie Nouă, Craiova.
- AÖ – Archäologie Österreichs, Viena.
- APA – Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin.
- Apulum – Apulum, Alba Iulia.
- AR – Archaeologické Rozhledy, Praga.
- ArbeitsblRest – Arbeitsblätter für Restauratoren, Bamberg – Mainz.
- ArchÉrt – Archaeologiai Értesítő, Budapest.
- Argintul antic – * * *, *Antique Silver from Serbia. Exhibition of National Museum of Belgrade, November 1996 – January 1997 / Argintul antic din Serbia. Expoziție a Muzeului Național din Belgrad, Noiembrie 1996 – Ianuarie 1997*, București, 1996.
- ARou – Archaeometry in Roumania, București.
- ArchAustr – Archaeologia Austriaca, Viena.
- ArchCum – Archaeologia Cumanica, Kecskemét.
- ArchÉrt (AÉ) – Archaeologiai Értesítő, Budapest.
- ArchHung – Archaeologia Hungarica, Dissertationes Archaeologicae Musei Nationalis Hungarici a Consilio Arcaeologorum Academiae Scientiarum Hungaricae redactae. Budapest.
- Archivi – Archivi di Arte Prehistorica, Brescia.
- ArchJug – Archaeologia Jugoslavica, Belgrad.
- ArchKözl – Archaeológiai Közlemények, Budapest.
- ArchMéd – Archéologie Médiévale, Caen.
- ArchPolona – Archaeologia Polona, Wrocław-Varşovia-Cracovia.
- ArchRozhl – vezi, AR.
- ArhMed – Arheologia Medievală, Reșița.
- ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași – București.
- Arheovest – Asociația Arheovest Timișoara, Szeged.
- ArhOlt (S.N.) – Arhivele Olteniei, Craiova.
- ArhPreg – Arheološki Pregled, Beograd.
- ArhSofia – Arheologija, Sofia.
- ArhVestnik – Arheološki Vestnik, Ljubljana.
- Arqueobios – Arqueobios, Centro de Investigaciones Arqueobiológicas y Paleoeológicas Andinas, Trujillo, Peru.
- AS – Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, Londra.
- ASF – Archaeologica Slovaca Fontes (Institut Archaeologici Nitriensis. Academia Scietiarum Slovacae), Bratislava.
- ASDI – Anuarul Școlii Doctorale. Istorie, Cluj-Napoca.
- Assimilation et résistance – D. M. Pippidi (éd.), *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VIe Congrès International d'Études Classiques (Madrid, Septembre 1974)*, Bucarest – Paris, 1976.
- ASSMS – Annals of Social Sciences & Management studies, Juniper Publishers
- ASV – Archivio Segreto Vaticano, Vatican.
- Atti X SINBE – Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dall' eta del Bronzo in Europa, Verona.
- AUA – Annales Universitatis Apulensis, Historica, Alba-Iulia.
- AUDJ-H – Analele Universității Dunărea de Jos, Galați
- AUSZ – Acta Universitatis Szegediensis, Szeged
- AUVT – Analele Universității Valahia Târgoviște. Secția de Arheologie și Istorie, Târgoviște.
- AVSL – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Hermanstadt (Sibiu). Kronstadt (Braşov).
- BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassensis, Iași.
- BAM – Brukenthal. Acta Musei, Sibiu
- BÁMÉ – A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd.
- BAMold – Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, Iași.
- Banatica – Banatica, Reșița.
- BAR (IS) – British Archaeological Reports (International Series), Oxford.
- BCCIT – Buletinul Camerei de Comerț și Industrie Timișoara.
- BCH – Bulletin de Correspondence Hellenique, Paris.
- BCMI – Buletinul Comisiunilor Monumentelor Istorice, București.
- BCSP – Bolletino del Centro Camuno di Studi Preistorici, Brescia.
- BCSS – Buletinul Cercetărilor Științifice Studentești, Universitatea 1 Decembrie, Alba Iulia.
- BEN – Bibliotheca Ephemeris Napocensis, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Academia Română, Cluj-Napoca
- BerRGK – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a. M. - Berlin.
- BHAB – Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timișoara.
- BIAL – Buletin of the Institute of Archaeology, Londra.
- BibIMA – Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamț.
- BMA – Bibliotheca Musei Apulensis, Alba Iulia.
- BMJT – Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Alexandria.
- BMN – Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj Napoca.
- BMN.CP – Biblioteca Muzeului Național. Seria Cercetări Pluridisciplinare, Muzeul Național de Istorie a României, București
- BThr – Bibliotheca Thracologica, București.
- BIFAO – Bulletin de L' Institut français d'archéologie orientale, Le Caire.
- BIKL – Bányászati és Kohászati Lapok, Budapest.
- BJ – Bonner Jahrbücher, Bonn.
- BMI – Buletinul Monumentelor Istorice, București.
- BMJG – Buletinul Muzeului Județean Giurgiu.
- BMMKözleményei – Békésmegyei Múzeum Közleményei, Békéscsaba.
- BPI – Bolletino di Paleontologia Italiana, Roma.
- Britania – A Journal of Romano – British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies, London.

- BRTÉO – Biharmegyei Régészeti és Történelmi Egylet Évkönyve, Oradea, 1888.
- BS – Bibliotheca Septemcastrensis, Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu
- BSA – Annual of the British School of Archaeology at Athens, Londra.
- BSHSK – Buletin per Shkencat Skoqerore, Tirana.
- BSMSP – Bulletin de la Société méridionale de spéléologie et de préhistoire, Toulouse.
- BSNR – Buletinul Societății Numismatice Române, București.
- Buridava – Buridava. Studii și materiale, Râmnicu Vâlcea.
- CA – Current Anthropology, Chicago.
- CAANT (CerArhNT) – Cercetări Arheologice în Aria Nord-Tracă, București.
- CAH – Cambridge Ancient History, Cambridge.
- CAJ – Cambridge Archaeological Journal, Cambridge.
- CahRhodaniens – Cahiers Rhodaniens, Valence-sur-Rhône.
- CAMNI – Cercetări Arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, București.
- Carpica – Carpica, Bacău.
- CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice, București.
- CCDJ – Cultură și civilizația la Dunărea de Jos, Călărași.
- CerArh (CA) – Cercetări Arheologice. Biblioteca Muzeologică. Muzeul Național de Istorie al României, București.
- Cercetări Istorice – Cercetări Istorice, Iași.
- Cetăți dacice – M. Macrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, București, 1966.
- CIGD – L. Ruscu (ed.), *Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum* (HPS 10), Debrecen 2003.
- CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.
- CIT – Thraco-Dacica. Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Thracologie, București.
- Clio – Clio, revistă de publicistică istorică, Timișoara.
- CMO – Centenar Muzeal Orădean, Oradea.
- CNA – Cronica Numismatică și Arheologică, București.
- ComArchHung – Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta.
- Comori – *Comori arheologice în regiunea Porțile de Fier*. Catalog, București, 1978.
- Corviniana – Acta Musei Corviniensis, Hunedoara.
- Crisia – Crisia, Oradea.
- CS – Croația Sacra, Zagreb.
- CSIR – Corpus signorum Imperii Romani.
- Cultura Vinča – Cultura Vinča în România, Timișoara.
- Cumania – Cumania, Kecskemét.
- Cumidava – Cumidava, Brașov.
- CT – Caiete de teren, Novi Sad.
- CVA – *Corpus Vasorum Antiquarum*.
- Dacia (N.S.) – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; seria nouă (N.S.): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București.
- Danubius – Danubius, Muzeul Județean de Istorie, Galați.
- DDMÉ – A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen.
- Depozitele – M. Petrescu Dimbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.
- Der Basarabi-Komplex – Der Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (7. – 9. November 1996), București, 1996.
- Die Bajuwaren 1988 – Hermann Dannheimer, Heinz Dopsch (Hg.), *Die Bajuwaren von Severin bis Tassilo 488–788. Gemeinsame Landesausstellung des Freistaates Bayern und des Landes Salzburg Rosenheim/ Bayern MattseelSalzburg 19. Mai bis 6. November 1988*, 2. Aufl., München – Salzburg, 1988.
- Die Kulturen der Bronzezeit – Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Torres, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (22. – 24. November 1997), București 1998
- DIR – *Documente privind istoria României*, 32 vol. București, 1951–1960.
- DissPann – Dissertationes Pannonicae, Budapesta.
- DIVR – *Dictionar de istorie veche a României*, sub red. D.M. Pippidi, București, 1976.
- DolgCluj – Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj-Napoca).
- DP – Documenta Praehistorica, Ljubljana.
- DolgSzeged – Dolgozatok, Szeged.
- Drobeta – Drobeta, Drobeta – Turnu Severin.
- DRH – Documenta Romaniae Historica, București.
- EAA – European Association of Archaeologist.
- EDR – Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma, Roma.
- EJA – European Journal of Archaeology.
- EM – Ethnology Monographs, Pittsburgh.
- EphNap – Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca.
- Epoca bronzului – M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat*, BHAB, V, Timișoara, 1997.
- ERAUL – Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège
- ErdMúz – Erdélyi Múzeum, Cluj-Napoca
- ESA – Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.
- ETF – Erdélyi Tudományos Füzetek – Erdélyi Múzeum Egyesület, Cluj-Napoca.
- ÉtBalk – Études Balkaniques, Sofia.
- FA – Folia Archaeologica, Budapesta.
- FBKN – Die Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und in die Nachbargebieten. Internationales Symposium, Budapesta – Velem.
- FD – Foaia Diecezană, Caransebeș.
- Festschrift Pittoni – Festschrift für Richard Pittoni zum Siebzigsten Geburtstag, Archaeologia Austriaca, Beiheft 13, Viena, 1976.
- Fontes Historiae – Corneliu Gaiu, Cristian Găzdac (ed.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița – Cluj-Napoca, 2006 (= *Biblioteca Muzeului Bistrița*, seria *Historica*, 1–2).
- FHDR – Fontes Historiae Dacoromanae (= *Izvoare privind istoria României*), 4 vol., București, 1964.
- FRTB – Fontes Rerum Transilvanicarum Buday.
- FK – Földrajzi Közlemények, Budapesta.
- FilIst – File de Istorie. Muzeul de Istorie, Bistrița.
- FoliaArch – Folia Archaeologica, Budapesta.
- FVL – Forschungen zur Volks und Landeskunde, Sibiu.
- GCBI – Godišnjak. Centar za balkanološkog ispitivanja, Sarajevo.
- GGB – Godišnjak Grada Beograda, Beograd

- Geochronometria – Geochronometria, Gliwice.
Germania – Germania, Frankfurt a. M.
GlasnikMKM – Glasnik Muzej Kosovo i Methohija, Pristina.
GlasnikSAD – Glasnik Srpskog Arheološkog Društva, Beograd.
GlasnikSANU – Glasnik Srpske Akademije Nauka i Umetnosti, Beograd.
GlasnikZMBH – Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
GNAMP – Godišnik na Narodnja arheološki muzej v Plovdiv.
GodišnikSevBalg – Godišnik na muzeite ot Severna Bălgaria.
Gold der Steppe – * * *, *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine* (herausgegeben von Renate Rolle, Michael Müller-Wille und Kurt Schietzel in Zusammenarbeit mit Petr P. Toločko und Vjačeslav Ju. Murzin), Schleswig, 1991.
Gornea – Gh. Lazarovici, *Gornea preistorie*, Reșița, 1977.
GRI – Genetics Research International, SAGE-Hindawi Access to Research, London.
HA – Hungarian Archaeology, Budapesta.
Hesperia – The Journal of the American School of Classical Studies in Athens, Grecia
Hierasus – Hierasus. Anuarul Muzeului Județean Botoșani, Muzeul Județean Botoșani.
HK – Hadtörténelmi Közlemények, Budapesta.
HOMÉ – A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc.
HTRTÉ – A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Évkönyve, Budapesta – Deva.
IA – Identitate și Alteritate, Cluj-Napoca.
IAI – Ivestija na Archeološki Institut, Sofia.
IDR – *Inscriptiile Daciei Romane*, București.
IDRE – C.C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)*, vol. I, București, Editura Enciclopedică, 1996.
IGRR – R. Cagnat et alii (eds.), *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, Paris 1906–1927.
IJO – International Journal of Osteoarchaeology, West Sussex (UK) – New Jersey (USA).
IJM – International Journal of Morphology, Publicación de Sociedad Chilena de Anatomía, Chile.
Iliria – Iliria, Studime dhe materiale arkeologike, Tirana.
Iliri și Daci – *Iliri și Daci*. Catalog, Cluj – București, 1972.
ILS – *Inscriptiones Latinae Selectae*, ed. H. Dessau, Berlin, 1892.
InMemCD – *In Memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974.
InvArch – Inventaria Archaeologica. Corps des ensembles archéologiques, București.
InvPraehistHung – Inventaria Praehistoriae Hungariae, Budapest.
JAR – Journal of Anthropological Research, The University of New Mexico.
JPA – Journal of Palaeolithic Archaeology, Springer.
JPEK – Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst, Berlin.
ISM – *Inscriptiile din Scythia Minor grecești și latine*, București.
ITSR – Istorie și tradiție în spațiul românesc, Sibiu – București.
IstMitt – Istambuler Mitteilungen, Istanbul.
Istraživanja – Istraživanja, Novi Sad.
IstRom – *Istoria României*, București.
Istros – Istros. Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila.
JAA – Journal of Anthropological Archaeology, Museum of Anthropology, University of Michigan (USA).
JAAS – Journal of Asian American Studies, Johns Hopkins University Press, USA
JAMÉ – Jós András Múzeum Értésítője, Nyíregyháza.
JAS – Journal of Archaeological Science, San Diego.
JBOÖMus.-Ver. – Jahrbuch des Oberösterreichischer Musealverein, Linz.
JEA – Journal of European Archaeology
JFA – Journal of Field Archaeology, Boston.
JGN – Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, München.
JMH – Journal of Modern History, Chicago.
JNA – Jugoslovenska Narodna Armija
J Morphol. – Journal of Morphology, Wiley Online Library.
JPMÉ – Jannus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs.
JPR – Journal of Prehistoric Religion
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz, Mainz.
JRS – The Journal of Roman Studies, Londra.
JWP – Journal of World Prehistory, New York.
КСИА – Краткие Сообщения Института Археологии, Москва.
KFKNB – Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Beograd.
Klio – Klio. Beiträge zur Geschichte, Leipzig.
Korall – Társadalomtörténeti folyóirat, Budapest.
KözlCluj – Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából, Kolosvár (Cluj-Napoca).
KSI – Kuvendi i Studimeve Illire, Tirana.
KSIA – Kраткие Сообщения Института Археологии, Москва.
KSIIMK – Kраткие Сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, Москва – Ленинград.
Kulturraum Donau – Kulturraum mittlere und untere Donau, Tradition und Perspektiven des Zusammenlebens, Reșița, 1994.
Kunstschätze – * * *, *Kunstschätze in bulgarischen Museen und Klöstern. 24. Aprilie bis 31. Juli 1964 in Villa Hügel – Essen*, Essen, 1964.
Lapidarul MB – M. Moga, I.I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului*, Timișoara.
Latomus – Latomus, Bruxelles.
Litua – Litua. Studii și cercetări, Târgu Jiu.
LK – Levéltári Közlemények, Budapest
LRBC – R.A.G. Carson, P.V. Hill, J.P.C. Kent, *Late Roman Bronze Coinage. A.D. 324–498* (Part I, P.V. Hill, J.P.C. Kent, *The Bronze Coinage of the House of Constantine. A.D. 324–346*; Part II, R.A.G. Carson, J.P.C. Kent, *Bronze Roman Imperial Coinage of the Late Empire. A.D. 346–498*), Londra, 1965.
MA – Monumenta Archaeology, Los Angeles.
Macedoniae AA – Macedoniae Acta Archaeologica, Prilep.
MagIst – Magazin Istoric, București.
MB – Mitropolia Banatului,

- MBE – Molecular Biology and Evolution, Oxford University Press.
- MAGW – Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Viena.
- MarbStud – Marburger Studien, Marburg, 1938.
- Marisia – Marisia. Studii și materiale de arheologie, istorie, etnografie, Muzeul Județean Târgu Mureș.
- Marmația – Marmația, Baia Mare.
- Materiale (MCA) – Materiale și Cercetări Arheologice, București.
- Materialy – Srpsko Arheološko društvo gradskih muzeji Subotica, Subotica.
- MAVA – Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, München.
- MedTrans – Medievalia Transylvanica, Satu Mare.
- MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț.
- MFME – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged.
- MHB – Monumenta Historica Budapestinensia, Budapest.
- MIA – Materialy i issledovanija po arheologii SSSR, Moscova.
- MIMBuc – Materiale de istorie și muzeografie, București.
- MIRB – R. Göbl, *Moneta Imperii Romani et Byzantini*, Viena, 1989.
- MittAI – Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ung. Akad. der Wissenschaften, Budapest.
- MF – Múzeumi Füzetek, Aszód.
- MKE – Múzeumi és Könyvtári Értesítő, Budapest.
- MN – Muzeul Național, București.
- MnaB – Muzeul Național al Banatului, Timișoara.
- MOL – Magyar Ország Levéltár, Budapest.
- Monedele – C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973.
- Monografii – Muzeul Național de Istorie a României, București.
- Mousaios – Mousaios. Studii și cercetări de istorie locală, Buzău.
- MSW – Materialy Starożytnie Wczesnosredniowieczne, Kraków.
- Munibe – Munibe. Antropologia – Arkeologia, San Sebastian, 1947.
- MuzNat – Muzeul Național (de Istorie), București.
- Művészet – Művészet, Budapest.
- MW – Materialy Wczesnosredniowieczne, Kraków-Wrocław-Warsawa.
- NAA – North American Archaeologist, Baywood Publishing Company, Inc. New York.
- NC – The Numismatic Chronicle, Londra.
- NeolBan – Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj Napoca, 1979.
- NK – Numizmatikai Közlöny, Budapest.
- NListy – Numismaticke Listy, Praga.
- NNU – Nachrichten aus Niedersachsen Urgeschichte, Leipzig-Hildesheim.
- NumSbor – Numismaticky Sbornik, Praga.
- OJA – Oxford Journal of Archaeology, Oxford.
- OmCD – Omagiu lui Constantin Daicoviciu, București, 1960.
- OPEL – B. Lörincz, F. Redö (ed.), *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum I-IV*, Budapest – Wien 1994–2002.
- OpusculaArch (OpArch) – Opuscula Archaeologica, Zagreb.
- OpusculaHung – Opuscula Hungarica, Budapest.
- Orbis antiquus – Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, Radu Ardevan, Cristian Roman, Cristian Găzdac (eds.), *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioanis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004.
- OZ – Osječki Zbornik, Osijek.
- ÖL – Ösrégészeti levelek, Budapest.
- PA – Patrimonium Apulense, Alba Iulia.
- PAT – Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum, Cluj-Napoca.
- PamArch – Památky archeologické, Praga.
- PASE – Prehistorische Archeologie in Südosteuropa – Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr., Berlin.
- PB – Patrimonium Banaticum, Timișoara.
- PBF – Praehistorische Bronzefunde, Berlin.
- PBG – A Pedro Bosch-Gimpera en el septuagésimo aniversario de su nacimiento, Mexico, 1963.
- Peuce – Peuce, Tulcea.
- PIR – Prosopographia Imperii Romani, 3 vol., Berlin-Leipzig.
- PJZ – Praistorija Jugoslovenskih Zemalja, Sarajevo.
- PMCDR – Publicațiile Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.
- PMMB – Publicațiile Muzeului Municipiului București, București.
- Pontica – Pontica, Constanța.
- Posebna izdanija – Posebna izdanija, Sarajevo.
- Potaissa – Potaissa. Studii și Comunicări, Turda.
- PPS – Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge-Londra.
- Praehistorica – Praehistorica. Internationales Symposium, Praga.
- PraiSrb – M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije*, Beograd.
- PraiVoiv – B. Brukner, J. Todorović, N. Tasić, *Praistorija Voivodine*, Novi Sad.
- PrehistAlp – Prehistoria Alpina, Trento.
- ProcNAS – Proceedings of the Natural Academy of Sciences of United States of America.
- Pulpudeva – Pulpudeva. Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Sofia.
- PZ – Praehistorische Zeitschrift, Berlin – Leipzig.
- RA – Revista Arhivelor, București.
- RAASI – Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare, Institute of Bioarchaeological and Ethnocultural Research, Chișinău.
- RadVM (RVM) – Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad.
- RB – Revista Banatului, Timișoara.
- RCJB – Revista Cercului Juridic Bănățean, Timișoara.
- RCRFAc – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta.
- RégFüz – Régészeti Füzetek, Budapest.
- Repertorium (ErdRep) – Roska Márton, *Erdély régészeti repertoriuma*. I. Öskor Thesaurus antiquitatum Transilvanicarum, Tom I. Praehistorica, Cluj, 1942.
- RE – Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1894-.
- RESEE – Revue des Etudes Sud-Est Europeens, București.
- RevB – Revista Bistriței, Bistrița.

- RevIst (RI) – Revista de Istorie, București.
 RevMuz – Revista Muzeelor, București.
 RGF – Römisch-Germanischen Forschungen, Berlin.
 RI – Revista Istorică, București.
 RIC – Roman Imperial Coinage, 10 vol., Londra, 1923–1994.
 RISBC – Revista Institutului Social Banat–Crișana, Timișoara.
 RIM – Revista de Istorie Militară, București.
 RMM – Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorică și de Artă, București.
 RMV – Revue de Médecine Vétérinaire, École Nationale Vétérinaire de Toulouse, France.
 Römer in Rumänien – *Römer in Rumänien*. Ausstellungs Katalog, Köln, 1969.
 RRC – M.H. Crawford, Roman Republican Coinage, 2 vol., Cambridge, 1979.
 RRCH – M.H. Crawford, Roman Republican Coin Hoards, Londra, 1969.
 RRH – Revue Roumaine d'Histoire, București.
 RRML – Revista Română de Medicină Legală,
 SA – Sovetskaja Arheologija, Moskva.
 SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Universitatea „Al.I. Cuza”, Iași.
 SAHJ – South African Historical Journal, Journal of the Southern African Historical Society, Durban, South Africa.
 SAI – Svod Arheologičeskikh istočnikov, Moskva – Leningrad.
 Sargetia – Sargeția. Buletinul Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.
 SCA – Studii și cercetări de antropologie, București.
 SCIA – Studii și Cercetări de Istoria Artei, București.
 SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București.
 SCMI – Sesiunea de Comunicări a Muzeelor de Istorie, București, 1964.
 SCN – Studii și Cercetări de Numismatică, București.
 SGB – Studii de Geografie a Banatului, Universitatea Timișoara.
 SH – Studime Historike, Tirana.
 SIB – Studii de Istorie a Banatului, Universitatea de Vest, Timișoara.
 SlArch – Slovenská Archeológia, Bratislava.
 SJ – Saalburg Jahrbuch, Bericht des Saalburg Museums, Bad Homburg.
 SM – Studii de Muzicologie, București.
 SdM – Societatea de Măine, Brașov.
 SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie, București.
 SMK – Somogyi Múzeumok Közleményei, Kaposvár.
 SMMIM – Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară. Muzeul Militar Central, București.
 SocRom – Sociologia Românească, București.
 SP – Studii de Preistorie, Asociația Română de Arheologie, București.
 SRIR – Studii și Referate privind Istoria României, București, 1954.
 SȘN – Societatea de Științe Naturale, Timișoara
 Starije – Starije Crno Gore, Cetinj.
 Starinar – Starinar, Belgrad.
 StCGGB – Studii și cercetări de geologie, geografie și biologie, Reșița.
 StCom – Studii și Comunicări, Arad.
 StComC – Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie, Caransebeș = Tibiscum.
 StComp – Studii și Comunicări. Muzeul Județean, Pitești.
 StComSatuMare – Studii și Comunicări, Satu Mare.
 StComS – Studii și Comunicări. Muzeul Brukenthal. Arheologie – Istorie, Sibiu.
 StDac – Studii Dacice, Cluj-Napoca, 1981.
 StudAlb – Studia Albanica, Tirana.
 StudArch – Studia Archaeologica, Budapest.
 StudArchMed – Studia Archeologica et Medievalia, Bratislava.
 StudClas – Studii Clasice, București.
 StudPre – Studii de Preistorie, București
 Studentski Proučivanja – Studentski Proučivanja, Sofijski Univ., Istoriceski Fakultet, Sofia.
 Studia – Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca.
 StudiaUC – Studia Universitatis Cibiniensis, Seria Historica, Sibiu
 StudiaBalcanica – Studia Balcanica, Sofia.
 StudiaCom – Studia Comitatus, Szentendre.
 StudiaPraehistorica (SP) – Studia Praehistorica. Archeologisches Institut der Bulgarischen Akademie, der Wissenschaften Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften USSR, Sofia.
 StudiaUniversitatis Cibiniensis – Studia Universitatis Cibiniensis, Sibiu.
 Studii – Studii, Revistă de istorie, București.
 Studii – Studii, Revistă de știință și filosofie, București.
 Studii și Materiale – Studii și Materiale, Târgu Mureș.
 StZ – Študijné Zvesti Archeologicky ústav ŠAV, Nitra-Bratislava.
 Swiatowit – Swiatowit. Annuaire de l'archéologie préhistorique, Varșovia.
 Századok – Századok, Budapest.
 Symp Alba Iulia – The Early Hallstatt Period (1200 – 700 BC) in South Eastern Europe. Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia, BiblMA, I, Alba Iulia, 1994.
 SympThrac – Symposia Thracologica.
 The Vinča Culture – The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections, Timișoara, 1996.
 The Yugoslav Basin... – The Yugoslav Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C. (Symposium, Vršac, October 11 – 14, 1995), Belgrade – Vršac, 1996.
 Thracia – Thracia, Sofia.
 Thraco-Dacia (TD) – Thraco-Dacia, București.
 Tibiscum – Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie, Caransebeș.
 Tibiscus – Tibiscus, Timișoara.
 TIR, L. 34 – Tabula Imperii Romani. Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium, L. 34, Budapest, 1968.
 TörtSz – Történelmi Szemle, Budapest.
 TörtTár – Történelmi Tár, Budapest.
 TR – Transylvanian Review, Cluj-Napoca.
 Trepte – Trepte de civilizație românească, București, 1982.
 TRÉT – Történelmi és Régészeti Értesítő, Temesvár (Timișoara).

- Tyrageia – Arheologie. Istorie Antică. Serie Nouă, Chişinău
- UPA – Universitätsforschungen zur Prähistorische Archäologie, Bonn.
- VAH – Varia Archaeologica Hungarica, Budapesta.
- VDI – Vestnik Drevnej Istorii, Moskva.
- VF – Vorträge und Forschungen, Sigmaringen.
- Viesnik – Viesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku, Split.
- VMMK – Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém.
- WPZ – Wiener Prähistorischer Zeitschrift, Viena.
- YugDanBas – The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C., Symposium, Vršac, October 11–14, 1995, Belgrade – Vršac, 1996.
- ŽAnt – Živa Antika, Skoplje.
- ZborNM – Zbornik Radova Narodnog Muzeja, Belgrad.
- ZborŠtip – Zbornik na štipskiot Narodni Muzej, Štip.
- ZfA – Zeitschrift für Archäologie, Berlin.
- ZfAM – Zeitschrift für Archäologie der Mittelalters.
- ZfE – Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.
- ZfN – Zeitschrift für Numismatik, Berlin.
- Ziridava StudArch – Ziridava. Studia Archaeologica, Arad.
- ZM – Zalai Múzeum, Zalaegerszeg
- ZMS – Zbornik za Društvene nauke Matice Srpske, Novi Sad.
- ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.

